

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**RUS ORYANTALİST L. İ. KLİMOVİÇ'İN *KUR'AN
HAKKINDA KİTAP* ADLI ESERİ ÜZERİNDEN KUR'AN'A
YAKLAŞIMI**

**Hazırlayan
Zhakhangir NURMATOV**

**Danışman
Prof. Dr. Veli KAYHAN**

Doktora Tezi

**Ocak 2016
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**RUS ORYANTALİST L. İ. KLİMOVİÇ'İN *KUR'AN
HAKKINDA KİTAP* ADLI ESERİ ÜZERİNDEN KUR'AN'A
YAKLAŞIMI**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
Zhakhangir NURMATOV**

**Danışman
Prof. Dr. Veli KAYHAN**

**Ocak 2016
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Zhakhangir NURMATOV

İmza:

“Rus oryantalist L. İ. Klimoviç’in *Kur’an Hakkında Kitap* Adlı Eseri Üzerinden Kur’an’a Yaklaşımı” adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Zhaxhangir NURMATOV

Danışman
Prof. Dr. Veli KAYHAN

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

Prof. Dr. Veli KAYHAN danışmanlığında **Zhaxhangir NURMATOV** tarafından hazırlanan “**Rus Oryantalist L. İ. Klimoviç’in “Kur’an Hakkında Kitap” Adlı Eseri Üzerinden Kur’an’a Yaklaşımı**” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

15.01.2016

JÜRİ:

Danışman Prof. Dr. Veli KAYHAN.....
Üye Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN.....
Üye Prof. Dr. Zülfikar DURMUŞ.....
Üye Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ.....
Üye Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 04.02.2016 tarih ve ...03... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

04.02.2016
Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

ÖNSÖZ

XIX-XX. yüzyıllar gerek Batı oryantizmi ve gerekse Rus oryantizmi araştırma faaliyetleri açısından son derece verimli bir dönem olarak bilinmektedir. Doğu kültürünü ve medeniyetini araştırma objesi olarak ele alan oryantistler Müslüman Doğunun temel değerleri sayılan Kur'an ve Hadis üzerinde araştırma yapmaya yoğunlaşmışlardır. Batılı oryantistler gibi Ruslar da konuyla ilgili birçok araştırma yaparak kendi bakış açılarıyla İslam'ın temel kaynaklarını değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Yabancı bir kültürün tanınması ve incelenmesi konusunda bazı orijinal bulgu ve verilerin ortaya çıkmasında oryantistlerin yaptığı hizmetler son derece önemlidir. Bunun hiçbir şekilde göz ardı edilmemesi lazımdır. Ancak onların olumlu çalışmalarının yanı sıra özellikle Kur'an'a dair çalışmalarında ideolojik bir yaklaşımla, peşin hüküm ve önyargılarıyla hareket ettiklerini, Kur'an'ın asıl vermek istediği mesajına aykırı olarak anlam ve yorum kattıklarını, İslam'ın temel kaynaklarını dışarıdan bakarak değerlendiklerini, bazı meselelere nüfuz edemediklerini ve böylece Kur'an'ın yanlış anlaşılmasına sebep olduklarını belirtmemiz gerekir. Hele onların en baştan beri İslam'ı mahkûm etmeye karar vermiş olmaları kendilerinin tarafsızlık iddialarını geçersiz kılmaktadır.

Tezimizde Sovyet dönemi Rus oryantist Klimoviç'in Kur'an'a yaklaşımı ele alınacaktır. Onun Kur'an algısı ve muhtevasına ilişkin görüşleri değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Tezimiz giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için giriş bölümünde oryantizmin anlamı ve mahiyeti, onların İslami değerleri araştırma metotları üzerinde durulacaktır.

Birinci bölümde Rus oryantizminin oluşum süreci ve tarihi gelişimi anlatılarak, önemli Rus oryantizm merkezlerine değinilecektir. Bunun yanı sıra Rus oryantizminin metot farklılıklarından hareketle dönemlere göre Kur'an'a yaklaşımları ele alınacaktır.

İkinci bölümde Klimoviç'in hayatı, eserleri, yaşadığı dönemin ilmi ve siyasi ortamı aydınlatılacaktır. "Kur'an Hakkında Kitap" adlı eserinin yazılış amacı ve üslubu anlatıldıktan sonra kullandığı kaynakların değerlendirilmesine yer verilecektir. Daha sonra söz konusu eserin Kazakça çevirisinin de orijinaline uygun olup olmadığı değerlendirilecek ve tespit edilen bazı yanlışlar arz edilecektir.

Üçüncü bölümde Klimoviç'in Kur'an algısı, Kur'an'ın toplanması, çoğaltılması, surelerin kronolojisi gibi hususlar üzerinde durulacak ve Kur'an ilimleriyle ilgili iddiaları incelenecektir.

Dördüncü bölümde ise Klimoviç'in Kur'an'ın muhtevasına ilişkin görüşleri ele alınacak, Kur'an'da Allah ve insan, Kur'an'da bilim ve kâinat, Kur'an'da nübüvvet ve sosyal problemlerle ilgili iddiaları bilimsel kıstaslara göre irdelenecektir.

Konu bildiğimiz kadarıyla çalışılmamış özgün bir mevzu olması hasebiyle daha sonraki çalışmalara ışık tutacağı kanaatindeyiz. Konunun incelenmesi sırasında farkında olmadan da olsa düştüğümüz hataların ve eksik kalan yönlerinin hoşgörülle karşılanmasını bekliyoruz.

Bu konunun tez konusu olarak tespit edilmesinden çalışmamızın tamamlanmasına kadar geçen bütün safhalarda her türlü yardım ve katkılarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Veli KAYHAN'a, çalışmamızın seyri esnasında her an yardımına başvurduğum Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN, Prof. Dr. Yusuf BENLİ, Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ, Prof. Dr. Şefaattin SEVERCAN, Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI, Prof. Dr. İbrahim GÖRENER hocalarıma şükranlarımı sunarım.

Türkiye'ye gelip öğrenim görmemize imkân sağlayan Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi yöneticilerine, kaynak konusundaki eksikliklerimin büyük bir kısmını giderme imkânı bulduğum Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ile Abay Almatı Milli Kütüphanesinin görevlilerine ve tezimizin tamamlanmasından sonra başından sonuna kadar titizlikle okuyarak katkılarını eksik etmeyen Mehmet KETME'ye de teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Son olarak çalışmalarım sırasında gösterdikleri fedakârlık ve anlayışın yanı sıra, sürekli desteklerini gördüğüm eşim Nadire Hanım'a da teşekkür ederim.

Zhaxhangir NURMATOV

Kayseri 2016

**RUS ORYANTALİST L. İ. KLİMOVİÇ'İN *KUR'AN HAKKINDA KİTAP* ADLI
ESERİ ÜZERİNDEN KUR'AN'A YAKLAŞIMI**

Zhaxhangir NURMATOV

**Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Doktora Tezi, Aralık 2015
Danışman: Prof. Dr. Veli KAYHAN**

ÖZET

İslam medeniyeti ve kültürünün temelinde Kur'an olması dolayısıyla Rus oryantalistlerini, Kur'an çerçevesinde araştırma yapmaya kendilerini sevk etmiştir. Ancak onların konuyla ilgili çalışmaları tarihi süreç içerisinde metot ve üslup bakımından bazı değişikliklere uğramıştır. Çarlık döneminde Kur'an üzerinde yapılan çalışmalar misyonerce bir yaklaşımla ele alınmış, Sovyet döneminde ise metot asimilasyon ve ateizme zorlama şeklini almıştır. Sovyet dönemi Rus oryantalistlerin çalışmaları dönemin siyaseti ve ideolojisi doğrultusunda ele alınmış, “bilimsellik” modern sömürünün devlet eliyle sürdürülmesine hizmet etmiştir.

Klimoviç, kendisinden önce yaşamış oryantalistlerin çalışmalarını metot ve içerik olarak miras almış, görüşlerini bunun üzerine bina etmiştir. Kur'an tarihi, Kur'an ilimleri, Kur'an'da inanç ve ibadet, Kur'an'da insanların eşitliği, Kur'an'da kadın gibi konuları şiddetli bir şekilde eleştiren Klimoviç, İslam'ın bir ideoloji olarak ortaya çıktığını ve Kur'an'da yer alan ayetler söz konusu ideoloji doğrultusunda kaleme alındığını iddia etmiştir. Tezimizde Klimoviç'in “Kur'an Hakkında Kitap” adlı eseri esas alınarak Kur'an'a ve İslam'a yönelik iddia ettiği konular bilimselliğe uygun olup olmadığı değerlendirilmiş olup haklı olduğu yönleri belirtilmiş, isabet etmediği yönleri de tahlile tabi tutulmuştur. Bunun yanı sıra söz konusu eserin Kazakça çevirisi de incelenmiş olup, alanın uzmanı olmayan kişinin çeviri esnasında kitabın orijinalinden inhiraf ettiği yönleri tespit edilmiş bulunmaktadır.

Klimoviç'i bu gibi eserleri telif etmeye sevkeden en temel faktör, dönemin siyasi ideolojisi olmuştur. Kur'an'a yaklaşımında olumsuz ve önyargılı tavrı, İslam'ı mahkûm etmeye en baştan karar vermiş olması, objektifliği bir kenara bırakarak İslam'a saldırgan bir tavır takınması gibi hususları göz önünde bulundurduğumuzda onun eserlerinin objektifliğinden bahsetmemiz çok zor görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rus, Oryantalizm, Klimoviç, Sovyet Dönemi, Kur'an, Tefsir.

**RUSSIAN ORIENTALIST KLIMOVICH'S APPROACH TO THE QURAN
THROUGH HIS BOOK *THE BOOK ABOUT QURAN***

Zhaxhangir NURMATOV

Erciyes University, Institut of Social Sciences

PhD Thesis, December 2015

Supervisor: Prof. Dr. Veli KAYHAN

ABSTRACT

The Quran is the foundation of Islamic civilization and culture, therefore Russian orientalists were forced to make research on the Quran. But in the historical process their works about this theme has undergone in terms of methods and styles. During the Kingly Period, studies on the Quran were a missionary approach and in due course of Soviet Period the method was assimilated and used to force to atheism. Soviet Period Russian studies on sphere of Quran were discussed the politics and ideology of the period and thats why "scientific way" have been served for modern exploitation by the hand of government.

Having inherited methods and contents from Russian oriental studies who lived before him, Klimovich established own views upon them. Klimovich criticising severely about History of Quran, Quran sciences, the belief and worship in Quran, claimed that Islam emerged as an ideology and the verses of Quran were written for the purposes of such ideology which we said. In this thesis evaluated the Klimovich's claims about Islam and Quran and appraised the accordance of scientific methods, indicated and analyzed rightfull and false aspects. As well as, examined this book's Kazakh translation and some mistakes was determined, swerved from original meaning during traslation.

The main factor that prompted Klimovich to writing such kind of books was the politic ideology of the period. When we considering all of these Klimovich's approaching negative and prejudice attitudes to Quran, Islam being condemned from the beginning, his leaving aside the objective views and adopting as an attacker attitude to Islam we find it difficult saying scientific points about his works.

Key Words: Russia, Orientalism, Klimovich, Soviet Period, Quran, Tafseer.

İÇİNDEKİLER

RUS ORYANTALİST L. İ. KLİMOVİÇ'İN *KUR'AN HAKKINDA KİTAP* ADLI ESERİ ÜZERİNDEN KUR'AN'A YAKLAŞIMI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI.....	ii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ	1
1. Oryantalizmin Anlamı ve Muhtevası	6
2. Oryantalizmin Kısa Tarihçesi	7
3. Oryantalistlerin İslami Değerleri Araştırma Metotları ve Kur'an'a Yaklaşımları	10

1. BÖLÜM

RUS ORYANTALİZMİ VE İSLAM

1.1. Çarlık Dönemi Rus Oryantalizmi	13
1.1.1. Rusların İslam'la İlk Teması	13
1.1.2. Rus Oryantalizmin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi	19
1.1.3. XIX. Yüzyılın Ortasında Önemli Rus Oryantalizm Merkezleri	24
1.1.3.1. Kazan Oryantalizmi	24
1.1.3.2. Moskova Oryantalizmi	30
1.1.3.3. St. Petersburg Oryantalizmi	31
1.1.4. Çarlık Döneminde Yapılan Kur'an Tercümeleleri	34
1.1.5. Kur'an'ın Rus Edebiyatına Yansımaları	38
1.1.6. Çarlık Dönemi Rus Oryantalistlerin Kur'an'a Bakışı	40
1.2. Sovyet Dönemi Rus Oryantalizmi	47
1.2.1. Sovyet Dönemi Rus Oryantalistlerin Kur'an'a Yaklaşımları	49
1.2.2. Sovyet Dönemi Kur'an Tercümeleleri	53

1.3. Çağdaş Rus Oryantalizm	56
1.3.1. Sovyet Sonrası Kur'an Tercümeleri	58
1.3.2. Çağdaş Rus Oryantalistlerin Kur'an'a Yaklaşımları	61

2. BÖLÜM

LUTSIAN İPPOLİTOVİÇ KLİMOVİÇ'İN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Klimoviç'in Hayatı ve Yaşadığı Ortam	65
2.1.1. Hayatı	65
2.1.2. Yaşadığı Ortam	66
2.1.2.1. Siyasi Ortam	66
2.1.2.2. İlmî Ortam	68
2.2. Klimoviç'in Eserleri	69
2.2.1. Kur'an ve İslam İle İlgili Eserleri	70
2.2.2. Diğer Eserleri	75
2.3. Klimoviç'in <i>Kur'an Hakkında Kitap</i> Adlı Eseri	75
2.3.1. Eserin Yazılış Amacı ve Üslubu	76
2.3.2. Eserin Muhtevası ve Kullandığı Kaynakların Değerlendirilmesi	77
2.3.3. Eserin Kazakça Çevirisinde Tespit Edilen Bazı Yanlışlar	79

3. BÖLÜM

KLİMOVİÇ'İN KUR'AN ANLAYIŞI

3.1. Klimoviç'in Kur'an Algısı ve İslam Kaynaklarına Göre Değerlendirilmesi... 81	81
3.1.1. Klimoviç'e Göre İslam'ın Zuhuru ve Kur'an'ın Kaynağı	81
3.1.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'ın Cem'i ve Nüshalarının Çoğaltılması	89
3.1.3. Klimoviç'e Göre Surelerin Kronolojisi ve İsimleri	101
3.1.4. Klimoviç'e Göre Kur'an Nüshaları ve Diğer Dillere Tercüme Edilmesi 107	107
3.1.5. Klimoviç'e Göre Kur'an'ın Okunması (Yedi Harf ve Kıraat)	111
3.1.6. Klimoviç'e Göre Medine Hayatı ve Kur'an'ın Getirdiği Kanunlar	114
3.2. Kur'an İlimleri	121
3.2.1. Klimoviç'e Göre Nasih ve Mensuh Teorisi	121
3.2.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'ın İ'cazı	124
3.2.3. Klimoviç'e Göre Huruf-ı Mukattaa	128
3.2.4. Klimoviç'e Göre Halku'l-Kur'an	129

4. BÖLÜM

KLİMOVIÇ'İN KUR'AN'IN MUHTEVASINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ VE TENKİDİ

4.1. Kur'an'ın Muhtevası Hakkındaki Bazı İddiaları	136
4.1.1. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Allah Anlayışı	136
4.1.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Ahiret Anlayışı	150
4.1.3. Klimoviç'e Göre Kur'an'da İnsan	159
4.1.4. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Nübüvvet	174
4.1.5. Klimoviç'e Göre Kur'an, Bilim ve Kâinat	180
4.2. Kur'an'da İnanç ve İbadet Algısı	191
4.2.1. Klimoviç'e Göre Kur'an'da İnanç	191
4.2.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'da İbadet	204
4.3. Kur'an ve Sosyal Problemler	209
4.3.1. Klimoviç'e Göre Toplumda İnsanların Eşitliği	209
4.3.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Kadın Sorunu	216
4.3.2.1. Klimoviç'e Göre Kadının Yaratılışı ve Erkek Karşısındaki Durumu	217
4.3.2.2. Klimoviç'e Göre Çok Kadınla Evlilik ve Boşanma Meselesi	227
4.3.2.3. Klimoviç'e Göre Başörtü Sorunu	235
4.3.2.4. Klimoviç'e Göre Kadının Şahitliği	240
4.3.2.5. Klimoviç'e Göre Kadını Dövme	242
4.3.2.6. Klimoviç'e Göre Mirasta Kadının Payı.....	245
SONUÇ	249
KAYNAKÇA	254
ÖZGEÇMİŞ	270

KISALTMALAR

AÜİF.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	Bakınız
b.	sayfa (Kazakça <i>bet</i>)
bb.	sayfalar arası (Kazakça <i>bet</i>)
CÜİF.	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çev.	Çeviren
ÇÜİF.	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DBAAD.	Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi
DİA.	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
DÜİF.	Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
EÜİF.	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
FÜİF.	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
H.	Hicri
haz.	Hazırlayan
HÜİF.	Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hız.	Hazreti
KSÜ.	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
MÜİF.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
OMÜİF.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
p.	sayfa (İngilizce <i>page</i>)
pp.	sayfalar arası (İngilizce <i>page</i>)
s.	sayfa (Türkçe <i>sayfa</i> ; Arapça <i>sahife</i> ; Rusça <i>stranitsa</i>)
ss.	sayfalar arası (Türkçe <i>sayfa</i> ; Arapça <i>sahife</i> ; Rusça <i>stranitsa</i>)
SDÜİF.	Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ŞÜİF.	Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
UÜİF.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vb.	ve benzeri

vd. ve diğerleri
vs. ve saire
Yay. Yayınları/ Yayınevi

GİRİŞ

I. Tezin Konusu

Bütün insanlığın hidayet kaynağı olan Kur'an-ı Kerim nüzulünden bugüne kadar yüceliğini ve değerini korumakta, dinî ve sosyal meselelerde insanlara rehber olmaktadır. Kur'an-ı Kerim ilk zamanlardan beri sadece Müslümanların değil, gayr-i Müslimlerin de ilgisini çekmiş ve onların ilgi odağı haline gelmiştir. Oryantalizmin ilgi alanının bir parçası da Kur'an'ın bizzat kendisidir.

Doğunun tarihî ve kültürel değerlerini inceleme objesi olarak ele alan oryantalistler, Müslüman dünyasında iki farklı yaklaşımla değerlendirilmiştir. Yabancı bir kültürün tanınması, incelenmesi ve aydınlatılması konusundaki katkılarını nazara alarak olumlu anlamı benimseyen görüş sahipleri ki, oryantalistlerin objektif bilgi ürettiklerini ileri sürmüşlerdir. İkinci yaklaşımı benimseyen görüş sahipleri ise oryantalistlerin bilimsel araştırma ve tarafsızlık perdesi arkasında art niyetli bir amaçlarının olduğunu, İslam'ı yanlış tanıtarak insanları İslam'dan soğutmaya ve uzaklaştırmaya çalıştıklarını dile getirmişlerdir.

Oryantalistlerin İslam ve Kur'an ile ilgili çalışmalarını incelediğimiz zaman konuya misyonerce ve ideolojik yaklaşımlarını da bariz bir şekilde görmek mümkündür. Onların arasında İslam'ı olduğundan farklı göstererek, Hıristiyanların onun ilke ve inançlarına sarılmalarına engel olmak isteyenler olduğu gibi, doğrudan İslam'a ve tüm dinlere saldırarak ateizmi yaymak amacıyla emek harcayanlar da olmuştur. Ancak onların bazı orijinal incelemeleriyle bilim dünyasına katkılarını inkâr edemeyiz.

Bilindiği gibi Ruslar, tarih boyunca Müslüman Doğu ülkeleriyle komşuluk içerisinde yaşamışlardır. Rusların komşu Doğu ülkelerle olan münasebetleri nedeniyle Müslümanların hayat tarzlarını, dillerini ve kültürlerini tanımaya ve öğrenmeye mecbur kalmışlardır. Büyük Petro'dan başlayarak akademik kurumlar tarafından çalışılmaya başlanan Doğu, öncelikle doğu dillerinin öğretilmesini gerekli kılmış, Kur'an'ın Rusça'ya çevrilmesi de bu dönemden itibaren gündeme getirilmiştir. Rusya hudutlarında Doğu'yu araştırma faaliyetleri Kazan Üniversitesi, Kazan İlahiyat

Akademisi, Moskova Üniversitesi, Moskova Lazrev Doğu Dilleri Enstitüsü, St. Petersburg Üniversitesi, St. Petersburg Asya müzesi, Harkov Üniversitesi, Odessa Rişel lisesi gibi merkezlerde gerçekleştirilmiştir. Bu merkezlerde ilahiyat alanında uzman yetiştirme faaliyetleri etkin bir biçimde sürdürülmüştür. Hatta yerli akademik kadroların yetersizliğinden dolayı Batı Avrupa'dan da uzmanlar getirilmiştir.

Batılı oryantalistler gibi İslamiyet'le ilgili birçok araştırma yapan Rusların çalışmaları genellikle siyasi konjonktüre göre farklılık arz etmiştir. Çarlık döneminde telif edilen çalışmaların çoğu Hıristiyan Misyonerler tarafından kaleme alınmış, Sovyet döneminde ise ateist bakış açısı etkili olmuştur. Başka bir ifade ile Çarlık Rusya'sında İslam'a karşı kullanılan silah Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma ise Sovyet döneminde metot, asimilasyon ve ateizme zorlama şekli almıştır.

Sovyetler Birliği'nin İslam'ı yok etme politikalarının sonucunda on binlerce cami yıktırılmış, birçok din adamı öldürülmüştür. Din eğitimi yasaklanarak medreseler kapatılmıştır. Dine karşı propaganda için her türlü çare ve tedbirlere başvurulmuştur. Dini, dolayısıyla vahyi tanımayan Sovyetler, Kur'an'ın güvenilirliğini ve muhtevasını tenkit etmeye çalışmışlardır. Bunun en bariz örneğini Sovyet döneminde yaşamış olan Rus oryantalist Lutsian İppolitoviç Klimoviç'in İslam üzerinde yaptığı araştırmalarında görmek mümkündür. Klimoviç'in İslam ve Kur'an'la ilgili ateizmin propagandası için yazdığı birçok çalışması mevcuttur. Hayatının büyük bir kısmını İslam'la uğraşarak geçiren Klimoviç, Kur'an'ı Müslümanların nazarından düşürmek için ve ateizm propagandası uğrunda Kur'an'a bile atıfta bulunmuştur.

Çalışmamızın konusunu Rus oryantalist L. İ. Klimoviç'in Kur'an'a yaklaşımı, Kur'an tarihi ve muhtevasına ilişkin iddialarının değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Konumuzun problematik yönü, Klimoviç'in Kur'an ayetlerini yorumlama ve onları delil olarak sunma esnasında ortaya attığı iddialarının bilimselliğe ne denli uygun olduğu ve Kur'an'ın yanlış anlaşılmasında ne tür bir fonksiyon icra ettiğinin açığa kavuşturulmasıdır. Bu bağlamda şu soruların sorulması mümkündür:

1. Klimoviç'i Kur'an ile ilgili eserleri te'lif etmeye sevkeden temel faktörler nelerdir?
2. Bu faktörler sonucunda kaleme aldığı eserlerindeki yöntem ve özellikler nasıldır?
3. Klimoviç'in Kur'an'a ilişkin iddialarında bilimsellik yönü var mıdır?
4. Batılı oryantalistler kendisini ne kadar etkilemiştir?

5. Eserlerinde kullandığı ve başvurduğu kaynaklar nelerdir?

6. Görüşlerinde Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağladığı ve isabetli olduğu yönü var mıdır?

7. Klimoviç'in iddialarının günümüz açısından önemi nedir?

Yukarıda belirttiğimiz sorular ışığında Rus oryantalist Klimoviç'in Kur'an'a yaklaşımı incelenecektir. Tezimizi hazırlarken yazarın *Kur'an Hakkında Kitap* adlı eseri esas alınacaktır. Tabii ki onun diğer eserleri de incelemeye tabi tutulacak ve görüşleri bir bütünlük içerisinde irdelenecektir. Tezimizin başlığının bu kitaba hasredilmesinin sebebi de söz konusu eserin kendisinden önce yazılan eserlerin özünü ve işlemiş olduğu konuların esasını oluşturmasından dolayıdır.

Tezimizi hazırlarken ayetlerin mealleri çoğunlukla Diyanet Vakfı mealinden alınmış; bazen de Suat Yıldırımın mealinden yararlanılmıştır. Zaman zaman Türkçe diğer meallerden de yararlanılarak tarafımızdan ayetlere anlam verilmiştir. Bununla beraber oryantalistlerin kendi metinlerinde Hz. Peygamberin adı geçtiğinde herhangi bir hürmet ifadesi kullanmamışlardır. Dolayısıyla bu husus onların eserlerinde nasıl yazıldıysa aynen aktarılmıştır.

II. TEZİN AMACI VE ÖNEMİ

Tezimizin amacı Sovyet döneminde yaşamış olan Rus oryantalist Klimoviç'in *Kur'an Hakkında Kitap* adlı eseri üzerinden Kur'an'a yaklaşımını ortaya koyarak tahlile tabi tutmak ve değerlendirmektir. Konu bildiğimiz kadarıyla çalışılmamış özgün bir mevzu olduğu için araştırma konusu yapılacak daha sonraki çalışmalara ışık tutacağı düşünülmüştür.

Klimoviç kendisinden önceki oryantalistler gibi İslam Peygamberini ve Kutsal Kitabını eleştirmekle beraber İslamî değerlere hakaret ve karalamaya kadar gitmiştir. Eserlerinde doğrudan Kur'an'a saldırmaya çalışmış ve onun kendi içinde birçok çelişkiyi barındıran bir dogma mecmuası olduğunu söylemiştir. Çalışmamızda Klimoviç'in Kur'an'a yaklaşımını imkânlar ölçüsünde tesbit ederek ortaya koyduğu görüşlerini inceleyeceğiz. Bu görüşlerin ne derece bilimsel verilere uygunluk arz ettiğini belirtmeye çalışacağız.

Bunun yanı sıra belirtmemiz gereken en önemli husus da şu ki, Klimoviç'in söz konusu kitabı hâlihazırda bile Rus akademisyenler arasında, kısmen eski SSCB cumhuriyetlerindeki (Kazakistan, Özbekistan...) üniversitelerde ek kaynak olarak

kullanılmaktadır. Dönemimizdeki İslam ve Kur'an'la ilgili Rusça akademik ve bilimsel çalışmalara baktığımızda da Kur'an'ın kaynağı, muhtevası, oluşumu, toplanıp çoğaltılması ve Kur'an ilimleriyle ilgili bilgilerde bu eserden alıntı yaptıklarını ve atıfta bulduklarını müşahede ediyoruz. Klimoviç'in Kur'an hakkındaki peşin hükmü, önyargı bilgileri ve ideolojik değerlendirmelerinin halen akademik ortamlarda devam edegeldiğini esefle söylemek istiyoruz.

Klimoviç'in genel olarak İslam ve özel olarak Kur'an ile ilgili görüşleri şimdiye değin bilimsel değerlendirmelere tabi tutulmaması, iddialarına reddiye olarak bir tane de olsa bilimsel çalışmanın bulunmaması bu konunun önemini daha da artırmaktadır. Bu açıdan Klimoviç'in Kur'an'a yaklaşımının bilimsel yöntemlere uygun bir şekilde araştırılmasını gerekli bulduk.

III. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Yaptığımız literatür taraması neticesinde konu hakkında gerek Türkiye'de gerekse dünya genelinde yapılan çalışmaların hemen hemen yok denilebilecek kadar sınırlı olduğunu gördük. En yakın görülebilecek çalışmalar, Rus oryantalistleri ve onların Kur'an çalışmaları ile ilgili Türkiye'de hazırlanmış Doktora ve Yüksek Lisans tez ve makalelerin yanı sıra konuyla ilgili Batılı oryantalistlerin küçük çapta kaleme aldığı çalışmalarıdır. Söz konusu çalışmalara baktığımız zaman konu genel olarak ele alınmış ve genel değerlendirmeler yapılmıştır. Onlar kendi çalışmalarında Klimoviç'in eserlerine atıfta bulunarak az da olsa değinmişlerdir. Ama hem Türkiye'de, hem de başka ülkelerde Klimoviç'in kendisini ve eserlerini konu olarak ele alan hiçbir çalışmaya rastlayamadık.

Türkiye'de yazılmış ve az da olsa konumuzla ilgili tez ve makaleleri şu şekilde vermek mümkündür: Alau Adilbayev tarafından yapılan *Rus Oryantalistlerin Kur'an çalışmaları* adlı doktora tezi, Zelimhan Soltayev tarafından yapılan *Rus Oryantalistlerin Siyer Çalışmaları* adlı doktora tezi, Kudrat Artıkbayev tarafından yapılan *Rus Oryantalistlerin Hadis ve Siyer Çalışmaları* adlı doktora tezi, İsmail Shovkhalov tarafından yapılan *Kur'an-ı Kerim'in Rusça Tercümeleleri* adlı yüksek lisans tezi, Saida Saipova tarafından yapılan *Rus Oryantalist Kraçkovskiy ile Porohova Meallerinin Karşılaştırılması* konusunu ele alan yüksek lisans tezi, Seyfettin Erşahin'in *Sovyetler Birliğinde Kur'an'a Yaklaşımlar* adlı makalesiyle *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar* adlı kitabı, Mustafa Özbaş'ın *Rus Şarkiyat Çalışmalarının Temelleri* adlı makalesi,

Selenga Gökgöz'ün *Rus Misyoner Şarkiyatçılığında İslam Peygamberi ve Kur'an Hakkında Temsil Biçimleri* vd.

Konuyla ilgili yabancı dildeki çalışmalara gelince, makalelerde özellikle Sovyet dönemi Rus oryantalistlerin İslam üzerinde yaptığı çalışmalara ve Rusya'nın ateistik propagandasına ilişkin konulara ağırlık verilmiştir. Michael Kemper'in *Studying Islam In The Soviet Union* makalesi, Geoffrey Wheeler'in *Islam And The Soviet Union* makalesi, Michael Kemper ve Stephan Conermann'ın birlikte kaleme aldığı *The Heritage Soviet Oriental Studies* adlı eseri, Jacob M. Landau'ın *Books On Islam In Russian* bunlardan bazılarıdır. Bunun yanı sıra Klimoviç'in *Kur'an Hakkında Kitap* adlı eserinin iki bölümünü Kemal Atik "Kur'an'ın mahluk olmadığı dogması" ve "Kur'an metninin oluşumu ve tertibi" başlığı altında Rusçadan Türkçeye tercüme etmiş, 2003 ve 2004 yıllarında KSÜ İlahiyat Fakültesi dergisinde makale olarak yayınlamıştır. Ancak mütercim Klimoviç'in Kur'an'a olan yaklaşımı hakkında hiçbir yorumda bulunmamış ve bilimsel eleştiriye tabi tutmamıştır.

V. YÖNTEM

Kur'an tarihi ile ilgili Klimoviç'in iddialarını değerlendireceğimiz zaman tarihi yaklaşıma ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü Kur'an ayetlerin nazil olduğu dönemdeki ortamın sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve sosyo-kültürel durumlarının ayetlerin doğru anlaşılmasında oldukça önemi vardır. Dolayısıyla ayetlerin ne zaman nazil olduğu, nasıl bir ortamda, kime ve ne için söylendiği çok iyi tesbit edilmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra ayet ve surelerin yazılması, Kur'an'ın Mushaf haline getirilmesi, Kur'an nüshalarının çoğaltılması gibi hususları analiz yaparken de konuya tarihsel bakış açısıyla yaklaşmamız gerekmektedir.

Tezimizi hazırlarken konuların objektifliğine özen göstererek tümevarım yöntemine başvurulmuştur. Tümevarım yönteminin yanı sıra deskriptif (tasvirci) yöntemden de istifade edilmiştir. Ama bu yöntemler konuların içerikleri açısından ayrı ayrı değil bir bütünlük arz etmektedir. Klimoviç'in iddiasına konu olan ayetlerin Müslüman âlimlerce ortaya konan açıklama ve yorumların farklılıkları ve benzerlikleri de tesbit edilip incelenerek komparatistik (karşılaştırmalı) yönteme de başvurulmuştur. Konuyla ilgili farklı görüş ve düşüncelerin analiz edilmesi sonucunda Kur'an ayetlerinin doğru anlaşılmasına önem verilmiştir.

1. Oryantalizmin Anlamı ve Muhtevası

Türkçe oryantalizm şeklinde yazılan *oryantalisme* kelimesi Latince *Orient* kelimesinden türetilmiştir. *Orient* kelimesi bilinen dört yönden güneşin doğuş yönüne ad olarak verilmiş olup genelde doğu anlamında kullanılmaktadır. *Orient*'in karşılığı olan Arapça *şark* kelimesi, Avrupa kültürünün dışında kalan dünyadaki Müslüman ülkeler anlamına da gelmektedir. Oryantalizm doğululuk, doğu bilimleri, doğu tarih, dil ve edebiyatları ile uğraşan ilim kollarına toplu olarak verilen isimdir.¹ Oryantalizm, Avrupa'nın doğusundan itibaren bütün Asya ve Afrika âlemini, Yakın, Orta ve Uzakdoğu'yu; tarihleri, dilleri, dinleri, coğrafyaları, kültürleri, edebiyatları ile inceleme işi olarak son derece geniş bir sahaya yayılır.² Oryantalizmin Sinolojiya (Japon, Çin), İndolojiya (Hindoloji), Türkolojiya (Türkoloji), Yegiptolojiya (Mısır), İranistika (İran) gibi çalışma alanları da mevcuttur.

Oryantalizm kelimesi Türkçe *Doğubilim* ya da *Şarkiyatçılık*, Rusça *Vostokovedeniye*, Arapça *İstişrak* olarak kullanılmaktadır. Günümüz Türkçesinde *doğu bilimi* ve *şarkiyat* sözcüklerine oranla kelimenin İngilizcesi olan *orientalism* sözcüğü daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

Oryantaliste (oryantalist) kelimesi ise doğu ilimleri ile uğraşan, doğunun dinini, kültürünü, tarihini, dilini öğrenmeye çalışan araştırmacı batılı ilim adamlarına verilen isimdir. Kısacası Oryantalizm Yakın ve Uzak Doğu halklarının kültürlerini, dillerini, hayat tarzlarını inceleyen Batı kökenli ve Batı merkezli araştırma alanlarının tümüne verilen addır.

Oryantalizme yönelik farklı yaklaşımları iki kategoride toplamak mümkündür. Birinci kategoride, oryantalizmin akademik bir merak oluşturulduğunu savunan ve doğal olarak da oryantalizme “olumlu” bir anlam atfedenlerin yaklaşımları bulunmaktadır. Bu yaklaşım sahipleri iki farklı kültür dünyası arasında oynadığı “olumlu” rolden bahsetmeyi, yabancı bir kültürün tanınması konusunda yaptığı hizmetleri ön plana çıkarmayı tercih etmektedir. Onların objektif bilgi kıstasları doğrultusunda bilgi ürettiklerini savunmaktadır.³ İkinci kategoridekiler ise oryantalizmi İslam dünyasını Hıristiyanlaştırmak isteyen ve bu yönde faaliyet gösteren misyonerlikle, bir de Yahudi ilim adamlarının art niyetli planlarıyla alakalandırmaktadır. Onlara göre, oryantalistler ilmî araştırma ve tarafsızlık perdesi

¹ Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecir Yay., Ankara 1998, s. 25.

² Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, Işık Akademi Yay., İstanbul 2012, s. 19.

³ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yay., İstanbul 2010, ss. 4-5.

arkasına gizlenerek ustalıklı sokuşturdukları kırıntı fikirlerle bir taraftan İslamiyeti yanlış tanıtmış, diğer taraftan herhangi bir maksatla yazdıklarını okuyan Müslümanların zihinlerine şüphe ve tereddütler sokmuşlardır. Böylece hem İslamiyete ve hem de İslamî değerlere gölge düşürerek Müslümanların zihinlerini bulandırmışlardır.⁴ Hâlbuki gerçek ilim adamı hak esasına göre değerlendirmeli, yapılan çalışmalardan istifadeye değer olanlardan yararlanmalı, kötü maksatlı peşin hükümlü, hatalı olanlara da muttali olup tenkit etmelidir.

Ömer Ubeyd Hasene oryantalizmi şöyle tarif etmektedir: “Oryantalizm, Müslüman Doğu ülkelerinde emperyalistlerce tam bir egemenliğin sağlanması ve bu ülkelerin halklarına boyun eğdirilmesi için gerekli şartları hazırlamaktadır. Oryantalizm, Müslümanların inançlarını tahrik etmek, fikir binalarını yıkmak için İslam dünyasına gelen misyoner ve sömürgeci güçlere ilmî techizat üreten manevî bir maden ve fabrikadır.”⁵ Edward Said’e göre oryantalizm gerçek Doğuyu değil Şarkiyatçıların görmek istedikleri bir Şarkı aksettirir. Ona göre Batı, bilgi-iktidar ilişkisinden hareketle kendini tanımlamak, sömürgeci niyetlerini haklı göstermek ve bu amacını gerçekleştirmek adına hayalî bir Doğu üretmiştir. “Ben ve diğerleri” ayrımından hareketle dünyanın merkezine kendisini koyan Batı, Ortaçağ’dan itibaren Doğu kültürleri, medeniyetleri ve inançları etrafında başlattığı şarkiyat çalışmalarıyla kendi Doğu’sunu oluşturmuş, Said’e göre etki alanı geniş “kültürel ve siyasal bir olgu” olan oryantalizm saf ve masum bir bilgi disiplini değildir ve bu yönüyle sorgulanması gerekir.⁶

Oryantalizm, yukarıda belirttiğimiz gibi doğu bilimi, doğu dünyası bilimi ve şark ilmi demektir. Ancak biz burada bu geniş anlamı üzerinde durmayacağız. Bizi ilgilendiren Müslüman Doğunun edebiyatıyla, tarihiyle, inançlarıyla, hukuk yapısıyla ve genel olarak medeniyetiyle ilgilenen oryantalistik çalışmalardır.

2. Oryantalizmin Kısa Tarihçesi

Batı araştırmacıları, Hristiyan Batıda oryantalizmin resmen ortaya çıkışını 1312’de toplanan Viyana Konsülünün çeşitli Batı üniversitelerinde birkaç Arap dili

⁴ Mustafa Sibai, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, (Çev. Mucteba Uğur), Beyan Yay., İstanbul 1993, ss. 16-17.

⁵ M. Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, (Çev. Abdulaziz Hatip), Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006, s. 11.

⁶ Edward Said, *Oryantalizm*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 1991, ss. 22-23; Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, s. 14.

kürsüsünün kurulmasına dair karar çıkarmasıyla başlatıldığına işaret ediliyorsa da onun başlangıcı için kesin bir tarih belirlemek güçtür.⁷

İslamiyetin Doğuda ve Batıda süratli bir şekilde yayılması, şüphesiz Hıristiyan din adamlarının dikkatlerini bu dine çevirmiştir. İslam'a ve İslam araştırmalarına olan bu ilgileri İslamiyeti benimsemek için değil, aksine Hıristiyan din kardeşlerini ondan korumak içindir. İslam'ı araştırmaya ilk ilgi gösteren Hıristiyan bilginlerinden birisi Yuhanna ed-Dimaşkî (676-749)dir.⁸ Oryantalizmin başlangıcı bazı araştırmacılara göre X. asırdır. Necib el-Akiki eserinde Fransız rahibi Jebert de Oraliac'ın Endülüs'e gittiğini, orada medresede tahsil aldığını ve kendi döneminin Avrupa'sında Arapça, matematik ve astronomiyi en iyi bilen insan olduğunu anlatmıştır. Daha sonra o, 999-1003 yılları arasında Roma'da Papalık makamına getirilmiştir.⁹

Rudi Paret'e göre ise Oryantalizmin başlangıcı XII. yüzyıldır. Çünkü Kur'an-ı Kerimin ilk Latince çevirisi bu zamanda gerçekleşmiştir. Bazıları oryantalizmin başlangıcını Mu'te ve Tebuk savaşları dönemine götürürken, bazıları Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki dini ve siyasi sürtüşmelerin başlangıcı olan Haçlı seferlerine dayandığı görüşündedir. Muhammed Abdullah eş-Şarkavi, oryantalizmin gerçek manada, düzenli olarak Miladi 1312 yılında, Viyana Konsülü'nde Avrupa'nın beş büyük üniversitesinde Doğu dillerinin okutulmasına dair karar alınması ile başladığı görüşündedir. Bu üniversiteler Paris, Oxford, Papalık (Kurler), Polonya ve Salamanca (İspanya) üniversiteleridir.¹⁰

Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'u fethi ile Kanunî Sultan Süleyman (1526-1566) döneminde Avrupa'da gerçekleştirilen fetihler XV. ve XVI. yüzyıllarda Batı'nın İslam dünyasına yönelik siyasi tehdit algısını arttırmaktaydı. Ancak bu dönemde İspanyol Kardinal Segovialı John gibi bazı din adamları Müslüman dünyanın askerî ve siyasi manevralarla alt edilmeyeceğini söyleyerek, İslam'ın teolojik argümanlarla önlenmesini önermekteydi. Onun bu yaklaşımı Avrupa'da kendi döneminde gerçekleştirilmemiş ise de özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hayata geçirilmeye başlanmıştı. Zira genel olarak Doğu ve Uzak Doğu toplumlarını, özel olarak da İslam tarihini konu edinen oryantalizmin ilk temelleri bu dönemde atıldı.

⁷ Said, s. 85.

⁸ Zakzuk, s. 24.

⁹ Necib el-Akiki, *Müsteşrikûn*, Darü'l-Mearif, Mısır 1964, I, 120; Sönmezsoy, s. 30; Zakzuk, s. 25.

¹⁰ Sönmezsoy, s. 30.

Nitekim 1600'lü yıllarda Avrupa'da Arapça eserler yayımlanmış, gramer kitapları, sözlükler ve temel metinler neşredilmeye başlanmıştı.¹¹

1587 yılında Paris'teki College de France'da, 1634'te Hollanda'nın Leiden Üniversitesinde, 1632'de Cambridge'te muntazam bir şekilde Arapça tedrisatı başlamıştır. 1634'te Oxford'ta Arapça ve İslami tedrisat için hocalık kürsüsü kurulmuştur. Batı'da İslami araştırma ve incelemeler XIX. asırda yoğunlaşmıştır. Büyük oryantalist cemiyetler de bu asrın ilk yarısında kurulmuştur. Örneğin, 1786'da Bengladeş Asya Cemiyeti, Paris'te Asya cemiyeti, 1823'te Londra'da Asya Kraliyet Cemiyeti, 1845'te Alman Şark Cemiyeti vs. Bahsi geçen cemiyetler kısa zamanda dergi ve yayınlar çıkarmaya başlamışlardır. Mesela, Viyana'da 1805-1818 *Şark Kaynakları* dergisi, Paris'te 1895'te *İslam* (daha sonra *Mecelletü'l-Alemi'l-İslam* diye isimlendirilmiş) dergisi, 1912'da Petersburg'da *Mir İslama* dergisi vs.¹²

Oryantalizmin kökleri yaklaşık olarak geçen bin yılın derinliklerine kadar uzamasına rağmen, bu kavram Avrupa'da 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Oryantalizm kelimesi ilk olarak 1779'da İngiltere'de, 1799'da ise Fransa'da kullanılmaya başlanmış, 1838 yılında Fransız Dil Akademisi'nin sözlüğüne girmiştir.¹³

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren oryantalizmin aktüel meselelerini müzakere etmek amacıyla Paris, Londra, Petersburg, Viyana, Berlin, Cenevre, Roma, Atina, Leiden gibi ilim merkezlerinde birçok kongre tertip edilmiştir. Daha sonra bu kongrelerde sunulan raporlar cildler halinde yayımlanmıştır.

Silvestre de Sacy, Karl Plander, E. W. Lane, Ernest Renan ve William Muir XIX. yüzyılda oryantalizmin temellerini atan oryantalistlerdir. XX. yüzyıl ise oryantalizmin güçlendiği ve muazzam bir İslam literatürünün meydana getirildiği bir dönem olmuştur. İgnaz Goldziher, Snouck Hurgronje, David Samuel Margoliouth, Duncan Black Macdonald, Louis Massignon, Joseph Schacht, Henry Corbin ve Hamilton A. R. Gibb gibi isimler klasik oryantalizmi yeni ufuklara taşımış ve modern akademik İslam araştırmalarının temellerini atmışlardır.

Oryantalistler Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in hayatı, İslam tarihi ve medeniyeti, tefsir, hadis, fıkıh, mezhepler tarihi, kelim ve tasavvuf konularında birçok eser kaleme almışlardır. Ayrıca Avrupa kütüphanelerinde el yazması koleksiyonları

¹¹ Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 2013, s. 23.

¹² Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, s. 22-26; Sönmezsoy, s. 31-32.

¹³ Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, s. 19.

oluşturulması, bu el yazmalarının kataloglarının hazırlanması İslam klasiklerinin korunup yayımlanması açısından ilme önemli katkı sağlamıştır.¹⁴

Genel olarak oryantalistlerin İslamî konulardaki araştırmaları üç dönemde incelenebilir:

1. Oryantalizmin çıkışından XIX. yüzyıla kadar yapılan çalışmalardır. Bu dönemde yapılan çalışmaların genelde İslam'a saldırı amaçlı ve Haçlı ruhunun tesiri altında tam bir Hıristiyanlık bilinci içerisinde yapıldığını müşahede ediyoruz.

2. XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk dönemlerindeki çalışmalar ise nispeten birinci döneme göre ılımlı ancak, yine de İslam'da bir eksik arama çabasının sürdürüldüğü dönemdir.

3. Son dönem olarak niteleyebileceğimiz çağdaş araştırmacıların çalışmaları ise genel olarak objektife yakındır. Oryantalizmin akademik bir hüviyet kazandığı bu dönemde bilimsel objektiflik daha ön plana çıkmış ve ideolojik yaklaşımlar büyük oranda azaltılmıştır.

3. Oryantalistlerin İslami Değerleri Araştırma Metotları ve Kur'an'a Yaklaşımları

“Batı, Doğu’yu nasıl ele almış, inceleme esnasında uyguladıkları metot nelerdir?” gibi soruları bir cümle ile cevaplamak çok zordur. Tanınmış müsteşriklerin çeşitli bilim dallarında yazdıkları kitaplar, meselenin olumlu yönünü teşkil etse de oryantalizm ile bu hareketin arkasında duranlar hakkında yapılan yayınlar, son dönemde gittikçe artmıştır. XIX. asrın ortalarından beri çeşitli sebeplerden ötürü oryantalistler metot değişikliğine gitmişlerdir. Eskiden taassupları aşikâr iken bundan böyle kendilerine tarafsız ilim adamı görünümü vermeye çalışmışlardır.¹⁵

Batı’da XIX. yüzyıldan itibaren oryantalistler, İslam’ın temel kaynaklarını ele alırken zaman zaman tasvirî yönleme müracaat etmekle beraber genelde tarihî tenkit yöntemini kullanmışlardır. Tarihî tenkit yöntemi, kilisenin kutsal metinlere “dogmatik yaklaşımına karşı “akılcı” ve “hümanist” bakış açısıyla geliştirilmişti. Bu yöntemi geliştirenlere göre Kitab-ı Mukaddes ilahî vahiyleri ihtiva eden metinler değil tarihî bir dokümandı. Dolayısıyla Kitab-ı Mukaddes Tanrı’dan ziyade, müellifin ne demek istediğini yansıtmaktaydı ve onun yaşadığı tarihsel bağlamla ilintiliydi. Buna göre tarihi

¹⁴ Yücel, s. 24

¹⁵ Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, ss. 36-37.

tenkit yöntemini uygulayacak araştırmacının görevi, metnin vücut bulduğu tarihsel ortamın şartlarını yeniden inşa etmek ve müellifin kastettiği anlamı mevcut parametreler sayesinde tespit etmektir.¹⁶

Rudi Paret şöyle diyor: "...Biz müsteşrikler Arabî ve İslamî ilimlerde araştırma yaparken, onu sadece Müslüman Arap dünyasını aşağılamaya delil getirmek için yapmıyoruz. Hatta tam tersine, İslam'ın temsil ettiği dünyaya ve yazılı belge olarak Arap edebiyatının tercüman olduğu muhtelif tezahürlerine olan takdirlerini ispatlamak için yapıyoruz. Yine tabii ki kaynakların her naklettiği şeyi hiç kafa yormadan, zayıf olmasına rağmen, almıyoruz. Aksine ölçülere vurarak tarihî tenkidin önüne sabit durabileni veya öyle görüneni alıyoruz. Bu konuda biz İslam'a ve tarihine, meşgul olduğumuz Arapça eserlere, kendimizdeki fikir tarihine ve Avrupa'daki tedvin edilmiş kaynaklara vurduğumuz aynı ölçüleri tatbik ediyoruz".¹⁷

Paretin bu sözlerine rağmen yine de oryantalistler İslamî konularda araştırmaya zihinlerinde peşin fikirle başlarlar ve o peşin fikre delil aramaya çalışırlar. Aradıkları delilin sağlam olması pek önemli değildir. Onlar için önemli olan buldukları delilin şahsî kanaatlerini desteklemesidir.¹⁸ Bu yüzden ferdî olaylardan küllî kaideler çıkarırlar.¹⁹ Çoğu zaman tahmin ettikleri hususları çürüten nas ve haberleri görmezden gelirler. Bunun da tabiatıyla ilimle ilgisi yoktur. Bu ilmî metottan sapmaktan başka bir şey değildir. Mezkûr ilmî sapma, maalesef şarkiyat araştırmalarının birçoğunda vardır. Bu durum Müslümanlar olarak bizi sözü geçen araştırmalara karşı ihtiyatlı bir tutum takınmaya mecbur etmekte ve onlardaki yalan ve hileleri ortaya çıkarmaya sevk etmektedir. Çünkü hükmettikleri nazariye ve görüşlerin çoğu, esassız varsayımlara, mesnetsiz tahminlere dayandırılmıştır.²⁰

Oryantalistlerin Kur'an'a olan yaklaşımına gelince, İslam dininin esası olduğundan oryantalistler tarafından en çok eleştirilere tabi tutulan eser olmuştur. Oryantalistlerin en çok ilgilendikleri meseleler Kur'an'ın kaynağı, Kur'an tercümeleri,

¹⁶ Yücel, s. 41

¹⁷ Zakzuk, s. 71.

¹⁸ Sibai, ss. 74-75

¹⁹ Mesela, Oryantalist Goldziher, hadislerin bütünüyle Hz. Peygamberin sözü olmayıp hicretin ilk üç asrının mahsulleri olduğu iddiasını ispat edebilmek için şer'i hükümlerin İslamın ilk asırlarında Müslümanlarca bilinmediğini, bunların tıpkı siyer gibi büyük imamlara meçhul kaldığını iddia etmiş ve bu iddiasına bazı asılsız ve uydurma rivayetleri delil getirmiştir. İmam A'zam Ebu Hanife'nin Bedir savaşı mı önce oldu, yoksa Uhud savaşı mı, bunu bilmediğine dair ed-Demirî'nin (ö. 808/1405) *Hayatü'l-Hayevan* isimli kitabından naklettiği rivayet bu cümledendir. (Bkz: Sibai, s. 75.)

²⁰ Zakzuk, s. 72.

İlahiy vahiy, Kur'an nassının intikali ve metninin sihhati, Mekki ve Medeni sureler, Kur'an'da nesih meselesi vd. konulardır.

Kur'an-ı Kerim'e kaynak aramak oryantalistlerin şimdiye kadar yaptıkları araştırmaların ortak özelliğini teşkil eder. Bir kısmı ana kaynağının Yahudilik olduğunda ısrar ederken, bir kısmı da bu kaynağın Hıristiyanlık olduğunda direnmiştir.²¹ Bazıları hem Hıristiyanlık hem de Yahudiliğin tesiri altında kaldığını, bazıları ise putperestliğin etkisinde kaldığını iddia etmiştir. Oryantalistlerin bazıları Kur'an'ın teslis inancını reddetmediğini ve Kur'an'da antropomorfik bir özelliğe sahip olan Allah inancının olduğunu iddia etmişlerdir.

Bazıları da İslam'da ilahi vahiy anlayışını kendilerince şöyle yorumlamışlardır: Hz. Muhammed sara hastalığına yakalanırmış, böylece şuuru gider, teri akar, kasılır ve ağzından köpük çıkarmış. Ayıldığında ise sara nöbetlerinin etkisinden başka bir şey olmayan hususların, Allah'tan kendisine gelen vahiy olduğunu müminlere söylemiş.²²

Kur'an metninin intikali konusunda da birçok iddiada bulunmuşlardır. Elimizde bulunan Kur'an'ın sure ve ayetlerinin tam olmadığını, onda birçok ayetin eksik olduğunu, ayrıca yazı malzemesi ve üzerinde yazılmış şeylerin koruma altına alınmamış ve dolayısıyla ayetlerin bazılarının kayıp olduğunu savunmuşlardır. Bunun yanı sıra Kur'an metninin sihhati hususunda da şüphe uyandırma yolunda birçok görüşü ileri sürmüşlerdir.

Biz burada Batılı oryantalistlerin Kur'an'a bakışlarını teferruatlı bir şekilde anlatmayacağız. Çünkü Batı Kur'an çalışmalarının bir uzantısını Rus oryantalistlerin Kur'an çalışmalarında ve esas konumuz olan Klimoviç'in iddialarında görmek mümkündür. Batılı oryantalistlerin Kur'an'a genel yaklaşımları ile ilgili açıklamalara bu kadarla temas edip özel konumuz olan Rus oryantalizmi ve Klimoviç'e yöneleceğiz.

²¹ Sönmezsoy, s. 38.

²² Sönmezsoy, s. 148.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUS ORYANTALİZMİ VE İSLAM

1.1. Çarlık Dönemi Rus Oryantalizmi

1.1.1. Rusların İslam'la İlk Teması

Bilindiği gibi bugünkü Rusların ataları olarak bilinen Slavların Doğu koluna mensup Poliane, Severiane, Viatçı, Radimiçi, Dragoviçi, İlmen ve Kriviçi gibi kabileler günümüz Rusya'sının batısında ve Ukrayna'da bulunan Dinyeper, Pripyat, Bug ve Volkhov gibi nehir kenarlarına yerleşmişlerdi.²³ Rusya halklarının İslam'la tanışmaları VII. yüzyılda başlamıştır. 642-643 yılları Derbent şehrinin Arap Halifeliği hâkimiyetine geçmesi İslam'ın Kuzey Kafkas'a yayılmasına yeni bir başlangıç oldu. 733-734 seneleri ise Derbent'te Halife emriyle cami yaptırılmıştır. Lezgiler, Tabasaran ve Suhurlar ilk İslam'ı kabul edenlerdendir. Kuzey Kafkas halklarının İslam'la tanışmaları birkaç asır boyunca devam etti.²⁴ Doğu memleketleri ile ticari ve kültürel ilişkilerin artması İslam'ın Dağıstan'a hızla yayılmasına sebep oldu. İslam Çeçenistan ve İnguşetya halklarına Dağıstan'a nispeten geç girdi. İslam'ın Volga nehri kıyı bölgelerine yayılması da Hazar memleketi ile ilişkilidir. Müslüman tüccarlar ve vaizler Hazar memleketine VII. yüzyıldan itibaren gelmeye başlamıştır. Hazar memleketinin emiri resmî olarak Yahûdi dinini kabul etmesine rağmen, memleket sakinleri inanç hürriyetinden istifade etmişlerdir.²⁵

İslam dini VII. yüzyılın ortalarında çağdaş Rusya hudutlarında yayılmaya başlamış ise de ancak iki sene sonra resmi din olarak kabul edilmiştir. Bu da o zamanda küçük bir memleket olan Bulgar başkanının girişimi ile olmuştur. O, 921 senesinde Bağdat halifesi Muktedir ile siyasi ilişkiler düzenlemiş, gönderdiği resmî mektupta İslam şeriatını öğretecek birisinin gönderilmesini istemiş ve bunun için de camilerin

²³ Mustafa **Özbaş**, "Rus Şarkiyat Çalışmalarının Temelleri: Rus Tarihinin Başlangıcından XV. yüzyıla kadar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX, Sayı 2, İzmir 2009, s.148

²⁴ Elmir **Kuliyev**, *İslamovedeniye*, İzdatelstvo Moskovskogo İslamskogo Universiteta., Moskva 2008, s. 361.

²⁵ Kuliyev, *İslamovedeniye*, s. 362.

inşa edileceğini söylemiştir. Böylece Bağdat Halifesinin mektuba cevap olarak İslam'ı ve şeriatı öğretecek hocaları göndermesi üzerine 922 yılında İslam resmî din olarak îlan edilmiştir.²⁶ İslam'dan önce İtil Bulgarlarına has ateş, güneş ve su kültleri yaygın idi. Tanrılar panteonunda da Gök ilahı sayılan Tanrı ismi de İslam'dan sonra Allah için kullanılmaya devam etmiştir.²⁷

İslam'ı kabul eden ve İslam kültürü etkisinde kalan Rusya'ya en yakın ülkeler, Orta Volga ve Aşağı Kama'da bulunan İtil Bulgarları idi. Harizm, Hazar denizinin kuzeyine en yakın Orta Asya bölgelerindendi. İşte bu dönemde Müslümanların Orta Asya göçebeleriyle yaptıkları ticari ilişkiler burada yoğunlaşıyor ve yine Doğu Avrupa'ya giden kervanlar gibi elçiler Hazarlara, Bulgarlara, Peçeneklere ve Ruslara doğru sık sık buradan yola çıkıyordu.²⁸ Bulgarlar ise daha sonra Hıristiyanlığı kabul eden Slavlarla komşu olarak yaşamışlardır ve o zamandan itibaren Rusya sınırlarında İslam'ın ve Hıristiyanlığın yayıldığı görülmektedir.

Rusların İslam'la ilgili ilk yazılı kaynakları IX yüzyıllara aittir. Bu bilgiler eski Rus edebiyatına Yunan kroniklerin ve Hıristiyan polemik eserlerin tahrif edilmiş fikirlerini ihtiva eden tercümeleri ile girmiştir. Bu eserlere bağlı olarak Muhammed Peygamber ve onun getirdiği inanç sistemi hakkında Rusça yazılan birçok tarihi ve edebi eser yanlış bilgilerle doldurulmuştur.²⁹

Rus edebi geleneğinin XII. yüzyıla kadar oluşmamış olması dolayısıyla, genel olarak Ruslar, özellikle Rus tarihinin ilk dönemleri ve Ruslarla aynı toprakları paylaşan diğer Türk topluluklarına dair bilgiler Arap seyyahlar tarafından nakledilmiştir. Rusya'da en erken dönem yazılı kaynak olan *Bygone Yılların Masalı* ve *Laurent Kroniği* olarak da bilinen *Primary Kroniği* ancak XII. yüzyılda derlenmiştir. Bu eser, 852-1120 yılları arasında Rus tarihinde yaşanan olayları ele almaktadır. Dolayısıyla Rusların ilişkiye girdikleri diğer topluluklara dair ne düşündüklerini gösteren ilk kaynaktır. Kronikte Svyatoslav'ın oğlu Vladimir'e kendi dinlerini seçmesi için gelen elçilerden söz edilmektedir.³⁰ Vladimir'e Yukarı Volga'dan gelen Bulgarlar ya da Arap

²⁶ Andrey **Kovelevskiy**, *Na stike kontinentov i tsivilizatsiy. İz opita obrazovaniya i raspada imperiy X-XVI.vv*, Moskva 1996, s 52; Vasiliy Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, (Çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Meral), Küre Yay., İstanbul 2004, s. 243.

²⁷ Kuliyeve, *İslamovedeniye*, s. 363.

²⁸ Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 240.

²⁹ Petr **Gryazneviç**, "Koran v Rossii", *İslam, Religiya, Obşestvo, Gosudarstvo*, Nauka, Moskva 1984, s. 76.

³⁰ Konstantin **Nikolskiy**, *Anafematstvovaniye (otluçenie ot tserkvi)*, Yeleonskogo, St. Petersburg 1879, s. 175.

vaizler İslam'ı, Almanlar Hıristiyanlığı, Aşağı Volga'dan Hazarlar Museviliği ve Bizanslı misyonerler de Doğu Hıristiyanlığını kabul etmesi yönünde telkinde bulunmuşlardır. Boyarları³¹ ve şehirdeki yaşlıları (yaşlılar meclisini) huzuruna çağıran Vladimir, on kişilik bir temsilci grup oluşturarak bu dinlerin yerinde araştırılması için temsilci grubu ilk olarak Bulgarların arasına gönderir. Bulgarlar ve İslam'a dair ilk bilgi de böylece Rus topraklarına bir temsilci grup tarafından getirilmiş olur. Bu ilk bilgiye göre Bulgarlar, “cami dedikleri tapınaklarında utanç verici hareketlerle tapınmaktadırlar ve onların arasında mutluluk yoktur, fakat sadece keder ve korkunç bir koku vardır.” Bu ifadeler aynı zamanda Rusların bu dönemde kendilerini, diğer halklar karşısında nasıl konumlandıklarını dair de bize bir ipucu vermektedir. Genel olarak seyyahların buldukları ülke ve halkları küçük düşürücü ifadeler kullanılması diğer seyahatnamelerde de görülmektedir. Burada her halkın kendi kimliğini üstün görme isteğinin rol oynadığı söylenebilir.³²

Eski Rus Ulusu, millî kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynayacak olan çok farklı ve tarihî bir seçimde bulundu: X. yüzyıl sonlarında prens Vladimir Svyatoslaviç'in (978-1015) önderliğinde Hıristiyan dinini kabul etti. Bu durum yani Hıristiyanlığın Ortadoks kolunun Ruslar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesi 1917 yılına kadar devam etti.³³ Böylece, Rusya Hıristiyan bir ülke oldu ve bu inancını hiçbir dinî özelliği bulunmayan veya her şeyden önce sadece siyasî amaçlarla gerçekleştirilen Moğol istilası döneminde de korumayı başardı.

Hıristiyanlık dininin kabul edilmesinden sonra Rusların Doğuyla, özel olarak Müslümanlarla ilişkileri giderek daha çok alana yayılmaya başladı. Artık Müslüman toplumların yaşadıkları bölgeleri askerler ve tüccarlar dışında Rus Kilisesi'nin temsilcileri olan misyonerler de ziyaret ediyor ve bu yolla ileride göreceğimiz gibi Rus oryantalizminin gelişmesine önemli katkıda bulunuyorlardı.

Hıristiyan kilisesi Kiev Rusya'sında kök saldıktan sonra, diğer dinlerin ve en başta ona rakip olarak görülebilen İslam ve Yahudiliğin eleştirisine ayrı bir önem vermeye başladı. XI. yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilebilecek olan *Tolkovaya Paleya*'nın ilk biçimlerinde İslam'a yönelik eleştirel sözlerin olduğuna rastlanır. Söz

³¹ Rusya'da soylulara verilen unvandır.

³² Özbaş, s.149.

³³ Stanislav **Prozorov**, *İslam na territoriy Bivşey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedičeskiy slovar*, Vostochnaya Literatura, Moskva 1998, s. 106.

konusu kaynaklarda Hz. Muhammed'e Bohmiç, Bohmet ya da İslam dinine de Bohmiç'in dini olarak isimlendirilmiştir.³⁴

XI. yüzyılda Bizans'tan, Balkan Yarımadasının Slavlarından ve hatta Litvanya ve Polonya'dan İslam'a ilişkin düşüncelerin Rusya'ya geçişiyle birlikte kutsal mekânları ziyaret eden Rus gezginlerinin bildirdikleri özgün belgeler de ortaya çıktı. XIII. yüzyılda ise Moğol saldırısı, Rus gezginlerinin kendi toprakları dışına yaptıkları yolculukları çok zorlaştırdı.³⁵

XIII. yüzyılın ortalarında Rus topraklarının büyük kısmı Müslümanlığı hızlı bir şekilde gelişen Altın Orda memleketinin siyasi, ideolojik ve medenî etkisinde kalmıştır. O zamanlar Rus toplumunda Altın Orda'ya ait her şey değerli tutulmuştur. Orada XV. yüzyıllar sonlarına kadar Altın Orda devletinin resmî vergi toplama ikametgâhı bulunuyordu. O zamanda Rusya'da Ortadoks hâkim ise onları yöneten Altın Orda devletinde İslamiyet hâkim idi. Altın Orda hâkimiyetinin sona ermesinden sonra İslam'da olan gelenekler uzun yıllar devam etti. Rusya çift kafalı şahin resmini taşıyan devlet armasının yanında, Müslüman devletler ile ilişkilerinde XIX. yüzyıl ortalarına kadar “bi ‘inayeti Rabbi'l-‘âlemîn” yazısı olan tuğrayı kullandı.³⁶

XV-XVI. yüzyıllarda Rus devleti, Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan ve İran'daki Safevî memleketleri ile doğrudan diplomatik ve ticarî ilişkiler içine girer ve defalarca Hindistan'da büyük Moğol İmparatorluğu'yla dostluk ilişkileri kurmayı dener. Bununla birlikte, bu dönem, Rus halkının Türklerden, Kırım Tatarlarından ve diğer göçebe topluluklarından gelen istilalara karşı verdiği korkunç bir savaş dönemidir. Ünlü Maksim Grek (1475-1556), İslam'ın karakteristik özelliklerine başka bir tarzda yaklaşır. Rusya'da kaldığı uzun yıllar içinde, İslam dini üzerine bilimsel nitelikli birçok polemiksel eser kaleme almıştır. Bu eserlerde egemen sınıfların ve Ortadoks din adamlarının İslam hakkındaki görüşleri yansıtılmaktadır. Burada, “Mohamed”den ve “Bahmet”ten iki ayrı Peygamber olarak bahsedilmiş, onun ardından Muhammed'in yakın savaş arkadaşları olarak Apuker (Hz. Ebu Bekir), Umar (Hz. Ömer), Alim (Hz. Ali) diye zikredilmiştir.³⁷

³⁴ Nikolskiy, s. 175

³⁵ Nikolay Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, (Çev. Arif Berberoğlu), İkinci Baskı, Evrensel Basım Yay., İstanbul 2013, ss. 22-23.

³⁶ Efim **Rezvan**, *Koran i Ego Mir*, Peterburgskoye Vostokovedeniye, St. Peterburg 2001, ss. 383-384; Alau Adilbayev, “Rus Oryantalistlerin Kur'ân Çalışmaları”, AÜİF, Ankara 2000 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 48.

³⁷ Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, s. 28.

1453 yılında Türklerin İstanbul'u alması ve önce Bizans'ın, ardından da Rum İmparatorluğunun ortadan kalkması, daha sonra da Balkan yarımadasının Türkler tarafından ele geçirilmesi ve Sirbistan, Bulgaristan, Moldavya, Bosna ve Tuva çevresinde yer alan diğer toprakları yine Türklerin işgal etmesi Rusların İslam'a olan ilgisini daha da artırmıştır.³⁸

XIV. yüzyıla geldiğinde Doğu'ya geziler yeniden hız kazanmaya başlar, XV. yüzyılda Balkanların ve İstanbul'un Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra bu gezilerin sayısı önemli ölçüde artar. Rusların Müslüman Doğu memleketleri ile ticari ve diplomatik ilişkilerinin genişlemesi onların İslam hakkında geniş bilgiler edinmesine yardımcı olmuştur. Müslüman memleketlerini ziyaret eden Rus tüccarları, seyyahlar, hacılar ve çeşitli elçiliğe mensup olanlar kendileri ile beraber Müslüman halkı, onların dini ve tarihi hakkında bilgileri memleketlerine götürmüşlerdir. Onların götürdüğü yazılı belgelerde Müslümanların adet ve ritüelleri,³⁹ bayramları, camilerin yapısı hakkında açıklamalar mevcuttur.⁴⁰

XV. yüzyılda kutsal topraklar olan Mekke ve Medine şehirlerini tasvir eden ve Hz. Muhammed'in hayatını anlatan bilgiler Rusça'ya tercüme edilmeye başlamıştır. XV-XVII yüzyıllarda ise İslam'la ilgili yazılan eserlerin sayısı büyük oranda artmıştır. Bunlarda İslam'ın esaslarıyla ilgili sistematik bilgilerin yanı sıra Rusya'nın doğu ve güney hudutlarında yaşayan Müslüman memleketlerinin tarihiyle ilgili açıklamalara rastlanır.⁴¹

Korkunç İvan (1530-1584)'ın 1547'de Çar ünvanını alması ile knezlikler⁴² dönemi sona ermiştir. İvan hemen askerî ıslahatlar yapmaya ve matbaalar açmaya başlamıştır. 1552'de Kazan hanlığını istila ederek halkının tamamını kılıçtan geçirmiş, bundan sonra Rusya, Müslüman komşuları karşısında üstünlük sağlamaya başlamıştır.⁴³ Korkunç İvan 1556'da Başkurt ve Mişer boyları ile İdil ve Kama nehirleri sahillerinde ve Ural civarında bulunan Müslümanların bağımsızlıklarına tamamen son vermişse de dinî şiarlarını, ayinlerini yerine getirmelerini büsbütün yok edememiştir. Ancak mescit ve medreselerin yapılmasını yasaklamıştır. Bu tarihten itibaren Müslümanlar 203 yıl mescit ve medresesiz yaşamışlardır. Nihayet 1759'da mescit ve medrese yapımına izin

³⁸ Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, s. 23.

³⁹ Dinî inanç gibi benimsenen alışkanlık ve gelenekler, kişilerce kutsallaştırılmış davranış biçimleridir.

⁴⁰ Gryazneviç, "Koran v Rossii", s. 75.

⁴¹ Gryazneviç, "Koran v Rossii", s. 76.

⁴² Prenslüğün genellikle Slav ırkı devletlerine verilen ismidir.

⁴³ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, ss. 384-385.

verilince, Rusların istilasından sonra ilk kez, Kazan şehrinde Eski Biste adlı mahallede Yakup Bikmetof'un gayretiyle bir mescit yapılmıştır.⁴⁴

Korkunç İvan'dan sonra ülkeye Fedor İvanoviç (1584-1598), Mihail Federoviç Romanof (1613-1645), Fedor Aleksandr (1676-1696) hükümdarlık etmişlerdir. 1696-1725 yılları I. Petro Alekseyeviç zamanında Ruslar harp gemileri yaparak Mısır taraflarına göz dikmeye kalkıştılar. Petro, benzeri görülmemiş ve görülmeyecek derecede tedbirli bir hükümdar olarak adını ve ününü dünyanın her yanına yaydı. Döneminde kanun ve fermanlar kabul gördüğünden, bilgisizlik taassubu biraz da olsa ortadan kalkıp her millet dinî baskıdan kurtulup biraz nefes alabilmiştir. II. Katerina (1762-1796) zamanında şan ve şöhretiyle Avrupa'ya korku ve dehşet salmıştır. Avrupa siyasetçileri de kendilerini kurtarmak için İmparatoriçe'yi Osmanlı aleyhine tahrik ederek savaş ilan ettirip emellerine ulaşmışlardır.⁴⁵

I. Petro döneminde Rusya'nın Doğu ülkeleriyle ticarî ve diplomatik ilişkilerinin yanı sıra Rusya'nın Osmanlı ve Safevi İnan memleketleri arasındaki uzun yıllar süren savaşlar, Müslüman Doğunun sistematik bir şekilde incelenmesi ve öğrenilmesini gerektirdi. Onun inisiyatifi ile Doğu elyazmaları, kitabe ve madeni paraların toplanması için ilmî seyahatler düzenlendi. Yine onun döneminde Arapça olmak üzere doğu dillerinin okutulması için özel okul organize edilmesi girişiminde bulunuldu. Yine onun girişimiyle - daha önce söylediğimiz gibi - doğu ülkelerinden getirilen elyazmalar ve yapıtların toplanması için özel kurum inşa edildi, bunun sonucu olarak yüz yıl sonra Asya Müzesi yapıldı.⁴⁶

Ruslar Kazan'ı ele geçirdikten sonra Müslümanları Hıristiyanlaştırma politikası yürütmüştür. Bu politika XVII. yüzyıla kadar başarıyla yürütüldü ve bu zaman süresince Tatarların epeyce bir kısmı Hıristiyanlaştırıldı. Din değiştiren gayr-i Ruslar'a 15 ruble ödenmeye başlandı ve Hıristiyan olan Tatar beylerine çeşitli imkânlar sağlanırken Hıristiyan olmayanlara öldüklerinde kendilerine yalnız Hıristiyan akrabalarının mirasçı sayılacağı gibi baskılar uygulandı. Baskılar neticesinde Tatar zenginlerinden bir kısmı Hıristiyanlığı kabul ettiyse de bunlar Müslümanlar tarafından dışlandı. 1720-1791

⁴⁴ Seyfettin Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi", *AÜİF Dergisi*, sayı 35, Ankara 1996, s. 573.

⁴⁵ Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar..", s. 574.

⁴⁶ Gryazneviç, "Koran v Rossii", s. 77.

yıllarında çıkarılan çeşitli kanunlarla Hıristiyanlığı kabul eden gayr-i Ruslar askerlik hizmetinden ve üç yıl vergiden muaf tutuldu.⁴⁷

II. Katerina dönemine kadar Müslümanlara karşı sert politika uygulandı. Yeni camilerin yapılması yasaklandı, bilakis camiler yıktırıldı, Kur'an okulları kapatıldı. Sözgelimi Kazan'da 1742'de bulunan 536 camiden 418'i yıkılmıştır. Rus bilim adamı Solovyov'a göre II. Katerina'dan önceki İmparator Elizaveta dönemindeki bazı Tatar camilerini yıkılmamasının sebebi de Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanlara karşı kötü davranılma korkusundandı.⁴⁸

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Müslümanlar Pugaçev'in isyanı (1773-1775) sırasında onu bir kurtarıcı olarak gördüler ve kitleler halinde yanında yer aldılar. Bu durum onların rejime karşı sürekli bir tehlike oluşturacağını ortaya koyunca II. Katerina, dini ve dünyevi haklardan mahrum bırakılan bu insanlara bazı hakların verilmesi gerektiğini anladı, 1789'da Müslümanların yoğun olduğu Orenburg vilayetinin Ufa şehrinde bugün de faaliyetine devam eden bir müftülük ve şer'i mahkeme kurulmasına müsaade etti. II. Katerina'nın başlattığı ılımlı politika sonraki çarlar tarafından sürdürüldü ve I. Aleksandr, Orenburg'da devlet parası ile bir cami yapılmasına, II. Nikolay da vatandaş statüsünde sayılmadıkları için askere alınmayan Müslümanlardan gönüllü birliklerin oluşturulmasına izin verdi.⁴⁹ İşte, ileride göreceğimiz gibi Rus oryantalizm hakkında önemli gelişmeler bu tarihlerden itibaren hız kazanmıştır.

1.1. 2. Rus Oryantalizminin Doğuşu ve Tarihî Gelişimi

Rusya'da oryantalizm çalışmalarının, gerek Çarlık Rusya'sı dönemde, gerekse Çarlık Rusya'sından devraldığı oryantalizm bilgisi ve geleneğini yaşatan Sovyetler döneminde çok önemli noktalara ulaştığı bilinmektedir. Büyük Petro'dan başlayarak akademik kurumlar altında çalışılmaya başlanan "Doğu", öncelikle doğu dillerinin öğretilmesini gerekli kılmıştır. Bu durum, oryantalizmin hem pratik ve akademik amaçlarını hem de politik-ekonomik amaçlarını birleştirmiştir. Oryantalizm bu "pratik", "akademik" ve "politik-ekonomik" amaçları ya da temelleri, diğer Batılı ülkelerde de benzer seyirler göstermiştir. Başka bir deyişle oryantalizm bağlamında "öteki" ya da "düşman", "tanıma"nın, "anlama"nın ve "kullanma"nın konusu olmuştur. Ancak oryantalizm çalışmalarına temel olan bu unsurlar, Rus tarihi açısından hiçbir zaman

⁴⁷ İsmail Türkoğlu, "Rusya (Ülkede İslamiyet)", *DİA*, Ankara 2008, XXXV, 265.

⁴⁸ Aleksandr Alov ve N. Vladimirov, *İslam v Rossiyi*, İstitut Naslediye, Moskva 1996, ss. 34-35.

⁴⁹ Türkoğlu, s. 265.

soyut bir karakter taşımamıştır.⁵⁰ Rusya’da Hindoloji çalışmalarının kurucularından I. P. Minayev, bu durumu coğrafi yakınlıkla açıklayarak “Rusya’nın menfaati her zaman Doğu ile yakından alakalıdır ve bu nedenle bizdeki oryantalizm çalışmaları pratik yansıması olmaksızın mümkün değildir⁵¹” demiştir.

Kaynaklarda Rus oryantalizminin doğuşu ile ilgili değişik bilgiler yer alsa da Rus oryantalizm araştırmalarının başlangıç tarihi XVII. yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Çünkü Rus oryantalizm çalışmaları ve bu hareketin kurumsallaşması dikkate alındığında, bu tarihten itibaren kesintiye uğramadan belli bir düzen içinde devam ettiği anlaşılır.

Rus oryantalizminin doğuşu ve tarihî gelişimini daha da iyi anlayabilmek için Kulikova’nın yaptığı gibi bu mirası dönemlere ayırarak sunmayı tercih ettik.

I. Dönem: XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Olan Dönem

Rus Oryantalizm filizinin atılmasının XVII. yüzyılın sonunda olduğu söylenebilir. Ancak ondan önceki dönem, oryantalizmin ortaya çıkmasının önkoşullarını oluşturmuştur. Rus Oryantalizmin temelleri çok eski dönemlere dayanıyor. Başlangıcı Slavlarla Doğu halkları arasındaki ilk münasebetler, birbirleriyle komşuluk ilişkilerine kadar uzanır. Daha sonra Slavlarla beraber Rusların da Doğudaki komşu ülkelerle olan münasebetleri, onların hayat tarzını, dillerini ve kültürlerini öğrenmeleri başlıca etkenlerdendir. Bununla beraber Kiev Rus’u dönemlerindeki yazılı kaynaklar, sözgelimi Moğol istilası zamanlarına ait hanların fermanları, Rusça tercümelemlerle ulaşmıştır. Gezgin ve elçilerin raporları, takdirnameler ve diğer resmi belgelerin bize kadar ulaşması, Ruslarda çok önceden sözlü ve yazılı mütercimlerin olduğunu ve onların yabancı dilleri bildiklerini gösteriyor.⁵²

II. Dönem: I. Petro (1682-1725) Zamanı Oryantalizmin Doğuşu

I. Petro döneminde Rusya’nın Doğu ülkeleriyle ticari ve diplomatik ilişkilerin gelişmesi, yine onun döneminde Osmanlı ve İran ile girişilen savaşlar, ilk olarak Balkan Yarımadası Slavlarını Türk boyunduruğuna karşı korumak sorununu ortaya çıkardı. Bütün bu unsurlar, Doğu’nun sistematik olarak incelenmesinin, tarihî belgeler ve maddî kültüre ilişkin yapıtların bir araya getirilmesinin, Doğu dillerinin, tarihinin, dinî

⁵⁰ Özbaş, s.147

⁵¹ Alla **Kulikova**, *Rossiyskogo Vostokovedeniye XIX veka*, Peterburgskogo Vostokovedeniye, St. Peterburg 2001, s. 176.

⁵² Kulikova, *Rossiyskogo Vostokovedeniye XIX veka*, s. 169.

kültürünün ve hayat biçiminin öğrenilmesi için, organik bir bütünlük içinde ortaya çıkan bütün bilimsel araştırmaların yolunu açtı.⁵³

I. Petro Rusya’da Doğu dilleri öğretmek üzere ilk kez özel bir okul kurma girişiminde bulunmuştur. Onun zamanında Bilimler Akademisi kurulmuştur. 1702’de Batı Avrupa’dan yabancıların davet edilmesi ve bununla birlikte çocuklara Japonca’yı öğretmesi için Denbey Tatakava’yı⁵⁴ görevlendirmiştir. 1716’da I. Petro “Türk, Arap ve Fars dillerini öğrenmeleri için” büyükelçi Artemi Volinskiy ile birlikte İran’a beş öğrenci göndermiştir.

1716 senesinde I. Petro’nun emriyle Kur’an ilk kez Rusça’ya çevrilmiştir.⁵⁵ Onu İtalya’da tahsil gören, kendi zamanının ünlü âlimlerinden sayılan Petro Postnikof *Al Koran O Magomeda, İli Turetskiy Zakon* (Muhammed’in Kur’an’ı veya Türk Kanunu) adıyla tercüme etmiştir. Ancak bu Paris’te 1647 senesinde Fransız oryantalist Andre Du Ryer tarafından yapılan Kur’an çevirisinin Fransızca’dan Rusça’ya yapılan çevirisi idi.⁵⁶

III. Dönem: I. Petro’dan sonra (1725-1762) Rus Oryantalizmi

1725 senesinde I. Petro vefat ettikten sonra onun zamanında kurulan Bilimler Akademisi çalışmaya devam etmiştir. Bu akademiye 1725-1738 yılları arasında oryantalist Gotlib Teofil Zigfrid Bayer (1694-1738) çalışmıştır. 1747 yılında imparator Elizabet Petrovna’nın⁵⁷ emriyle, doğu bilimleri ve ona benzer sosyal ilimler, Bilimler Akademisi programından çıkarılmıştır. Bu üzücü duruma rağmen İmparator Bilimler Akademisi, XVIII. yüzyılın sonuna kadar Rus oryantalist faaliyetinin başlıca merkezi ve düzenleyicisi olarak kalmıştır. Bu dönemde oryantalist faaliyetinin üç istikamet üzere geliştiğini söylemek mümkündür. Bunlar, kaynaklara ulaşma ve kitap temelinin genişletilmesi; yeni ilmî çalışmaların hazırlanması ve yayınlanması; Rus öğrencilerine yabancı dillerin öğretilmesi faaliyetleridir.⁵⁸

IV. Dönem: II. Katerina ve I. Pavel (1762-1801) Döneminde Oryantalizm

II. Katerina (1762-1796) ve I. Pavel döneminde (1796-1801) oryantalist faaliyetleri geleneksel bir biçimde gelişmeye devam etti. Rusya’nın güneyinde yer alan Kuzey Karadeniz kıyısı, Kırım hanlığı ve Kuzey Kafkas’ın Rusya topraklarına katılması

⁵³ Smirnov, *Sovyet Rusya’da İslam Tarihi İncelemeleri*, s. 34.

⁵⁴ Dembey Tatakava (1670-1714’dan sonra vefat etmiş), Rusya’da ilk Japonlardan olup, ilk Japon dili hocası olarak tanınmıştır.

⁵⁵ Aleksandr Alov ve N. Vladimirov, s. 33.

⁵⁶ Gryazneviç, “Koran v Rossii”, s. 77.

⁵⁷ 1741-1762 yılları arasında hükümdarlık eden Rus kraliçesi

⁵⁸ Kulikova, *Rossiyskogo Vostokovedeniye XIX veka*, s. 170.

ve 1773-1775 yılları arasında Doğu halkların iştirakiyle gerçekleşen Köylüler savaşı, II. Katerina'yı kendisinden öncekilere nispeten daha yoğun ve amaçlı bir şekilde Doğu'yu tanıma ve öğrenme faaliyetlerini artırmasına mecbur etmiştir.

Bu dönemlerde Rus oryantalizminde kaliteli bir değişiklik söz konusuydu. İmparator Bilimler Akademisinde, Din adamlarının meclislerinde oryantalizm kurumunu ilk defa sistemleştirdi. O zaman için şekli ve muhtevası açısından önemli sayılan muhtelif eserler zuhur etmeye başladı. Rusya sınırı içinde yaşayan değişik Doğu halklarını bir bütün olarak ele alma ve tanıma girişiminde bulunuldu. Bu faaliyetlerin içinde kaynakların yayınlanması, günlükler, gezi notları, gezi ile ilgili hesap ve raporlar, gramer ve karşılaştırmalı sözlükler, Doğu ve Batı Avrupa dillerinden yapılan tercümeleme gibi önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra doğu dilleri uzmanları yetiştirme ve okulların açılması en önemli Rus oryantalizm başarılarından bazılarıydı.⁵⁹

Rusya'da Arap harfleriyle kitap basımı 1787 yılında St. Petersburg'da Asya matbaasının açılmasıyla başladı ve 1928 yılına kadar devam etti. Matbaanın açılmasından hemen sonra II. Katerina'nın emriyle Kur'an ilk defa Arap harfleriyle basıldı ve ücretsiz olarak dağıtıldı. Bu baskı 1789, 1790, 1793, 1796, 1798 yıllarında tekrarlandı. Kur'an bastırıp satma devlet için önemli bir gelir kaynağıydı ve matbaada sadece Kur'an basılıyordu. Müslüman toplumun yoğun talepleri sonucunda 1799'da Çar I. Pavel zamanında Kazan'da da Asya matbaası açıldı ve burada Kur'an'dan başka İslami eserlerin basılmasına da izin verildi.⁶⁰

V. Dönem: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1801-1854) Rus Oryantalizmi

I. Aleksandr'ın reform faaliyetleri ve onun yönetimi döneminde (1801-1825) oryantalizmin yeni safhasına çıkması için önemli bazı tedbirler alınmıştır. Dönemin en önemli hadiseleri şunlardır: İmparator Bilimler Akademisine Sosyal Bilimlerin tekrar getirilmesi, Doğu'ya ait derslerin Üniversitelerde ve dini akademilerde okutulması, Doğu'ya ait yazılı eserler ve kitapların muhafaza edilmesi için özel bölümün açılması, sözgelimi 1805 senesinde İmparator Kamu Kütüphanesinde "el yazma bölümü" açılması vd.

I. Nikolay (1825-1855) döneminde Rus oryantalizmin rolü önceki dönemlerdeki gibi devam etmiştir. Çar I. Pavel zamanında Kazan'da açılan Asya matbaasında 1802-1806 yılları arasında 41 200 nüsha İslami eser ve 3500 nüsha Kur'an basılmıştır.

⁵⁹ Kulikova, *Rossiyskogo Vostokovedeniye XIX veka*, s. 171

⁶⁰ Türkoğlu, s. 269.

1833'te 6000, 1843-1852 yılları arasında 23600 ve 1853-1859 yıllarında yeniden 823000 nüsha Kur'an basılarak Rusya'dan başka İran, Türkistan halkları, Mısır ve Hindistan gibi İslam ülkelerine satılmıştır. 1840'lardan itibaren çoğu St. Petersburg'da arkeoloji, etnografi, numizmatik, şarkiyat alanlarında olmak üzere Orta Asya, İslam ve Ortadoğu ile ilgili pek çok dergi yayımlanmaya başlamıştır.⁶¹

VI. Dönem: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XX. Yüzyılın Başında (1855-1917) Rus Oryantalizmi

Rus oryantalizmin bu safhası eşsiz önemli gelişmelerle doludur. 1855 yılında St. Petersburg İmparatorluk Üniversitesinde ilmî, pedagojik kadroları barındıran Doğu dilleri Fakültesi açılmıştır. Bu da sonraki dönemlerde oryantalizmin gelişmesine çok büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde Rus oryantalizminin başarısını kaliteli ilmî eserlerin yazılması ve çok sayıda öğrenci yetiştirme faaliyetlerinde görmek mümkündür.

Burada iki önemli hususu söylemekte yarar vardır. Birincisi, Oryantalizmin artık özel bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasıdır. İkincisi, oryantalizmin Avrupa düzeyine çıkarılmasının planlanmasıdır.⁶² 1917 yılı Ekim inkılabından sonra her sahada olduğu gibi Rus oryantalizminde de bazı değişiklikler oldu.

1905 Rus ihtilalinden sonra hükümetin Müslümanlara din dışı kitap, gazete, dergi yayımlama serbestliği vermesi üzerine ülkenin her tarafında Müslüman okuyucular için dini, siyasi, edebi eserler basıldı. Aynı yıl St. Petersburg, Kazan ve Orenburg gibi şehirlerde Arap harfleriyle Tatarca gazete ve dergiler çıkmaya başladı. 1917 Bolşevik ihtilaline kadar Müslümanlar 100 civarında gazete ve dergi neşrettiler. Bunların içinde *Din ve Maişet* (1906-1918), Alimcan Barudi tarafından çıkarılan *ed-Din Ve'l-Edeb* (1906-1908, 1913-1917), *İslam ve Maarif* (1916-1918), *Mahumat-ı Şeriyeye-i Orenburgiye* (1908-1910, 1916-1917) sayılabilir.⁶³

Rus oryantalizm tarihinde kadro sorunu şu üç şekilde çözümlenmiştir.

Birincisi, Rusya üniversitelerinde Doğu ile ilgili uzmanlar yetiştirme. Ruslar çok sayıda oryantalist öğrenci yetiştirmiştir. Onların arasında Moldova, Polonya, Yahudî, Tatar, Fin, Alman, Kalmuk, Buryatya kökenli öğrenciler de vardı. Buna ilave olarak 1845-1872 yıllarında Kafkas ötesi doğumlu öğrencilere sabit kota ayırmışlardır.

⁶¹ Türkoğlu, s. 269.

⁶² Kulikova, *Rossiyskogo Vostokovedeniye XIX veka*, s. 172

⁶³ Türkoğlu, s. 269.

İkincisi, Rusya'ya Avrupa'dan oryantalistler (Fransız, Alman, İsveç) davet edilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Avrupa'dan gelen oryantalistler Rusya'da öğretmen olarak çalışmışlar ve bilimsel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Üçüncüsü, geleneksel Doğu okullarından mezun olanları ve Rus dilini iyi bilenleri oryantalizme yönlendirmek ve teşvik etmek ile gerçekleşmiştir.

1.1.3. XIX. Yüzyılın Ortasında Önemli Rus Oryantalizm Merkezleri

1.1.3.1. Kazan Oryantalizmi

Kazan İmparatorluk Üniversitesi Doğu Bilimler Bölümü (Kazanskiy İmperatorskiy Universitet Otdeleniye Vostokovedeniya)

Tataristan'ın başkenti Kazan, Avrasya bölgesinin tarihi şehirlerinden biri ve Doğu ve Batı medeniyetlerinin benzeri olmayan bilimsel ve kültürel merkezidir. Bu tarihi-coğrafik ve jeopolitik şehir ile İdil ve Ural arasındaki bölge, Türk, Fin-Ugor, Slavların ve diğer çağdaş Avrasya milletlerinin tarihi vatanı olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra meşhur Ortaçağ devletlerinden ve topluluklarından İdil Bulgar Devleti, Altın Orda ve Kazan Hanlığı, Avrasya Dünyasının tarihi sembollerindedir.⁶⁴

Rus Çarı I. Aleksandr'ın izniyle kurulan Kazan İmparatorluk Üniversitesi Çarlık Rusya'sının en eski üniversitelerinden biridir. İmparatorluğun Doğu kapısı olan Kazan'da 1804'te bir üniversitenin açılması, doğrudan Rusya'nın sınırlarını genişletme ve Orta Asya, Uzak ve Orta Doğu'da konumunu güçlendirme hedefi ile ilgilidir. Bu hırsların tatmin edilmesi, söz konusu bölgelerdeki ülke ve halklar hakkında gerekli bilgileri toplamakla mümkün olabilirdi ve burası bu amaca hizmet etmek için çok uygun bir konumdaydı. Çünkü Kazan'ın etrafında çeşitli Türk lehçelerini konuşan halklar yaşıyordu. Ayrıca Tatarların elinde eğitim süreci için kullanılacak zengin kaynaklar (Arapça, Farsça ve çeşitli Türk lehçelerinde) ve el yazmaları vardı.⁶⁵

Kazan Üniversitesinde Şarkiyatçılığın nispeten hızlı oluşturulması ve geliştirilmesi, yeni açılan kürsülere uzman ve yönetici olarak Almanya'dan davet edilen yüksek nitelikte bilim adamlarının bu sürece katılımıyla sağlandı. Genel olarak Kazan Üniversitesi XIX. yüzyılın ilk yarısında Alman bilim, eğitim ve kültürü ile şekillenerek

⁶⁴ Ramil Valeev, "Fenomen Universitetskogo Vostokovedeniye v Kazani (XIX-XX.vv)", *Nauchnyy Tataristan*, Sayı 3, Kazan 2011, s. 206.

⁶⁵ Mirkasım Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX.yy)*, (Çev. İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yay., İstanbul 2013, s. 20.

gelişti, yani bu üniversite birçok yönüyle ve yüksek bilimsel seviyesiyle bir Avrupa Alman-Rus Üniversitesiydi.⁶⁶

1828 yılında N. İ. Lobaçevskiy'in girişimiyle kurulan Doğu Dilleri Bölümü (Otdel Vostoçnih Yazıkov) Arapça-Farsça ve Türkçe-Tatarca olmak üzere iki kürsüye ayrılır. Bu bölümlerin yanı sıra 1833 yılında yine Lobaçevskiy'in inisiyatifiyle Avrupa'da ilk Moğolca Bölümü Kazan Üniversitesinde kurulur ve başkanlığını da Kovalevskiy yürütür. Daha sonraları Doğu Dilleri Araştırma bünyesinde Çince, Ermenice, Sanskritçe bölümler de açılır. Tibetçe ve İbranice'nin de bu bölümlere eklenmesiyle Kazan Üniversitesinde Doğu Dilleri Enstitüsü açma düşüncesi gündeme getirilir. Ancak bu düşünce Doğu Araştırmalar Bölümünün 1855'de St. Petersburg'a taşınmasıyla gerçekleştirilemez.⁶⁷

Kazan Şarkiyatçılığının, Kazan Üniversitesinin bünyesinde oluşmasında Rus Akademist Martin Fren'in (1792-1850) katkısı büyüktür. Doğu Dilleri Bölümü 1807 senesinde açılmıştır. O da 10 sene süreyle Arapça, Farsça ve Türkçe hocası olarak söz konusu üniversitede çalışmıştır.⁶⁸ Bunun yanı sıra Fren, numizmatik malzemelerini inceleyerek İdil-Bulgar ve Altın Orda devletlerinin siyasi tarihiyle ilgili ilk bilimsel çalışmaları gerçekleştirmiştir ve Türkçe el yazmalarının metin tenkidini yapmıştır.⁶⁹ Fren, aynı zamanda Rusya'da Doğu numizmatik biliminin kurucusudur.⁷⁰ Fren, Arapça yazılı kaynaklarda geçen sözcük ve ifadeleri ihtiva eden sözlük yapma çabasında bulunmuş ama onun bu faaliyeti tamamlanmamıştır.⁷¹ Fren'in yeni Üniversitede Şarkiyat biliminin gelişmesi için belirlediği yolları Aleksandr Kazım-Bek (1802-1870) başarılı bir şekilde devam ettirmiştir.

I. Nikolay'ın döneminde 1851-1854 tarihleri arasında Kazan İmparatorluk Üniversitesi'nde Doğu dilleri öğretiminin durdurulması üzerine St. Petersburg'ta Asya Enstitüsü açılmıştır. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısı XX. yüzyılın başında Rusya'nın önde gelen doğubilim merkezini oluşturmakla hükümet bu konudaki

⁶⁶ Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX.yy)*, s. 21.

⁶⁷ Paşa **Yavuzaslan**, "Kazan Devlet Üniversitesi Türkçe Elyazmaları: Türk Dili Edebiyatı ve Tarih Araştırmaları Açısından Önemi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV, Sayı 2, Haziran, Ankara 2007, s. 153.

⁶⁸ Alla **Kulikova**, *Vostokovedeniye v rossiyskih zakonodatelnih aktah (konets XVIIv. – 1917 g.)*, St. Peterburg 1993, s.42; *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, Moskva 1990, s. 118.

⁶⁹ Alau **Adilbayev**, "Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü", *Dini Araştırmalar Dergisi*, IV, Sayı 12 Ocak-Nisan 2002, s. 112.

⁷⁰ Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX.yy)*, s. 22.

⁷¹ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, s. 120.

siyasetini belirlemiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısı ve ortasında Kazan Devlet Üniversitesi'nin Doğu dilleri bölümü, Doğunun Müslüman halklarının tarihi ve kültürünü araştıran eğitim ve bilim merkezi görevini yapmıştır. Bu dönem, Türkoloji, İran dili bilimi, Arap dili bilimi, İslam bilimleri ile ilgili birçok ilim alanının gelişimi açısından son derece önemlidir. Müslüman Devletleri (Osmanlı Devleti, Fars Devleti, Arap Ülkeleri) ve Rus İmparatorluğu'nun geleneksel Müslüman bölgeleri, H. D. Fren, İ. Halfin, F. İ. Erdman, A. K. Kazım Bek, S. İ. Nazaryants, N. İ. Berezin, V. F. Dittel, İ.F.Gotvald vs. gibi Kazan Üniversitesi doğu bilginlerinin araştırma ve çalışmalarının objesi olmuştur.⁷²

1854-1855 yıllarında Kazan Üniversitesi Şarkiyat bölümünün St. Petersburg'a taşınması hükümetin Şarkiyatçılığı taşrada değil, başkentte güçlendirmek ve geliştirmek istemesi ve hazır nitelikli Şarkiyatçıları "el altında" bulundurarak onları daha sıkı kontrol altına alma çabasıydı. Böylece Barthold'un da belirttiği gibi "bilimsel Şarkiyatçılığın talepleri, devletin hakiki veya sahte taleplerine kurban ediliyordu."⁷³

Kazan Üniversitesi mensupları gerek o tarihlerde gerek daha sonra Şarkiyat bölümünün başkente taşınmasına karşıydı ve Şarkiyatla ilgili kaynakların, özellikle elyazmaların en azından bir kısmının Kazan'da kalması için bu sürece karşı çıktılar. Bunun üzerine Kazan Üniversitesinde II. Aleksandr'ın emriyle 1861 tarihinde isteyen öğrenciler için Arapça, Türkçe ve Tatarca dillerinin öğretilmesine izin verilmiştir.⁷⁴ Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümünde öğrenci sayısına gelince 1827-1828 yıllarında bir tek öğrenci, 1830-1839 yıllarında 7-18 arasında öğrenci tahsil almıştır. 1840-1842 yıllarında ise 22-24'e varan öğrenci artışı görülmüştür.⁷⁵

İslam Dünyası halklarının tarihi ve kültürünü araştırma, aşağıdaki genel açılara yönelmişti: Eğitim programları, ders kitapları, çeşitli yazarlardan seçmeler, sözlükler hazırlamak ve neşretme; Doğu elyazmaları ve kitaplar fonunu düzenleme; yazılı Doğu anıtlarını ve kaynaklarını tercüme etme ve yayımlama; Müslüman Doğuya ilmi seyahatler düzenleme gibi faaliyetler...⁷⁶

⁷² Valeev, "Fenomen Universitetskogo Vostokovedeniye", ss. 210-211.

⁷³ Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX.yy)*, s. 22.

⁷⁴ Kulikova, *Vostokovedeniye v Rossiyskikh zakonodatelnih aktah (konets XVIIv. – 1917 g)*, s.43

⁷⁵ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, s. 122.

⁷⁶ Ramil Valeev, "İslamovedcheskiy İssledovaniye v Kazani (v XIX-nachalo XX v) Kazanskoye Vostokovedeniye: Traditsii, sovremennost, perspektivi", Kazan 1997, s. 257.

Kazan Devlet Üniversitesinde Moğol ve Kalmuk bilimi⁷⁷, Çin bilimi, Mançu bilimi ve Sanskrit bilimi oluşmakta ve gelişmekteydi. O. M. Kovalevskiy, A. V. Popov, Arşimandrit Danil, İ. P. Voytsehovskiy, V. P. Vasilyev, P. Ya. Petrov, F. F. Bollenzen vs. gibi doğu bilginlerinin çalışmaları sayesinde Moğolistan, Kalmukya, Buryatya⁷⁸, Çin ve Hindistan halklarının dilleri, tarihi, etnografyası ve kültürel mirası Kazan Devlet Üniversitesi'nde sistemli bir şekilde öğrenilmiştir.⁷⁹

Kazan Üniversitesinin Rus oryantalizm tarihinde önemli bir yeri vardır. XIX. yüzyılın 30-50'li yıllarında Üniversitenin Doğu Dilleri Bölümü, oryantalist uzmanlar yetiştirme açısından önemli merkezlerden birisi idi. Başta Kazan Üniversitesi olmak üzere St. Petersburg Üniversitesi, Kazan İlahiyat Akademisine uzman profesörler yetiştirmiştir.

Kazan İlahiyat Akademisi (Kazanskaya Duhovnaya Akademiya)

Kazan şehri, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başında İdil boyu, Ural boyu ve Sibiry halklarının Ruslaştırılması ve Hıristiyan Misyoner ideolojisini gerçekleştirilmesinde, İmparatorluğun resmi merkezi idi. Kazan İlahiyat Akademisinde İslam karşıtı ve Budizm karşıtı istikametinde uzmanlar yetiştirilmiştir.⁸⁰ İ. Pavel'in 31 Mayıs 1800 tarihli Kazan İlahiyat Akademisi'nde "Tatarca özel sınıfın" oluşturulması için vermiş olduğu emirle, Doğu dilleri resmi bir şekilde öğretilmeye başlandı. 1840'lı yıllarına kadar Kazan şehrindeki Hıristiyan Ruhani öğretim kurumlarındaki değişimler, Doğu dillerinin ve doğubilim ilimlerinin sağlam bir şekilde öğretilmesini engellemekteydi. Kazan İlahiyat Akademisinde Tatarca öğretimi, Ruhani hükümdarların Kazan Ruhani eğitim bölgesinin eğitim kurumlarında (Astrahan, Nijniy Novgorod, Perm, Penza, Tambov, Orenburg, Tobolsk) "Tatarca sınıflarını" açma isteğine bağlıydı. XIX. yüzyılın 40'lı yıllarında ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus İmparatorluğu'nun Misyoner ideolojisi ve onun gerçekleştirilmesinin ana merkezi rolünü üstlenen Kazan İlahiyat Akademisinde Doğu dillerin öğretimi hız kazanmıştır. En büyük önem, Doğu dilleri Arapça, Tatarca, Kalmukça ve Moğolca'ya verilmiştir.⁸¹

⁷⁷ Kalmuk ya da Kalmıklar, Batı Moğol halkı Oyratların 17. yüzyılda Cungarya'dan Hazar denizinin batısına göç etmiş olan koludur. Bugün çoğunlukla Rusya Federasyonu'nun Kalmukya Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar.

⁷⁸ Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyettir.

⁷⁹ Valeev, "Fenomen Universitetskogo Vostokovedeniye", s. 211.

⁸⁰ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye s Seredini 19 veka do 1917*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1997, s. 35.

⁸¹ Valeev, "Fenomen Universitetskogo Vostokovedeniye", s. 212.

Kazan İlahiyat Akademisi'nde 1845 yılının Ocak ayından başlayarak 1854 yılına kadar faaliyette bulunan iki Doğu dilleri bölümünün, Moğolca-Kalmukça ve Tatarca-Türkçe (Arapça) açılması büyük öneme sahipti. 1840 yıllarının ortalarında Doğu dilleri öğretiminin geliştirilmesinde Üniversite Doğu bölümünün meşhur profesörleri A. K. Kazım Bek ve A. V. Popov etkin rol oynamıştır. 1844 – 1845 yıllarında İlahiyat Akademisi öğrencileri, Kazan Devlet Üniversitesinde Doğu dilleri, Tatarca, Moğolca ve Kalmukça derslerine girmeye izin almışlardı. 1840 yılların ortalarından itibaren akademinin Doğu dilleri öğretmenleri kadrosu oluşturulmuştur. Bunlar arasında akademinin üniversite doğubilimi etkisinde yetişmiş olan ilk mezunları N. İlminskiy ve A. Bobrovnikov da bulunuyordu.

Kazan şehrinin Hıristiyan eğitim kurumlarında doğubilim geleneklerinin temsilcileri arasında A. A. Bobrovnikov (1821 - 1865), N. İ. İlminskiy (1822 - 1891) ve G. S. Sablukov (1804-1880) kişiler geçmektedir. Nikolay İlminskiy'in önderliğinde birkaç bilim adamı tarafından Altay dilleri gramerinin Kazan'da hazırlandığını belirtmekte fayda vardır. Bu meşhur gramer Şarkiyat ilminde yeni bir dal olan Altay biliminin tohumu mahiyetinde olmuştur.⁸²

Kazan Misyoner oryantalistleri Hıristiyan Cemiyetleri ve Misyonerleri ile sıkı bir faaliyette bulunmaktaydı. Kazan Misyoner doğubiliminin bir özelliği de Doğu dilleri öğretmenlerini hazırlamak ve söz konusu dillerin öğrenilmesi için İmparatorluğun Asya halklarının yaşadığı bölgelere ve ülke sınırları dışında bulunan Doğu ülkelerine eleman gönderilmesiydi. Bu bağlamda 1885 – 1887 yıllarında Cidde ve Kahire'yi ziyaret eden Kazan İlahiyat Akademisi mezunu M. A. Maşanov Müslüman Doğu'ya gönderilmişti. 1909-1910 yıllarında akademinin Fransızca öğretmeni ve "Arapça Bölümü" Arapça stajeri P. K. Juze (1871-1942) bilimsel amaçları hedefleyerek Müslüman Doğuya yönelmişti. 1912-1914 yıllarında akademide rahip Amfilohiy Moğolca, Tibetçe ve Budizmle Lamaizm'i öğrenmek amacıyla Moğolistan'a bilimsel gezi yapmıştı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk on yıllarında Doğu dilleri öğretimi ve misyoner doğubilimi derslerinde önemli değişimler yapılmıştır. Doğu dillerini konuşan, İslam ve Budizm tarihini bilen Hıristiyan Misyonerleri hazırlamada özel bir sistem oluşturulmuştur. Kazan İlahiyat Akademisi'nin misyoner doğu bilginleri faal bir

⁸² Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX.yy)*, s. 24.

şekilde Rusya, İdil Boyu, Ural Boyu, Sibirya ve Kafkasya'daki Hıristiyan Misyoner faaliyetinin ideolojisi ve uygulaması konularını araştırmıştır.⁸³

Kazan Gimnazyumu (Kazanskaya Gimnaziya)

Kazan'da Doğu dillerini resmi olarak öğretiminin kaynakları, ilk olarak Birinci Kazan Gimnazyumuna dayanır. Segit Halfin, İshak Halfin ve İbrahim Halfin gibi meşhur öğretmen ve aydınlar uzun yıllar Tatar dili öğretmenliği yapmışlardır. Kazan Gimnazyumunda Tatar dili sınıfı 1769 yılında oluşturulmuş ve bu da Kazan Üniversitesinde Doğu Bilim çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Bunun yanında 1800 yılında Gimnazyum bünyesinde Tatarca, Farsça ve Arapça kitapların basıldığı matbaa da bu gelişmede önemli rol oynamıştır.⁸⁴ Kazan Gimnazyumu, Rusya'daki birçok Doğu dili tedris eden büyük eğitim kurumlarından idi. Bu kurum, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan Üniversite Doğubiliminin oluşumu ve gelişiminde önemli katkıda bulunmuştur. XVIII. yüzyılın 70-90'lı yıllarında Kazan Gimnazyumundaki Tatarca eğitimi, Doğu dilleri öğretilen diğer okullardaki eğitim kalitesiyle eşdeğerdeydi.

Kazan Gimnazyumunda Asya dillerinin öğretim sistemi XIX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında oluşturulmuştur. 1822 tarihinde Üniversite Genel Kurulu Kazan Gimnazyumunda Arapça ve Farsça dillerinin okutulmasına karar vermiştir.⁸⁵ 1822 yılında ilk olarak F. İ. Erdman resmi olarak, Arapça ve Farsça dersleri öğretmeye başlamıştır. 1826 yılında Doğu dilleri öğretmeni görevine Mirza Kazım Bek tayin edilmiştir. 1827 ve 1833 yıllarında İ. Vernikovskiy Arapça öğretmenliğine başlamıştır. 1828 yılında da A. Onisiforov Tatarca öğretmenliği, 1833 yılında K. Foygt ve A. Popov Farsça ve Moğolca öğretmenliği yapmıştır. 1835 yılında Mirza Kazım Bek Türkçe-Tatarca öğretmenliği yapmıştır. 1835 yılının Haziran ayında Milli Eğitim Bakanı S. S. Uvarov'un raporu üzerine I. Nikolay'ın Kazan Gimnazyumunda İmparatorluk kurumları için tercümanlar hazırlamak amacıyla Arapça, Farsça, Tatarca, Moğolca öğretilmesiyle ilgili emir uygulanmaya konuldu.⁸⁶ Bu resmi olaylar, Doğu dilleri öğretiminin çerçevesini genişletti ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'da doğubilimi orta eğitim sisteminin statüsünü belirledi.⁸⁷

⁸³ Valeev, "Fenomen Universitetskogo Vostokovedeniye", ss. 212-213.

⁸⁴ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, ss. 118-119.

⁸⁵ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, s. 121.

⁸⁶ Kulikova, *Vostokovedeniye v rossijskih zakonodatelnih aktah (konets XVIIv. – 1917 g)*, ss. 347-348.

⁸⁷ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, s. 122.

1.1.3.2. Moskova Oryantalizmi

Moskova Üniversitesi

Elizaveta Petrovna (1709-1762) döneminde, Maarif bakanı İ. Şuvalov'un teşebbüsü ve Rus âlimi M. Lomonosov'un iştirakiyle Moskova'da ayrı bir Üniversite kurulması kararlaştırıldı. Lomonosov bu yeni Üniversitenin tamamıyla müstakil bir müessese olmasında ısrar etmişti. 12 Ocak 1755 tarihinde Elizaveta Petrovna, açılacak Moskova Üniversitesinin nizamnamesini tasdik emiş, böylece eski Rus Paytahtında bir Üniversite açılmış oldu. Moskova Üniversitesi Rus ilim ve fikir hayatında çok mühim bir yer tutmuş ve diğer üniversitelere örnek olmuştur. Moskova Üniversitesinin ilk hocaları Almanya'dan getirilmiştir. Alman bilginleri Moskova Üniversitesinin çalışmalarında mühim rol oynamıştır. Bunlar arasında klasik Yunan ve Latin filolojisi uzmanı Buhl başta gelmektedir.⁸⁸ Ancak Moskova Üniversitesinde 1755 yılından XIX. yüzyıla kadar ders müfredatında Doğu Dilleri disiplinleri yoktu.⁸⁹

Moskova Üniversitesinde oryantalistik faaliyetler 1811-1836 yılları arasında görev yapan A. V. Boldirev (1780-1842) adıyla başlamıştır. O ilk olarak Moskova Üniversitesinde Arapça ve diğer Doğu dillerinin okutulmasını başlatmıştır. Hatta akademist B. B. Barthold onu Rusya'da ilk Arap bilimi uzmanı saymıştır.⁹⁰ Boldirev Rus oryantalizmin Moskova ekolünün kurucusu sayılır. O, ünlü Arap ve Fars dili uzmanı Silvestre de Sasy'nin öğrencisiydi. Moskova Üniversitesindeki görevi 1811 yılında başlamıştır. 1833-1836 yılları arasında Moskova Üniversitesinin rektörlük görevini yapmıştır. Boldirev Arapça ve Farsçadan birçok eseri Rusça'ya tercüme etmiştir.⁹¹ 1836 yılında siyasi-demokratik görüşlerinden dolayı Boldirev üniversite ortamından uzaklaştırılmıştır. 1836-1852 yılları arasında bu bölümün Oryantalizm çalışmalarında bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. 1852-1875 yılları arasında Moskova Üniversitesi Doğu Dilleri bölümünde Pavel Petrov görev yapmış ve Sanskritçe, Arapça, Farsça ve Yahudi dillerinin öğretilmesine çok büyük katkıda bulunmuştur.⁹²

Moskova Üniversitesi Doğu Diller bölümünde ilk etapta Yabancı Diller bölümü faaliyete başlamıştır. 1814'te açılan Yunan-Slav ve Latin Akademisi bunun en güzel

⁸⁸ Akdes Nimet **Kurat**, *Rusya Tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara 1993, ss. 443-444.

⁸⁹ Kulikova, *Vostokovedeniye v rossiyskih zakonodatel'nykh aktah (konets XVIIv. – 1917 g.)*, s. 42.

⁹⁰ Pavel **Gusterin**, "O Podgatovka Arabistov i İslamovedov v Rossiyskih Vuzah", İnstitut Vostokovedeniye, Moskva s. 22.

⁹¹ Geniş bilgi için bkz: A. Starikov, "Vostochnaya Filologiya v Moskovskom Universitete", *Oçerki Po İstorii Russkogo Vostokovedeniye, Vostochnaya Literatura*, III, Moskva 1960, ss. 154-155.

⁹² *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, s. 99.

örneğini oluşturur. Moskova Üniversitesinde 1811’de kurulan Doğu Diller Bölümünün ilk çalışmaları Batılı oryantalistler tarafından yapılan çevirilerden oluşmaktadır.⁹³

Moskova Lazarev Doğu Diller Enstitüsü

Moskova’da kurulan ve Rus Dışişleri Başkanlığına bağlı olan Lazarev Enstitüsü Şark dillerini pratik olarak öğrenme ve bu alanda mütehasşıs mütercimler yetiştirme hususunda mühim başarılar göstermiştir.

1814 yılında Moskova’da özel Ermeni Gimnazyum’u açılmış ve 1828 yılına kadar Enstitüde sadece Ermenice okutulmuştur.⁹⁴ Başlangıçta Ermeni öğrencilerin öğrenim görmeleri amacıyla kurulan ve ilk 20 yıl boyunca öğrencilerine Ermenice, Farsça, Türkçe ve Arapça dillerinin öğretildiği Lazarev Enstitüsü, 1828 yılında Rusya Halk eğitim Bakanlığının kararı gereğince Lazarev Doğu Diller Enstitüsü adını almıştır.⁹⁵

1828 yılında Moskova’da kurulmuş Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü, Rus oryantalizmin gelişimine çok büyük katkılar sunmuştur. Bu enstitünün faaliyetinde V. F. Miller’in, F. Y. Korş’un, A. Y. Krımskiy’in, P. P. Ştaketberg’in ve diğerlerinin dikkate değer gayretleri olmuştur.⁹⁶

Rus oryantalistlerin Türk dili, tarihi, edebiyatı ve diğer sahalara ait yayınladıkları eserler büyük bir yekun tutmakta ve bunlardan birçoğu, bu sahada büyük bir değer taşımaktadır.⁹⁷

1.1.3.3. St. Petersburg Oryantalizmi

St. Petersburg Üniversitesi

Rusya’da Oryantalizmin başlangıcı XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, 1724’te Petersburg Bilimler Akademisinin kurulmasıyla başlanmıştır. Yerli Akademik kadroların yetersizliğinden Batı Avrupa’dan uzmanlar getirilmiştir. Rusya’da ilk oryantalizm faaliyetini başlatan, Rusya Bilimler Akademisine Avrupa’dan davet edilen Bayer Ker olarak bilinmektedir.⁹⁸ 1747 yılından itibaren II. Katerina’nın emriyle Bilimler Akademisinde sosyal bilimler ders müfredatından kaldırılmıştır. Böyle

⁹³ Faganî Baylarov, “Rusya’da İslam Felsefesi Çalışmaları ve İslam Felsefesinin Yorumu, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 58.

⁹⁴ Kulikova, *Vostokovedeniye v Rossijskih zakonodatelnih aktah (konets XVIIv. – 1917 g.)* ss. 50-51.

⁹⁵ A. P. Baziyants, “İz İstorii Lazerevskogo İnstituta”, Moskva 1964, ss. 13-14; J. A. Ananyan, “Lazerevskiy İnstitut Vostočnih Yazikov v Pervoy Polovine XIX veka”, Moskva, ss. 64-65.

⁹⁶ Namik **Musallı**, *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*, Önsöz Yay., İstanbul 2013, s. 45

⁹⁷ Kurat, s. 458.

⁹⁸ Rzayev, s. 4.

olmasına rağmen birçok ilim adamı ve akademisyen bu ilim dalına kendi araştırmalarıyla katkıda bulunmuşlardır.⁹⁹

Rusya'nın en büyük şehri ve eski başkenti Petersburg'ta¹⁰⁰ Bilimler Akademisi, kütüphaneler, müzeler olduğu halde üniversite (Moskova, Derpte, Vilno, Harkov ve Kazan üniversitelerinden) daha sonra açılmıştır. Bunun başlıca sebebi ise yeterli yerli akademik kadronun bulunmayışı ve yurt dışından gelmiş bulunan bilim adamları arasında Rusça bilen uzmanların yetersizliği idi. Bu nedenlerle St. Petersburg'daki Merkez Pedagoji Enstitüsünün (1819 yılından itibaren resmî olarak St. Petersburg üniversitesi adını almıştır) Tarih ve Filoloji fakültesinde Doğu Dilleri Bölümü ancak 1818 yılında açılabilmiştir.¹⁰¹

1818'de Arap ve Fars dillerinin St. Petersburg Pedagoji Enstitüsünde verilmeye başlanmasıyla Rus Doğu Bilimcileri Arapça ve İslami ilimler alanında resmî olarak çalışmaya başlamışlardır. Diğer Rus Doğu bilim okullarına nazaran bu okulun daha geç başlamış olması bu enstitünün zayıf olduğu manasına gelmemelidir. Zira bir sene gibi kısa bir süre sonra bu enstitü St. Petersburg Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. 1854-1855 yıllarında Kazan Üniversitesi Şarkiyat bölümünün tüm öğretim ve öğrenci kadrosu, çok değerli el yazma koleksiyonları da dâhil olmak üzere üniversitenin kütüphanesiyle birlikte St. Petersburg'a taşındı. Böylece St. Petersburg Üniversitesinde 1855'te Doğu Dilleri Fakültesi kurulmuş oldu.¹⁰²

St. Petersburg Üniversitesi ta baştan Rus ilminin en önemli merkezlerinden biri oldu. Rus dili, tarihi, edebiyat, tıp, hukuk, doğu dilleri ve müspet ilimler sahasında dünyaca tanınmış Rus âlimlerden birçoğu Petersburg Üniversitesi hocaları idiler.¹⁰³

Asya Müzesi

XVII. yüzyılın sonunda komşu Doğu ülkelerin dilini, örf ve adetlerini öğrenmeye olan ilgi, Rusya'nın doğrudan doğruya bu alanla ilgilenen uzmanlara olan ihtiyacını hissettirmiştir. Tüccar ve diplomatlar Doğudan getirdiği kitap ve elyazmaları çarlık sarayına teslim etmişlerdi. Bu ise XVIII. yüzyılın başlarında getirilen elyazmaları toplamak için özel kütüphanenin açılmasına sebep olmuştu. I. Petro döneminde Derbent

⁹⁹ Kulikova, *Vostokovedeniye v rossiyskih zakonodatelnih aktah (konets XVIIv. – 1917 g.)* ss. 14-15.

¹⁰⁰ 1712-1918 yılları arasında Rusya başkenti St. Petersburg idi. 1918'den itibaren başkent Moskova'ya taşınmıştır.

¹⁰¹ Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, s. 63.

¹⁰² Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX.yy)*, ss. 22-23.

¹⁰³ Kurat, s. 446.

ve İran'a yapılan seferlerde birçok Farsça elyazması eser bu bölgelerden getirilmişti. Böylece ilk devlet kurumu olarak sayılan kütüphane onun zamanında 1724'te inşa edilmiştir. 1818 yılında ise S. S. Uvarov önderliğinde St. Petersburg'da açılan Asya Müzesi İslam eserleri Bölümünün temelini oluşturmuş ve Asya Müzesinin müdürü olarak K. D. Fren tayin edilmiştir.¹⁰⁴ Fren'in ölümünden sonra yaklaşık kırk yıl boyunca (1842-1881) Asya Müzesine diğer bir Alman kökenli bilim adamı B. A. Dorn, daha sonra da V. R. Rozen, F. İ. Videman, V. V. Radlov ve K. G. Zaleman başkanlık yapmışlar.¹⁰⁵

St. Petersburg'daki Asya Müzesi Kütüphanesi, Rusların Türkistan'ı zaptları sırasında ele geçirdikleri, müsadere ettikleri elyazmaları veya satın aldıkları eserlerle Türk tarihi, dili ve diğer Doğu memleketlerini tetkik için gayet kıymetli bir müessese haline getirilmiştir.¹⁰⁶ XIX. yüzyılda Asya Müzesi önemli beş bölümden ibaret idi: 1) Kitap ve Kütüphane 2) Doğu elyazmalar, Çin-Japon ve diğer ksilografiler. 3) Avrupa dillerinde yazılan elyazma eser ve makaleler, kitabe ve tasarılar 4) Madeni paralar 5) Eski eserler, mühür ve nadir eşyalar.¹⁰⁷

Asya Müzesi, St. Petersburg Üniversitesi açılana kadar Kazan Üniversitesinden sonra Rus oryantalizminin ikinci önemli merkezi idi. Asya Müzesinde bulunan elyazmaları sadece Rusya'da bulunan oryantalist uzmanları değil, yurt dışından (Batı) da gelen Oryantalist uzmanları istifade ediyordu. Hatta Oryantalistlerin Uluslararası Kongrelerine de ev sahipliği yapmıştır; oryantalistlerin birinci uluslararası kongresi 1873'te Paris'te, ikincisi 1874'te Londra'da, üçüncüsü ise St. Petersburg'da Asya Müzesinin katılımıyla gerçekleşmiştir.

Asya Müzesi gün geçtikçe zenginleşiyordu ve sürekli yeni gelen kitaplarla doluyordu. 1917 yılında ise sadece ziyaretçileri nadir koleksiyon ve sergilerle tanıştıran yer olmakla kalmayıp, ilmî araştırma merkezi haline gelmişti. Asya Müzesi Ekim İhtilalinden sonra da Bilimler Akademisinin önemli oryantalizm merkezlerinden biri idi. 1930 yılında Oryantalizm Enstitüsü kurulmuş, onun müdürü olarak da Oldenburg tayin edilmiştir. Böylece Asya Müzesi kendi fon ve uzmanlarıyla beraber Oryantalizm Enstitüsü kapsamına girmiştir.

¹⁰⁴ Mariya **İvanova**, *İz İstorii Vostokovedeniya v Rossii XVIII veka-1917*, Tomskiy Politehniçeskiy Universitet, Tomsk 2010, s. 39.

¹⁰⁵ Musalı, s. 45; Kulikova, *Vostokovedeniye v rossiyskih zakonodatelnih aktah (konets XVIIv. – 1917 g.)* s.28.

¹⁰⁶ Kurat, s. 448.

¹⁰⁷ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye s Seredini 19 veka do 1917*, ss. 18-21.

Yukarıda zikrettiğimiz Rus oryantalizm merkezlerinin yanı sıra şimdiki Estonya sınırlarında bulunan Tartu Üniversitesi, Litvanya sınırlarında yer alan Vilnius Üniversitesi, Ukrayna’da Kiev ve Harkov Üniversiteleri ile Odessa Rişel lisesi gibi Rus oryantalizm merkezlerini de saymak mümkündür.¹⁰⁸

1.1.4. Çarlık Döneminde Yapılan Kur’an Tercümeleri

İlk Rusça Kur’an Tercümeleri ve Özellikleri

Batı Dillerinden Yapılan Rusça Kur’an Tercümeleri

Litvanya’da yaşayan, kendi dillerini yavaş yavaş unutan Tatarlar arasında XV-XVII. yüzyıllar içinde onların yeni ana dili sayılan Beyaz Rusya diline Kur’an’ın ilk tercümesi yapılmıştır. Litvanya’daki Kur’an’ın el yazma versiyonu şu anda halen St. Petersburg Doğu Diller Fakültesinde bulunmaktadır. Özelliğine gelince, Kur’an’ın Arapça metnine paralel olarak Beyaz Rusya diline çevirisi Arap harfleriyle yan yana yazılmıştır. Bu tercüme Rusya’da Slav diline çevrilen ilk çeviri sayılmaktadır.¹⁰⁹

Kur’an’ın Rusça’ya ilk çevirisi, 1716 yılında I. Petro’nun emriyle “Muhammed Hakkında Kur’an ve Türk Kanunu” adıyla basılmıştır. Bu tercümenin müellifi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları tercüme eden kişinin I. Petro zamanında yaşayan meşhur âlim ve siyasetçi Dmitriy Kantemir’e ait olduğunu dile getirmiş ise de kimileri bunun Petr Postnikov’a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹¹⁰ Ancak bilim adamlarının çoğu tercüme sahibinin Petr Postnikov’e ait olduğu kanaatindedirler.

Petro Postnikov’un Kur’an Tercümesi

Petro Postnikov Kur’an’ı De Rye’ın 1647 tarihli Fransızca çeviri metninden Rusça’ya çevirmiştir.¹¹¹ Mütercim Fransızca’yı yeterince bilmemesinden dolayı çeviride De Rye’nin yanlışlarına kendi yanlışlarını da eklemiştir.¹¹² Bundan dolayı bazı Rus araştırmacıları çevirideki bariz hatalardan dolayı, bu çevirinin Kantemir’e de Postnikov’a da ait olmadığını savunmuştur.¹¹³

¹⁰⁸ Bkz: *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, ss. 96-117.

¹⁰⁹ Gryazneviç, “Koran v Rossii”, s. 76.

¹¹⁰ Yu.A Gavrilo ve A. G Şevçenko., “Koran v Rossii: Perevodi i Perevodçiki”, *Vestnik Institut Sotsiologii*, Dekabr V, Moskva 2012, s. 82.

¹¹¹ Dmitriy **Arapov**, *İslam v Rossiyskoy İmperii*, İzdatelstva Akadem Kniga, Moskva 2001, s.15.

¹¹² Geniş bilgi için bkz: Gavrilo ve Şevçenko, s. 85.

¹¹³ Geniş bilgi için bkz: Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 391.

Tercümenin giriş kısmında De Rye Kur'an'a ve İslam'a olan menfi düşüncesini ve önyargısını hemen belirtmiştir, ama Postnikov çevirisinde o bölümün yazılmamış olması dikkat çekicidir. Bununla ilgili I. Petro'nun emriyle Müslümanlara hakaret eden bölümün kaldırıldığı varsayımlar da mevcuttur. Postnikov'un tercüme ettiği eserin başlığında olduğu gibi Ruslar, Kur'an'ı Türkler'in sosyal, siyasi ve hukuki hayatını belirleyen bir kitap olarak görmüşlerdir. Arapça orijinalinden yapılmayan bu tercüme halk arasında ve bilim çevrelerinde istenilen kabulü görmemiştir, ama yine de Kur'an'a olan ilgiyi arttırmıştır. Postnikov tercümesinden sonra yine De Rye'nin çevirisini meçhul birisi Rusça'ya çevirmiştir. Çevirinin elyazması XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın kuzeyinde bulunmuştur.¹¹⁴

M. Verevkin'in Kur'an Tercümesi

Kur'an'ın ikinci tercümesi, 1790 yılında M. Verevkin tarafından (De Rye'nin Fransızca metninden) yapıldı ve *Kniga Al-Koran Aravlyanina Magometa, Kotoriy v Şestom Stoletii Vidal Onuyu Za Nisposlannuyu k Nemu s Nebes, Sebya Je Poslednim i Veliçayşim İz Prorokov Bojiih* (Altıncı yüzyılda Tanrı tarafından Ona Gökten Gönderilen, Kendisi de Tanrının Son ve En Büyük Peygamberi Olan Arap Muhammed'in Kitabı Kur'an) adla iki cilt olarak basıldı. Verevkin'in edebi ve şiirsel olarak yapılan tercümesi ünlü Rus edibi Puşkin'i etkilemiştir ve daha sonra kendisinden bahsedeceğimiz gibi Puşkin *Kur'an'a Öykünme* adlı eserini söz konusu çeviriden esinlenerek yazmıştır.¹¹⁵

Aleksey Kolmakov'un Kur'an Tercümesi

Kur'an'ın üçüncü çevirisi, 1792 yılında *Al-Koran Magomedov* (Muhammed'in Kur'an'ı) adıyla Aleksey Kolmakov tarafından Jorge Seil'in *The Koran Commonly called the Alcoran of Mohammad* (London, 1734) adlı İngilizce Kur'an çevirisinden yapılmıştır. Eser St. Petersburg Bilimler Akademisinde basılmıştır.

K. Nikolayev'in Kur'an Tercümesi

K. Nikolayev, ünlü Fransız oryantalist ve diplomatı Albin de Biberstein-Kazimirskiy'nin (1808-1887) 1854 yılında yaptığı çevirisinden Kur'an'ı Rusça'ya

¹¹⁴ Gryazneviç, Gryazneviç, "Koran v Rossii", s. 77

¹¹⁵ Gavrilov ve Şevçenko, s.91.

aktarmıştır. Fransa’da çevirinin orijinali nasıl meşhur ise K. Nikolayev’in Kur’an tercümesi de Rusya’da 1901 yılına kadar meşhur olmuş, 1864, 1865, 1876, 1880, 1901 yıllarında beş defa ayrı ayrı basılmıştır.¹¹⁶

Kur’an’a olan ilginin artması, önceki çevirilerin yeterince tatmin etmemesi, bir de Kur’an bibliyografyasının seyrek olmasından dolayı yeni çeviriler ortaya çıkmıştır. Kur’an’ın orijinalinden yapılmayan en son tercümesi 1864 yılında yapılmıştır. Ancak bundan sonraki tercümeleler doğrudan Arapçadan ve Arap dili bilimi uzmanları tarafından yapılmıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Kur’an çevirileri kendi eksiklikleri ile beraber Rus okuyucularının az da olsa İslam’ın Kutsal kitabı ile tanışma imkânı sağlayarak olumlu rol oynamıştır. Bu ise eski Yunan kronikleri ve Hıristiyanların Hz. Muhammed’in hayatı hakkında, Kur’an ve İslam ile ilgili menfi görüşlerini barındıran polemik eserlerden de kurtulmalarına yardımcı olmuştur.

Arapçadan Yapılan Rusça Kur’an Tercümeleleri

D. N. Boguslovskiy Tercümesi

1870’li yıllarda hemen hemen aynı zamanda birbirinden bağımsız olarak doğrudan Arapçadan Rusça’ya yapılan Kur’an’ın iki tercümesi ortaya çıktı.¹¹⁷ Birincisinin müellifi D. N. Boguslovskiy (1826-1893) St. Petersburg Doğu Diller Fakültesi Arap dili uzmanıdır. Uzun yıllar İstanbul’da Rus elçiliğinde tercüman olarak çalışmıştır. Ancak onun çevirisi 1871 yılında tamamlanmış olmasına rağmen basılmamıştır. Onun Kur’an çevirisi üstün edebi özellikleriyle diğer çevirilerden ayrılıyordu. Boguslovskiy kendi zamanında eser hakkında Rusya çapında ünlü oryantalistler (V. R. Rozen, İ. Yu. Kraçkovskiy) tarafından olumlu değerlendirilmiştir. Boguslovskiy kendi çevirisini yayımlamamasının nedeni, aynı tarihte (1878 yılında) Kazan oryantalist G. S. Sablukov (1804-1880) tarafından Arapçadan Kur’an çevirisinin yapıldığını öğrenmesidir.¹¹⁸

Boguslovskiy kendisinin Kur’an çevirisine nasıl başladığını şöyle anlatıyor: “İstanbul’da çalıştığım zamanlar Arap edebiyatı, İslami temel eserler ve Kur’an’la uğraşıyordum. Rusya’ya geldiğimde Kur’an’ın Arapçadan olmayan çevirileriyle karşı karşıya geldim. Muhtevasına baktığım zaman bir sürü yanlışlar ve ön yargı bilgilerle

¹¹⁶ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 406

¹¹⁷ Elmir **Kuliyev**, *Na Puti K Koranu*, Umman, Moskva 2008, s. 332.

¹¹⁸ Gryazneviç, “Koran v Rossii”, s. 80.

dolu olduğunu gördüm. Bunlar da Rusça Kur'an çevirisine başlamama sebep olmuştu".¹¹⁹

Boguslovskiy çevirisiyle yakından tanışan ünlü oryantalistlerden Rozen, eseri değerlendirirken onun büyük değere sahip olduğunu ve Sablukov çevirisinden geride olmadığını belirtmiştir.¹²⁰ Boguslovskiy'in Kur'an tercümesinin elyazması tahminen otuz yıl kaybolmuş ve ancak 1928 yılında bulunabilmiş, akademisyen Kraçkovskiy tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir. Böylece Boguslovskiy tercümesi ancak XX. yüzyılda yayımlanabilmiştir. Eserin yayımlanmasının üzerine 1995'te Moskova'da uluslararası kitaplar sergisinde tören düzenlenmiştir.¹²¹

G. S. Sablukov'un Kur'an Tercümesi

Kur'an'ı Arapçadan Rusça'ya çevirme şerefi ilk olarak G. S. Sablukov'a aittir. Sablukov önce Saratov'da daha sonra Kazan'da kaldığı sürece müstakil olarak birkaç yabancı dili öğrenmiş ve ismi önemli Rus oryantalistlerin arasında yer almıştır. Onun dil, tarih, arkeoloji gibi alanlarda telif edilen eserlerin tümünün odak noktası Kur'an'dır. O bütün hayatını Kur'an çevirisine sarfetmiştir, böylelikle Kur'an çevirisini 74 yaşında ancak bitirebilmiştir. Eserinin yayımlanması Arap dili uzmanlarınca olumlu karşılanmış, ölümünden sonra 1894 ve 1907 yıllarında yeni baskıları yapılmıştır. En son yayımlanan baskısına Arapça metni de ilave edilmiştir. Sablukov'un bu çevirisi yüzyıl boyunca Rus toplumunun muhtelif taleplerini ve ilmi ihtiyaçlarını tatmin edici mertebeye ulaşmıştır.¹²²

Sablukov çevirisinin üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen baskısı yapılmamış, 1990 yılında Moskova'da, 1993 yılında Mısır'da tekrar yayımlanmıştır. Sablukov çevirisinin bu kadar şöhret bulmasına rağmen Arap dili uzmanlarının kolayca anlayabildiği yanlışları içerdiğini, Rusça arkaizm kelimelerinin çok fazla kullanıldığı, ifadelerin kapalılığı, okuyucunun kolay anlayabilecek anlamı zor ulaşabilme hale getirmesi gibi sorunları içerdiğini dile getiren Kraçkovskiy, okuyucunun şu soruya karşı karşıya geleceğini belirtmiştir: "Mütercim, kendisinin ne demek istediğini kendisi sorgulamış mıdır acaba?"¹²³ Çeviride Kutsal Kitap ve İncili tercüme esnasında ortaya

¹¹⁹ Yugnatiy **Kraçkovskiy**, "Perevod Korana D. N. Boguslovskogo", *Sovetskoe Vostokovedeniye*, Moskva 1945, ss. 297-298.

¹²⁰ Kraçkovskiy, "Perevod Korana D. N. Boguslovskogo", s. 296.

¹²¹ Gavrilov ve Şevçenko, s.95.

¹²² Gryazneviç, "Koran v Rossii", s. 80

¹²³ *Koran perevod Kraçkovskogo*, Moskva 1963, s. 17.

çıkan Hıristiyan literatürüne özgü spesifik ifadeler de yer almıştır. Bu İslam'ı derin bilmeyen okuyucuda İslam ideolojisinden uzak çağrışımları uyandırabilir, eserin düşünce muhtevassından yanlış anlayış ve telakkilerin meydana gelmesine sebep olabilir.¹²⁴

Sablukov ve Boguslovskiy Kur'an tercümelerini karşılaştırdığımızda, Sablukov çevirisini, Tatarlarda popüler olan eserlere dayandırmıştır. Boguslovskiy ise Türk eserlerini esas almış, İsmail Ferruh'un (ö.1810) *Tefsiru'l-Mevakib*'inin yanı sıra İran'da Husayna Vaize (ö.1505) tarafından telif edilen *Tefsiru'l-Huseyni* eserlerinden yararlanmıştı. Sablukov'un yaklaşımı Hıristiyan Misyoner faaliyetlerinin lehine "Tatar Müslümanlığının" eşdeğer anlayışını göstermek idi. Boguslovskiy ise Rusya'nın uzun zamanlardan beri devam edegelen Doğu siyaseti doğrultusunda, Rusya'nın dışında yaşayan Müslümanların Kur'an anlayışını göstermeye çalışmıştır.¹²⁵

1.1.5. Kur'an'ın Rus Edebiyatına Yansımaları

Rusların meşhur şairi A. S. Puşkin (1799-1837) 1824 yılında Mihaylovskoye köyünde sürgünde bulunduğu dönemde yazdığı *Podrajaniye Koranu* (Kur'an'a Öykünmeler) adlı eserinde Doğu ile ilgili en sevdiği konulardan birini işler. Bu eserin yazılmasına yukarıda da bahsettiğimiz gibi Verevkin'in 1790'da yayımlanan Rusça Kur'an çevirisi kaynak olmuştur. Puşkin eserinde Kur'an'ın 33 suresini ele alır ve dini-felsefi ince meseleleri, onun şiirsel beyanatındaki zenginliğini aktarır. Bu, Rus edebiyatında ilk defa Kur'an'ı anlamaya ve sonraki dönemlerde Kur'an'a olan ilginin artmasına bir vesile olmuştur.¹²⁶

Puşkin, Kur'anda etkili ve şiirsel bir söylemle açıklanan pek çok ahlaki gerçeklikleri temsil eden karakterden (Hz. Muhammed) bağımsız olarak bu ahlaki gerçekliklere saygı duymakla birlikte, Kur'an'ın içeriğini eleştirel bir tarzda kavramıştır.¹²⁷ Rusya'nın en meşhur şairine ait olan bu eser, Rusya'da ve özellikle aydın kesimde inanılmaz büyük bir etki yaratmış ve o kitlelerin Kur'an'a olan ilgilerinin artmasını sağlamıştır. Mesela, P.Y. Çaadayev, L. N. Tolstoy, V. S. Solovyov gibi meşhur Rus yazar ve filozofları Kur'an ile ilgilenmeye başlamışlardır.

¹²⁴ *Koran perevod Kraçkovskogo*, s. 18.

¹²⁵ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 416

¹²⁶ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 406; Gryazneviç, "Koran v Rossii", s. 79.

¹²⁷ Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, s. 41.

A. S. Puşkin'in *Prorok* (Peygamber) adlı şiirinde de İslami motifleri görmek mümkündür. Müellif şiirinde İsa (a.s.)'dan bahsederken Kur'an'ın “*Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?*”¹²⁸ ayetini kullanmıştır.

Ünlü Rus şairlerinden V. K. Şileyko'nun (1891-1930) da *Kak Orlinskaya Krilya, Raskrilsya Koran...* (Kartal Kanatları gibi Kur'an kendini gösterdi) adıyla Kur'an'la ilgili şiiri yayınlanmıştır.

Edebiyat sahasında Nobel ödülü sahibi olan Rus şairi İ. A. Bunin (1870-1953) birçok şiirin başında Kur'an ayetlerini epigraf olarak kullanmıştır.¹²⁹ Örneğin “Nişiy” şiirinin başında “*Gece ve bütün yıldızların çekildiği an O'nu tespih et*”¹³⁰, *Layletül Kadr* şiirinin başında “*O gün melekler inecektir*”¹³¹, *Temcit* şiirinin başında “*O uyuklamaz da, uyumaz da*”¹³² gibi epigrafları kullanmıştır. Bunin'in yukarıda sözünü ettiğimiz şiirlerinden başka *Zelyoniy Styag* (Yeşil Bayrak), *Kevser*, *Solneçniye Çası* (Güneş Saati), *Çerniy Kamen Kaabi* (Kâbe'deki el-Hacerü'l-Esved), *Noç i Den* (Gece ve Gündüz), *Putevodniye Znaki* (Rehber İşaretleri), *Zakon* (Kanun) gibi Kur'an ve İslamiyet'le ilgili şiirleri mevcuttur.

Kur'an Rus şairlerinin yanı sıra Rus yazarlarını da etkilemiştir. Çağdaş yazarlardan A. Bitov “Ben uyumlu olmaya çalışırım. Eğer ben her gün İncil'den, Kur'an'dan, Puşkin'den, Paskal'dan, Dal'dan birer cümle okuyabilirsem, o gün benim için mutlu bir hayattır” demiştir.

Ünlü Rus düşünür P. Çadayev (1794-1856), ilke düzeyinde Doğu'yu reddederken İslam'ı Hıristiyanlığın bir kolu olarak görmekle beraber onun olumlu rolünü vurgulamıştır. Rusya'da Müslümanlar ve Hıristiyanlar çatışmadan barış içinde yaşayabilir diyerek Avrupa ve Müslüman medeniyetleri arasındaki “ahlaki engeli” kaldırmaya çalışmıştır.

Ünlü Rus yazarı Lev Tolstoy (1828-1910) *İzreçeniya Magomeda, ne voşedşiyе v Koran* (Muhammed'in Kur'an'a Girmemiş Hadisleri) adlı eseri Kilisenin itirazına rağmen yayınlamıştır. Tolstoy, bu kitapçığı Çarlık döneminde derleyerek, kendisinin diğer eserleriyle birlikte 1909'da yayımlatmıştır. Tolstoy, bu eseriyle Rus okurlarını, Hz. Muhammed'in hadisleriyle tanıştırmıştır. Böylelikle onların dinî düşünce ve terbiyesine tesir etmiştir.

¹²⁸ İnşirah, 94/1.

¹²⁹ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 406, Gryazneviç, “Koran v Rossii”, s. 438.

¹³⁰ Tur, 52/49.

¹³¹ Kadir, 97/4.

¹³² Bakara, 2/255.

V. Porohova, Tolstoy'un, ömrünün son zamanlarında İslâm'ı kabul ettiğini ve bir Müslüman gibi toprağa verilmeyi vasiyet ettiğini Sovyet medyasında dile getirmiştir. Sovyet hükümeti, uzun yıllar bu gerçeği gizlemeye çalışmıştır. Porohova, bu önemli belgeyi büyük cesaretle açıklayıp yayınlanmasını sağlamıştır. Porohova'nın açıklamalarına göre, Tolstoy, İslâm kuralları ile defnedilmişti. Onun mezarının üstünde Hıristiyan sembolü olan "Haç"ın olmaması da bunun açık delili olarak gösterilmiştir.¹³³

1.1.6. Çarlık Dönemi Rus Oryantalistlerin Kur'an'a Bakışı

Misyonerlik Temelli Çalışmalar

Ortaçağlardan itibaren yayılmak için, savaş dâhil her yolu mübah gören Hıristiyan kiliseleri, kendi inançlarını başkalarına kabul ettirmek için bir yandan baskı ve güç kullanarak silah zoruyla insanları kendi dinlerine çevirmek istemişler, öbür yandan ordularla ulaşamadıkları yerlere propagandacılar göndererek misyonerler aracılığı ile amaçlarına ulaşmak istemişlerdir.¹³⁴

Petro zamanından itibaren emperyal Rusya'da St. Petersburg ve Moskova ile temsil edilen "bilimsel" şarkiyatçılığa karşı hedefi "kutsal dava" retoriği ile belirlenen Kazan İlahiyat Akademisi'nde 1854'de kurulan Müslüman Karşıtı Misyoner Kürsüsü'nde (Protivomusulmanskiy Missionerskiy Otdel) örgütlenerek Rus Misyonerleri İslamiyet, Türkoloji ve Arap dili bilimleri hakkında çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu kürsüde misyoner şarkiyatçılık geleneği, ilahiyat kökenli üç isimle temsil edilmiştir: Rusça'ya Kur'an'ın Arapçadan ilk mütercimi Gordiy Sablukov, pedagog-türkolog İ. İlminski ve rahip A. Malov.¹³⁵

1881 yılından itibaren N. İ. İlminski'in Rus olmayan milletleri Ruslaştırma programı yoğun bir şekilde uygulanmaya başlandı. Bu çerçevede Rus olmayan milletleri ezmek, aralarında Ortadoksluğu yaymak ve onları Ruslaştırmak esas hareket noktası oldu. İlminski'in Rus Dili ve Hıristiyanlığın öğretilmesine dayalı metodu bilhassa III. Aleksandr döneminde tam bir devlet politikası niteliğini kazanarak uygulama alanı bulmuştur. Buna göre öncelikle Türk topluluklarının birbirinden ayrı kültürel yapılar oldukları anlayışına getirmek ve sonra Ruslaştırmak imkân dâhilinde görünmüştür.

¹³³ Lev Tolstoy, *Hız. Muhammed*, (Azerice'den Türkçeye Çev. Arif Arslan), Karakutu Yay., İstanbul 2005, ss. 9-11.

¹³⁴ Şaban **Kuzgun**, "Hıristiyan Misyonerlerin Türk İslam Ülkelerdeki Faaliyetleri", *FÜİF Dergisi*, Elazığ 1999, s. 333.

¹³⁵ Saime Selenga **Gökgöz**, "Rus Misyoner Şarkiyatçılığında İslam Peygamberi ve Kur'an Hakkında Temsil Biçimleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, X, Eylül-Aralık 2007, s. 17.

Rus olmayan milletler için Rus harfleri esas tutularak birer alfabe tanzim edilmiş, kendi dillerinde Rus-Ortodoks din kitapları ve risaleler bastırılmıştır. Hıristiyanlığa geçenlere birçok imtiyaz vaat edilmiş, dil ve dinlerinde ısrar edenlere uygulanan ekonomik ve idari baskılar şiddetlendirilmiştir.¹³⁶

İlminskiy ve Malov ikilisinin önce öğrencileri ve sonra meslektaşları olan Nikolay Ostroumov ve Mihail Maşanov'un da dâhil olacağı Kazan İlahiyat Akademisi etrafında gelişen misyoner şarkiyatçılığın hedefinde, yalnızca Kur'an ve "sahte peygamber" (*Ijeprorok*) ısrarıyla İslam Peygamberi yoktur, "ilahi vahy" ya da "ilham" saymadıkları dinin kitabının dogmatik esaslarının, pratik ritüellerinin de İslam'a özgün olmadığını dile getirmişlerdir. Böylelikle Ortadoks muhafazakâr bir ruhla yetişmiş kimseler, İslam'ı Hıristiyanlıkla hiçbir şekilde karşılaştıramayacak bir din olarak niteliyordu.

Çarlık Rusya'sında misyoner teşkilatları, Müslümanlar arasında Hıristiyanlık propagandası yapabilmesi için Kur'an hakkında bazı risaleler yazmışlardır. Bunlar bilimsel olmaktan ziyade halka yönelik küçük çapta eserlerdir. Örneğin, Kudayevskiy *Glavniye Misli i Duh Korana* (Kur'an'ın Temel Düşüncesi ve Ruh); Zaborovskiy *Misli Al-Korana, Zaimstvovanniy iz Hristiyanstva* (Kur'an düşüncesi ve Hıristiyanlıktan Aktarmalar); Fortunova *Misli Korana (Blagopriyatniye Obraşeniye Muahmedan)* (Kur'an Düşünceleri, Muhammedilere Olumlu Bakış); Rayev *Priznaka İstinnosti Provaslavnogo Hristianstva i Ljivosti Muhamedanstva* (Ortodoks Hıristiyanlığın Mevsukiyetinin İşaretleri ve Muhammediliğin Yalancılığı); Oedora Smirnov *Zavisimost Mnimobojestvennih Otkroveniy Korana Ot Obstoyatelstv Jizni Muhammeda* (Muhammed Hayatında Kur'an'ın İlahi Uydurma Vahye Bağlılığı); Malov *Moiseyevo Zakonodatelstvo Po Uçeniyu Biblii i Po Uçeniyu Korana* (Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an öğretilerine göre Musevilik mevzuatı); Sinayskiy, *Magomedanstvo v Ego İstorii i Otnoşeniye k Hristianstvu* (Muhammediliğin Tarihi ve Hıristiyanlıkla Münasebeti); Mihaylova, *Sakazaniye Korana O Novozavetnih Litsah i Sobitiyah i Kritiko Polemiçeskiy Razbor Etih Skazaniy* (Kur'anda Yeni Azizler Hakkında Menkıbeler ve Onların Eleştirisi) bunlardan bazılarıdır.

Çarlık Dönemi Rus Oryantalistlerin Kur'an'a Yaklaşımı

Çarlık döneminde Rus oryantalistler Kur'an'ı çeşitli yönlerden incelemeye ve tanıtmaya yönelik araştırmalar ortaya koymuşlardır. Bu tür araştırmalar Kur'an tarihi,

¹³⁶ Cezmi **Eraslan**, "Rusya'nın Müslümanlara Yönelik Politikaları Üzerine Bir Özeleştirisi", *Kafkasya'da İslam Medeniyeti, Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, Yıldız Yay., İstanbul 2000, ss. 217-218.

Kur'an kronolojisi, Kur'an'ın cem edilmesi ve Mushaf haline getirilmesi, Kur'an'ın noktalanması ve hareketlerin konulması, Kur'an'ın muhtevası ve Kur'an ilimleriyle ilgili konuları kapsamaktadır.

Petro'nun görevlendirmesiyle Dmitriy Kantemir'in (1673-1723) yazdığı *Kniga Sistema ili sostoyaniye Muhammedanskiya religiya* (Muhammed Dininin Sistemi) adlı kitabı İslam'la ilgili çarlık döneminin ilk eserlerinden sayılır. Kantemir eserinde “Kur'an yüzyıllarca süren bir yalanlar yığını, toplu bir masallar kitabından başka bir şey değildir” gibi Kur'an hakkında önyargılı değerlendirmelerde bulunmuştur.¹³⁷

Çarlık döneminin en önemli İslam araştırmacılarından biri de Sablukov'tur (1803-1880). O *Prilojeniyeye K Perevodu Korana* (Kur'an tercümesine ilaveler), *Sliçeniye Muhamedaskogo Uçeniya O İmenah Bojih* (Esmâ İlahiyelerle ilgili Muhammedi Öğretileri Deneştirme) ve *Svedeniye o Korane, Zakonopolojitelnoy Knige Muhamedanskogo Verouçeniya* (Kur'an Hakkında Malumatlar, Muhammed Dininin Kanun Kitabı) adlı çalışmalarıyla Kur'an'ı daha yakından incelemeye ve halka tanıtmaya çalışmıştır. O saldırgan bir tavır takınmamakla birlikte Kur'an metninin mevsukiyeti konusunda kuşkularını ileri sürmüştür.¹³⁸

Sablukov'a göre, Muhammed kendisinin kutsal kitabına verdiği *Kur'an* ismini Yahudi öğretilerinden almıştır. Çünkü o zamanlarda Yahudilerin kutsal kitapları “okuma” anlamına gelen “mikra” olarak telaffuz ediliyordu.¹³⁹ O'na göre Kur'an'da her ayetin başında yer alan besmele ayeti de Yahudilerden alınmıştır. Çünkü Yahudiler kendi kutsal kitaplarında “Tanrı'nın adıyla, Allah'ın adıyla” gibi ifadeleri kullanıyordu.¹⁴⁰

Sablukov eserinde Hurûf-ı Mukattaa üzerinde durur. O, Müslüman müfessirlerinin farklı yorumlarını aktardıktan sonra Hurûf-ı Mukattaa Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde Kur'an'ın toplanması ve istinsah edilmesi zamanına ait olabileceği ihtimalini dile getirmiştir.¹⁴¹

Sablukov, Mekke dönemine ait on yıllık Kur'an ayetleri hangi tertiple yerleştirilmiş ve nerede muhafaza edilmiş sorusunun altını çizerek, bir surenin diğer surelere karışmış olduğunu ve bundan dolayı Kur'an ayetlerinde “anlam kopukluğu”

¹³⁷ Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, ss. 35-36.

¹³⁸ Erşahin, “Sovyetler Birliğinde Kur'an'a Yaklaşımlar”, s. 233.

¹³⁹ Gordiy **Sablukov**, *Svedeniya O Korane, Zakonopolojitelnoy Knige Muhamedanskogo Verouçeniya*, Kazan 1884, s. 4.

¹⁴⁰ Sablukov, s. 17.

¹⁴¹ Sablukov, s. 21

söz konusu olduğunu ileri sürmüştür.¹⁴² Onun iddiasına göre Kur'an surelerinin yerleştirilmesi Kur'an'ı cem ve istinsah etme dönemlerine aittir. Sure ezberleme konusunda kolaylık sağlayabilmesi için anlam ve muhteva bakımından bazı ayetler yan yana dizilmiştir. Ancak bazı ayetler var ki, bir sonraki ayetle hiçbir alakası yok ve gelişigüzel bir şekilde yerleştirilmiştir.¹⁴³ Sablukov Kur'an'ın anlaşılması çok güç ve çetrefil olduğunu söyleyerek bunun sebeplerini kendince şöyle açıklar: Hz. Zeyd başkanlığında Kur'an'ın ilk toplama faaliyetinde kronolojik tertibe riayet edilmemiştir. Hz. Osman dönemindeki ikinci redaksiyon sürecinde de Kur'an'ın kronolojisini düzenli hale getiremediler. Kur'an metninin karanlık ve müphem olmasının ikinci sebebi de Kur'an'ın dilidir. Kur'an dili Arap edebiyatının bize kadar ulaşmış olan eski çağ devrinin mirasıdır. Arapların dini literatürü doğrudan Kur'an dilinden oluşmuştur. Kur'an'da bazı kelimeler var ki, farklı farklı anlamları ifade ediyor. Kur'an'ın çok zor anlaşılmasının üçüncü sebebi ise Kur'an ifadeleridir. Kur'an'da bazı istisnalar olmakla beraber şiirsel bir şekilde ifade edilmiştir.¹⁴⁴

Sablukov, Kur'an'da geçmiş peygamberler ve onların tarihiyle ilgili rivayetlerin eski ve yeni ahitle çelişkili olduğunu ileri sürmüştür. Sözgelimi, Kur'an'a göre Hz. İbrahim ve Hz. İsmail Mekke'de Kâbe'yi inşa etmişler ve Kâbe Allah'a iman edenler için ibadet yeri olarak tayin edilmiştir. Musa (a.s.)'ın kutsal kitabı olan Tekvin'de İbrahim (a.s.) hakkında teferruatlı bilgiler yer almaktadır ve onda İbrahim (a.s.)'ın Mekke'de bulunmasıyla ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. İbrahim (a.s.) Mezopotamya'dan Filistin'e göç ettikten sonra orada tam yüz yıl yaşamıştır. Maamafih Mısır ve Suriye'de de bulunmuştur.¹⁴⁵

Çarlık dönemi önemli Rus oryantalistlerden sayılan Ostroumov'un (1846-1930) Kur'an'a ilişkin görüşleri *Çto Takoye Koran* (Kur'an nedir), *Araviya i Koran* (Arabistan ve Kur'an), *Koran i Progress* (Kur'an ve Gelişme), *İslamovedeniye* (İslam Bilimleri, İslamiyat) gibi eserlerinde yansıtılmıştır.

Ostroumov'un Kur'an'a yaklaşımı, misyoner bir yaklaşım özelliğine sahiptir. O'na göre başta Kur'an ismi olmak üzere Kur'an'ın tüm öğretileri Yahudi ve Hıristiyanlıktan alınmıştır.¹⁴⁶ O'na göre Kur'an'ın ahlaki boyutu da orijinal değildir ve bunda ilmi verilerden bahsetmek de söz konusu olamaz. Kur'an, eskilerin dizginsiz

¹⁴² Sablukov, s. 28.

¹⁴³ Sablukov, s. 27.

¹⁴⁴ Sablukov, s. 133.

¹⁴⁵ Sablukov, s. 294.

¹⁴⁶ Nikolay Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, Arenduyemaya Bazilevskiy, Taşkent 1883, s. 5.

fantazyaları ile insanın çocuk çağına ait uydurmalar yığındır. Kur'an eleştiriye tabi tutulursa eleştiriye kaldıramaz. Ostroumov "Eğer Kur'an'ı Budizm'in kurucusu Şakya Muni'nin felsefesine mukayese edilirse Kur'an ondan kat kat aşağıdadır" diye Kur'an'ın öğretilerini istihfaf etmiştir.¹⁴⁷

Ostroumov'a göre Kur'an, spekülatif ve şüpheli meselelerle doludur. Onun astronomisi, kozmogoni ve fizyolojisi insana gülünç gelen bilgileri içermektedir. Kur'an'da halen Asurlulardan kalmış olan taht telakkisi mevcuttur. Gerçi, Kur'an'a göre şirk koşmak çok büyük günah sayılsa da Kur'an'da Allah algısı tamamen antropomorfik özelliktedir. Yani, O cennette yaşayan devasa bir adamdır.¹⁴⁸ Misyoner Ostroumov eserinde "Bizim Müslümanlardan her yönden bir derece yukarıda olmamız, sadece maddi yönden değil, ahlaki yönden de üstün olmamız gerekir" diye Hıristiyanlığın İslam'a olan rüchaniyetini savunmuştur.¹⁴⁹

Ostroumov, Kur'an'ın sure başlıklarının onun muhtevası ile ilişkisi olmadığını, baştan sona kadar okumaya tahammül edilemeyen, insana usanç verici bir kitap olduğunu ileri sürmüştür.¹⁵⁰ Ayrıca bazı surelerin iki adı olmasının sebeplerinden bahsederken onların ilk başta ayrı ayrı sureler olabileceğini ve daha sonradan onların birleştirilmiş ihtimali olduğunu dile getirmiş ve iki farklı kişinin onu te'lif etmiş olabileceği şüphesini de ortaya atmıştır.¹⁵¹

Ostroumov, Hurûf-ı Mukataa ile ilgili batılı oryantalist Nöldeke'nin görüşünü paylaşarak onların Muhammed kâtipleri tarafından eklenmiş işaretler olduğunu ileri sürmüştür.¹⁵² Ona göre Kur'an surelerinin 114 olarak taksimi Muhammed döneminde yapılmamıştır. Kur'an'ın bugünkü hali kaos bir şekildedir. Müslümanlar ise Kur'an'a olan saygılarından dolayı böyle düşünmüyorlar. Sure ve ayetlerin yersiz, karmakarışık ve gelişigüzel bir şekilde yerleştirilmesi, sadece Müslüman araştırmacılarını değil Batı araştırmacılarını da zor durumda bırakmıştır.¹⁵³ Ona göre Kur'an'da birçok çelişkinin bulunması ve nesih konusu Kur'an'ın ilahi vahye dayanmadığının bir başka kanıtıdır. Nesih teorisi zayıf bir teoridir ve Muhammed döneminden sonraki dönemlere aittir.

¹⁴⁷ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 12.

¹⁴⁸ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 13.

¹⁴⁹ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 31.

¹⁵⁰ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 58.

¹⁵¹ Nikolay **Ostroumov**, *Koran i Progress*, Ştab Turkestanskoy Voyenniy Okrug, Taşkent 1901, s. 51.

¹⁵² Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, ss. 68-69.

¹⁵³ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 98.

Mensuh sayılan ayetlerin çoğu Yahudi, Hıristiyan ve diğer inanç sahipleriyle ilgili ayetlerdir.¹⁵⁴

Ostroumov, Hz. Muhammed'in karakteri hayatının ikinci yarısında olumsuz tarafa değiştiğini, böylece Kur'an dilinde de değişiklik söz konusu olduğunu söylemektedir. Mekke döneminde onun sözleri coşkuyla dolu, güzel, belîğ ve ikna edici özelliğe sahip iken, Medine döneminde zikredilen özelliklerin olmayışına vurgu yapmış ve Hz. Muhammed'in Mekke'de Peygamber olarak, Medine'de ise bir yönetici olarak önümüze çıktığını dile getirmiştir.¹⁵⁵ Misyoner Ostroumov'a göre Muhammed Kur'an'ı Hıristiyan efsaneleriyle süslemiştir.¹⁵⁶ Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. Musa, Hz. İsa ve diğer peygamberlerin hayatları bu yolla kazandırılmıştır.

Oryantalist Glagolyev (1865-1937)'e göre Kur'an, sistematik bir şekilde yazılmayan, metinler arasında siyak sibak ilişkisi olmayan, bir konudan diğer konuya atlamış bir özelliğe sahip olan Muhammed'in ürünüdür.¹⁵⁷

Misyoner Sinayskiy'e göre İslam'da kadınların hak ve hukuku çiğnenmiştir. Kadınlar toplumda hep ikinci derecede yer alan varlıklardır. Muhammed Kur'an'da erkeklere kadınları dövmeye bile izin vermiştir ki, herhangi bir erkek eşini keyfine göre istediği kadar cezalandırabilir. Muhammediler hep işin zahirine önem veriyorlar, onlara göre İslam'ın intişarı asıl amaçtır. Toplumsal ahlaki ilişkilerin gelişmesi ikinci plandadır. İslam'da pasiflik görüşü olan fatalizm çok büyük üzüntülü olaylara neden olmuştur. Kadere inanç Müslümanları öyle bir hale getirmiştir ki, veba ve yangın hallerde de kayıtsız ve ilgisiz kalırlar.¹⁵⁸

Misyoner Kudreyevskiy'e göre Kur'an mükemmeliyet ve noksanların karıştığı düzensiz ve methodsuz yazılan, çoğu yeri müphem bırakılan anlamsız metinleri ihtiva eden bir kitaptır. Ancak, Kur'an'ın düzensizliğinin esas sebebi onun müellifinden değil, Kur'an'ı Mushaf haline getiren şahısların cehaletindedir.¹⁵⁹ Ona göre Hz. Osman döneminde Kur'an'ın yeniden ele alınması ve istinsah edilmesi konusunda düzeltmeler sadece dille sınırlı kalmamıştır. Kur'an'ın muhtevası da düzeltmelere tabi tutulmuştur. Bunun yanı sıra Hz. Ebu Bekir'in ilk halifeliği döneminde bazı yeni olaylardan dolayı

¹⁵⁴ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 100.

¹⁵⁵ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 104.

¹⁵⁶ Ostroumov, *Çto Takoye Koran*, s. 110.

¹⁵⁷ Sergey **Glagolyev**, *İslam*, Bogoslovskiy Vestnik, Moskva 1902, ss. 56-60.

¹⁵⁸ Aleksey **Sinayskiy**, *Magomedanstvo v Ego İstorii i Otnoşeniye k Hristianstvu*, Lopuhina, St. Peterburg 1902, ss. 30-37.

¹⁵⁹ Feodor **Kudreyevskiy**, *Glavniye Misli i Duh Korana*, Moskva 2011, ss. 14-16.

çözümlerine güç katması ve muhalifleri ikna edebilmesi için Kur'an'a bazı şeyleri eklemiş olduğu ihtimalini de zikretmiştir.¹⁶⁰

Misyoner Smirnov demiştir ki: “Kur'an'da su, deniz, nehir ve yağmurla ilgili ayetler çok zikredilmiştir. Eğer Kur'an'ı tanımayan ve işitmeyen birisine Kur'an'ı gösterirsek mutlaka diyecek ki, bunun müellifi Arap'tır ve Arabistan çölünde te'lif edilmiştir. Eğer Muhammed Arabistan yarımadasında değil, kıtanın ortasında, ya da Asya'da bulunsaydı vaazlarında böyle ifadeler yar almazdı.”¹⁶¹

Tornau (1812-1882) yedi kıraât ile ilgili Batı oryantalistlerin görüşleriyle hemfikirdir. Geldeysburg ve Weil'in görüşlerini paylaşarak Kur'an'ın yedi kıraâtı sadece birkaç kelime ve ibareler arasındaki farklılık değildir. Farklılık ayetlerin manasında da yer almıştır iddiasında bulunmuştur.¹⁶²

Barthold'a göre Kur'an surelerinin taksim edilmesi Muhammed'den sonraki dönemlere aittir. Üstelik aynı surede farklı içerikteki pasajları ve farklı dönemlere ait ayetleri görmek mümkündür.¹⁶³ O, İslam'dan önce Kâbe etrafında en önemli putların birisi Hubel olduğunu ve bunun hakkında Kur'an'da hiçbir yerde bahsedilmediğine göre Hubel ile Allah ikisinin aynı şey olduğunu ileri sürmüştür.¹⁶⁴

Krımski, tercüme ettiği Dozy ve Goldziher'in eserlerinden hareketle kendi görüşlerini dile getirmiştir. Ona göre, Kur'an'da yer alan ilk “Oku” emri “vaaz yap” anlamındadır, “ben okuma bilmem” sözünü de “ben vaiz değilim” olarak anlamamız gerekir.¹⁶⁵ Bunun yanı sıra, Krımski Cebrail (a.s.)'in üçüncü “Oku” emrinden sonra 96. Alak suresinin ilk beş ayetinin zikredildiğini reddetmiştir. Ona göre böyle bir söylem sadece Medine dönemine ait olabilir.¹⁶⁶

İşte yukarıda gördüğümüz gibi Çarlık dönemi Rusya'da Kur'an üzerine yapılan çalışmalar büyük ölçüde Rus Ortadoks kilisesinin gözetimi, denetimi ve desteğiyle yapılmıştır. Bu nedenle söz konusu çalışma ve araştırmaların objektifliğinden bahsetmemiz mümkün değildir.

¹⁶⁰ Kudeevskiy, ss. 17-18.

¹⁶¹ Oedora **Smirnov**, *Zavisimost Mnimobojestvennih Otkroveniy Korana Ot Obstoyatelstv Jizni Muhammeda*, Tipografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1893, s 19.

¹⁶² Nikolay **Tornau**, *Musulmaskago Zakonovedeniya*, St Peterburg 1850, s. 7.

¹⁶³ Vasiliy **Barthold**, *İslam*, Ogni, Petrograd 1918, ss. 2-3.

¹⁶⁴ Barthold, *İslam*, s. 11.

¹⁶⁵ Agafangel **Krımski**, *İstoriya Musulmanstva, Samostoyatelniye Oçerki, Obrobotki i Dopolneniye Perevodi iz Dozi i Goldzhira*, Moskva 1904, s. 67.

¹⁶⁶ Krımski, ss. 67-68.

İslam'ı batıl ve sapık kabul eden bir anlayışa sahip olan Hıristiyan Ruslar Hz. Muhammed'in peygamberliğini tanımamışlar, dolayısıyla Kur'an'ın kaynağının vahiy olduğunu kabul etmemişlerdir. Hz. Muhammed tarafından ortaya konulduğunu iddia ettikleri Kur'an metninin orijinalliğini tartışmaya açmışlar, bugün Müslümanların ellerinde bulunan Kur'an'ın zaman içinde tahrife ve tağyire uğradığını ileri sürmüşlerdir.

1.2. Sovyet Dönemi Rus Oryantalizmi

1917 yılında vuku bulan Bolşevik ihtilalinin ardından Rus Oryantalizminde Marksist-Leninist akım egemenlik kazandı. Araştırmaların esas çizgisini Asya ve Afrika ülkelerindeki milli özgürlük hareketleri, sınıflar arası çatışma, bu ülkelere komünizmin ihraç edilmesi imkânları teşkil etmekteydi.

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında St. Petersburg geleneksel oryantalizmin merkezi olarak kalmaya devam etti. 1921 yılında Asya Müzesinde V. M. Alekseyev, V. V. Barthold, A. P. Barannikov, Y. E. Bertels, B. Y. Vladimitsev, V. A. Gordlevskiy, İ. Y. Kraçkovskiy, S. A. Kozin, P. K. Kokovtsov, A. N. Kononov, N. İ. Konrad, N. A. Nevskiy, İ. A. Orbeli A. N. Samayloviç, V. V. Struve, F. İ. Şervatskoy gibi önemli oryantalistler çalışmaktaydı. 1916-1930 yılları arasında Asya Müzesine S. F. Oldenburg başkanlık yapmıştır.¹⁶⁷ 1921 yılında St. Petersburg'da N. Y. Marr başkanlığında Yafetik Diller ve Düşünce Enstitüsü kuruldu. Burada Şarkiyat uzmanları hazırlanıyordu.¹⁶⁸

1930 yılında Sovyet Oryantalizmi için önemli değişiklikler yılı oldu. Asya Müzesinin Oryantalistler Kurulunun, Budist Kültürü Enstitüsünün ve Türkoloji Enstitüsünün birleştirilmesi sonucunda St. Petersburg'da Şarkiyat Enstitüsü oluşturuldu. Bu kurumun ilk başkanı S. F. Oldenburg'du. Daha sonra sırasıyla A. N. Samoyloviç (1934'ten itibaren), A. P. Barannikov (1938'den itibaren) ve V. V. Struve (1940'dan itibaren) başkanlık yapmışlardır. 1930'lu yılların politik baskıları ve İkinci dünya savaşı Sovyet Oryantalizmine büyük zarar verdi.¹⁶⁹

Savaş yıllarında Şarkiyat Enstitüsü Taşkent'e nakledildi. Şarkiyatçıların diğer grupları ise Moskova'da ve Kazakistan'ın Borovoye isimli bölgesine yerleştirildi. Sovyet yönetimi döneminde doğu ile ilgili akademik araştırma enstitülerinin yanı sıra

¹⁶⁷ Musalı, s. 48.

¹⁶⁸ Petr Şastitko, Vostokovedeniye v Rossii, *Entsiklopediya Krugosvet*, http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/VOSTOKOVEDENIE_V_ROSSII.html?page=0,3

¹⁶⁹ Musalı, ss. 50-51.

yeni öğretim müesseseleri de oluşturulmuştur.¹⁷⁰ 1921’de Moskova’da kurulmuş ve 1930’lu yılların ortalarına kadar var olmuş Doğu Emekçilerinin Komünist Üniversitesi böyle kurumlardandı.

Leningrad Üniversitesinde ve Moskova’daki Lazerev Enstitüsünde oryantalist kadro hazırlığı devam ediyordu. Daha 1920 yılında Lazerev Doğu Dilleri Enstitüsünün ismi değiştirilerek, Yaşayan Doğu Dilleri Merkezi Enstitüsü olarak adlandırılmış, oraya rektör olarak askeri oryantalist ve general A. Y. Snesev atanmıştı. 1927’de buraya Azerbaycanlı devlet ve edebiyat erbabı N. Nerimanov’un ismi verilmiştir. 1954 yılında bu enstitü kapatılmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Savunma Bakanlığı’nın Yabancı Diller Askerî Enstitüsünde Şarkiyat Fakültesi açılmıştı.¹⁷¹

İkinci Dünya savaşının ardından dünya oryantalizminde büyük değişiklikler yaşandı. Klasik sömürgecilik düzeninin dağılması, Asya ve Afrika ülkelerinde yeni devletlerin meydana gelmesi neticesinde oluşan durum, oryantalizmin araştırma hedeflerinin değişmesine, yeni araştırma alanlarının ve mevzularının ortaya çıkmasına sebep oldu. Yeni kurulmuş devletlerin kendi geçmişlerine, milli medeniyetlerine olan ilgileri arttı ve bu ülkelerin kendi akademik merkezleri ortaya çıktı. Dünya oryantalizmi yeni kaynaklarla, ilginç belgelerle, arkeolojik bulgularla zenginleşti. Asya ve Afrika ülkelerinin bilim adamları oryantalist teriminden imtina ederek bu ifadeyi Avrupa ve Amerikalı akademisyenlere bıraktılar. Doğu ülkelerinin siyasi bağımsızlığı tüm oryantalistlere oralarda daha serbest şekilde bilimsel çalışmalar ve alan araştırmaları yapma, akademik ilişkiler kurma imkânı sağladı. 1950’de Şarkiyat Enstitüsü Leningrad’dan Moskova’ya taşındı. Leningrad’da sadece Doğu yazmalar bölümü kaldı. O yıllarda “Vostochnaya Literatura” (Doğu Edebiyatı) matbaası kurulmuş, burada şarkiyata dair çok sayıda önemli eserler basılmıştır. 1956’da Moskova’da Çin araştırmaları Enstitüsü faaliyete başlamış, 1966 yılından itibaren bu kurum Uzak Doğu Enstitüsü olarak adlandırılmıştır.¹⁷²

1955 yılında Sovetskaya Vostokovedeniye (Sovyet Oryantalizmi) dergisi yayına başladı. 1960 yılında Moskova’da 48 ülkeden yaklaşık 1.400 bilim adamının katılımıyla Şarkiyatçıların XXV. Uluslararası Kongresi gerçekleştirilmiştir.

Sovyet döneminde oryantalist kurumların yayılma coğrafyası da genişlemiştir. 1958’de Bakü’de Azerbaycan Bilimler Akademisi terkinde, 1960’da ise Gürcistan ve

¹⁷⁰ Şastitko, http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/VOSTOKOVEDENIE_V_ROSSII.html?page=0,3

¹⁷¹ Musalı, s. 49.

¹⁷² Şastitko, http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/VOSTOKOVEDENIE_V_ROSSII.html?page=0,4

Tacikistan Bilimler Akademisinde Şarkiyat Enstitüsü, 1959'da Moskova'da Afrika Enstitüsü kuruldu. Aynı zamanda üniversitelerde şarkiyat eğitiminin verilmesine önem verildi. 1956 yılında eski Lazerev Enstitüsünün kapatılmasının ardından Moskova Devlet Üniversitesi nezdinde Doğu Dilleri Enstitüsü kuruldu ve 1972'den sonra bu müessese Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü olarak adlandırıldı.¹⁷³ Bu dönemde Sovyetler Birliği için oryantalistlerin hazırlanmasında Leningrad, Bakü ve Taşkent üniversitelerindeki şarkiyat fakültelerinin önemi çok büyük olmuştur.

1.2.1. Sovyet Dönemi Rus Oryantalistlerin Kur'an'a Yaklaşımları

Sovyet döneminin önemli temsilcilerinden biri olan oryantalist Ye. Belyayev (1895-1964) Kur'an'la ilgili görüşlerini *Arabi, İslam, Arabskiye Halifat* (Araplar, İslam, Arap Halifeliği) adlı eserinde ele almıştır. Belyayev, Arap edebiyatında önemli yeri olan Kur'an'ın VII. yüzyılda ortaya çıktığını ve Kur'an'ın eski Kufi nüshası VIII. yüzyıla ait olduğunu söyledikten sonra Hz. Osman Mushafının oluşumu hakkında söz eder. Müslümanların ilk kuşağında yaşayanlara ait Kur'an'ın yazılı metinlerinin Hz. Osman Mushafının oluşumuna yardımcı olduğunu belirtmiştir. Onun iddiasına göre yazılı metinlerin tamamı Hz. Osman mushafına alınmamıştır. X. yüzyıla kadar bu Mushaftan farklı diğer Kur'an metinleri de vardı. Batılı oryantalistlerin çoğu, Kur'an'ın, İslam'ın kurucusu sayılan Muhammed'e ait olduğunu söylese de bunu kabul etmek güçtür. Kur'an metinlerinde uyumsuzluklar olmasına rağmen, onlar peşin yargı ile bir tek müellifin eseri olduğu konusunda kuşku duymamışlardır. Belyayev'e göre Kur'an stilinin muhtelif olması, onun bir müellifin özgü eseri olmadığını desteklemektedir.¹⁷⁴

Belyayev'e göre Kur'an on yıllara uzanan insanların topluca ve müşterek olarak meydana getirdiği bir eserdir. Çünkü Kur'an muhtevasını ve stilini incelerken Kur'an'da Arap tarihini anlatan birçok devrenin söz konusu olduğunu ve onun ilk devresi ise Muhammed'in dönemi olduğunu söylemiştir. Ona göre, Kur'an'da kronolojik tarihin de olmayışı gösteriyor ki, ne onda sağlam olaylardan söz edilir ve ne de tarihi şahsiyetlerden bahsedilir. Kur'an'ın muhtevasına gelince çeşitli bilgiler karışık olarak yer almış ve sureler uzunluğuna göre yerleştirilmiştir.¹⁷⁵

Raşid Mavlyutov, Medine Müslüman toplumunun hiyerarşik bir sisteme sahip olduğunu ve Kur'an'da buna işaretlerin var olduğunu iddia etmiştir. Peygamberin en

¹⁷³ Musalı, s. 52.

¹⁷⁴ Yevgeniy Belyayev, *Arabi, İslam, Arabskiye Halifat*, Nauka, Moskva 1966, s. 85.

¹⁷⁵ Belyayev, ss. 86-87.

fanatik yandaşları “Mümin” olarak, sadece itaat etmeyi ön plana çıkaranlar ise “Müslim” olarak telakki edilmiştir. Müslümanlar arasında tereddüde düşerek toplum faaliyetlerinde etkin bir konumda olmayanlar ise “Münafık” olarak isimlendirilmiştir.¹⁷⁶ Ona göre, Müslümanların cennet anlayışı bile insanlar arasında eşitsizliği arz etmektedir. Mesela, Allah’a en yakın olanlar, birincisine nispeten biraz geride olanlar. Kadınlar ise erkeklerin tebaiyetindedirler.¹⁷⁷

Mavlyutov “İslam dinine mensup olanların Kur’an’ın bir satırına bile şüphe etmemelidirler ve delilsiz körü körüne içindakilere inanmalıdırlar; yoksa herhangi bir şüphe günah sayılır” diye İslam’ın akla ve mantığa uygun olmayan inanç sistemini ihtiva ettiğini dile getirmiştir.¹⁷⁸ Ona göre, Müslümanlar dünya saadetine erişmek için çaba göstermiyorlar, sadece ölümden sonraki azaptan kurtulmak ve cenneti kazanmak için çalışıyorlar. Kur’an’da da bu mesele açık bir şekilde ifade edilmiştir: “*Çalışanlar asıl böyle bir başarı elde etmek için çalışsınlar.*”¹⁷⁹ Bu anlayışla emeği karşılığında mükâfat talep etmeyen işçilerin tutumu, sömürücülerin işine yaramıştır.¹⁸⁰ Kur’an’ın sosyal öğretilerinin yıllardır gelişmeye engel olduğunu, İslam’da hür irade düşüncesinin olmadığını ve İslam dininin esasını fatalizm inancının oluşturduğunu ileri sürmüştür. Mavlyutov’a göre Kur’an kendisinde birçok çelişkiyi barındıran bir eserdir. Sözelimi, ona göre “*Dinde ikrah yoktur*”¹⁸¹ ve “*Allah’ın yoluna hikmet ve güzellikle davet et*”¹⁸² anlamındaki ayetler ile Allah’a iman etmeyenlerle teslim oluncaya kadar savaşmayı¹⁸³ emreden ayetler bu bağlamda zikredilebilir. Mavlyutov birçok din, kadını kusurlu bir varlık olarak görmüştür. Ama hiçbir din İslam’da olduğu gibi bunu net bir şekilde ifade etmemiştir. Ona göre İslam dini açık bir şekilde kadınları ikinci dereceli yaratıklar olarak saymıştır.¹⁸⁴ Mavlyutov’a göre Kur’an’da Tanrı anlayışının çelişkili yönleri vardır. Bir taraftan merhametli, şefkatli, kendi yaratıklarını seven, diğer taraftan ise ürkütücü, hoşgörüyü bilmeyen, acımasız, insanları cezalandıran bir mahiyettedir.¹⁸⁵

Piotrovskiy, *Koraniçeskiye Skazaniya* (Kur’an Menkıbeleri) adlı eserinde Kur’an’a dair bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Kur’an surelerindeki ayetlerin

¹⁷⁶ Raşid Mavlyutov, *İslam*, Politiçeskaya Literatura, Moskva 1974, s. 20.

¹⁷⁷ Mavlyutov, s. 43.

¹⁷⁸ Mavlyutov, s. 45.

¹⁷⁹ Saffat, 37/61.

¹⁸⁰ Mavlyutov, s. 53.

¹⁸¹ Bakara, 2/256.

¹⁸² Nahl, 16/125.

¹⁸³ Tevbe, 9/29.

¹⁸⁴ Mavlyutov, s. 91.

¹⁸⁵ Mavlyutov, s. 30.

birbiriyle irtibatlı olduğu görüşünün isabetsiz ve yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü onun iddiasına göre surelerin pasajları dikkatli bir şekilde incelendiğinde anlam bakımından birbirine bağlantısı olmayan bazı ayetler söz konusudur. Modern insanın bunu anlaması çok güçtür ve çetrefildir.¹⁸⁶ Ona göre, Muhammed suredeki ayetleri kendisi toplamamıştır. Onun sahabîleri kendi reyleri ve iç duygularıyla bunu yapmışlardır. Bunun yanı sıra Piotrovskiy, sure isimlerinin rastgele, keyfi bir şekilde konulmuş görüşünü eleştirerek, sure isimlerinin surede geçen en parlak ibareler ya da pasajlardaki anahtar kelime olarak seçilmiş olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁷

Piotrovskiy'e göre Müslüman âlimler Kur'an surelerini tarihlendirilmeyi İslam mantığına göre yaptıklarından dolayı hatadan hali değillerdir. Aynı şekilde, Batılı oryantalistlerden Nöldeke, Shvalli gibi âlimler Kur'an sure ve ayetlerinin kronolojik tertibini gerçek bilgilere ve somut örneklere dayanarak yapmaya çalışmışlar; ancak, onlar da Hıristiyan sisteminin gelişim mantığına göre yaptıkları için onların çalışmalarını da kusursuz saymak imkânsızdır.¹⁸⁸

Piotrovskiy'e göre, Muhammed'in söylediklerinde samimi olduğuna şüphe edecek kesin bir delil yoktur. Kur'an'ın stili, ifade ve ibareleri kendisinden önceki ve sonraki tüm Arap eserlerinden farklılık arz etmektedir. Hatta Muhammed'in kendi ifadeleri (hadisler) de Kur'an'a benzememektedir.¹⁸⁹

Hâlihazırda Özbekistan müzesinde bulunan ve Osman nüshası olarak telakki edilen Kur'an, 1891 tarihinde Rus oryantalist A.F. Şebunin tarafından incelemeye tabi tutulmuştur ve söz konusu Kur'an nüshasının Hz. Osman dönemine ait olmadığını, olsa olsa VIII. yüzyıla ait olduğu sonucuna varmıştır.¹⁹⁰ Şebunin'in iddiasına göre bugün elimizde bulunan Kur'an metinlerinin hiç biri orijinal değildir. O bu konuda Mushaf-ı Osman'ı esas alarak Mushaf üzerindeki kan lekeleri ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Muhtemelen bu yazma nüshanın sayfalarında ilk dönemlerde kan izi az idi. Büyük ihtimalle, kitabın metnine müdahale edildi. Şimdilik bu konuda kesin bir fikir beyan edemeyiz. Ancak, kuşkusuz bizim gördüğümüz kan damlaları, bir süre önce veya yakın zamanda tesadüfi olarak bulaşmamış, belki bilerek sürülmüştür. Bunun aldatmak amacıyla yapıldığı açıkça görülmektedir. Kitabın varaklarının alt kısımlarının neredeyse tamamında kan vardır. Kan oradan varakların ortalarına kadar yapılmış durumdadır ve

¹⁸⁶ Mihail **Piotrovskiy**, *Koraniçeskiye Skazaniya*, Nauka, Moskva 1991, s. 22.

¹⁸⁷ Piotrovskiy, *Koraniçeskiye Skazaniya*, s. 23

¹⁸⁸ Piotrovskiy, *Koraniçeskiye Skazaniya*, s. 24.

¹⁸⁹ Piotrovskiy, *Koraniçeskiye Skazaniya*, s. 165.

¹⁹⁰ Mihail **Piotrovskiy**, *İslam, Slovar ateista*, Politışeskaya Literatura, Moskva 1988, s. 133.

yayılırken de çok düzenli ve uyumlu bir şekil almıştır. Anlaşılan, kitabın varaklarına kan sürülürken varaklar ikiye katlanmış ve sadece alt kısımları kanlanmış. Şurası da oldukça ilginç ki, kan damlaları bütün varaklara bulaşmamış her iki varak arasında bir varak lekesiz kalmıştır. Açık ki, tesadüfi olarak kanın bu şekilde yayılması mümkün değildir”.¹⁹¹

Gryazneviç’e göre Muhammed’in hayatıyla ilgili bilgileri ve Kur’an metninin eşdeğer yorumunu anlayabilmek için dönemin genel psikolojik durumunu iyi bilmek lazımdır. Bunun için Arabistan’ın kabile toplumunun sosyo-psikolojik unsurlarını tekrar gözden geçirmek ve özellikle yerleşik toplumun VI-VII. yüzyılları arasındaki değişimi öğrenmek lazımdır.¹⁹²

Tokarev (1899-1985), Kur’an’ın tamamen kaos şeklinde olup, onda belli bir düzen ve sistemin olmadığını söylemiştir. Ona göre Kur’an’daki Mekki ve Medeni sureler birbirine karışmış durumdadır ve İncil’de olduğu gibi edebi redaksiyon edilmemiş, tamamen ham ve işlenmemiş metinleri ihtiva etmektedir.¹⁹³

Filştinskiy (1918-2013), Kur’an’ın Hz. Ebu Bekir döneminde cem edilmesi ve Hz. Osman döneminde çoğaltılması, diğer yazılı metinlerin imha edilmesi konusunda Müslüman geleneğinde yer alan bilgileri aktarmıştır. Ona göre, Kur’an’ın kaos ve düzensiz olmasının asıl sebebi sadece Muhammed’in vecd hali değildir. Bununla beraber yoğun savaş şartları da bunun temel sebeplerinden birisini oluşturmuştur.¹⁹⁴

Vasilev (1930-) başta Kur’an olmak üzere tüm dini öğretilerin mantığa aykırı olduğunu söylemiştir. Ona göre, Muhammed’in kendisi bile bu mantıksızlığı hissetmiş olmalı ki, nesih teorisini üretmiştir.¹⁹⁵

Navıkov (1918-1993), Belyayev’in görüşünü benimseyerek Kur’an uzun zaman devamında farklı şahsiyetler tarafından yazılmış olduğunu belirtmiştir. Ona göre Kur’an’ın üslup ve tahlili de bunu destekler.¹⁹⁶

Usmanov, Kur’an’ın ilk defa toplandığı zamanda sadece 109 sureyi içermiş olduğunu ve suhufu 1, 34, 41, 45, 96 surelerin eksik olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁷

¹⁹¹ Erşahin, “Sovyetler Birliğinde Kur’an’a Yaklaşımlar”, s. 233. Lutsian **Klimoviç**, *Kniga O Korane, Ego Proishojdeniye İ Mifologii*, Politzdad, Moskva 1986, s. 70.

¹⁹² Petr **Gryazneviç**, “Problema İzuçaniye Voznikoveniye İstoriya İslama”, *İslam, Religiya, Obşestvo, Gosudarstvo*, Moskva 1984, s. 14.

¹⁹³ Sergey **Tokarev**, *Religiya v İstorii Narodov Mira*, Politçeskaya Literatura, s. Moskva 1986, s. 519.

¹⁹⁴ Veniamin **Filştinskiy**, *İstoriya Arabskoy Literaturi v Naçalo X veka*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1985, s. 126.

¹⁹⁵ Leonid **Vasilyev**, *İstoriya Religiy Vostoka*, Universitet, Moskva 2000, s. 71.

¹⁹⁶ Mihail **Novikov**, *Karmanniy Slovar Ateista*, Politzdad, Moskva 1985, s. 130.

Görüldüğü gibi yukarıda bahsi geçen Sovyet dönemi Rus oryantalistlerin İslamiyet ve Kur'an'la ilgili görüşlerinde çoğunlukla dönemin siyasetinden etkilenerek eser telif ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak onların arasında Piotrovskiy, Gryazneviç, Kraçkovskiy, Şebunin gibi bilim adamlarının biraz da olsa objektifliğe yakın görüşleri de göz ardı edilmemesi gerekir.

1.2.2. Sovyet Dönemi Kur'an Tercümelere

Kraçkovskiy Kur'an Tercümesi

Kraçkovskiy Kur'anı sistematik olarak tercüme faaliyetlerini 1921'de Doğu Diller Fakültesinde Kur'an hakkında verdiği ders dönemlerinde başlatmış olup, 1930 yılında tercüme çalışmasını tamamlamıştı. Fakat çalışması son şeklini almamıştı ve daha sonra yaptığı açıklamalar hayatının sonuna kadar esere eklenmeye devam etmiştir.

Ancak onun Kur'an hakkındaki izlenimleri bundan önce oluşmuştur. Onun Kur'an'la alakalı ilk faaliyeti G. Flügel'e ait Kur'an konkordans'ının metinlerini tashih etme çalışmasıdır. 1915, 1916, 1917 yılları düzenli olarak Kur'an'la ilgili dersler vermiştir. Belki de tüm bu faaliyetler onun Kur'an'ın tamamını çevirme düşüncesini meydana getirmiştir.¹⁹⁸

Kraçkovskiy'nin tercüme çalışmalarının sonu Sovyetlerde komünist rejimin ve ateist ideolojisinin tüm gücüyle hissedilmeye başlandığı döneme rast gelmiştir. Kraçkovskiy'nin yaptığı tercümenin Vsemirnaya Literatura (Dünya Edebiyatı) basımevi tarafından yayınlanması planlanmıştı. Ancak bu baskı Sovyetlerde Komünist rejimin 1930'lu yıllarda inanılmaz sert bir şekilde uygulandığı din karşıtı ateist propagandasından dolayı, komünist önderlerinden olan Jdanov'un girişimleri ile reddedildi ve 1963'te ancak yayına verildi.¹⁹⁹ Böylece 1963'de Moskova'da Doğu Edebiyatı matbaasında akademisyen İ. Yu. Kraçkovskiy (1883-1951) tarafından çevrilen Kur'an'ın Rusça tercümesi yayımlandı.

Kraçkovskiy'nin çevirisi, Kur'an'a aykırı olan Hristiyan deyimleriyle ve eski dille yazılan Sablukov'un çevirisine göre ileri atılan bir adımdı. Çeviride Kraçkovskiy tarihselcilik yöntemi uygulamıştır. Kendisinin sahip olduğu çağdaş filolojik bilimlerin yanı sıra VII-IX. yüzyıllarda yaşayan Arap dilbilimcilerin, kurra ve müfessirlerin metotlarına başvurmuştur. Kur'an'ın cümle yapısını anlamak için o zamandaki Arap

¹⁹⁷ M. Usmanov, "Kak Sozdavalsya Koran", Nauka i Religiya, № 9, Znaniye, Moskva 1980, s. 35.

¹⁹⁸ *Koran perevod Kraçkovskogo*, s. 6.

¹⁹⁹ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 443.

edebiyatına özellikle Muhammed Peygamber'in yaşadığı devirdeki merkezi ve Doğu Arabistan'da yaşayan Arap şairlerinin eserlerine, bunların yanında ilk tedvin edilen hadis mecmualarına müracaat etmiştir.²⁰⁰

Bu yöntem sadece Rusya'da değil Avrupa'da da benimsenmiştir. E. A. Rezvan onun Kur'an metnini tercüme yönteminin çoğunluk itibarı ile R. Blacher'in (1949-1950) Fransızca ve R. Paret'in (1963-1966) Almanca tercüme yöntemlerine yakın olduğunu belirtmiştir.²⁰¹

Rusya'da tekrar yapılanma dönemlerinde Rus okuyucuları tarafından Kur'an tercümelerine olan ilgi ve talep artmıştır. Bundan dolayı da sadece Kraçkovskiy ve Sablukov tercümesi değil, Boguslovskiy tercümesi de tekrar basılmıştır.²⁰² Kraçkovskiy tercümesi 1983, 1989 yıllarında New York'ta tekrar basılmıştır. 1986-1991 yeniden yapılanma yıllarında ise on üç defa farklı şehirlerde (Moskova, Duşanbe, Bakü, Taşkent) basılmış ve yayınlanmıştır. Çeçen matbaasında da mütercimi verilmeden Kraçkovskiy tercümesi yayınlanmıştır. 1990-1991 yıllarında Moskova ve Kazan şehirlerinde Kraçkovskiy ve Sablukov tercümeleleri beş defa yayınlanmıştır.²⁰³

T. A. Şumovskiy, Kraçkovskiy tercümesinde yer alan hata ve yanlışlar hakkında şöyle demektedir: "Onun çevirisi ile Kur'an'ın Arapça aslını karşılaştırdığımızda 505 yerde ayetler yanlış tercüme edilmiş, 184 yerde ise yanlış anlam verilmiştir."²⁰⁴ Kraçkovskiy sanki gramere bakmadan çevirmiş gibidir, mekanik olarak Arapça kelimenin yerine Rusça kelime koymuş, neticede evrensel tarihî eseri yansıtmayan ölü sayfalar oluşturmuştur.²⁰⁵

Kraçkovskiy tercümesi birçok oryantalistin eleştirisine maruz kalmasına rağmen Rusça Kur'an tercümesi konusunda yeni bir dönemi başlatmıştı. Kraçkovskiy'nin ayetlerin çoğuna doğru anlam vermeyi becerebilmiş olduğunu güvenerek söyleyebiliriz. Zira, kendisinden sonra gelen mütercimler düzenli olarak onun çevirisine başvurmuştur.²⁰⁶ Kraçkovskiy'nin Rusça meâli, Rusya'da İslam medeniyeti ve tarihinin incelenmesine önemli katkı sağlayarak Kur'an'ın muhtevası hakkında da geniş bilgi

²⁰⁰ Gryazneviç, "Koran v Rossii", ss. 81-82.

²⁰¹ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 445.

²⁰² Stanislav **Prozorov**, *İslam Na Territori Bivşey Rossiyskoy İmperi: Ensiklopedičeskiy Slovar*, Vostochnaya Literatura, Moskva 1998, s. 54.

²⁰³ Rezvan, *Koran i Ego Mir*, s. 449.

²⁰⁴ Teodor **Şumovskiy**, *Slovo O Korane. Koran. Sveşennaya Kniga Musulman*, Stihotvorniy Perevod T. Şumovskogo, Moskva 1992, s. 18.

²⁰⁵ Şumovskiy, s. 19.

²⁰⁶ Kuliyevev, *Na Puti K Koranu*, s. 342.

vermiştir. Bu eser aynı zamanda İslam dünyasındaki tarihi olayları ve doğulu Müslümanların hayat tarzlarının daha doğru anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

İman Valeriya Porohova'nın Kur'an Tercümesi

Sovyet döneminin son yıllarında Müslüman geleneğinde de Kur'an'ın tercümeleri görülmeye başlamıştır. 1989 yılında İman Valeriya Porohova *Nauka i Religiya* (Bilim ve Din) adlı dergide Kur'an'ın şiirsel çevirisinin bir kısmını yayınlamıştır.²⁰⁷

Porohova, babasının Stalin döneminde haksız olarak hapse atılıp idam edildikten sonra, halk düşmanı ile evli olduğu için annesinin de sürgüne gönderildiği Sibiry'a da dünyaya gelmiştir. 1975 yılında Suriye'den Moskova'ya tahsil için gelen Muhammed Said er-Rüşd isimli bir Arap ile evlenmiştir. 1982 yılında ailesi ile Şam'a taşınmış. Şam'da İslam ile yakından tanışma ve onu inceleme imkânı bulmuş ve sonunda İslam'ı din olarak seçmiştir. Daha sonra İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadisle ilgili araştırmalar yapmıştır.

İman Porohova, Kur'an'ın Rusça tercümelerini yapanların arasında İslam'ı din olarak kabul eden ilk mütercimidir. Onun Kur'an çevirisi şiirsel çeviri özelliğe sahiptir. 1997 yılında el-Ezher İlmî Araştırma İslam Akademisi tarafından tetkik edilen Porohova'nın Kur'an tercümesi olumlu netice ile onaylanmıştır.²⁰⁸ Mütercim tefsir olarak et-Taberî, el-Kurtûbî, İbn Kesir, Seyyid Kutub'un ve İslam dünyasında otorite sahibi olan diğer âlimlerin tefsirlerinden istifade etmiştir. Ayrıca Abdullah Yusuf Ali'nin İngilizce mealine de başvurmuştur.²⁰⁹

Porohova tercümesi Rus okuyucuları arasında büyük ilgi ile karşılanmıştır. Bu tercüme *Perevod Smislov i Kommentarii İman Valerii Porohovoy* adıyla 1991'den 1998'e kadar dört kere; 1998'den 2005 yılına kadar da beş kere olmak üzere tam dokuz kez yayınlanmıştır. Porohova tercümesi de diğer Kur'an tercümeleri gibi eksiklik ve hatadan hali değildir. Çeviriyi güzel ve çekici yapmak gayesi mütercime Kur'an ayetlerine doğru anlamını vermesine engel oluyordu. Bu noktada mütercimin bazı Kur'an ayetlerinin çevirisini yaparken erken dönem tefsirlerine tezat ifadeler kullanmasını zikredebiliriz.²¹⁰

²⁰⁷ *Nauka i Religiya*, İzdatelstvo Znaniye, № 7, 8, 9, Moskva 1989.

²⁰⁸ K. Koroleva, *İslam Klassičeskiy: Entsiklopediya*, Midgard, St. Peterburg 2005, s. 49.

²⁰⁹ Kuliyevev, *Na Puti K Koranu*, s. 343.

²¹⁰ Kuliyevev, *Na Puti K Koranu*, s. 361.

Porohova'nın tercümesi hem oryantalistler hem de Müslüman din adamları tarafından çok eleştirilmiştir. Oryantalistler, Porohova'nın tercümesinin bilimsel ve akademik bir çalışma olmadığını, dolayısıyla bilimsel değerini yitirdiğini ileri sürmüşler, Müslüman ilim adamları da Porohova'nın İslamiyet'e yeni girmiş ve dolayısıyla dini alanda uzman olmayan biri olduğunu söylemişlerdir.

1.3. Çağdaş Dönem Rus Oryantalizmi

Sovyet iktidarının yıkılmasından sonra Rusya'da İslam üzerine yapılan çalışmalar da bir hayli artış gözlenmiştir. Yeltsin'in iktidarı döneminde İslam, Rusya'da en önemli ikinci din olarak zikredilmeye başlanmıştır. Komünist parti ve KGB'nin gizli arşivleri Rusya ve dışarıdan gelen âlimlere açılmaya başlamıştır. Ancak İslam hakkında Rusya kamuoyunda menfi görüşler de eskisi gibi devam etmiştir.²¹¹

Çeçenistan ve Abhazya'daki Müslümanlara ait el yazma koleksiyonları iç savaşlar sırasında yanmış ve Bilimler Akademisine bağlı araştırma enstitülerinin birlik ağı kopmuştur. Ama Sovyet döneminde ve sonrasında kurulan İslam araştırma merkezleri olan St. Petersburg, Moskova, Kazan, Mahaçkale ve Ufa'da faaliyetler eskisi gibi devam etmiştir.²¹²

Sovyetler Birliğinin çöküşünün ardından kendi iç problemleri ve yakın çevresiyle uğraşan Rusya'nın Asya ve Afrika ülkelerindeki politik ve ekonomik etkisi zayıflamıştır. Fakat 300 yıllık İmparatorluk geleneğe sahip olan bu devletin son zamanlarda Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmenin peşine düştüğünün ve bölgedeki eski şöhretini geri döndürme çabalarının olduğuna şahidi oluyoruz. XXI. yüzyılın başlangıcında Rusya Bilimler Akademisi'nin (RBA) Şarkiyat Enstitüsünün başkanı R.B. Ribakov idi. RBA Şarkiyat Enstitüsü, Şarkiyatçıların 2004 yılındaki XXXII. Uluslararası kongresine ev sahipliği yapmıştır. RBA Şarkiyat Enstitüsü Uluslararası ilişkilerini ve Doğu ülkelerdeki alan araştırmalarını artırmakta, mütemediyen sempozyumlar ve bilimsel toplantılar düzenlemektedir. İslam dini ve Arap ülkeleri alanında uzman olan Prof. Dr. V. V. Naumkin 2005 yılında RBA Şarkiyat Enstitüsüne başkan tayin edilmiştir.²¹³

²¹¹ Vladimir **Bobrovnikov**, "Islamic Studies In Post-Soviet Russia: In Search of New Approaches", *İSİM Newsletter*, IV, 1999, p. 32.

²¹² Bobrovnikov, p. 32.

²¹³ Musalı, s. 53

Rusya'nın Şarkiyat kurumları tarafından *Vostok-Orients*, *Aziya i Afrika Segodnya* (Bugün Asya ve Afrika), *Vostoçniy Arhiv* (Doğu Arşivi), *Epigrafika Vostoka* (Doğu'nun Epigrafisi), *Yaponiya* (Japonya), *Altaica* (Altay Araştırmaları), *İrano Slavika* (İran ve Slav Araştırmaları), *Obşestvo i Gosudarstvo v Kitaye* (Çinde Toplum ve Devlet), *Blijniy Vostok i Sovremennost* (Yakın Doğu ve Çağdaşlık), *Uçoniye Zapiski Sentra Arabiskih issledovaniy* (Arap Araştırmalar Merkezinin Bilimsel Çalışmaları), *Yugo Vostoçnaya Aziya: Aktualnie Problemi Razvitiya* (Güney Doğu Asya: Gelişim ve Aktüel Problemler) vs. dergiler ve mecmuaları yayımlanmaktadır.

Oryantalizmle ilgili akademik araştırma kurumlarının yanı sıra Rusya'da Şarkiyat Bilimini öğreten, bu bilim dalında öğrencileri hazırlayan müesseseler de vardır. Bunlar esas itibariyle Moskova Devlet Üniversitesi'ne bağlı Asya ve Afrika Enstitüsü ve St. Petersburg Üniversitesi'nin Şarkiyat Fakültesidir. Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsünde de Doğu Dilleri Bölümü bulunmaktadır.

Rusya'da İslam araştırmalarıyla ilgili bugün 300 civarında uzman çalışmaktadır. Bu uzmanlardan bazıları şunlardır: A. Ahundov, A. Alikberov, A. Hismetullin, A. İgnatenko, A. Knış, A. Malaşenko, A. Yarıkarov, D. Arapov, D. Dobayev, E. Kisriyev, E. Kratov, E. Rezvan, E. Sibgatullina, G. M. Kerimov, İ. Zvyagelskaya, M. Piotrovskiy, N. Kapustin, O. Akimuşkin, O. Bolşakov, R. Landa, R. Muhammedşin, S. Abaşin, S. Prozorov, V. Bobrovnikov, V. Çernous, V. Naumkin, O. N. Senyutkina, L. Syukiyaynen...²¹⁴

Onlar hâla Arapça ve İran filolojisi, hadis, Kur'an ve diğer Müslüman eserleri üzerinde çalışmalarını sürdürmekte ve aynı zamanda tasavvuf, Müslüman toplumların tarihi ve antropolojisi konularında da inceleme yapmaktadır. Rusya dışında benzer araştırma merkezleri Taşkent, Bakü ve eski Sovyet Orta Asya başkentlerinde de bulunmaktadır.

En kaliteli İslam araştırmacıları ve en nitelikli antropologlar St. Petersburg Devlet Üniversitesi oryantalizm bölümünde ve Moskova Devlet Üniversitesi Antropoloji Enstitüsünde yetiştirilmektedir. Onlar Sovyet sonrası Müslüman bölgelerin siyasal ve sosyal gelişimi inceleme konusu yapmaktadır.²¹⁵

Post-Sovyet İslamî araştırmaları değişim sürecini geçirmektedir. Rus İslam araştırmacıları Sovyet ve Sovyet öncesi dönemlerin bilimsel mirasını ve geleneksel

²¹⁴ Türkoğlu, s. 270.

²¹⁵ Bobrovnikov, p. 32.

disiplinlerinin katkılarını göz ardı etmeksizin yeniden düşünmeye başlamıştır. Kamuoyunun dine olan ilgisinden dolayı İslam'la ilgili yayınlar çoğalmaya başlamıştır.

1.3.1. Sovyet Sonrası Kur'an Tercümeleri

Teodor Şumovskiy'nin Kur'an Tercümesi

Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Kur'an'a olan ilgi ve talep yeniden artmıştır. Kur'an'ın yeni tercümeleri yapılmıştır. 1995'te *Koran: Sveşennaya Kniga Musulman* (Kur'an: Müslümanların Kutsal Kitabı) adıyla Şumovskiy'e ait Kur'an'ın şiirsel bir tercümesi yayımlandı. Şumovskiy 1930'lu yıllarda St. Petersburg Dil Tarih Üniversitesi'nde okumuş ve aynı zamanda Kraçkovskiy'nin talebeliğini yapmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe uzmanıdır.

Şumovskoy'a göre Kur'an inanılmaz şekilde yüksek edebî hususiyetlere sahip bir kitaptır. Puşkin bile ondan etkilenmiştir ve taklitlerini yazmıştır. Şumovskoy'ın yapmış olduğu çeviri tamamen Kur'an'ın şiirsel taklidi diyebiliriz. Mütercim, çalışmasında bu metodu uğruna birçok yerde ayetlerin manasından uzak kalmıştır.²¹⁶

Şumovskiy tercümesi hakkında uzmanlardan çok eleştiri ve tepki gelmiştir. Onun bu yapının Kur'an'ın çevirisi olmaktan ziyade Kur'an'ın taklidi demek daha doğrudur. Kur'an'daki ayet numaraları ortadan kaldırılmıştır, sure sıralaması değiştirilmiştir, tercüme esnasında birçok hata yapılmıştır, bazen tamamen ters anlamlar verilmiştir, Kur'an, okuyuculara bir şiir olarak sunulmuştur.²¹⁷

Çagem Guseynov'un Tercümesi

2000 yıllarında Ç. Guseynov'a ait Kur'an'ın yeni bir Rusça tercümesi yayımlandı. Mütercim tercümesini orta asırlarda yaşamış olan İbn Gasan isimli bilim adamının Oğuzca Kur'an çevirisinden Rusça'ya aktararak yapmıştır. İbn Gasan'ın tercümesinin özelliği de Kur'an surelerinin iniş sırasına göre yapılmış olmasıdır. Mütercimin İslam hakkında derin bilgisinin olmaması onun çevirisine hatta esere yazdığı önsözüne aksetmiştir.²¹⁸

Guseynov, sahabilere Kur'an ayetlerini nüzul sırasına göre yerleştirmedikleri için haksız eleştiriler yöneltmiş, bunun ise Kur'an'ın insanlara getirdiği mesajın

²¹⁶ Kuliyeve, *Na Puti K Koranu*, ss. 401-402.

²¹⁷ İsmail Shovkhalov, "Kur'an-ı Kerim'in Rusça Tercümeleri, Mana ve Doğruluk Bakımından Değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi, Ankara 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 92

²¹⁸ Kuliyeve, *Na Puti K Koranu*, s. 247.

anlaşılmasına en esas sebep olduğunu ileri sürmüştür.²¹⁹ Bazı ayetlerin anlamında isabet etmiş ise de bazılarının manasını tamamen kaybetmiş, bazılarını da tamamen ters manalar yüklemiştir. Mütercimim İslam esaslarını ve şeriatını bilmemesi, Oğuzca'dan tercüme etmesi ve hiçbir güvenilir kaynağa dayanmayan görüşlere yer vermesi bu çalışmayı, Arapça'dan yapılan diğer tercümelemler ile aynı safa koymayı imkânsız kılmaktadır.

Sovyet Sonrası Müslümanlar Tarafından Yapılan Kur'an'ın Rusça Tercümelemleri

Muhammed Nuri Osmanov'un Kur'an Tercümesi

1995 yılında *Koran Na Russkom Perevoda N. O. Osmanova* (Muhammed Nuri Osmanov'un Kur'an tercümesi) adı altında Kur'an'ın yeni Rusça tercümesi yayınlanmıştır. Aslında bu çalışma Osmanov'un başkanlığında doğubilimciler ve din uzmanlarından oluşan on kişilik bir gurubun ortaya koyduğu bir eserdir.²²⁰

Osmanov tercümesi yakın zamanlarda yapılan tercümelemlerin en iyisidir, XX. yüzyılın sonunda yapılan en iyi Rusça Kur'an tercümesi olarak tanıtılmaktadır. Aslen Dağıstanlı olan Osmanov Arapça, Farsça ve Rusça dillerinin uzmanıydı. Ömer Hayyam'ın *Rubai* 'lerini, Hafız'ın *Divan* 'ı ve *Şehname* 'si üzerinde tahkik ve tercümelemler yapmıştır. Buna ilave olarak Arapça birçok eseri de Rusça'ya çevirmiştir.

Osmanov tercümesinde ayetler konularına göre paragraflara ayrılmıştır. Tercümenin ilk baskısından sonra bu konu üzerinde yine derin çalışmalar yapılmıştır. Sonraki baskılarına bazı değişiklikler eklenmiştir. Mealde Kur'an dilinin edebi özelliğini göstermeye çalışılmış ve Allah hakkında antropomorfik kullanımlardan kaçınmaya özen gösterilmiştir.²²¹

Osmanov kendisinden önceki yapılan Kur'an çevirilerini derin bir şekilde inceledikten sonra Kur'an'ın en doğru çeviri stilini yakalamayı başarmıştır. Çalışma esnasında Taberî, Beyzâvî, Kurtûbî, Râzî gibi diğer birçok müfessirin eserlerine başvurmuştur. Bununla beraber Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca, Farsça Kur'an çevirilerine de müracaat etmiştir. Tercümede okuyucuya faydalı olacak yorum ve

²¹⁹ Kuliyeve, *Na Puti K Koranu*, s. 345.

²²⁰ Kuliyeve, *Na Puti K Koranu*, ss. 343.

²²¹ İsmail **Çalışkan**, "Kazakistan'dağı Kur'an jane Tapsir salasındaki adebietter (Oris Tilindegi Enbekter Dintanulik Taldau)", *Kazakstannın Gıluını men Omiri*, № 4, Karaganda 2011, b. 94.

açıklamaları da sunmuştur.²²² Uzmanlara göre Osmanov tercümesi de eksik ve kusurlardan hali olmamasının yanında birçok şer’i hatayı da içermektedir.

Abd es-Salam el Mansi ve Sumeyya el-Afifi Tercümesi

1999 yılında Abd es-Salam el Mansi ve Sumeyya el-Afifi tarafından yeni bir Rusça tercüme yayımlandı. Bu tercümede Kraçkovskiy tercümesinden pek farkı olmamakla beraber zengin açıklama ve yorumlara yer verilmiştir.

Mütercimlerin göze çarpan en büyük eksikleri erken dönem müfessirlerinin eserlerini görmezden gelerek Seyyit Kutup, Mevdudi, es-Sıddıki, Abdullah Yusuf Ali, ed Daryabadi gibi müfessirlerin eserlerinden çokça istifade etmeleridir. Mütercimlerin bu eseri, okuyucular arasında pek fazla ilgi görmemiştir; çünkü Kraçkovskiy’nin tercümesini bilen herkes bu eserin onunla olan yakınlığını fark edebiliyordu. Tercümede bir de erken dönem müfessirlerin eserlerine aykırı olan bazı kaba ideolojik yanlışlarını da içermektedir.²²³

Beti Şidfar’ın Kur’an Tercümesi

1990-1992 yıllarında Şidfar tarafından tercüme edilen Rusça Kur’an meali 1993 yılında Şidfarın ölümü üzerine yayınlanmamıştır. Onun tercümesi ancak on yıl sonra 2003 yılında Şidfar’ın yayımlanabilmiştir. Şidfar, kendisinden önceki mütercimlerin yapmış olduğu hatalardan ders almış, birçok yerde Kur’an-ı Kerim’in kısa ve özlü olan anlatım tarzını sözü uzatmadan aynen vermeye çalışmıştır. Bazı ayetlere dipnotlarda kısa ve net açıklamalar getirmiştir. Kur’an ayetlerine anlam verme esnasında Celaleyn tefsiri başta olmak üzere İbn Hişam, İbn İshak gibi Hz. Peygamberin hayatlarını anlatan eserlerden ve Sahihi Buharî hadis mecmuasından yararlanmışır.²²⁴

Elmir Kuliyev’in Kur’an Tercümesi

Elmir Rafailoğlu Guliyev, 1975 yılında Bakü’de doğmuştur. Farklı âlimlerden özel din eğitimi alan Kuliyev, Kur’an tercümesi üzerine odaklanmıştır. Kur’an tercümesinin 1. ve 2. cildini 1999’da; 3. cildini ise 2000’de *Koran: Perevod Smislov* (Kur’an: Mana Yönünden Tercümesi) adıyla yayımlamıştır. Kuliyev, Kraçkovskiy, Osmanov ve Porohova’nın tercümelerini ele alarak, kendince yanlış gördüğü veya tam

²²² Kuliyev, *Na Puti K Koranu*, s. 343.

²²³ Kuliyev, *Na Puti K Koranu*, s. 344.

²²⁴ *Koran Perevod s Arabskogo i Komentarii*, (ot redaktora R. Bekkin), Moskva 2012, ss. 603-605.

anlamı verilememiş ayetlerin yeni versiyonlarını eklemiştir. Bununla beraber tercümesinde bol bol Abdurrahman Saadi'nin yorumlarına ve tefsirlerine yer vermiştir. Bu hususta Kuliyeve, titizlikle sahabelerin görüşlerini yansıtmaya özen göstermiştir. Kur'an çevirisi esnasında birçok Arapça temel eserleri kullanmıştır ve düzenli bir biçimde Kurtûbî, İbn Kesir, Süyûtî, Şevkani gibi birçok müfessirin eserinden yararlanmıştır.²²⁵ Kuliyeve, Muhammed Takiyüddin el-Hilali ve Muhammed Muhsin Han'ın Kur'an'ın İngilizce çevirisi, Akademisyen Bunyatov ve Mamedaliyev'in Kur'an'ın Azerbaycan diline yapılmış çevirisini ve son olarak Ali Özek ve Hayreddin Karaman başkanlığında yapılmış olan *Kur'an-ı Kerimin Türkçe Meali*'ni tercüme sırasında kullandığını önsözünde belirtmiştir.

Şamil Alyautdinov'un Kur'an Tercümesi

1974 yılında Moskova'da dünyaya gelmiş olan Şamil Alyaiddinov Tatar milletine mensup genç İslam araştırmacılarından. 1991 yılında Rusya'nın Avrupa kısmındaki Müslüman Dini İdaresinde çalışmıştır. 1992-1998 yılları Ezher Üniversitesi Uluslararası İslam Akademisi, İslam Hukuku Fakültesi mezunudur. 1997 yılında Moskova camiinde vaiz, 2002 yılında müftü yardımcısı, 2005 yılından itibaren de Müslüman Dini İdaresinde ilmi teolojik konseyinin yöneticisi olarak çalışmıştır. Onun *Sveşenniy Koran smıslı* (Kutsal Kur'an ve Anlamı) adıyla yaptığı Kur'an'ın en son Rusça tercümesi 2008 yılında 4 cilt olarak yayımlanmıştır.

1.3.2. Çağdaş Rus Oryantalistlerin Kur'an'a Yaklaşımları

Sovyet sonrası Rusya'da Kur'an tercüme çalışmaları paralel olarak Kur'an, Hadis, Fıkıh, Tefsir tarihi, İslam Tarihi, İslam Felsefesi gibi alanlarda da birçok bilimsel araştırma yapılmıştır. Sözgelimi, Kur'an tarihi, ulumu'l-Kur'an konularını içeren en kapsamlı çalışmalar Rezvan'ın *Koran İ Ego Mir* (Kur'an ve Onun Dünyası) ve *Koran İ Ego Tolkovaniye* (Kur'an ve Onun Tefsiri) adlı eserleridir. Rezvan eserlerinde Arapların İslam öncesi tarihi, kültürü ve inançları; Kur'an'ın ilk nüzulu, Kur'an'ın toplanması, çoğaltılması, Kur'an dili, Kur'an'ın muhtevası ve ondaki eski peygamberler, Kur'an'da nâsîh ve mensuh ayetler ve erken dönem tefsirleri hakkında önemli bilgileri sunmuştur.

Rezvan, Sovyet sisteminin uzun yıllar süren hâkimiyeti döneminde kitap ve dergi piyasasında dine ve bilimselliğe karşı yönelik yayınların yapılması sonucu, Rusya

²²⁵ *Koran, Perevod smislov E. Kuliyeve, İzdatelskoy Dom Umma, 2003, s. 9.*

halkının önemli kesiminde tek taraflı bakış açısının, İslam'a olan menfi yaklaşımı ve İslam'ın muharref bir din olduğu ön yargısının oluşmuş olduğunu söylemektedir.²²⁶ Bunun yanı sıra Rezvan, Sovyet döneminin 30-50 yılları arası dine olan baskıdan dolayı Kur'an'la ilgili Rusça bilimsel çalışmaların bile yayımlanmasının yasak olduğunu, buna örnek olarak Kraçkovskiy'in Kur'an mealinin ölümünden sonra ancak yayımlanabildiğini esefle bahsetmiştir.²²⁷

Rezvan'a göre Kur'an, Allah'ın değil Muhammed'in bilinçsiz bir şekilde oluşturduğu bir üründür.²²⁸ O, Kur'an'ın Hz. Osman döneminde istinsah edilmesi konusunda batılı oryantalist Jeffery'nin görüşünü paylaşarak söz konusu dönemde birbirini tutmayan birçok Mushafın olduğunu, Humus ve Dımeşk halkı Muaz b. Cebel'in mushafını, Kufe halkı İbn Mes'ud'un mushafını, Basra halkı Ebu Musa el-Eşari mushafını, Suriye halkı ise tamamen Übey b. Ka'b'ın mushafını esas alarak amel ettiğinden bahsetmiş ve Mushafların metin ve ayetlerin sayı ve tertibi bakımından birbirinden farklı olduğunu, hatta bazı Mushafların kelime ve ibarelerinde fazlalık ya da eksiksik arzettiğini, imla özellikleriyle birbirinden ayrıldığını dile getirmiştir.²²⁹

Rezvan'a göre Kur'an'ın tek bir kitap haline getirilme süreci sadece Arap dili gramerinin esasının oluşturulması ve Arapça metinlerin yazılı gerekli araçların geliştirilmesinden ibaret değildir. Bunların yanında siyasi otoritenin bulunması gibi unsurları da kapsamaktadır. Hz. Ebu Bekir başta olmak üzere Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin otoritesi, daha sonra Ziyad İbn Ebih (622-675), el-Haccac (661-714), İbnü'l-Cerrah Ali b. İsa (859-946) ve İbn Mukle'nin (886-940) inisiyatifleriyle gerçekleşen faaliyetlerin tesadüfi olmadığını, bunun arkasında siyasi ideolojik sebeplerin bulunduğunu belirlemiştir.²³⁰ Rezvan'a göre Muhammed Arapların "çok ataların soyundan oluşma" inancının yerine ilk ata (Âdem) inancını yerleştirmiştir, çünkü Muhammed Peygamberden önce Mekke'lilerin büyük bir kitlesinde ilk insan tasavvuru yoktu. Bu ise onlarda "insanlık" hakkında sosyal anlayışın da olmadığını göstermektedir. İşte bundan dolayıdır ki, Muhammed çok kere vaazlarında "ya beni âdeme" çağrısını yapmıştır.²³¹

²²⁶ Efim **Rezvan**, *Koran İ Ego Tolkovaniye*, Mae Ran, St. Peterburg 1999, s. 11.

²²⁷ Efim **Rezvan**, *Koran İ Ego Mir*, s. 9.

²²⁸ Rezvan, *Koran İ Ego Mir*, s. 39.

²²⁹ Efim **Rezvan**, *Qur'an And It's World*, Manuscripta Orientalia, Vol. 4, No. 2, St. Peterburg 1998, p. 15.

²³⁰ Rezvan, *Koran İ Ego Mir*, s. 174.

²³¹ Rezvan, *Koran İ Ego Mir*, s. 89.

Rezvan İslam öncesi putperest Araplarda ilk insanın cevheri (*substance*) konusunda taş, toprak, yer gibi mitolojik tasavvurların olduğunu ve bu inancın Kur'an'a da yansımış olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Arap kabilelerinin taşa olan saygısı ve onu (Hacer-i Esved) kutsal sayması da bununla ilişkilidir.²³²

Bir diğer çağdaş doğubilimcilerden Yablokov İslam'la ilgili görüşlerini *Osnovi Religiovedeniye* adlı eserinde yansıtmıştır. Yablokov, kendisinden önceki çalışmaların etkisinde kalmadan İslam tarihi ve Hz. Muhammed ile ilgili görüşlere objektif bir şekilde yaklaşmıştır. O batıda İslam Peygamberi hakkında asırlarca yanlış bilgiler ve önyargılar hâkim olduğunu ve onun dolandırıcı, saçma inançları vaaz eden yalancı bir peygamber olarak tanıtılagelmiş olduğunu belirterek, farklı dönemlerde yaşayan tarihçiler ve ilahiyatçılar Muhammed'in faaliyetlerinin çeşitli boyutlarını incelemiş olduğunu ileri sürmüştür. Alman oryantalist Müller ve Barthold Muhammed Peygamberin Müslüman memleketinin temelini atan siyasi önderliğinden bahsetmiş, Kraçkovskiy de onun vaazlarında kendisini başarılı kılan unsurun şairlik yeteneği olduğu üzerinde durmuştur. Yablokov'a göre, âlimlerin Muhammed ile ilgili farklı değerlendirmelerine rağmen çağdaş uzmanlar şunu itiraf ediyorlar ki, Muhammed kendisine tahsis edilen Allah'ın elçisi sıfatı muvacehesinde bilinçli duygusu ile yeni bir din oluşturmuştur.²³³

Bunun haricinde İslamiyet ve Kur'ana ilişkin eser yazan O. Bolşakov, A. İgnatenko, R. Silantev, P. Gusterin, A. Malaşenko, V. Naumkin, M. Piatrovskiy, S. Prozorov, R. Bekkin vd çağdaş oryantalistleri de bu arada zikredebiliriz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, yukarıda bahsi geçen farklı dönemlere ait Rus oryantalistlerin çalışmalarında görüldüğü gibi, onlar eserlerini zamanın siyaseti ve ideolojisi doğrultusunda kaleme almışlardır. Çarlık dönemindeki eserlerin büyük bir kısmı ve oryantalistlerin İslam'a ve Kur'an'a olan yaklaşımları Rus kilisesi kontrolü altında telif edilmiştir. Çalışmalarına baktığımızda eserlerinin esas itibarıyla İslam aleyhinde ve Hz. Peygamberi yalanlama amacıyla misyonerlik mahiyetinde yazılmış, objektiflikten uzak ve bilimselliği taşımadığını görürüz.

Sovyet Rusya'sında da dönemin siyaseti muvacehesinde dine, İslam'a ve Müslümanlara karşı saldırgan bir tavır benimsenmiştir. Rus oryantalistlerin Kur'an'a,

²³² Rezvan, *Koran İ Ego Mir*, s. 90.

²³³ İgor Yablokov, *Osnovi Religiovedeniye*, Vışşaya Şkola, Moskva 2001, s. 211.

İslam'a olan yaklaşımları da bu zaviyeden yürütülmüştür. Yazılan eser ve çalışmaların çoğu ateistik mahiyette ve bilimsellikten uzaktır.

Ancak, bunun yanı sıra her iki dönemde de bilimsel mahiyette, dönemin ideolojisinden uzak bazı çalışmaları bahsetmekte yarar vardır. Sözgelimi Çarlık döneminde Solovyov'un Kur'an'a ve Hz. Peygambere olan yaklaşımını söyleyebiliriz. Nitekim Solovyov her ne kadar İslam'a ve Kur'an'a eleştirel bir gözle bakmış ise de dönemin siyaseti gereği Hz. Muhammed'i yalancılıkla itham etmemiş ve onun öğretilerinin tamamen uydurma olduğunu söylememiştir. Aynı şekilde Sovyet döneminden, eserleri objektifliği ve bilimselliği taşıyan Kraçkovskiy'in Kur'an meali, 1930'lu yıllarında yayımlanması planlanırken, dönemin rejimi nedeniyle ölümünden sonra ancak 1963 yılında yayımlanabilmiştir.

Çağdaş Rus oryantalistlerin çalışmalarına baktığımız zaman, genel itibarıyla çalışmaları bilimsel yöntemlere uygun olmakla beraber yine de kendilerinden önce yapılan eserlerin etkisinden uzaklaşamadıkları gözlemlenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

LUTSIAN İPPOLİTOVİÇ KLİMOVİÇ'İN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Klimoviç'in Hayatı ve Yaşadığı Ortam

2.1.1. Hayatı

L. İ. Klimoviç Sovyet döneminde yaşayan, Rus oryantalistlerin önemli temsilcilerinden birisidir; 5 Ekim 1907 yılında Kazan'da doğmuş, gençliğini orada geçirmiş ve 19 Temmuz 1989 tarihinde Moskova'da vefat etmiştir.²³⁴

Klimoviç, başta İslam dini ve Kur'an tarihi olmak üzere Sovyet ve diğer doğu edebiyat tarihi alanında birçok eser telif etmiştir. 1924 yılında St. Petersburg Üniversitesi linguistik fakültesi mezunu, 1931 yılında Kazan Doğu Pedagojik Enstitüsü doçenti, 1933 yılında ise profesör ünvanını almıştır.

Klimoviç 1949 tarihinden itibaren Sovyetler Birliği Komünist Parti üyesi ve SSCB Yazarlar Birliği üyesi olmuştur. 1982 yılında "Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC)'nin Emektar Hizmetçisi" ünvanına layık görülmüştür. 1931-1933 tarihlerinde Kazan Tatar İktisat Enstitüsü ve Kazan Doğu Pedagoji Enstitüsünde öğretmenlik yapmıştır. 1933-1934 tarihleri arasında İ. V. Stalin Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesinde çalışmış, 1934-1953 yıllarında N. K. Krupskaya Moskova Bölgesel Pedagoji Enstitüsü'nde, 1953-1989 yılları arasında ise A. M. Gorkiy Edebiyat Enstitüsünde hizmetini sürdürmüştür.²³⁵

Klimoviç'in gençliği ve tahsil dönemleri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Ancak onun Batı dillerinden İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerini yeterli derecede bildiğini, Doğu dillerinden Tatarca ve az da olsa Arapça'ya vakıf olduğunu eserlerinde kullandığı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Klimoviç, hayatının büyük bir kısmını, yani

²³⁴ S. D. Miliband, *Vostokovedi Rossii: Bibliografiçeskiy slovar*, Moskva 2008, I, 634.

²³⁵ Miliband, s. 635.

1927 yılından hayatının sonuna değin tam 62 yılını İslam üzerinde çalışma yaparak geçirmiştir.²³⁶

Klimoviç'in, bazı kaynaklarda 400'den, bazı bilgilere göre 500'den fazla bilimsel çalışmaları mevcut olduğu kaydedilmiştir. Onun büyük çoğunluğu İslam dini, İslam ve Kur'an tarihi, İslam'da örf adetler, Orta Asya ve Uzak Doğu halkları düşünürlerinin edebi çalışmaları hakkındadır. Klimoviç'in edebiyat alanındaki çalışmaları Hakanî, Nizamî, Nevaî, Bedil, M. Ahundov, S. Aynî, G. Musirepov gibi doğu edebiyatçılarıyla ilgilidir.²³⁷

2.1.2. Yaşadığı Ortam

Şüphesiz ki, bir insanın yetişmesinde, kendi istidat ve kabiliyetlerinin dışında, içinde yaşadığı toplumun sosyal ve politik yapısı, iktisadî yapı, toplumsal ilişkilerin durumu, ilmî seviye vb. faktörler son derece etkin konumdadır. Bu bağlamda, Klimoviç'i değerlendirmeye geçmeden önce, yaşadığı dönemin genel yapısına bakmamız yerinde olacaktır.

2.1.2.1. Siyasi Ortam

Klimoviç'in hayatına baktığımız zaman Sovyet dönemi siyasî ideolojinin etkin bir şekilde uygulandığı bir döneme rastlandığını görürüz. Bilindiği gibi, Sovyetlerin esas hedefi dünya düzeni olarak kabul ettikleri sosyalizmi hayata geçirmektir. Sovyetler için bu ekonomik, siyasî ve sosyal bir program olmanın ötesinde ideolojik bir hedefti. İnsanların yüzyıllardır varlığını devam ettirip gelen dini duygularından uzaklaştırmak gerekiyordu. Bu bağlamda, diğer bütün topluluklar gibi Müslümanların da bin yıllık medeniyetlerini ve kültürlerini bırakarak Sovyetleşmeleri isteniyordu.²³⁸

Sovyet rejiminin İslam ile ilişkileri, devlet-İslam ilişkileri ve Komünist Parti-İslam ilişkileri olmak üzere iki şekilde tezahür etmiştir. Devlet ile İslam arasındaki ilişkiler siyasî, Komünist Parti ile İslam arasındaki ilişkiler ideolojik mahiyetteydi. Sovyet devleti taktik gereği zaman zaman din ile mücadelede şartlara göre yumuşama eğilimleri gösterirken Komünist Parti, ilkelerinden hiç ödün vermemiştir. Bunun yanında Sovyet devleti açısından, din bireyin özel alanı olmasına rağmen, Komünist

²³⁶ Michael Kemper and Stephan Conermann, *The Heritage Soviet Oriental Studies* (Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe Series, Routledge, 2011, p. 70.

²³⁷ Karatayev vd., *Kazak Sovet Entsiklopediyası*, "Klimoviç" Almatı 1974, V, 476.

²³⁸ Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, İlahiyat Vakfı Yay., Ankara 1999, s. 142.

Parti'ye göre din, bir komünistin hatta bir insanın hayatında yer almaması gereken bir unsurdur. Sovyet devleti İslam'la ilişkilerini kanunla düzenlerken, Komünist Parti kongrelerde aldığı kararlarla düzenlemiş ve dinle mücadeleyi neredeyse varlığının tek sebebi olarak görmüştür.²³⁹

Sovyet ideolojisi Marx ve Lenin materyalizmi üzerine kurulmuştur. Buna göre din “geçmişin kalıntıları” olarak kabul edilmiş ve dine olan saldırı ilmî ikna yöntemiyle ya da güç kullanarak gerçekleşmiştir. 1930'lu yıllarda Müslüman halka doğrudan saldırılar daha da artmıştır. Hemen hemen tüm camiler ve binlerce medrese kapatılmış, imam ve din adamları gözaltına alınmış, İslami eserler imha edilmiştir. Bunun yanı sıra İslami ilimler yasaklanmış ve İslam kütüphaneleri tahrip edilmiştir. Militan ateizm öğretileri yayılmaya başlamış, İslam, kamuoyuna zararlı bir din olarak telkin edilmiş ve Sovyet sisteminin en büyük düşmanı olarak anlatılmıştır.

Ancak Stalin'in totalitar siyasetine ve İslam'ı yok etme amacındaki saldırılara rağmen, İslam ritüelleri sözgelimi namaz ve cenazeler kılınmaya devam edilmiş ve böylece gelecek nesle aktarılmıştır.

1940'lı yıllarda SSCB'de dört tane İslam'ın resmi temsilciliği bulunuyordu: Ufa Müftülüğü (Avrupa, Sibiry), Taşkent (Orta Asya), Mahaçkala ve Bakü (Kuzey ve Güney Kafkas). Ancak bunların hizmetleri siyasi nitelikten öteye geçememiştir. Sovyet Müslüman halkının yararına ve onları ilgilendiren meselelerde onları koruma yetkisine sahip değildi.²⁴⁰

Sovyet dönemi Rusya'sında dine karşı uygulanan siyaseti şu şekilde özetleyebiliriz:

1. İslam dinine karşı çeşitli ideoloji ve ateizmden mülhem taarruzların tatbik edilmesi;
2. Dini merasimlerin icraatını sınırlandırması;
3. Din adamlarının, cami ve dini öğretim faaliyetlerinin susturulması, dini hizmetler için kullanılan binalara el koyması.²⁴¹

İşte, Klimoviç böyle bir ortamda yaşamış ve devlet siyasetinin gereği dine karşı, ateistik mahiyetteki çalışmalarını eserlerinde yansıtmıştır.

²³⁹ Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, s. 143.

²⁴⁰ Micheal **Kemper**, “Studying İslam In The Soviet Union”, *Vossiuspers UvA*, Amsterdam 2009, p. 7.

²⁴¹ *Rusya'da İslamiyetin Bugünkü Durumu*, Batı Avrupa Müslümanları Cemiyeti, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1966, ss. 19-20.

2.1.2.2. İlmî Ortam

Sovyet döneminde telif edilen eserler ateizm ideolojisi doğrultusunda ele alınmıştır. Bolşevikler, Müslümanlar arasında ateizm faaliyetini yürütmek için kendisinden önceki misyonerlik faaliyetlerinin metodunu ve içeriğini miras olarak almışlardır. Misyonerlerin İslam karşıtı konuları ve argümanları Sovyet döneminde de devam ettirilmiştir. Marksizm görüşleri çerçevesinde eser yazan Sovyet oryantalistleri, eserlerinde İslam'ın erken dönemine ait Arapça ve Farsça esas kaynakları yeterli derecede kullanmamışlardır. Bununla beraber onlar Batılı oryantalistler, özellikle Alman oryantalistlerin eserlerinden çokça istifade etmişlerdir. Oysa batılı oryantalistlerden Goldziher, Nöldeke, Hartmann ve Caetani gibi şahıslar da burjuva diye tanımladığımız ideolojik bakışla İslam'a yaklaşmışlardır.²⁴²

Sovyet oryantalistlerin bazıları, İslam'ın ticaretle uğraşanların dini olduğunu söylemiştir, çünkü onlara göre Kur'an'da Allah imajı güçlü mono politik kapitalist olarak tasvir edilmiştir. Bazılarına göre, İslam bedevilerin dini, kimilerine göre ise İslam bedeviliğe karşı Arapların Tanrıcılığa olan ilgisinden dolayı ortaya çıkmıştır. Stalin döneminde ise İslam feodalizm dini olarak tanımlanmıştır.²⁴³

İslamiyetle ilgili eser telif eden dönemin önemli Rus oryantalistlerden şunları sayabiliriz: Belyayev, Mavlyutov, Piotrovskiy, Şebunin, Tokarev, Filştinskiy, Navıkov, Vasilyev, Usmanov, Klimoviç vd.

Bunun yanı sıra bu dönemde yeni ideolojiyi tam anlamıyla benimsemeyen Barthold, Oldenburg, Kraçkovskiy, Şerbatskiy, Gordlevskiy, Şmidt, Semenov gibi doğubilimciler araştırmalarını sürdürseler de devlet tarafından kendilerine yeterince kaynak ayrılmadığından ve değer verilmediğinden kısa süre sonra etkinliklerini kaybetmişlerdir.²⁴⁴

Klimoviç'in görüşlerine yönelik eleştiriler dönemin bazı önemli Rus oryantalistlerden gelmiştir. Örneğin Smirnov, Klimoviç'in çarlık misyoner oryantalistlerin İslam'a saldırı yönündeki tutumlarını aynen kabul ettiğini ve onlara bağlı kaldığını eleştirmiştir. Hakikaten Klimoviç, 1930 yılında yayınlayan ateistik mahiyetteki broşürlerinde İslam'la ilgili bilgileri Hıristiyan misyoner tecrübelerinden sık sık alıntılar yaparak yazdığı görülmektedir. Bunun en çarpıcı örneği de 1930 yılında telif edilen Kur'an'ın muhtevası (*Soderjaniye Korana*) adlı eseridir. Bunun yanında

²⁴² Kemper, p. 14.

²⁴³ Kemper, p. 14.

²⁴⁴ Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, s. 260.

Klimoviç, kendisinin rakibi sayılan Mikhail Tomara tarafından da “misyoner bir faaliyette” bulunduğu iddiasıyla eleştirilmiştir.²⁴⁵

Komünistlerin kurduğu ve devlet kanalı ile yürüttüğü ideolojik taarruzların bariz örneğini o dönemde yayımlanan eserlerde görmek mümkündür. İslamiyet, Kur’an-ı Kerim ve İslam’a dair bilgilerin Sovyet ansiklopedilerinde yer alan açık beyanlarını gözden geçirmekte yarar vardır. Sözelimi, İslamiyet hakkında: “İslam daima gerici bir rol oynadı. O, işçilerin haklarını gasp eden istismarcı bir sınıfın aletidir. Aynı zamanda gayeleri Doğu’yu sömürmek olan emperyalistlere yardım ediyor”.²⁴⁶ Kur’an-ı Kerim’e dair: “Kur’an istismarcı sınıf ve mürteci İslam Hocaları tarafından işçi kitlelerini aldatma ve tehdit etme vasıtası olarak kullanıyor”.²⁴⁷

Bu bağlamda Klimoviç de İslam’ın zuhuru ve yayılışını Marksizm metodu ile izah etmiştir. Ona göre İslam, Arap aşiretlerinin birleştiği ve Araplarda feodalizm münasebetlerin kurulduğu devirde, VII. yüzyılda Batı Arabistan’da zuhur etmiştir.²⁴⁸ İslam’ın Arabistan haricindeki yayılışı, Arap feodalistlerin diğer milletleri esaretleri altına aldıkları istila şeklinde ve barış yoluyla vuku bulmuştur.

Bunun yanı sıra Sovyet döneminde ateistik ideolojiyi yaymakta süreli yayın organlarının da önemli yeri vardır. *Jizn Natsionalnostey* (Milliyetler Hayatı), *Noviy Vostok* (Yeni Doğu), *Kolonialniy Vostok* (Kolonyal Doğu), *Bezbojnik* (Allahsız) ve benzeri dergiler bunlardan bazılarıdır. İçerikleri genel olarak dine ve özel olarak İslamiyet’e karşı militan ateist mahiyetteki eserlerdir.

Konuyu kısaca özetleyecek olursak Sovyet oryantalistleri İslam hakkındaki çalışmalarında ateistik perspektif açısından konuya yaklaşmışlar, inanç boyutunu göz ardı etmişlerdir.

2.2. Klimoviç’in Eserleri

Hayatının büyük bir kısmını İslam’la mücadele uğrunda Kur’an ilimleri, Kur’an tarihi, İslam tarihi alanındaki çalışmalara hasreden Klimoviç, çok erken yaşlardan itibaren bu mahiyette bir ilmî faaliyetin içine girmiştir.

Kaynaklarda L. Klimoviç’in yukarıda da bahsettiğimiz gibi 400’den fazla ilmi çalışmalarının olduğu zikredilmektedir. Bu çalışmaların kapsamı müellifin telif ettiği

²⁴⁵ Kemper ve Conermann, p. 74.

²⁴⁶ B. A. Vvedenskiy, “İslam”, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1953, XVIII, 516.

²⁴⁷ B. A. Vvedenskiy, “Koran”, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1953, XXII, 564.

²⁴⁸ Lutsian **Klimoviç**, *İslam v Tsarskom Rossi*, İman, Kazan 2003, s. 7.

kitapları başta olmak üzere yayınladığı makaleler ve bildirilerden oluşmaktadır. Onların büyük çoğunluğu İslam üzerinde yapılan araştırmalardır. Biz burada Klimoviç'in önemli olan eserlerini ve makalelerini vermekle yetineceğiz.

2.2.1. Kur'an ve İslam İle İlgili Eserleri

- "Kıssovaya Suşnost İslama" (İslam'ın Sınıfsal Mahiyeti), *Jurnal Antireligioznik* №11, 1927, ss. 20-24.

Makalede İslam'ın, insanları sömürmek amacıyla meydana getirilen bir din olduğunu, bu dinde teslimiyetin önemli yeri olduğunu dile getirmiş, İslam'ın köleciliği desteklediğini ileri sürmüştür.

- *Soderjaniye Korana* (Kur'an'ın Muhtevası), Moskva 1929.

Eser 1929 yılında Moskova'da yayınlanmıştır. Dokuz bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Kur'an tarihi, Kur'an'ın oluşumu, onun cem'i ve teksiri konusuna yer verilmiştir. Sonraki bölümlerde ise müellif, Kur'an'ın ana konularına değinmiştir. Kur'an'da kâinat ve insanın yaratılması, insanın dünyaya geliş amacı, Kur'an'ın kanun koyma özelliği, Kur'an'da sosyal problemler ve en sonunda Kur'an ve Hıristiyanlık gibi konulardan geniş bir şekilde bahsedilmektedir.

- "Hac- Sveşennyi Vampir İslama" (Hac- İslam'ın Kutsal Vampiri), *Jurnal Ateist*, No 53 (İyun) Moskva 1930.

Makalede hac ibadetinin Müslümanlar için hiçbir faydası olmadığını, toplumun ilerlemesine de en önemli manilerden biri olduğunu dile getirmiş, dünyanın dört bir yanından gelen insanların ağır şartlar içinde bir araya gelmeleri birçok bulaşıcı hastalıklara neden olduğunu ve bu yüzden insanların öldüğünü ileri sürmüştür. Örneğin 1924'lü yıllarında hac'a gidenlerin 20 % öldüğünü dile getirmiştir.

- "Proishojdeniye İslama" (İslam'ın Ortaya Çıkması), *İzdatelstva Bezbojnik*, Moskva 1931, ss. 11-30.

1931 tarihinde Moskova'da Bezbojnik (Dinsizler) matbaasında yayınlanan makaledir. Aslında söz konusu makale Klimoviç'in 1929 yılında Leningrad enstitüsünde düzenlenen din karşıtı oturumunda yaptığı tebliğin düzeltilmiş halidir. Eserde İslam'dan önce Arabistan, İslam'ın doğduğu yer ve Hanif inancı, Medine'de İslam, Mekke'nin teslim olması, Halifelik döneminde Arapların fetihleri gibi konuları ideolojik bir yaklaşımla incelemiştir.

- “Suşestvoval li Mohammed?” (Muhammed Yaşamış mıdır?), *Jurnal Voinstvuyuşiy Ateizm*, № 2, 3, Moskva 1931.

Makale 1931 yılında *Militan Ateizm* dergisinde yayınlanmıştır. Hz. Muhammed Peygamberin gerçekten yaşayıp yaşamadığı konusunda kuşkulu bir yaklaşım sergilenmiştir. Klimoviç makalesinde Hz. Muhammed ve onun hayatıyla ilgili bilgilerin uydurma olduğunu, Müslümanların hayali bir Peygamber imajı ürettiklerini iddia etmiştir. Klimoviç Hz. Muhammed’in hayatıyla ilgili İbn İshak ve İbn Hişam, Vakidi, İbn Sa‘d, Taberî gibi eserlerde yer alan bilgilerin sağlamlığı hususundaki kuşkularını dile getirmiştir.

- *Müsülmanam Dayut Halifa* (Halifeliği Müslümanlara Veriyorlar), Moskva 1932.

Eser 1932 yılında Moskova’da basılmıştır. Eserde Osmanlı memleketinin son yıllarında Batı emperyalistlerin Müslüman doğu ile ilgili siyaseti, Osmanlı memleketinin son hali hakkında geniş bilgiler verilmektedir.

- *İslam v Tsarskom Rossii* (Çarlık Rusya’ında İslam), Kazan 1936.

Eser 1936 yılında Kazan’da basılmıştır. Müellif çarlık dönemi Rusya’da İslam tarihi konusunu işlemiştir. Rus emperyalizminin iç ve dış siyasetinde İslam’ın bir alet olarak kullanıldığını dile getirmiştir. Bunun yanı sıra eserde Müslüman fırkalarının ortaya çıkması ve onların sınıfsal mahiyeti, İslam reformist akımların sınıfsal eğilimleri, birinci dünya savaşında Müslüman dini teşkilatların rolü ve bununla ilgili konular yer almaktadır.

- *Kurban Bayram: Ego Proishojdeniye, Klassovaya Suşnost Reaktsiyonnaya Rol* (Kurban Bayramı: Ortaya Çıkması, Sınıfsal Niteliği ve Gericilikteki Rolü), Stalinabad 1940.

1940 tarihinde yayınlanmıştır. Eser, “Kurban bayramının oluşmasında Müslümanların masalı”, “Kurban bayramı eski Arapların bayramıdır”, “Kutsal mekân – korku ve dehşet yeridir”, “Kurban bayramının yabancı ülkelerdeki gericilik rolü”, “Kurban bayramı – topluma düşman ve zararlı bir bayramdır” gibi beş başlıktan oluşmaktadır. Söz konusu başlıklar çerçevesinde Kurban bayramının topluma olan “zarar”larıyla memleketin ilerlemesine olan “mani”leri ele alınmıştır.

- *Doloy Parandju* (Çarşafı/Peçeyi Çıkar), Moskva 1940.

Eser 1940 yılında Moskova’da yayınlanmıştır. Peçe/çarşaf başta olmak üzere tüm kadınlara ait başörtülerine “diri kefen” olarak niteleyen Klimoviç, kadının, eşine her zaman boyun eğen en aşağı bir dönemin ürünü olduğunu söylemiştir. Kadınlara eşya

nazarıyla bakıldığını, onların satıldığını hatta kanunsuz bir şekilde sömürüldüğünü, erkeklerin kadınlar üzerindeki hâkimiyeti sebebiyle kadınlara yüzlerini açmaya bile izin verilmediğini dile getirmiştir. Peçeyi giymek sadece Müslümanların geleneği olmadığını, bunun yanı sıra o eski barbarlığın kalıntıları olduğunu eserinde kaydetmiş, İslam'ın diğer dinler gibi geçmişin yüzkarası olan ve kadınları aşağılayan kalıntıları aydınlatan toplumun afyonu olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre İslam, peçeyi ihya etmekle çalışan kadınları karanlık ve cehalette tutmak isteyen bir toplum düşmanıdır.

- *Prazdniki İ Posti İslama* (İslam'da Bayramlar ve Oruç), Moskva 1941.

Eser 1941 tarihinde Moskova'da yayınlanmıştır. Müellif bu eserinde orucu eskilerin zararlı kalıntıları olarak nitelemiş ve onun nasıl ve ne zaman ortaya çıktığını, orucun "sömürücülük" mahiyetini anlatmaya çalışmıştır. Kurban bayramını da aynı şekilde niteleyen Klimoviç kurban bayramının eski Arapların bayramı olduğunu ve Müslümanların da bu bayramı benimsediklerini dile getirmiş, tarihte hep gerici rol oynadığını, insana ve topluma büyük zararları beraberinde getirdiğini ileri sürmüştür.

- "Vredniy Perejitok" (Zararlı Kalıntılar), *Nauka i Jizn*, İzdatelstva Pravda, № 10, Moskva 1955.

Makalede İslam'da kadının konumundan bahsedilir. Kadınların peçe ve çarşaf giymeleri ta eski patriarkal dönemlerine, erkeğin her zaman kadından üstün olduğu, kadının eşya gibi muamele gördüğü bir döneme dayandığını, İslam dininin ise bunu kutsallaştırarak desteklediğini iddia etmiştir. Kadınların peçe ve çarşaf giymeleri özellikle sıcak günlerde ciddi sağlık sorunlarına neden olabileceğini, birçok hastalığa; göz hastalığına, güneş ışığını yeterince alamamasından dolayı deri hastalıklarına, hamilelerde ise kusma gibi sorunlara neden olabileceğini ileri sürmüştür.

- *İslam, Ego Proishojdeniye i Sotsialnaya Suşnost* (İslam, Ortaya Çıkması ve Toplumsal Niteliği), Moskva 1956.

Eser 1956 tarihinde Moskova'da yayınlanmıştır ve aynı tarihte Özbekçe'ye çevrilerek *İslam, Uning Kelib Chikishi, İctimai Mahiyeti* adıyla Taşkent'te basılmıştır. Eser İslam'ın zuhuru; İslam'ın diğer bölgelere yayılması, halifeliğin gelişimi ve çöküşü; İslam'ın ilim ve terakkiye engel olması gibi üç bölümden oluşmaktadır.

- "Sovremenniy İslam" (Çağdaş İslam), *Nauka i Religiya*, Moskva 1957, ss. 326-352.

Makalede İslam'ın zuhuru ve fetihleri hakkında söz edilir, İslam'da mezhep ve fırkalar, Müslümanların kendi aralarındaki sorunları üzerinde durur, geçmişte İslam'a

karşı bazı eleştirel görüşlerle özgür düşünceler incelenir. Bunun yanı sıra İslam'da sosyal problemler, kadının konumu eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilir.

- "İslam i Ego Suşnost" (İslam ve Mahiyeti), *The Muslim World*, Vol 47, 1957, No 3, s. 255.

İslam'ın ortaya çıkması hakkında bilgileri içerir. Bundan önce konuyla ilgili yazılan eserlerin özeti mahiyetinde yazılan makaledir.

- *İslam İ Jenşina* (İslam ve Kadın), Moskva 1958.

Eser 1958 tarihinde Moskova'da basılmıştır. Klimoviç eserinde İslam'da kadının hak ve hukuktan tamamen yoksun bir konumda olduğunu iddia etmiştir. Ona göre gerek şahitlik konusunda olsun ve gerekse miras konusunda olsun kadın her zaman aşağılanmış ve toplumda küçümsenmiş bir nesne olarak muamele görmüştür.

- *Koran i Ego Dogmati* (Kur'an ve Dogmaları) Moskva 1958.

Eser Kazakça'ya 1959 yılında *Kur'an Jane Onin Uagizdari* adıyla tercüme edilerek Almatı'da yayınlanmıştır. Eser, Kur'an'ın ortaya çıkışı ve muhtevası; Kainat, küre-i arz ve insanın zuhur etmesi konusunda Kur'an ve bilimin bakışı; Doğu aydınları ve ateistlerin İslam inançları hakkındaki görüşleri; Kur'an'da sosyal sorunlar gibi konuları içermektedir.

- *Sputnik Ateista* (Ateistin Yoldaşı), Moskva 1959.

Moisey Belenskiy ve Mihayl Şeynman gibi meslektaşları ile birlikte ateizm propagandası için kaleme alınan bir eserdir. Bir ateistin bilmesi gereken önemli bilgileri içermektedir.

- *Obryadi, Prazdniki i Kul't Svetih v İslame* (İslam'da Gelenek, Bayram ve Kutsal Kültler), Moskva 1959.

Eser aynı senede Kazakça'ya *İslam Dininin Adet Guriptari men Auliyelerge Tabinu Kade Salttari* adıyla tercüme edilmiştir. Eser ilk önce İslam'da oruç ve "zararlar"ından bahseder, sabahtan akşama kadar yemek, içmekten kendini alıkoyması, Müslüman oruçluken hiçbir kokuyu içeri çekmemesi, hatta yıkanmaması gerektiğini ve böylece toplumda üretim gücünün gerilemesine yol açtığını ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra Klimoviç söz konusu eserinde Ramazan ve Kurban bayramları, miraç ve mevlit geceleri, hac ibadeti ve evliyalara saygı gösterme (evliya kültürü) konuları işlemiştir.

- *İslam: Oçerki* (İslam: İncelemeler) Nauka, Moskva 1962, ikinci baskısı 1965.

Klimoviç'in İslam ve Kur'an hakkında telif ettiği en kapsamlı kitaplarından biridir. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslam'ın ortaya çıkışı, ikinci bölümde ise Kur'an'ın dogmaları ve öğretileri, üçüncü bölümde Sünni ve Şîî Müslümanları, İslam'da mezhep ve fırkalar, tasavvuf konusu geniş bir şekilde izah edilir. Dördüncü bölümde ise İslam'da gelenekler, bayramlar, oruç ve kutsal kültlerden bahsedilir. Burada şunu söylemek gerekir ki, söz konusu bölümlerin içeriği daha önce telif ettiği eserlerindeki bilgileri ve onlara eklediği bazı ilaveleri içermektedir.

- *Znaniye Pobejdayet. Nekotoriye Voprosi Kritiki İslama* (Galibiyet Bilimindir. İslam'ın Eleştirisi Hakkında Bazı Sorular), Moskva 1967.

1967 tarihinde Moskova'da basılmıştır. Klimoviç İslam ile bilimi mukayeseli bir biçimde karşılaştırmaya çalışmış ve İslam'ın her zaman ilim ve terakkiye engel olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre İslam inanç sistemi uydurmalarla ibarettir. İnsanı inanç değil akıl yönetmesi gerektiğini, ilmin hiçbir zaman yalan ve kuruntularla uzlaşmayacağını dile getirmiştir.

- *Misliteli Vostoka Ob İslame* (Doğulu Düşünürlerinin İslam Hakkında Düşünceleri), Nauçniy Ateizm, Moskva 1975.

Eser 1975 yılında Moskova'da yayınlanmıştır. İslam ile ilgili doğu düşünürlerin, özellikle olumsuz görüşleri sergilenmiştir. Kâinatı tanıma konusunda Bilim ve İslam, Akıl ve İman, İlerleme ve Aldatma başlıkları altında konular incelenmiştir.

- *Pisateli Vostoka Ob İslame* (Doğulu Yazarların İslam Hakkında Düşünceleri), Moskva 1978.

Eser 1978 tarihinde Moskova'da yayınlanmıştır. Bir önceki eserin devamı mahiyetindedir ve ona ilaveler yapılmıştır. Klimoviç eserinde doğu yazarlarının İslam'ın temel inançları konusunda beyan ettikleri görüşlerini yansıtmıştır. İslam'ın inanç sistemi ve ibadetler ile ilgili doğu düşünürlerinin ittifak ettiği tek görüşün olmadığını, dini-mistik ve özgür-ateistik görüşlerinin paralel olarak yaşadığını dile getiren Klimoviç, özgür görüşlerini ileri süren bazı doğu düşünürlerin İslam ile ilgili görüşlerini beyan etmiştir. Örneğin Ebu Nuvas Huzistani (762-813), Ebu'l Âla el-Maarri (973-1057), İbn Sina (980-1037), Ömer Hayyam (1048-1131), Mirza Fatali - Ahundov (1812-1878), Tevfik Fikret (1867-1915), Nazım Hikmet (1902-1963), Abdurrahim Ahverdov (1870-1933), Sadridin Ayni (1878-1954), Macit Gafuri (1880-1934), Fatih Emirhan (1886-1926), Galimcan İbragimov (1887-1938), Hamza Hekimzade Niyazi (1889-1929), Berdi Kerbabayev (1894-1924) vd.

- *Kniga O Korane, Ego Proishojdenii I Mifologii* (Kur'an Hakkında Kitap, Oluşumu ve Mitolojisi), Moskva 1986.

Klimoviç'in hayatının son yıllarında kaleme aldığı en önemli ve kapsamlı eseridir. Eser önceki telif ettiği eserlerin özeti ve onlara yapılan ilaveleri içermektedir. Klimoviç'in söz konusu eserini esas alarak Kur'an'a olan yaklaşımını inceleyeceğimiz için, burada bu kadar bilgi vermekle yetineceğiz.

2.2.2. Diğer eserleri

- "Litsa Provintsialnogo Tserkovnogo Jurnala" (Taşra Kilise Dergisinin İç Yüzü). *Jurnal Ateist*, Moskva 1928, ss. 74-79.

- *İz İstorii Literatur Sovetskogo Vostoka* (Sovyet Dönemi Doğunun Edebiyat Tarihinden) 1959.

- *Literatura Narodov SSSR: Sbornik Dlya 10 Klassa Sredney Şkoli* (SSCB Halklarının Edebiyatı: Orta Okul 10. Sınıflar için), Moskva 1961.

- *Literatura Narodov SSSR, Hrestomatiya* (SSCB Halklarının Edebiyatı, Seçmeler), Moskva 1971.

- *Poeziya Karakalpakskogo Naroda, Stepniye Struni* (Karakalpak Halkının Şiir Edebiyatı, Bozkır Telleri), Moskva 1973.

- *Nasledstvo I Sovremennost* (Miras ve Çağdaşlık), Moskva 1975.

- *Skazaniya Stoletiy: Epos Narodov SSSR* (Yüzyılın Menkıbeleri: SSCB Halkları Edebiyatı), 1981.

- *Pesnya, Stavşaya Knigoy. Rojdennaya Oktyabrem Poeziya*. (Kitap Haline Gelen Şarkı. Ekim Sırasında Oluşan Şiirler), Moskva 1982.

- *İstorizm, İdeynost, Masterstvo* (Tarihsellik, İdeoloji ve Beceri), Moskva 1985.

Eser 1985 yılında Moskova'da basılmış ve iki bölümden ibarettir. Müellif eserin ikinci bölümünde, İslam'a eleştirel bir bakışla yaklaşan bazı özgür düşünceli edip ve şairlerin şiir ve eserlerine yer vermiştir.

2.3. Klimoviç'in Kur'an Hakkında Kitap Adlı Eseri

Klimoviç'in *Kur'an Hakkında Kitap* adlı eseri ölümünden yaklaşık üç sene önce yayınlanmıştır. Eser 1986 yılında *Politizdat* yaynevinden iki yüz bin adet olarak Moskova'da basılmıştır. Onun bu eseri bundan önce yazılan eserlerin özünü, içeriğini ve işlemiş olduğu konuların esasını oluşturmaktadır.

2.3.1. Eserin Yazılış Amacı ve Üslubu

1925 yılında Rusya’da Müslümanların kutsal kitabı Kur’an, İslam Peygamberi ve İslam dininin doğuşu ve gelişmesiyle ilgili sorunları Marksist bir yaklaşımla aydınlatmak, İslam’ın emir ve yasaklarının emekçilere verdiği “zararı” göz önüne sermek amacıyla bir hayli ideolojik eser telif edilmiş ve dergilerde makaleler yayınlanmıştır.

Bunun en çarpıcı örneğini Klimoviç’in eserlerinde görmek mümkündür. Mesela, 1929 yılında yayınlanan “Kur’an’ın muhtevası” adlı eserinin önsözünde belirttiği gibi, bu eserin amacı Kur’an’la ilgili önbilgileri vermek, dine karşı mücadele edenleri Kur’an’ın temel düşünce ve yorumlarıyla donatmaktır. Kur’an’ın “iç çelişki”lerini açığa çıkarmak, “sömürenler” ile ahirete ve cennet yaşantısına inananların, yani “sömürülenler” arasındaki sınırı belirlemektir.²⁴⁹

Klimoviç’in 1986 yılında telif ettiği *Kur’an Hakkında Kitap* adlı eseri de yukarıda örneğini verdiğimiz eserlerden daha kapsamlı bir özellikte olup aynı amaç ve hedefe yöneliktir. Klimoviç, Kur’an’ı şöyle tarif etmiştir: “Kur’an Arap edebiyatının yazılı olarak kaleme alınmış ilk yapıtlarındandır. Çoğunlukla ağızdan ağıza şifahi olarak aktarılan ve seneler sonra insanların hafızasından alınan bilgilerin toplanmasıyla kitap haline getirilen bir eserdir.”²⁵⁰

Nezih bir ilmî araştırmanın hiçbir şekilde dil uzatmak ve çürütmekle ilgisi olamaz, sadece zayıf ve kötü noktaları araştırmaz. Hataların peşine düşmez. İlmî üslup, nazariyelerini dayandığı metin ve senetlerin sıhhatini gerektirir. Ne var ki, çürütme ve kötüleme isteği çoğu zaman oryantalistleri, önceden kararlaştırdıkları nazariyeleri desteklemek için, zayıf ve reddedilmiş dayanak ve deliller aramaya sevk etmektedir. Çoğu zaman tahmin ettikleri hususları çürüten nas ve haberleri görmezden gelirler. Bunun da tabiatıyla ilimle ilgisi yoktur. Bu ilmi metottan sapmaktan başka bir şey değildir.²⁵¹ Mezkûr ilmî sapma Klimoviç de dâhil İslam hakkında çalışma yapan oryantalistlerin birçoğunda vardır. Oysa araştırmacı meseleleri sunarken ideolojik, saldırgan bir tavırla değil mantiki ve tabii metotlara riayet etmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda Klimoviç’in eserinde kullandığı metodu incelememiz gerekirse, İslam aleyhinde özellikle Müslümanların kutsal kitabı olan Kur’an’a saldırgan bir tavırla hücum etmiş; peşin hüküm ve önyargı ile davranmış ve kendi ideolojisini

²⁴⁹ Lutsian **Klimoviç**, *Soderjaniye Korana*, Ateist, Moskva 1929, ss. 5-6.

²⁵⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 81.

²⁵¹ Zakzuk, s. 72.

kuvvetlendirmek için zayıf ve reddedilmiş dayanaklara başvurmuştur. Müslümanları Kur'an'dan soğutmak, onların nazarında Kur'an'ı düşürmek, dinsizleştirmek uğrunda kendi görüşünü destekleyecek ne kadar delil varsa arz etmeye çalışmıştır. Hatta ateistik iddiasını kuvvetlendirmek için Kur'an ayetlerine atıfta bulunmuş, ayetleri bağlamdan kopararak yorumlamaya çalışmıştır. Batı oryantalistler başta olmak üzere çarlık dönemi Rus oryantalistlerin eserleri Klimoviç'e önemli ölçüde kaynaklık etmiş, onların İslam aleyhinde yaptığı saldırgan tutumlarını benimsemiştir.

2.3.2. Eserin Muhtevası ve Kullandığı Kaynakların Değerlendirilmesi

Klimoviç'in *Kur'an Hakkında Kitap* adlı eseri üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün başlığı "Kur'an ve İslam'ın erken dönemi" olarak adlandırılmış ve onun alt başlıklarını ise "İslam ve kitapların kitabı", "İslam'ın ortaya çıkışı", "Medine döneminde Müslümanlar", "Halifelik ve Arapların fütuhata" olarak dört başlık oluşturmaktadır. İkinci bölümde ise Kur'an'ın toplanması ve nüshalarının çoğaltılması, Kur'an'ın mahlûk olması ve yabancı dillere tercüme edilmesi hakkındaki konular incelenmiştir. Üçüncü bölümde Kur'an-kâinat ilişkisi, Kur'an'a göre insan ve onun tarihi ve Kur'an'da sosyal problemlerle ilgili konular ele alınmıştır.

Klimoviç'in eserlerine baktığımız zaman Kur'an ayetlerinin Rusça mealini verirken öncelikle Sablukov ve Kraçkovskiy'nin Rusça Kur'an tercümelerine başvurduğunu, zaman zaman bazı ayetlere onlara bağlı kalmadan kendisinin de anlam vermeye çalıştığını görmek mümkündür. Bunun yanı sıra batılı oryantalistlerin, örneğin Blachere'nin *Introduction au Coran*, N. Dawood'un *The Koran* meallerinden de yararlanmışır. Klimoviç'e göre Kur'an'ın orijinaline en yakın Rusça tercümesi Sablukov ve Kraçkovskiy tercümeleridir. Müellif ayet meallerinin sonuna "K" harfini getirdiği zaman Kraçkovskiy çevirisinden, "K" harfinin olmadığı yerlerde ise Sablukov çevirisinden aktarmış olduğunu belirtmiştir.²⁵²

Klimoviç'in eserde kullandığı kaynaklara genel olarak baktığımız zaman hem batılı hem doğulu kaynakların etkin bir biçimde kullanıldığını ve bunun yanı sıra çarlık ve Sovyet dönemi Rus oryantalistlerin görüşlerinden de yararlandığını görmekteyiz. O birçok batılı oryantalist sözgelimi R. Dozy, T. Nöldeke, İ. Goldziher, W. Muir, J. Weil, von Kremer, H. Lammens, A. Sprenger, R. Blachere, H. Grimme, F. Buhl, A. Arberry, Montgomery Watt, A. Jeffery, L. Massignon, Philip Hitti, P. Kahle, Palmieri P. Aurelio,

²⁵² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 5.

J. Horovitz gibi bilim adamlarının görüşlerine atıfta bulunmuş, onların eserlerinden büyük ölçüde yararlanmış ve kendi görüşünü onların görüşlerine bina etmiştir. Mesela, Mikhaıl Reisner'in İslam'ın ortaya çıkışı hakkındaki değerlendirmesini aynen kabul etmiştir. Zira Reisner'e göre İslam, Mekke'de ticari kapitalizm olarak zuhur etmiş, ticaretle uğraşan fakir ailelerin zengin Kâbe kültü yönetimine karşı muhalefetinden dolayı ortaya çıkmış ve Arap hanif monoteistlerince sonradan geliştirilen bir topluluğun adı olmuştur.²⁵³ Klimoviç, zaman zaman batılı oryantalistlerin bazı konularla ilgili değerlendirmelerini eleştirmiş ve kendi görüşünü belirtmiştir. Batılı oryantalistlerden Weil, Nöldeke, Sprenger, Shwalli, Rodvel, Grimme gibi bilim adamlarının Kur'an kronolojisi ile ilgili değerlendirmelerinde, gayret ve çabalarına rağmen hiç birisinin doğru bir tespitte bulunamadığını ileri sürmüştür. Çünkü zikri geçen araştırmacıların tümü klerikal²⁵⁴ geleneğe bağlı kalmıştır.

Klimoviç, çarlık, Sovyet ve çağdaş Rus oryantalistlerin eserlerine de başvurmuş, onların görüşlerine eleştirilerde bulunmuş ve bazı görüşleri aynısıyla benimsemiştir. Eserde başvurduğu önemli Rus oryantalistlerden şunları zikredebiliriz: G. Sablukov, Yu. Kraçkovskiy, V. Barthold, K. Kaştaleva, A. Şebunin, A. Krımskiy, A. İ. Kolesnikov, O. G. Bolshakov, B. Şidfar, Y. Belyayev, A. Bayazitov, M. Piotrovskiy, Y. Rezvan, İ. Filştinskiy, P. Gryazneviç, P. Bulgakov, İ. Vinnikov, A. Halidov, N. Pigulevskiy, S. Malov, T. Şumovskiy, A. Şmidt, N. Ostroumov, R. Mavlyutov... Bunun yanı sıra dönemin siyaseti gereği Lenin, Marx ve Engels'in görüşleri ile Kur'an ve İslam hakkında değerlendirmelerini de paylaşmış, onların eserlerinden önemli ölçüde istifade etmiştir.

Klimoviç'in batı dillerini, özellikle İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerini yüksek düzeyde bildiği görülmektedir. Çünkü eserlerine baktığımız zaman söz konusu dillerde yazılan kaynaklardan yeterince yararlandığını görmekteyiz. Ancak eserlerinde kullandığı doğuya ait kaynaklara gelince genellikle orijinal metni kullanmadığını, eserin Rusça tercümelerinden yararlandığını görmek mümkündür. Özellikle Arapça olan eserlerin hemen hemen hepsi (bazı istisnalar hariç) Arapçadan, İngilizceden, Fransız veyahut Almancadan Rusça'ya yapılan tercümeler olduğuna şahit oluyoruz.

Bununla beraber eserde Kur'an ayetlerinin mealini verirken bazı kaba yanlışlara yer vermesi onun Arap dili gramerini yeterli düzeyde bilmediğinin bir kanıtıdır. İslam

²⁵³ Mikhaıl **Reisner**, *İdeologii Vostoka: Oçerki Vostoçniy Teokratii*, Librokom, Moskva 2012, ss. 132-133.

²⁵⁴ Kilisenin devlet ve cemiyet hayatında tesirli olmasına taraftar olmak.

üzerinde çalışma yapan araştırmacı için, özellikle konu Kur'an'la ilgili ise böyle bir kimsenin orijinal kaynaklara ulaşabilmesi ve onları doğru bir şekilde değerlendirebilmesi için Arap dilini yeterli düzeyde bilmesi gerektiği herkesçe malumdur. Onun kaynak olarak gösterdiği doğuya ait Arapça eserlerden bazı örnekler: Hişam Muhammed el-Kelbi'nin *Kitabu'l-Esnam*²⁵⁵, Şehristani'nin *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal*²⁵⁶, Biruni'nin Rusça'ya çevrilmiş Seçkin Eserleri²⁵⁷, İbn Asam el-Kufi'nin *Kitabu'l-Fütuh*²⁵⁸, Ebu Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî tarafından kaleme alınan *Tarihi Buhara*,²⁵⁹ Nizamülmülkün *Siyasetname*'si, Taha Hüseyin'in *Fi'ş-Şi'ri'l-Cahili*²⁶⁰, Musa el-Nevbahti'nin *Firaku'ş-Şia*²⁶¹ eseri, Nasirüddin Tusi'nin *Kitabu'l-Fusul Fi'l-Usul*²⁶², İmam Şarani'nin *El Yavakitu ve'l Cevahiru fi Beyani Akaidi'l-Kebair*'i²⁶³, Beyzâvî'nin *Envaru't-Tenzil*²⁶⁴, *Sahih Buharî Hadisler Mecmuası*²⁶⁵, Feridüddin Attar'ın *Tezkiretu'l-Evliya*²⁶⁶ vd. Bunlardan başka Klimoviç'in Tatar diline de vakıf olduğu görülmektedir. Tatarca yazılan Taceddin Yalçıgüloğlu'nun şerhi *Risale-i Azize* ve Şeyhül İslam El-Hamidi'nin hazırladığı *Kur'an'ın Tatarca Meali*'nden de istifade etmiştir.

2.3.3. Eserin Kazakça Çevirisinde Tespit Edilen Bazı Yanlışlar

Eser Orta Asya dillerinden Kazakça ve Özbekçe'ye çevrilmiştir. Kazakça'ya 1990 yılında Orınbay Oralbekov tarafından *Kur'an Turali Kitap* adla tercüme edilmiştir. Ancak tercümeye baktığımız zaman ister Kur'an ayetlerinin meallerini Kazakça'ya aktarırken, ister bazı ifadeleri tercüme yaparken Kitabın orijinalinden inhiraf ettiğini

²⁵⁵ *Kniga Ob İdoloh* adla 1984 yılında Moskova'da Rusça'ya çevrilmiştir.

²⁵⁶ Eser *Kniga o Religiyah i Sektah* adla 1984 yılında Moskova'da tercüme edilmiştir. Klimoviç'in ilk telif eden eserlerine baktığımızda Şehristani'nin *Milel ve Nihal* adlı eserinin (1846-1847 yıllarında Londra'da basılan) İngilizce tercümesinden yararlandığını görmekteyiz. Bkz: Lutsian **Klimoviç**, *Prazdniki i Posti İslama*, Ogiz, Moskva 1941, s. 103.

²⁵⁷ Biruni'nin Seçilmiş Eserleri *İzbranniye Proizvedeniye* başlığı altında 1957 yılında Taşkent'te yayınlanmıştır.

²⁵⁸ Eser *Kniga Zavoevaniye* adı altında 1981 yılında Bakü'de Rusça'ya çevrilmiştir.

²⁵⁹ Eser *İstoriya Buhari* adı altında 1897 yılında Taşkent'te yayınlanmıştır.

²⁶⁰ Klimoviç Taha Hüseyin hakkında Kraçkovskiy'nin *İzbranniye Soçineniye* makaleler mecmuasında yazdığı bilgilerden hareketle burada görüşünü belirtmiştir.

²⁶¹ Rusça'ya *Şiitskiye Sekti* adı altında 1973 yılında tercüme edilmiştir.

²⁶² E. Şmidt tarafından 1913 yılında St. Petersburg'da *Po voprosu Svobode Voli* adı altında yayınlanmıştır.

²⁶³ Eser E.Şmidt tarafından 1914 yılında St. Petersburg'da *Rassipannih Jemchujin o Slivkah Naibolee İzvestnih Nauk* başlığı altında yayınlanmıştır.

²⁶⁴ 1846-1848 yılları Lipsiae tarafından Fransızca *Bedawi commentarius in Coranum* adı altında yayınlanmıştır.

²⁶⁵ Muhammed Esed'in İngilizceye yaptığı çevirisinden yararlanmıştır.

²⁶⁶ Eser 1905 yılında Nicholson tarafından İngilizce olarak Londra'da yayınlanmıştır.

görmek mümkündür. Bunun nedeni ise muhtemelen İslam bilimleri alanında uzman olmayan birisi tarafından çevrilmiş olmasıdır. Örneğin Kitabın Kazakça tercümesinde “Her bir dinin Kutsal saydığı kitabı vardır” anlamındaki ifade, “Her bir dinin kutsal diye ibadet edecek kitapları vardır” diye çevirerek esas manadan tamamen uzaklaşmıştır.²⁶⁷ Aynı anlamda Kazakça tercümesinde “Kâbe’ye ibadet etmekten dolayı Arabistan’da taş ve cansız şahıslara saygı gösterme efsaneleri ortaya çıktı” denilmektedir. Hâlbuki esas metinde Kâbe kültü olarak geçmektedir.²⁶⁸ Yine Kazakça tercümesinde “Makam-ı İbrahim” ifadesini “Hz. İbrahim’in ayakta durduğu yer” olarak tercüme etmesi gerekirken “Hz. İbrahim’in doğduğu yer” olarak çevirmiştir.²⁶⁹

Bunun yanı sıra Hz. Osman’ın Medine’de Mushaf okurken şehit edildiğini anlatan cümle de dikkatsizlik sonucu Hz. Ömer olarak ifade edilmiş,²⁷⁰ İblis kültü denilecek yerde İblise tapma ve ibadet etme olarak ifade edilmiştir.²⁷¹ Kur’an’da Kehf suresi 29. ayetinin mealini verirken “cehennem ehli yardım isteyip yalvardığında onlara erimiş demir gibi su verilir” olması gerekirken, “onlara suyla yardım eden kişinin yüzü erimiş demir gibi yanacak” diye yanlış tercüme etmiştir.²⁷² Kazakça tercümesinde Nahl suresi 120 ayetinin mealini aktarırken “İbrahim bir toplum idi” olması gerekirken “İbrahim toplumla beraber oldu” şeklinde tercüme etmiştir.²⁷³

²⁶⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 4; Lutsian **Klimoviç**, *Kur’an Turali Kitap*, (Çev. O. Oralbekov), Almatı 1990, s. 4.

²⁶⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 11; Klimoviç, *Kur’an Turali Kitap*, s. 11.

²⁶⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 12; Klimoviç, *Kur’an Turali Kitap*, s. 12.

²⁷⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 66; Klimoviç, *Kur’an Turali Kitap*, s. 66.

²⁷¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 153; Klimoviç, *Kur’an Turali Kitap*, s. 154.

²⁷² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 220; Klimoviç, *Kur’an Turali Kitap*, s. 221.

²⁷³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 82; Klimoviç, *Kur’an Turali Kitap*, s. 81.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LUTSİAN İPPOLİTOVİÇ KLİMOVİÇ'İN KUR'AN ANLAYIŞI

3.1. Klimoviç'in Kur'an Algısı ve İslam Kaynaklarına Göre Değerlendirilmesi

3.1.1. Klimoviç'e Göre İslam'ın Zuhuru ve Kur'an'ın Kaynağı

Bugün artık herkes Kur'an'ın, miladi VI. yüzyılda Mekke'de dünyaya gelen Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmuttalib isimli bir zat tarafından tebliğ edildiği konusunda hem fikirdir. Çünkü bu mesele tarihen o derece sabittir ki, yeryüzünde başka hiçbir hadise hakkında tarihin şهادeti bu kadar kesin değildir. Ancak bu kitabın kaynağı konusunda bütün insanların ittifakından söz etmemiz o derece mümkün görünmemektedir.²⁷⁴

Müslüman inancına göre Kur'an-ı Kerim hem manası, hem de lafzı Yüce Allah katındandır, yalnız ve yalnız ondan indirilmiştir. Onun tebliğ edicisi ise Hz. Muhammed'dir. O Kur'an'ı Allah katından bir elçi vasıtasıyla almış ve metnin oluşmasında onun herhangi bir katkısı olmamıştır. Buna mukabil oryantalistler, söz konusu kitabın indiği dönemde ona muhalefet eden müşrikler gibi çeşitli yollarla buna karşı çıkarak, Kur'an vahyini beşer şuurunun bir ürünü olarak gösterme gayreti içine girmişlerdir.

Kur'an ve onun menşei konusunda oryantalistik yaklaşımlarda birtakım farklılıklar dikkati çekmektedir. Ancak bu farklılıklar onun kaynağı ve menşeinin ilahi olmadığı noktasında birleşmeye doğru giderken, Kur'an'a beşeri kaynaklar bulmada ayrışma ve farklılaşma görülmektedir.²⁷⁵ Özellikle Yahudi asıllı oryantalistlerin çoğu Kur'an'ın kaynağını Yahudiliğe ve Tevrat'a dayandırmakta, oryantalistlerin bir kısmı ise Kur'an'ın İncil'den alınmış olduğu tezini savunmaktadırlar. Bazı oryantalistler bu iki yaklaşımı birleştirerek Kur'an üzerinde hem Tevrat'ın hem de İncil'in etkileri

²⁷⁴ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 49.

²⁷⁵ Mesut Okumuş, "Jeffery ve Kur'an Çalışmalarındaki Yeri", *Oryantalistlerin Gözüyle İslam*, Rağbet Yay., İstanbul 2003, ss. 90-91.

olduğunu ve onun asıl kaynağının bu iki kitap olduğunu ileri sürmektedirler. Hatta bu iddialara ilaveten Kur'an'da putperestliğin tesirini ileri sürenler olduğu gibi Kur'an araştırmalarında oryantalistlerin görüşlerine karşı çıkan batılı araştırmacılar da bulunmaktadır. Örneğin Geoffrey Parrinder, Youakim Mubarek ve Basetti Sani gibi özellikle din adamı bazı araştırmacılar, Louis Massignon'un etkisinde kalarak, müsteşriklerin Kur'an araştırmalarında kullandıkları metoda karşı çıkmış, onları şiddetle eleştirmişlerdir. Bu noktada onlar, Kur'an-ı Kerim'e bir beşer kitabı olarak bakan müsteşriklerin metodu ile Allah'ın son kitabını anlamının mümkün olamayacağını, ancak Allah'ın kitabı olarak incelendiği takdirde onu doğru olarak anlamının mümkün olabileceğini dile getirmişlerdir.²⁷⁶

Ömrünün büyük bir kısmını Kur'an araştırmalarına adayan Rus Oryantalist Klimoviç, tabii olarak kendisine kadar gelen oryantalist gelenekten beslenmiş ve büyük oranda da seleflerinin görüşlerinden etkilenmiştir. Özellikle Batı ve Çarlık Rus oryantalistlerin görüşleri onun eserlerine büyük ölçüde kaynaklık etmiştir.

İslam dininin bir ideoloji olarak ortaya çıktığını söyleyen Klimoviç, Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini hep bu doğrultuda insanlar tarafından uydurulan, ideolojik bir eser olduğunu ileri sürmüştür. Gerçi genel olarak baktığımızda ateistlerin çoğu Kur'an'a ve İslam'a bu zaviyeden bakmışlardır.

Klimoviç meslektaşları Belyayev ve Mavlyutov gibi düşünürlerin görüşlerini paylaşarak şöyle demektedir: "İslam'ın ortaya çıkışında Arabistan ile İran ve Bizans İmparatorlukları arasındaki ilişkilerin çok önemli yeri vardır. İran ve Bizansın ikisi de Arabistan'da doğrudan ya da dolaylı olarak kendi hâkimiyetlerini kurmak istemişlerdir. Bu esnada Arabistan, iki İmparatorluğun kötü niyetlerine karşı harekete geçmiş ve birkaç Arap kabile birliğinin ayrılmasına yol açmıştır. Herbir kabile kendi ideolojisini üretmiştir. Bu siyasi ideolojiler arasında peygamber ve büyücülerin rolü büyüktür".²⁷⁷ Böylelikle Muhammed Peygamber İslam dini adı altında kendi siyasi ideolojisini yansıtan bir eser telif etme girişimini başlatmıştır. Klimoviç, İslam'ın birçok çelişkiyi içinde barındıran, henüz yeterli düzeyde araştırılmayan bir din olduğunu iddia etmiştir.

Klimoviç'e göre, VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın ilk yılları arasında Arabistan'da diğer dini merkezlerde olduğu gibi "Allah", ilah olarak ön plana çıkmıştır. Söz konusu ilah Arap kabilelerinin içinde hâkimiyeti ele geçiren erken dönem

²⁷⁶ Salih **Akdemir**, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (sav)'e Yaklaşımları", *AÜİF Dergisi*, XXXI, Ankara 1989, ss. 198-200.

²⁷⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 9.

ilahlarındandır. Bunun yanı sıra Klimoviç, Barthold'a atıfta bulunarak "Hubel"'in ve "Müslümanların Allah'ı"'nın aynı şey olduğunu iddia etmiştir. Klimoviç söz konusu iki kavramın "Hu" ve "Bel" olarak iki kelimeden oluştuğunu ve bunları karşı karşıya getirmenin tesadüfi olmadığını ileri sürmüştür. Çünkü ona göre bu erken dönem Doğu Sami geleneklerinin simgesidir. Onlar kendi kabilelerinin önemli ilahlarını "bey", "efendi" anlamlarına gelen "ba'al", "akk", "bel" sözleri ile ifade etmişlerdir. Kâbe etrafında bulunan esas ilahlardan "Hubel"'in "Hu" ve "Bel" gibi iki sözden oluştuğunu söylemiştir. "Hüve" zamirini "gerçek", "ilah", "Allah" anlamında Müslüman cami ve mescitlerinde görmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Maamafih, Kur'an'ın üç ünlü puttan bahsederek²⁷⁸ Hubel hakkında sessiz kalmasının bu görüşü daha da kuvvetlendireceğini ifade etmiştir.²⁷⁹ Dolayısıyla, Klimoviç'in iddiasına göre Müslümanlardaki "Allah" inancı, cahiliye dönemi putperestlerinin Hubel inancıyla eşdeğerdir.

Böyle bir iddiayı, yani Allah ile Hubel'in aynı şey olduğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. Şöyle ki, İslam öncesi Araplar Allah'a inanıyorlardı. Kur'an'da da buna işaret vardır. Nitekim İslam'dan önce Araplar Allah ile kendileri arasında şefaatçi sandıkları putlara tapıyorlardı.²⁸⁰ Kaynaklarda kaydedildiğine göre İbrahim (a.s.) ve oğlu İsmail (a.s.) Hicaz bölgesinde tevhit dinini yerleştirmiştir. Puta tapma meselesi ise Hicaz bölgesinde sonradan çıkmıştır. Amalika kavimlerinden ilk defa Hubel adlı putu getiren de Amr b. Luhay²⁸¹ olmuştur.²⁸² İslam dininin temeli ise tevhit esasına dayanmaktadır. Bu öyle bir tevhit inancıdır ki, Allah'ın birliğini, O'nun, tüm yetkin nitelikleri kendisinde topladığını, yaratılmışlara özgü noksanlıklardan uzak olduğunu, eşi ve benzerinin olmadığını, evrendeki her işin asıl çekip-çevirenin O olduğunu bilip buna iman etmek, O'ndan başkasına tapmamak, yapıp ettiklerimizi sadece O'nun rızasını gözeterek yapmak gibi kapsam alanı oldukça geniş manaları içeren tevhit inancıdır. Ancak zamanla insanların pek çoğu, tevhit inancından uzaklaşarak, şirkin, Allah'a ortak koşmanın, söylem ve eylemlerinde tevhide aykırı düşmenin türlü versiyonlarına sürüklenmek suretiyle akla, kesin bilgiye dayalı; gerçek,

²⁷⁸ Müellif burada Lat, Menat, Uzza putlarını kastedmektedir.

²⁷⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 15.

²⁸⁰ Yusuf, 12/106.

²⁸¹ Arabistan'a putperestliği sokan kişi olarak bilinmektedir. Bkz: Abdülkerim Özeydin, "Amr İbn Luhay", *DİA*, Ankara 1991, III, 87.

²⁸² Muhammed Abdi'l Melik İbn Hişam, *Siretü'n-Nebeviyye*, (thk. Fethi Envar ed-Dabuli), Mısır 1995, I, 122; Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. es-Saib el-Kelbi, *Kitabu'l-Esnam*, Darü'l-Kitabi'l Mısırî, Mısır 1995, s. 13.

doğru bir tevhidî imandan sapmışlardır.²⁸³ Bundan dolayı Allah ile Hubel arasında bir bağın olduğunu ileri sürmek doğru değildir. Kur'an'da Lat, Menat ve Uzza zikredilirken Hubel putunun zikredilmemesi söz konusu iddiaya delil olamaz. Kaldı ki putlara tapma ile İslam'ın monoteistik inancı hiçbir şekilde birbirleriyle bağdaşmayan meselelerdir. Hz. Peygamber'in de tenzil döneminde putlara tapma gibi çok tanrılıkla 23 yıllık mücadelesi bunun açık bir kanıtıdır.

Klimoviç'in Kur'an'ın kaynağı ile ilgili görüşlerini incelediğimizde onun, sadece Peygambere has bir ürün olmadığı iddiasını da görmekteyiz. Ona göre Kur'an, Hz. Peygamber başta olmak üzere ondan sonraki kuşak insanların telif ettiği bir yapıttır. Böylelikle Kur'an-ı Kerim "müellifleri"; Kur'an'ın muhtevastaki bilgileri başta Kutsal Kitaplar olmak üzere İran ve Suriye efsanelerinden almışlardır.²⁸⁴ Yazar, Müslümanların Kur'an'ı meydana getirmedeki amacını şu şekilde ifade etmektedir: "Kur'an, İslam'ın ilk devri, Arap ülkesinin o dönemdeki içtimai hayatı ve Arap halifeliğinin yabancı ülkelere yaptığı seferleri yanı sıra bölgenin sosyal ve ekonomik sorunlarından hareketle insanları sömürme amacıyla meydana getirilen bir eserdir."²⁸⁵ Bununla beraber Klimoviç, Hz. Peygamberin şahsiyeti ve onun döneminde gerçekleşen olayların mevsukiyetinden (güvenilirliğinden) kuşku duyduğunu gizlememiştir. Bu bağlamda Klimoviç, 1930 yılında Kazan Komünist akademisinde verdiği bir sunumda kışkırtıcı bir konu olan "Muhammed Yaşadı mı?" sorusunu işlemiştir. Bu ders Müslüman bir toplumda İslam tarihini tamamen tekzip etmek amaçlı yapılmıştır. Klimoviç, Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili İbn İshak ve İbn Hişam, Vakidi, İbn Sa'd, Taberî gibi müelliflerin eserlerinde yer alan bilgilerin sağlamlığı yönündeki kuşkularını dile getirmiştir. Yazar, o zamanda Araplar tarafından anlaşılmayan Kur'an dilinin izah edilmesi için ek kaynaklara ihtiyaç duyulduğunu, bundan dolayı Hz. Muhammed'in hayatı hakkındaki güvenilir olmayan bilgileri otantik bir kaynak saymanın mümkün olmadığını ileri sürmüştür. Yazara göre Muhammed'in başvurduğu Hıristiyan kaynaklarının hiç biri inandırıcı değildir. Bu nedenle Kur'an sadece Muhammed'in değil aynı zamanda bir grup müellifin de eseridir. Muhammed bir efsane olarak tarihçiler tarafından oluşturulmuştur.²⁸⁶

²⁸³ Muammer **Esen**, "Hz. İbrahim'in İmanı ve Tevhid Mücadelesi", *AÜİF Dergisi*, 52: 2(2011), s. 112.

²⁸⁴ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 42.

²⁸⁵ Lutsian **Klimoviç**, *Kur'an Jane Onin Uagizdari*, Kazak Memleket, Almatı 1959, s. 8.

²⁸⁶ Lutsian **Klimoviç**, "Susestvoval li Muhammed? Diskussiya v Kommunističeskiy Akademii v Antireligiozniy Sektzii İnstituta Filosofii," *Voinstvuyesiy Ateizm*, № 2-3, Moskva 1931, s. 198.

Klimoviç'e göre, yazılı belgeleri değerlendirme ve analiz etme, Kur'an'ı İslam Peygamberinin eseri olarak açıklama geleneği ilk önce Doğuda değil, Batı Avrupa'da Katolik Hıristiyanlık çerçevesinde misyonerlik amaçla ortaya çıkmıştır. Daha önceden Müslümanlar arasında buna yakın özgür düşünceler ileri sürülmüş ise de onlar hep baskıya maruz kalmıştır. Ancak söz konusu kişiler Kur'an, ayet ve surelerin kaynağı konusunda Batılı araştırmacılara çok yarar sağlamışlardır.²⁸⁷ Klimoviç, Kur'an'ın asırlar boyunca inceleme ve araştırma konusu olduğunu ama İslam'ın intişar ettiği memleketlerde bazı istisnaî durumlar hariç, Kur'an'ın incelenmesinin objektif olmayan mezhep ve hukuki tertip sınırları çerçevesinde ele alındığını dile getirmiştir.²⁸⁸

Klimoviç'e göre, Batılı araştırmacılar Arapların kitabı olan Kur'an'ın gerçek kaynağı ve oluşumu konusunda yanlış bilgiler sergilemişler ve bunu muğlak hale getirmişlerdir.²⁸⁹ Bu bağlamda Bonn Üniversitesi öğretim üyesi Abraham Geiger, (1810-1874) *Was hat Mohammed aus dem judenthume aufgenommen?* (Muhammed'in Yahudilikten aldıkları nelerdir?) adlı eserinde, Hz. Muhammed'in Yahudilikten aldığı konulardan bahsettiğini söylemiştir. Geiger'in Kur'an'daki tüm bilgilerin Tevrat'tan alındığı iddiasını eleştiren Klimoviç, söz konusu görüşler nedeniyle İslam tarihi, Kur'an'ın oluşumu hakkındaki bilgilerin yanlış değerlendirildiğini ifade etmiştir.²⁹⁰ Geiger'in bu iddiasının sadece kendisiyle sınırlı kalmadığını, kendisinden sonra gelen araştırmacıları da etkilediğini dile getirmiştir. Yazar, Kur'an'da Eski ve Yeni Ahit kitaplarından alınmış kesin ibarelerin olmadığını, Tevrat'tan alınmış olarak atıfta bulunulan yaygın ibarelerin Müslümanların Kur'an'ı yasallaştırma sürecinde oluşturulduğunu ileri sürmüştür.²⁹¹

Kur'an'ın insanların bir ürünü olduğunu ispatlayan görüşlere ilk dönemlerde yazılan bazı rivayetlerde rastlandığını ileri süren Klimoviç, Arap tarihçisi ve müfessir Taberî'nin (838-923) Hz. Muhammed'in henüz hayatta olduğu sırada bilinmeyen ayetlerin olduğunu kendisine atıfta bulunarak dile getirmiştir. Klimoviç'e göre Kur'an'da buna örnek Muhammed'in ölümüyle ilgili Kur'an ayetleridir.²⁹² Yazar, "*Muhammed, sadece resuldür. Nitekim ondan önce de nice resuller gelip geçmiştir. Şayet o ölür veya öldürülürse, Siz hemen gerisin geriye dinden mi döneceksiniz? Kim*

²⁸⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 99.

²⁸⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 8.

²⁸⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 131.

²⁹⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 133.

²⁹¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 242.

²⁹² Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Ugizdari*, b. 4; Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 100.

geri döner, dinden çıkarsa, bilsin ki Allah'a asla zarar veremez. Ama Allah hidâyetin kadrini bilip şükredenleri bol bol mükâfatlandıracaktır"²⁹³ ayetinin Hz. Ebu Bekir'e ait olduğunu, Peygamberin ölümünden sonra insanları teselli niyetiyle söylendiğini iddia etmiştir. Gerçi, bu görüşü daha önce Kraçkovskiy ve batılı oryantalistlerden P. Casanova da iddia etmişlerdi.²⁹⁴ Klimoviç burada Taberî hakkında iddia edilen bilgileri Taberî'ye ait orijinal metinlerden değil de batılı oryantalistlerden Dozy ve Goldziher'in eserlerini Rusça'ya aktaran Krimskiy'den almıştır.²⁹⁵ Klimoviç'e göre Kur'an, her ne kadar kendisini hak, hikmetli, doğru yola götüren, kendisinde çelişkilerin olmadığını söyleyen, karanlıklardan aydınlığa götüren gibi vasıflarla ifade etmiş ise de onda, Kutsal Kitapların birçok metninin çarpıtılmış ve tahrif edilmiş halini görmek mümkündür, hatta bazı surelerin tamamında eski Babil ve Yahudi efsaneleri kendine özgü bir şekilde anlatılmıştır.²⁹⁶ Klimoviç'in iddiasına göre, Müslümanların Kur'an'da olmayan ve günde beş kere kıldıkları namaz ibadetinin İran'da yaygın olan dini kültlerin etkisiyle İslam'a girmiş olduğunu ve İran'da mevcut olan bazı anlayışların Kur'an'da ahiretle ilgili bazı tasavvurların oluşumuna tesir ettiğini söylemiştir.²⁹⁷

Klimoviç'in yukarıda geçen Kur'an'ın kaynağı konusundaki iddialarını özetleyecek olursak, Kur'an kısmen Yahudilikten, Hıristiyanlıktan, Mecusilikten, eski Babil efsanelerinden alınmış, aynı zamanda Hz. Peygamber'in vefatından sonra on senelik bir zaman zarfında insanların görüş ve ideolojilerini de içinde barındıran, kendisine kutsallık atfedilen bir kitaptır.

Buraya kadar Klimoviç'in Kur'an'ın kaynağı hakkındaki görüşlerini arz etmiş bulunuyoruz. Şimdi ise onun söz konusu iddialarını irdelemeye çalışalım. Öncelikle, Kur'an'ın bizzat kendisi birçok ayetinde kendisinin ilahi kaynaklı olduğunu dile getirmektedir. Bunlardan bazılarını şöylece sıralayabiliriz: "*Kur'ân, değerli bir elçinin, Cebrail'in getirip okuduğu sözdür! O elçi ki çok kuvvetlidir. Yüce arş sahibi Allah'ın nezdinde pek itibarlıdır*"²⁹⁸, "*O, kendisine vahyedilen bir vahiyden başka bir şey değildir*"²⁹⁹, "*Onlara keyfî olarak istedikleri bir âyet veya mûcize getirmediğin zaman "Hiç değilse birşeyler bulup buluştursaydın yâ!" derler. De ki: "Ben, sadece Rabbimden ne*

²⁹³ Âli İmran, 3/144.

²⁹⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 100, 243.

²⁹⁵ Krimskiy, s. XI.

²⁹⁶ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 16.

²⁹⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 106.

²⁹⁸ Tekvir, 81/19-20.

²⁹⁹ Necm, 53/4.

vahyolunursa ona tâbi olurum. Bütün bu Kur'ân Rabbinizden gelen basiretlerdir, gönül gözlerini açan gerçekleri gösteren nurlardır. İman edecek kimseler için bir hidâyet ve rahmettir”³⁰⁰, “Bize bundan başka bir Kur'ân getir veya bunu değiştir” derler. De ki: “Onu kendiliğimden değiştirmem asla olacak bir şey değil. Çünkü ben sadece bana vahyedilene tâbi olurum ve eğer sizin arzuunuza uyar da Rabbime isyan edersem, o müthiş günün azabından korkarım”³⁰¹ Bizzat sayısız Kur'anî naslar, açık ve net ifadelerle bu Kitab'ın bir vahiyden başka bir şey olmadığını, Arapça bir Kur'an olarak Allah katından peyderpey indirildiğini bildirmektedir.

Kur'an vahyi, Hz. Peygamberin en büyük mucizesidir. O, kendi mucizevi doğasını altı binin üstündeki ayetiyle ortaya koymuştur. Gerçekten peygamberlerin hepsi kendi peygamberliklerini benzer ayetlerle (mucizelerle) ispat etmişlerdir. Peygamberlik, eğer bir bireyin bilincinin çağrısı ve samimi ruhunun ilhamı olmuş olsaydı, Hz. Peygamberin yaptığı gibi Kur'an'ın ilahi bir delil olduğunu iddia etmenin, ya da onun mucizevi doğasının yardımına başvurmanın hiçbir anlamı olmazdı.³⁰² Hz. Peygamber'in hayatına bakıldığı zaman da Kur'an'ın, peygamberin sözü olamayacağını görmek mümkündür. Onun hayatında hiç yalan söylememesi ve düşmanlarının bile onu Muhammed'ül-Emin olarak itiraf etmesini bu bağlamda zikredebiliriz. Üstelik Hz. Peygamberin ümmi olması, kendisine gelen vahyin, bazen arzu etmediği tarzda gelmesi ve akabinde şiddetli bir şekilde itab görmesi³⁰³, hayatındaki şahsına ait önemli olayların Kur'an'a yansıtılmaması,³⁰⁴ sıkıntılı günlerinde bu durumun halledilmesi için vahyin inmesini beklemesi³⁰⁵ gibi hususlar Kur'an'ın bir beşer sözü olmadığına delildir.

Eğer Kur'an vahyedilmeyip, Hz. Peygamber tarafından söylenmiş bir söz olsaydı bu, onun diğer sözlerine benzerdi. Hâlbuki Kur'an üslup yönüyle Hz. Peygamberin hadislerine benzemediği gibi hiçbir beşer sözüne de benzememektedir. Bunu az çok Arapça zevki olan herkes kolayca anlayabilir.³⁰⁶

Tüm bunların yanında Kur'an-ı Kerim, göklerin ve yerin yaratılışı³⁰⁷, dünyanın yuvarlaklığı³⁰⁸, kâinatın genişlemesi³⁰⁹, çekim kanunu³¹⁰, yeryüzünün dengesi³¹¹ ve

³⁰⁰ A'raf, 7/203.

³⁰¹ Yunus, 10/15.

³⁰² Tabatabai, *İslam'da Kur'an*, (Çev. Ahmed Erdinç), Bir Yay., İstanbul 1988, s. 82; Demirci, *Kur'an Tarihi*, s. 51.

³⁰³ Abese, 5/10; Enfâl, 8/67; Tevbe, 9/43, 113; Ahzab, 33/37; Tahrim, 66/1.

³⁰⁴ Hz. Hatice ve amcası Ebu Talib'in ölümü sayılan Hüzün yılını örnek olarak getirebiliriz.

³⁰⁵ İfk hadisesini misal olarak getirebiliriz

³⁰⁶ Abdullah Draz, *En Mühim Mesaj Kur'an*, (Çev. Suat Yıldırım), Ankara, 1985, ss. 110-158.

³⁰⁷ A'raf, 7/54; Yunus, 10/3; Hud, 11/7.

hava basıncı³¹² gibi kozmolojik hakikatlerden de bahsetmektedir. Çoğu ancak yakın asırlarda keşfedilen ve hiçbir konuda modern bilime ters düşmeyen bu hususlar da aynı şekilde Kur'an'ın ilahi bir kaynaktan geldiğini olabildiğince açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.³¹³ Kur'an'ın istikbale ait verdiği haberleri de bunlar arasında zikredebiliriz.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Klimoviç Kur'an'ın kaynağını, cahiliye Araplarının o dönemdeki içtimai hayatına ve örf kanunlarına dayandırmak istemiştir. Cahiliye döneminde bulunan bir kanun veya hükmün Kur'an'a yansması tabii bir şeydir. İslam kendi teşrî felsefesine ve gerçekleştirmek için nazil olduğu maksatlara uygun olduktan sonra, Peygamberin (s.a.v.) önceden mevcut olan faydalı kanunları olduğu gibi bırakmasında bir sakınca görmüyordu. Faydalı bir örf ve kanunun bırakılmasından hareketle Peygamberin (s.a.v.) Kur'an malumatını çevresinden aldığı ve Allah tarafından vahyedilmediği neticesi çıkarılamaz.³¹⁴

Kur'an'ın kaynağının Kutsal Kitaplar olduğu iddiasına gelince öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki, tevhit inancı, putlara ibadetin reddi, geçmiş enbiyâ ve kavimlere ait kıssalar gibi konularda semavi dinler arasında birçok benzerlik vardır. Bunun nedeni ise bütün semavi dinlerin Allah'tan gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla bazı konularda birtakım inançların vahiy kaynaklı olan Kur'an'la uyuşmasından daha tabii bir şey olamaz.

Suat Yıldırım da Kitab-ı Mukaddes'in Kur'an'a neden kaynak olamayacağını şöyle özetlemektedir:

1. Tevrat ve İncil'in Arapça tercümesi yoktu.
2. Ehl-i Kitap, özellikle Yahudiler ilmi saklamakta çok ileri gitmişlerdir. Tekellerine alıp, nüfuzlarını sürdürüyorlardı.
3. Onlardan birisi Hz. Peygambere bir şeyler öğretmiş olsaydı, bu fazlasıyla yayılırdı. Zira Yahudiler, Medine'den hiç eksik olmamışlardır. Keza diğer gruplar da öyleydi. Öğrenmiş oldukları bir şey olsaydı, Kur'an'ın meydan okuması üzerine bunu derhal söylemeleri gerekirdi.

³⁰⁸ Zümer, 39/5; Naziat, 79/30.

³⁰⁹ Zariyat, 51/47.

³¹⁰ Ra'd, 13/2; Lokman, 31/10.

³¹¹ Ra'd, 13/3; Hicr, 15/19; Nahl, 16/15.

³¹² En'âm, 6/125.

³¹³ Demirci, *Kur'an Tarihi*, s. 54.

³¹⁴ Sönmezsoy, s. 91.

4. Yahudi ve Hıristiyanların kültürü Hicaz'da hemen hemen hiç yaygın değildi. Konu ile ilgilenen birçok kilise otoritesi de bunu tasdik eder.³¹⁵

Taberî'nin naklettiği rivayete gelince o kendi tefsirinde Hz. Peygamberin henüz hayatta olduğu sırada bilinmeyen ayetlerden bahsetmemektedir. Klimoviç'in görüşünü kabul etmek mümkün görünmemektedir, çünkü Taberî'nin naklettiği rivayetler Hz. Peygamber döneminde bilinmeyen ayetler değildir. Kanaatimizce Klimoviç nesih konusunu bilmediğinden mensuh olduğu rivayet edilen ayetleri güya Hz. Peygamber döneminde bilinmeyen ayetler olarak dile getirmiş olabilir.³¹⁶ Delil olarak getirilen söz konusu "Muhammed elçiden başkası değildir" ayetine gelince, Klimoviç ayetin Hz. Peygamber döneminde bilinmediğini ve Hz. Peygamber vefat ettikten sonra sahabe tarafından söylenmiş bir ifade olduğunu dile getirmek istemiştir. Oysa ayet Peygamberimiz henüz hayattayken Uhud savaşında Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberi duyulunca, müminlerin üzülmeleri, münafıkların dinden dönme gibi çeşitli planlar düşüncesine girmesi esnasında ebedî davanın fani şahıslar üzerine bina edilemeyeceğini hatırlatmak üzere nazil olmuştur.³¹⁷

3.1.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'ın Cem'i ve Nüshalarının Çoğaltılması

Oryantalistlerin en çok üzerinde durduğu diğer bir konu da Kur'an'ın toplanması ve çoğaltılması meselesidir. Klimoviç de kendi meslektaşları gibi Kur'an'ın bir araya getirilmesi konusunda kendi görüşünü sergilemiştir. Taş, kemik, papirus parçalarına yazılmış ve çoğunluğu şifahi olarak aktarılan Kur'an metinlerinin bir araya getirilme faaliyetinin Hz. Ebu Bekir döneminde gerçekleştiğini ve onun bu vazifeyi Hz. Zeyd b.

³¹⁵ Suat Yıldırım, "Kur'an Beşer Sözü Olamaz", *Kur'an'ı Anlamaya Doğru*, Zaman Kur'an Sempozyumu, Feza Yay., İzmir 1992, ss. 138-139.

³¹⁶ Taberî, Enes b. Mâlik ve Ebu Musa el-Eş'ari gibi bir kısım sahabi, önce indirilen bir kısım âyetleri daha sonra neshedildikleriyle ilgili rivayetleri nakletmiştir. Bu rivayetler, Allah Teâla'nın, dilediği bazı âyetleri Peygamberine unutturma yoluyla kaldıracağını ifade etmektedir. Mesela Ebu Musa el-Eş'ari'den gelen rivayet "Şayet Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa üçüncü bir vadiyi ister. İnsanoğlunun karnını ancak toprak doldurur..." (Müslim, Hadis No: 1050, Bkz İbn Cerir **et-Taberî**, *Camii'l-Beyan 'an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Kahire 2001, II, 398).

³¹⁷ Resulullah'ın irtihalinin ardından Müslümanlar sarsıntı geçirmişler. Onun vefatını kabul eden ve etmeyenler arasında büyük çalkalanmalar olmuştur. Onların bazıları şöyle diyordu: O, vahiy esnasında yakalandığı hallerden bazısına yakalanmıştır. Bazısı da şöyle diyordu: Münafıklara son vermeden Resulullah ölmez ve bir kısım adamların ellerini ve ayaklarını kesmeden konuşmaz. Hz. Ömer Resulullah'ın vefatı hakkında en çok şüphe edenlerdendi. Hz. Ebu Bekir dönüp gelince Resulullah'ın yüzündeki örtüyü kaldırır ve vefatının gerçek olduğunu görür. İnsanları toplar ve söz konusu ayetleri okur. Bunun üzerine Müslümanlar kendilerine gelir. Hz. Ömer de şöyle buyurur: "Sanki bu ayeti kerimeyi ancak o gün okudum". Üstelik Hz. Peygamber'in vefatı üzerine sahabeden Süheyl b. Amr, Hz. Ebu Bekir'in Medine'de yaptığı bir konuşmanın bir benzerini Mekke'de yaparak Müslümanları teskin etmiş, dinden dönmeye kalkışanları uyarıp yatıştırılmıştır. (Bkz: Ebu Abdullah Muahmed **el-Vâkıdî**, *Kitabu'l Megazi*, (thk. Marsden Jones), Oxford University Press, London 1965, I, 107).

Sabit'e verdiğini kuşkuyla bir şekilde anlatan Klimoviç, söz konusu Kur'an metinlerinin Muhammed'in asıl ve gerçek sözü olamayacağını iddia etmiştir. Yazar, Muhammed Peygamberin eski sahabilerinden olan İbn Mesud'un da kendine ait Kur'an nüshasının bulunduğunu ve Zeyd nüshası ile muhtevası, surelerin sayısı ve tertibi, manası ve içinde yer alan haberlerin yeterli olup olmaması bakımından farklılık arz ettiğini dile getirmiştir.³¹⁸ Klimoviç'in iddiasına göre siyasi mücadelelerin sonunda Hz. Ebu Bekir'in emri üzerine Hz. Zeyd tarafından cem ettirilen Mushaf hakkında meydana gelen söylenti ve dedikodular diğer Kur'an nüshalarının meydana gelmesine neden olmuştur.³¹⁹

Klimoviç'e göre, Zeyd'in topladığı ilk Kur'an nüshası halifeliğin siyasi hayatına pek etkili olamamıştır. Bundan hareketle kamuoyu nazarında "kutsallık" mertebesine yükselebilmesi için Kur'an'ın metinleşmesine şahit olanların (İbn Mesud vd) hayatta bulunmaması ya da belli bir sürenin geçmesini gerektiriyordu. Yazara göre bu amaç ancak Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir.³²⁰ Klimoviç'e göre, Halifeliğin ideolojisinin İslam olmasından dolayı onun yeni ve eski hukuki kanunları, Arap memleketinin çıkarı ile uyum sağlamasını zorunlu kılmıştır. Böylelikle, pratik taleplerine ilişkin İslam hukukunun kaideleri doğrultusunda İslam'ın kutsal kitabının temeli atılmıştır. Klimoviç, halifelik döneminde yasal ve dini mahiyet taşıyan yazılı belgelerin bulunduğunu ve onların Kur'an-ı Kerim'in oluşumunda önemli etkenlerden olduğunu dile getirmiştir. Yazara göre, söz konusu yazılar birbirini tutmayan yönlerinin çok olmasına rağmen zamanın yöneticileri tarafından önemli sayılmıştır. Yazılı kaynakların ihtilafı yönleri İslam'ın hızlı bir şekilde intişar ettiği diğer bölgelerde birçok anlaşmazlığa yol açmıştı. Bundan dolayı birçok ve farklı içerikte olan Kur'an metinlerini imha etmek ve tek bir yazılı metin mecmuasını oluşturmak, güya Allah'tan sudur etmiş gibi bir özelliğe sahip olan Kur'an'ı oluşturmak ihtiyacının hissedildiğini ileri sürmüştür.³²¹

Hz. Osman döneminde Kur'an'ın istinsah edilmesi konusunda Hz. Zeyd b. Sabit kendisinin oluşturduğu ilk nüsha ile diğer mevcut bulunan nüshaları karşılaştırmış ve onlardan gerekli yerleri almış, gereksiz olanları da almamıştır.³²² İbn Mesud ve Osman

³¹⁸ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 16.

³¹⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 64.

³²⁰ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 17.

³²¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 63-64.

³²² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 64.

b. Übey³²³ nüshasından insanların yaygın bir şekilde yararlanmasının sadece halifenin kimliğini ve siyasi otoritesini değil, tüm halifelik kurumunu zedeleyeceğini, böyle bir kritik durum ve siyasi kargaşanın önünü almak için Hz. Osman, Zeyd b. Sabit'e Kur'an'ın son nüshasını oluşturmasını emrettiğini ve diğer nüshaların yaktırılmasını söylemiştir.³²⁴ Böylelikle, Kur'an'ın tek versiyonu olarak bilinen Osman nüshası kutsallaştırılmış ve tarihe tamir edilemez zararları beraberinde getirmiştir.³²⁵ Müslümanlar tarafından Mushafları çoğaltma ve insanları tek lehçe/kıraât etrafında toplama girişimi olarak değerlendirilen Hz. Osman'ın çabasını da yeni bir metin tespiti olarak değerlendiren Klimoviç, Hz. Osman'ın amacının yalnızca lehçedeki okuma farklılıklarını kaldırmak değil, tüm imparatorluk için standart bir metin tayinine yönelik zorunlu bir siyasi çaba olduğu görüşündedir. Bu dönemde farklı birçok büyük şehirde özel koleksiyonlar yapıldığını ve bunlar arasındaki geniş farklılıkların Medine, Mekke, Basra, Kufe ve Şam gibi büyük şehir merkezlerindeki Mushaflara da sinmiş olduğunu ileri sürmektedir. Bunun sonucunda standart bir metne sahip olmanın siyasi zorunluluk haline geldiğini ve Hz. Osman'ın çözümünün de Medine mushafını resmileştirmek ve diğerlerinin tamamının imhasını emretmek olduğunu, ancak Kurra'nın Hz. Osman'ın bu eylemine şiddetle muhalefet ettiğini ve Kufe Müslümanlarının, İbn Mesud Mushafının yakılmasını reddederek onda direnenlerle Hz. Osman'ın metnini kabul edenler şeklinde iki gruba bölündüğünü gösteren kanıtlar bulunduğunu iddia etmektedir.³²⁶ Aynı iddiayı Klimoviç'ten önce Jeffery de "Progress in the Study of the Qur'an Text" adlı makalesinde dile getirmiştir.³²⁷

Klimoviç, Müslümanların nazarında Kur'an'ın ebedi olduğunu, Kur'an'ın oluşumu ve redakte edilmesi sürecinde bu düsturun esas alındığını ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra hâlihazırda Taşkent müzesinde Hz. Osman nüshası addedilen Mushaf'taki kan lekelerinin, halifeleri ve feodalleri ululama ve evliyalara sığınma anlayışının bir tezahürü olduğunu dile getirmiştir.³²⁸

Müellif, Hz. Osman nüshası olarak bilinen Kur'an'dan başka diğer metin ve nüshaların tamamen yok olmadığını, Hz. Osman'ın güç kullanarak diğer nüshaları

³²³ Burada Übey b. Ka'b olmalıdır.

³²⁴ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 17.

³²⁵ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 18.

³²⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 64-65.

³²⁷ Bkz: Abdullah Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, (Çev. Salih Akdemir) Emek Yay., 1983, s. 43; Mesut Okumuş, "Jeffery ve Kur'an Çalışmalarındaki Yeri", s. 96.

³²⁸ Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Ugizdari*, b. 7.

yaktırmasından sonra insanların çoğunun söz konusu nüshalara, özellikle İbn Mesud nüshasına olan ilgilerinin daha da arttığını söylemiştir. Abdullah b. Mesud'un Bedir'de Ebu Cehli öldürmesinden dolayı sahabiler arasında şöhretli olması, hadis ve tefsir ilmi konusunda da uzman olması, aynı zamanda Osman-Zeyd nüshasını sert bir şekilde eleştirmesi Medine'de hoş karşılanmamıştır. Ebu Zer Gıfari'nin de aynı durumla karşı karşıya kaldığını, halifeliğin keyfince yürütülen siyasetine muhalefetinden dolayı önce Suriye'den ve daha sonra Medine'den kovulduğunu dile getirmiştir.³²⁹

Klimoviç'e göre sadece nüshaların sahipleri değil, bunun yanı sıra nüshaları yazanların nesilleri de asırlar geçmesine rağmen yöneticilerin adaletsizliklerini ve toplumun sorunlarını halka aktarmıştır. Buna göre İbn Mesud'un soyundan gelen Arap tarihçisi Ebu'l-Hasan Ali b. el-Mesudi (IX sonu-956) Hz. Osman'ın şehit edildiği gün onun hususi hazinesinde 150 bin dinar ve bir milyon dirhem paranın bulunduğunu, söz konusu dönem Medine halkının çok fakir bir durumda yaşadıklarını belirtmiştir.³³⁰

Klimoviç, halifeliğin erken dönemlerinde ortaya çıkan birçok Müslüman fırkanın tümünü tatmin edebilmek amacıyla Kur'an'ın birinci ve daha sonra ikinci redaktesinin yapıldığını, son redaktenin birkaç özellik taşıdığını ileri sürmüştür:

1. Redakte faaliyeti halife tarafından yerine getirilmesi gereken bir vazife idi. Diğer nüshaları oluşturan ve emek sarfedenlerin malzemeleri görüldüğü gibi çok geçmeden yaktırılmış ve imha edilmiştir. Bunun nedeni ise Hz. Osman grubuna mensup olanlar tarafından beğenilmemiş olmasıdır. Peygamberin yanından ayrılmayan, ona en sadık olanlar Kur'an'ı oluşturma sürecinde onlara yardım etmesi gerekirken bilakis engel olmuşlardır. Çünkü onların bu tutumu Hz. Osman'ın yürüttüğü siyasete taraftar olmamalarından dolayı idi.³³¹

2. Kur'an'ı oluşturanların en önde gelen vazifelerinden biri de kendilerine getirilen ve kendilerinin kaydettiği yazılarda mekânla ilgili yerleri yok etmek, onların arasını ayırıp, onları farklı surelere taksim etmek idi. Kur'an'da yer alan efsanelerin siyakına bakıldığında sadece surelerin değil, bununla beraber ayetlerin de kronolojisini ve mana düzeninin bozulmasını görmek mümkündür. Bundan dolayıdır ki, bu kitapta mitolojik ve efsanevi kahramanlardan çok bahsedilmiş, ama İslam'ın ortaya çıktığı Arabistan'da, sözgelimi Mekke ve Medine'de peygamber hareketini yönetenlerin isimleri yok

³²⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 65.

³³⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 66.

³³¹ Klimoviç burada Kur'an'ı cem' istinsah etme sürecinde Müslümanların iki gruba ayrıldığını, Hz. Osman'a taraftar olanlarla ona muhalefet eden İbn Mesud ve onun yandaşları olarak anlatmaya çalışmıştır.

denilebilecek kadar azdır. Hatta Muhammed ismi bile sadece dört kere bahsedilmiş ve bir yerde ise “Ahmed” olarak geçmiştir. Ancak, bu isimlerin bahsedildiği bağlam, onun yaşadığı dönemi değil de eski efsanelerin kahramanı olarak yansıtılmıştır. Kur’an’da ilk dört halifenin olmayışı da hayret verici bir şey değildir. Ancak, çok geçmeden bu konuda Ali yandaşları itiraz etmişlerdir. Tabii ki, Kur’an’ı oluşturanlar, oluşturma sırasında kendilerine düşman olanları artırmıştır. Onların arasında önce kendi isimlerini de içinde ihtiva eden yazılı metinlerin teslim edilmesi, sonra yasallaştırma sürecinde Kur’an’a söz konusu isimlerin alınmaması adavetin başlıca sebeplerinden biri olabilir.³³²

Ateistler çoğunlukla dini anlamakta zorlanmışlardır. Dini olduğu gibi anlamayan ve dindar insanın ne hissettiğini bilmeyen ateistler bu durumda dinî inançları çarpıtmaya çalışmışlardır. Aksi takdirde ellerinde pek fazla malzeme bulunmayan ve orijinal bir iddiaları olmayan ateistlerin yapabilecekleri fazla bir şey de yoktur.³³³ Klimoviç de Allah’a iman etmediği, ilahi vahye inanmadığı için kendince hayali bir tarih uydurmuştur. Uydurdukları da sadece bir tahminden öteye geçemez.

Kur’an diğer semavi kitaplar gibi muayyen bir topluluğa geçici bir süre için indirilmiş değil, kıyamete kadar bütün insanlığa hitap eden evrensel nitelikte bir kitap olduğu için elbette ki, onun hiçbir tebdil ve tahrife uğramadan nazil olduğu gibi muhafaza edilmeye ihtiyacı vardı. Tabii ki bu da Hz. Peygamberin, onu birtakım usullerle tespit ettirmesiyle mümkündür.³³⁴ Kur’an-ı Kerim başlangıçtan itibaren üçlü metot ile koruma altına alınmıştır: Ezber, yazı ve kontrol. Kur’an vahyinin tespitinde ilk olarak üzerinde durulması gereken husus hıfz konusudur. Çünkü Cebrail (a.s)’ın getirdiği Kur’an vahyini Resûlullah ezberleyerek almış, sonra da onu yazdırmış ve tebliğ etmiştir.

Hz. Peygamber inen her Kur’an vahyini ezberledikten sonra önce erkekler, ardından da kadınlar cemaatine okuyordu. Hz. Peygamberden işiten zatlar da ya hıfz, yahut da kitabet yoluyla dinledikleri vahiy bölümlerini tespit etmeye çalışıyordu. Yazı bilenler Peygamber’in tebliğ ettiği vahyi yazıyorlar ve o yazdıkları metinden ezberliyorlardı.³³⁵

³³² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 102.

³³³ Aydın **Topaloğlu**, *Ateizm ve Eleştirisi*, DİB Yay., Ankara 2004, s. 46.

³³⁴ Demirci, *Kur’an Tarihi*, s. 73.

³³⁵ Demirci, *Kur’an Tarihi*, s. 77.

Hz. Peygamber vahiy geldiği zaman bir kâtip çağırarak ona vahyi yazdırıyordu. Mekke döneminde bu hizmeti daha çok Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh veriyordu. Medine hayatında ise devreye Übey b. Ka'b, sonra da Zeyd b. Sabit girdi. Zeyd bu işte el-Katip unvanını alacak kadar çok hizmet verdi ise de onun bulunmadığı durumlarda sayısı 40'a bâliğ olan başkaları da vahiy yazma hizmeti vermiştir.³³⁶ Hatta Mustafa A'zami *Kur'an Tarihi* adlı eserinde Medine dönemi Hz. Peygamber'e kâtiplik yapmış yaklaşık 65 sahabinin isimlerini kaydetmiştir.³³⁷

Kur'an metninin doğruluğunun herkesin görebileceği bir delil de şudur: Fırkalar farklılıklarını Kur'an ayetinin yorumuna dayandırmaktadırlar. Metnin hiçbir değişikliğe uğramadığını Şî'a, Havariç, Mu'tezile gibi bu fırkalar kabule mecbur olduklarından, Kur'an'a söz söyleyemeyen fırkalar te'vile başvurmuşlar. Kur'an'ın metnine dair en ufak bir tenkit ve iddiada bulunamamışlardır. Ta ki son dönemde Batılı bazı oryantalistler İslam'ı incelemeye teşebbüs edinceye kadar.³³⁸ Onların bir kısmı maksatlı olarak Müslümanlara Kur'an hakkında şüphe vermek için yahut kendi sınırlı akıllarına göre hareket edip yanlışa düştükleri için bu kabil iddialara girişmişlerdir. Bunun örneğini Klimoviç'in Kur'an'ın cem' ve istinsah süreci hakkındaki iddialarında görmek mümkündür.

Tarihi verilere baktığımızda Hz. Aişe, Hz. Abdullah b. Abbas, Hz. Abdullah b. Mesud, Hz. Übey b. Ka'b gibi bazı sahabenin hususi Mushaflarının olduğunu öğrenmekteyiz. Onlar kendi Mushaflarına Kur'an ayetlerinin anlaşılabilmesi için birtakım ilaveler kaydetmişlerdir. Söz konusu ilaveler esas itibarıyla tefsir amacına yönelik özel notlardan başka bir şey değildir. İbn Mesud ve Übey b. Ka'b kendi nüshalarına bazen hafızalarından yazmakta, belki de önceki bir tarihe ait bir varyant ilave etmekte yahut satırları arasına veya kenarlarına çok defa farklı bir renkle, açıklayıcı mahiyette birtakım küçük notlar³³⁹ veya Kur'an'dan olmayan bazı dualar kaydetmekte herhangi bir beis görmemişlerdir.³⁴⁰ Bazı kaynaklarda geçen Ubey b. Ka'b ve İbn Mesud tarafından yazılan Mushaflarda surelerin genel kurala dayalı tertibinde

³³⁶ İbrahim Canan, "Rivayetler Işığında Kur'an-ı Kerim'in Cem Edilmesi", *Kur'an'ın Mucizevi Korunması*, Işık Yay., İstanbul 2006, s. 32.

³³⁷ Mustafa A'zami, *Vahyedilişinden Derlenişe Kur'an Tarihi*, (Çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli), İz Yay., İstanbul 2006, s. 106.

³³⁸ Suat Yıldırım, "Ayetlerin Tertibinde Oryantalist Şüphesi", *Kur'an'ın Mucizevi Korunması*, Işık Yay., İstanbul 2006, ss. 12-13.

³³⁹ Mesela İbn Mesud'un mushafında "salatul vusta" ibaresinin yanında "vehiye salatül asr" açıklaması vardır. Bkz: Abdullah Draz, *En Mühim Mesaj Kur'an*, (Çev. Suat Yıldırım), Ankara, 1985, s. 32.

³⁴⁰ Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, ss. 32-33.

uyuşmazlıklar sergilendiği bilgisi doğrudur. Bunu kimse inkâr edemez. Fakat hiçbir yerde, herhangi bir suredeki ayetlerin dizilişiyile ilgili bir anlaşmazlığı bildiren hiçbir rivayet bulunmamaktadır.³⁴¹

Hiç kimse Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen nüshanın sıhhatine itiraz etmemiştir. Ancak bu nüshanın yanında Hz. Peygamber tarafından müsaade edildiğine dair teminat getiren birtakım kimselere ait farklı okuyuşlar da mevcuttu. Bunlar Hz. Peygamber'in müsaadesine dair hiçbir objektif bilgi getiremedikleri için bu kıraâtler Hz. Osman mushafına alınmamıştır. Bu kimseler resmi nüsha ile rekabete girişmedikleri gibi, kendi şahsi nüshalarını herkesçe kabul edilen nüshanın yerine ikame etme yoluna da gitmemişler, aksine resmi kıraatler ile birlikte kendi hususi kıraâtlerini muhafaza etmek istemişlerdi.³⁴²

Muhsin Demirci konuyla ilgili Hz. Osman dönemindeki Kur'an'ın istinsahına zemin hazırlayan hadisenin ortaya çıkmasına rol oynayan iki temel sebebin olduğunu dile getirmiştir. Bunlardan biri Kur'an'ın yedi harf ile okunmasına ruhsat verilmiş olması ve bu ruhsatın bir uzantısı olarak Hz. Ebu Bekir zamanında derlenen Kur'an'ın da aynı şekilde yedi harfi içermesi, diğeri ise bazı sahabenin hususi Mushaflarına tefsiri mahiyette birtakım kelimeleri ilave etmiş olması idi.³⁴³

Hz. Osman'ın, istinsah edilen Mushafları değişik İslam beldelerine gönderdikten sonra bunlardan hariç diğer Kur'an nüshalarının ve sayfelerinin yaktırılması için emir vermesi Klimoviç'in dediği gibi siyasi bir otoritenin zedelenmemesi için değil, bilakis Müslümanlar arasında farklı Kur'an okumalarının önünü almak, gelecekte anlaşmazlıklara sebep olmamak için, dini bir kaygıdan dolayı idi. Hz. Osman'ın yaptığı iş, söz konusu ihtilafın önünü almak için sadece Kureyş hattına uyan mütevatir kıraatleri bırakıp, diğerlerini Kur'an metninden çıkarmak olmuştur. Çünkü Hz. Osman başlangıçta Kureyş lehçesine alışincaya kadar geçici ruhsat olarak tanınan belli kelimelerin veya harflerin yedi harf üzerine okunması iznine artık ihtiyaç kalmadığı kanaatine varmıştır. Konuyla ilgili olarak Muhammed Hamidullah şöyle demektedir: Hz. Osman'ın yazıyla tespit işi Hafsa tarafından muhafaza edilen Kur'an metninden apayrı ve müstakil bir iş olmayıp, sadece bazı kelimelerin yanlış tarzlarının ıslah edildiği ve mükemmelleştirildiği, Hafsa'daki bu aynı metnin bir nüshasının

³⁴¹ A'zami, s. 111.

³⁴² Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, s. 48.

³⁴³ Muhsin **Demirci**, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 63.

çıkarılmasından ve işin sonunda da asıl metin ile mukabelesinin yapılmasından ibarettir.³⁴⁴

Bunun yanında kendilerinin hususi Mushafları olan sahabiler de Hz. Osman'ın emrine icabet ederek özel Mushaflarını yakmışlar, Hz. Osman'ın istinsah ettirip çoğalttığı Mushaflar üzerinde birleşmişlerdir. Hatta başlangıçta Hz. Osman'ın çoğalttığı Mushafları tanımak istemeyen ve özel Mushaf'ı yakmayı reddeden Abdullah b. Mesud da söz konusu Mushafların özelliklerine vakıf olup ümmetin bu Mushaflar üzerinde olan ittifakına ve bu konudaki görüş birliğine vakıf olunca ilk tepkisinden dönmüş, Müslümanların genel görüşüne katılmıştır.³⁴⁵ Hz. Osman istinsah edilen Mushafların dışındaki Kur'an sahifelerinin ve özel Mushafların yakılması işini tek başına yapmamıştır. Bilakis ashapla istişare ettikten ve onların muvafakatını, hatta onların yardımını, desteğini ve şükranlarını aldıktan sonra bu önemli kararı almış ve uygulamıştır.³⁴⁶

Kur'an'da mekânla ilgili kelimelerin kaldırılması, Hz. Peygamberin isminin sadece dört yerde geçmesi, halifelerin bile isimlerinin Kur'an'da yer almaması ve en önemlisi Kur'an'ın sure ve ayetleri arasındaki bağlamın bozukluğu, surelerin kronolojik bir şekilde olmaması, Kur'an'ı oluşturanların siyasi ideolojisinin mahsulü olduğu iddiası da temelsiz bir görüştür. Zira Kur'an Allah tarafından insanlar için indirilen bir hidayet kitabıdır. Onun muhtevasında Hz. Muhammed ve dört halifelerin isimleri, ya da mekân adlarının olmaması esas amaç değildir. Onun bir harfine bile Hz. Muhammed'in müdahale etme yetkisi de yoktur. Çünkü o ancak bir resuldür, görevi de tebliğ ve teybindir. Bunun ötesinde Kur'an'ın asliyetinin Hz. Peygambere geldiği şekliyle korunmuş olduğunun en önemli delillerinden birisi Kur'an-ı Kerim'deki Cenab-ı Hakk'ın garantisi,³⁴⁷ ikincisi de onun mütevatir olarak nakledilmiş olmasıdır. Yani Kur'an'ın, ashaptan günümüze, hiçbir ihtilaf olmaksızın, bütün ümmetin icmâi ile gelmiş olmasıdır.

Klimoviç'in iddiasının geçersiz olduğunu gösteren hususlardan biri de Hz. Ali ve bazı sahabenin Kur'an'da geçmemesi, Hz. Ali yandaşlarının buna itiraz etmesi ve bunun

³⁴⁴ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), MÜİF Yay., İstanbul 1993, s. 48.

³⁴⁵ Muhammed Abdulazim **Zerkânî**, *Menâhili'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Darü'l-Kitabi'l-Aziz, Beyrut 1995, I, 214; Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, ss. 48-49, Subhi **Salih**, *Mebâhis, fi Ulûmi'l-Kur'an*, Darul İlm Lilmelayin Yay., Dördüncü Baskı, Beyrut 1965, ss. 82-83., İdris **Şengül**, "Hz. Osman Döneminde Kur'an-ı Kerim'in İstinsahı, Çoğaltılıp Neşredilmesi", *Kur'an'ın Mucizevi Korunması*, Işık Yay., İstanbul 2006, s. 110.

³⁴⁶ Şengül, s. 111.

³⁴⁷ Hicr, 15/9.

Hız. Osman yönetimine olan adavetlerinin başlıca sebeplerinden biri olduğunu söylemesidir. Muhtelif eserlerde Kur'an'ın tahrifine inanmakla itham edilen en mühim fırka olarak Şia'dır. Gerçekten de bazı Şii kaynaklarda Kur'an'ın mevsukiyetine zarar veren rivayet ve görüşleri görmezlikten gelmek mümkün değildir. Diğer taraftan da birçok Şii âlim Şia'ya yöneltilen bu ithamı şiddetle reddetmiş, Şia'nın Kur'an'ın hıfzedildiğine inandığını ve aksine Ehl-i sünnet kaynaklarında tahrif iftirasını destekleyecek malzemeler bulunduğunu bazı örneklerle kanıtlamaya çalışmışlardır.³⁴⁸ Mesela Zeydiyye, Kur'an'a yönelik tahrif iftiralarını şiddetle reddeder. Ebu Zehra, Zeydiyye'ye ait *el-Bahr* ve *el-Fusulu'l-Lu'lu'iyye* kitaplarında şöyle demektedir: "Kur'an, âlimlerin icmaı ile kendisine hiçbir şey eklenmeden ve kendisinden hiçbir şey çıkarılmadan son arzdaki şekliyle ümmetin elinde bulunan bir kitaptır. İmamiyenin karşı çıkmasına rağmen onda hiçbir fazlalık yoktur".³⁴⁹

Abdullah Draz eserinde Şia'nın en mühim kollarından biri olan İmamiye fırkasından Ebu Cafer'in Kur'an-ı Kerim'e dair akidesini şöyle ifade ettiğini kaydetmiştir: "Yüce Allah'ın Resulu Hz. Muhammed'e vahyetmiş olduğu Kur'an-ı Kerim'in kemiyetine dair olan inancımız şudur ki, o Kur'an şimdi insanların ellerinde mevcut olan Kur'an'dan başka bir şey değildir. Müslümanların çoğunluğu tarafından kabul edilen sure sayısı 114'tür..."³⁵⁰

Söz konusu iddiayı bundan evvel Batılı oryantalistlerden Blachere de söylemiştir. Bu iddia doğru olsaydı, Kur'an'ın istinsahı sırasında birçok hafız sahabenin bu Mushafı, ezberlerinde mevcut olanla karşılaştırarak böyle bir şeyin mevcut olduğunu ortaya koymaları gerekirdi.³⁵¹ Üstelik Hz. Ali Kur'an'ı tek bir mushafta toplamalarından dolayı halife Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'i medh edip övmüş, onlara rahmet dilemiş, Kur'an'ı yakmışlar diye ithamlarda bulunanlara karşı onları müdafaa etmiştir.³⁵² Şayet bu cemde bir noksanlık ya da ziyade olsaydı ona işaret ve eleştiride bulunacaktı. En azından Müslümanların halifesi olduğunda bunu telafi edecek; bu yaptıklarından dolayı da onları övmeyecekti.³⁵³

³⁴⁸ Ebu'l-Kâsım **Hûi**, *El-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Envarü'l-Hüda, Beyrut 1981, ss. 197-198; Şaban **Karataş**, *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'an Tarihi*, Ekin Yay., İstanbul 1996, s. 14.

³⁴⁹ Karataş, s. 28.

³⁵⁰ Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, s. 35.

³⁵¹ Şengül, s. 114.

³⁵² Zerkânî, I, 229.

³⁵³ Sömnezsoy, s. 185.

Hiç kimse Hz. Osman'ın devrinde Kur'an'da tahrif yapıldığını iddia edemedi. Hz. Osman'a karşı söylenen söz onun birtakım kıraatleri menetmesinden ve halkı bir Mushaf etrafına toplamak için bozuk imlalı Mushafları ortadan kaldırmasından ibarettir. Kur'an'ın tertibine ve istinsahına gelince bu hususta Osman'ın aleyhinde bulunan yoktur. Hz. Osman'ın işini bütün ashab, Müslümanlar tasvip etmişlerdir. Hz. Ali "Eğer onun yerinde olsaydım ben de aynını yapardım" demiştir.³⁵⁴

M. Tayyib Okiç konuyla ilgili Hindistan'ın Bankipore şehrindeki genel şark kütüphanesinde bütün sureleri ihtiva eden apokrif bir mushafın yazma halinde mevcut olduğunu ve söz konusu mushafta Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerine bazı ilavelerin yapıldığını, Nurayn ve Velaye olarak bilinen iki surenin de onların arasında bulunduğunu dile getirmiştir. Bu görüş Kazım Bek gibi bazı Rus oryantalistler tarafından da şiddetle eleştirilmiştir. Kazım Bek'in belirttiğine göre, söz konusu iki sure Şiiler tarafından nazarı itibare alınması şöyle dursun, meşhur polemik kitaplarında bile kendilerinden hiç bahsedilmemiştir.³⁵⁵

Bunun yanı sıra Abdullah Draz eserinde Hz. Muhammed ve Hz. Ali'ye verilen bu "iki nur" unvanı Şia camiasında ilk defa Tusi'den sonra H. 7 asırlarda görüldüğünü, Kur'an-ı Kerim'den çalınmış birtakım kelime ve ibarelerden müteşekkil bir uydurma sure olduğunu, Kur'an-ı Kerim'in o ahenkli üslubu ve belâğatı karşısında ne kadar kötü bir kontrast arz ettiğini belirtmiştir.³⁵⁶ Nihayet bu apokrif "suretün nurayn" üzerinde incelemeler yapmış bulunan Kazım Bek ile T. Nöldeke, bütün çırpınmalarına rağmen onun uydurma olduğunu teslim etmek mecburiyetinde kalmışlardır.³⁵⁷

Şia âlimlerinin önemli eserlerine baktığımız zaman Kur'an'da ziyadenin batıl, noksanın muhal olduğu görüşlerini görmekteyiz. Üstelik bu iddia ilk asırlarda mevcut değildi, sonradan ortaya atılan bir meseledir. Bugün Şiilerin ellerindeki Mushaf ile Sünnilerin Kur'an'ı arasında hiçbir fark yoktur.

Klimoviç'e göre, Hz. Osman da Hz. Ali de Müslümanlara karşı adaletsiz davrandıklarından dolayı ayaklananlar tarafından öldürülmüşlerdir. İran'ın Nehriyan bölgesinde Hz. Ali'yi katleden Haricilerin esas derdi de buydu. Çünkü onların kendilerine özgü Kur'an'a olan yaklaşımları vardı. Buna göre Hariciler, Müslümanların eşitliğini savunarak Kureyşten de Arap olmayan acemlerden de ya da Habeşli

³⁵⁴ Osman **Keskiöglü**, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, TDV Yay., Ankara 1987, s. 110.

³⁵⁵ Tayyib **Okiç**, "Kur'an-ı Kerim'i Taklid Teşebbüsleri", *Diyanet Dergisi*, X, 1971, s. 9

³⁵⁶ Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, s. 36.

³⁵⁷ Okiç, ss. 9-10.

kölelerden de yöneticiliğe aday olabileceğini ileri sürmüşlerdi. Haricilerin arasında Rum suresinin 28. ayetini destekleyenlerin olmadığını belirten Klimoviç ayete şöyle anlam vermiştir: “*Size verdiğimiz rızıklarda köleleriniz ve ortaklarınız var mı, siz bu konuda eşit misiniz? Siz onlardan kendileriniz korktuğunuz gibi korkuyor musunuz?*” Klimoviç, bu ayetin Arap toplumundaki sınıfsal bölünmelere neden olduğunu ve muhtevasında antogonistik³⁵⁸ ihtilafları içerdiğini, bunun ise yolsuzluklara bulaşanların hayatlarını devamlı tehdit ettiğini ifade etmiştir.³⁵⁹

Rum suresi 28. ayetinin Kur’an’a alınmasına Haricilerin karşı çıktıkları, dolayısıyla onların Hz. Osman ile Hz. Ali’ye karşı ayaklandığı iddiası da tarihi hakikatlere uymamaktadır. Çünkü Rum suresi 28. ayetin esas itibarıyla söylemek istediği şey insanlar arasındaki eşitsizlik meselesi değil, insanların Allah Teâla’ya karşı şirk koşmaması gerektiği; mal varlıklarında insanlara birisinin ortak olamayacağı gibi, Allah Teâla’nın mülkünden, yaratıklarından ve kullarından birilerinin asla ona ortak olamayacağıdır.³⁶⁰ “*Sağ ellerinin malik oldukları...*” tabiri Yüce Allah’ın, aşağılayıcı bir tabir olan köle ve cariye yerine Kur’an’da kullandığı özel deyimdir.³⁶¹ İslam’da bütün insanlar hürdür, temel hak ve özgürlüklere sahip olarak eşit doğarlar. Tarih boyunca diğer beldelerde olduğu gibi Arabistan’da da köle ve cariye efendisinin yanında eşya olarak telakki edilmiş, bireysel ve sosyal hayatta hiçbir özgürlüğe sahip olmamıştır. Allah Teâla da söz konusu ayette insanların anlayacağı dille konuşmaktadır. Yoksa Kur’an’ın ayetlerinde ve birçok hadiste insanların eşit olduğu, aralarında takvadan başka hiçbir üstünlüğün olmadığı vurgulanmıştır. Haricilerin Hz. Osman’a karşı gelmelerinin, söz konusu ayetin Kur’an’dan çıkarılması gerektiği iddiasıyla hiçbir alakası yoktur. Bu durum tamamen dönemin siyasi ihtilaflarından kaynaklanmıştır.

Klimoviç Kur’an’da yer alan “*Allah sizi, maişet ve rızık hususunda kiminizi kiminize üstün kıldı. Nasipleri bol olanlar kendi nasiplerini, kendileriyle eşit seviyeye inecek derecede, yanlarında çalıştırdıkları köle (ve hizmetçi)lere vermezler. O halde nasıl olur da Allah’ın nimetini, Allah’ın kendilerinin üzerindeki hakkını bile bile inkâr ederler?*”³⁶² ayetinin İbn Mesut nüshasında olmadığı tahmininde bulunmuştur. Çünkü ayette ona göre eşitsizliği, iradesizliği ve köle edinmeyi temize çıkarmıştır. Klimoviç’e

³⁵⁸ Karşı kişi, muhalif düşman.

³⁵⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 67.

³⁶⁰ Elmalılı Hamdi **Yazır**, *Hak Dini Kur’an Dili*, Akçağ Yay., İstanbul, Tarihsiz, VI, 253.

³⁶¹ Mehmet Zeki **Duman**, *Beyanu’l-Hak*, Fecr Yay., Ankara 2008, III, 381.

³⁶² Nahl, 16/71.

göre bu ayet “rızk açısından üstün” insanların telaşlarını vasfetmektedir.³⁶³ Oysa ayet gelir dağılımıyla ya da ahlaki bir bağlamla ilgili değildir. Ayetin siyak ve sibakına baktığımız zaman tevhit ve şirkle ilgili akidevi bir bağlamda yer aldığını görürüz. İmam Mâtürîdî konuyla ilgili İslam âlimlerinin görüşlerini paylaşmıştır: “Efendi ve idareciler kendi mal ve mülklerini köleleriyle paylaşmaya yanaşmıyorlar, nasıl olur da onlar eşi ve benzeri olmayan Allah’a birtakım varlıkları ortak koşuyorlar?”³⁶⁴ Yani bu bağlam insan-insan ilişkisi değil, insan-Allah ilişkisidir. Burada müşriklerin Allah’a ortak koşmalarının altında yatan çelişki ve mantıksızlık hatırlatılmaktadır.

Klimoviç, Kur’an’ı ilk cem’ ettirme teklifinde bulunan şahsın bir tüccar olduğunu ve daha sonra ikinci olarak Hz. Ebu Bekir döneminde Hz. Ömer’in teklifiyle yapıldığını ileri sürmüştür.³⁶⁵ Fakat bu bilgiyi nereden aldığı konusunda kaynak göstermemiştir. Tarihin kaydettiği rivayetlere baktığımızda, Kur’an’ın ilk derlenmesi hakkındaki düşüncenin Hz. Ömer’e ait olduğu, Yemame savaşında çok sayıda kuranın şehit edilmesi ve bunun istikbalde Kur’an’a yönelik bir tehlikenin söz konusu olabileceği kaygısından kaynaklanmış bir teklif olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla söz konusu bilginin temel eserlerde yer almaması, güvenilir kaynaklarda geçmemesi bunun bir uydurma olduğunu göstermektedir.

Klimoviç, çağdaş bilimsel araştırmacı psikolog ve folkloristlerin³⁶⁶ insan hafızasının yazılı olmayan metinleri ezberinde muhafaza etmesini garanti edemeyeceğini keşfetmiş olduklarını, epik eserleri söyleyen maharetli ozanların da genellikle uzun bir zaman sonra zihinleri algıladıkları olayın sadece temel muhtevasını ve bununla ilgili duygusal fonları aktarabileceklerini ileri sürmüştür. Bu nedenle Klimoviç, Kur’an metinlerinin şifahi olarak aktarıldığını ve sonradan tahkik edildiğini esas alarak onun orijinalliğinden bahsedilemeyeceğini dile getirmiştir.³⁶⁷

Yazarın söz konusu iddiasına katılmamız mümkün görünmemektedir. Çünkü o zamanlar şiirlerin, darb-ı mesellerin ve sözlü rivayete dayalı hutbelerin ezberlenmesinde hafıza sağlam bir esastı. Rivayetler nesilden nesle sözlü olarak naklediyordu. Zihinler temiz, kalpler saftı. Arapların hıfz melekesi darb-ı mesellere konu olacak kadar

³⁶³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 66.

³⁶⁴ Mâtürîdî, III, 102.

³⁶⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 63.

³⁶⁶ Halk geleneklerini, adetlerini, inançlarını, efsanelerini, türkülerini, edebiyatlarını inceleyen herhangi bir toplulukta yaşayanların örf ve adetlerini araştırıp, o topluluğun yaşayışını, duyuş ve düşünüşünü anlatmaya çalışan bilim adamlarıdır.

³⁶⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 101-102.

mükemmeldi. Bunun ötesinde Hz. Peygamber kendisinden sonra kayıp olur korkusuyla ashaba Kur'an'ı hıfz etmeye, yazmaya ve tedvin etmeye teşvik etmiştir. Hz. Peygamber devrinde her ne kadar Kur'an kitabeten derlenmemiş ise de tilaveten derlenme tam ve mükemmel bir şekilde gerçekleşmiştir.³⁶⁸ Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Kur'an üç yolla; hıfz, kitabet ve kontrol (arza) ile korunma altına alınmıştır. Burada şunu da ilave etmekte yarar vardır. Hz. Peygamber'den sonra gelen devirde Kur'an-ı Kerim'in muhafazası için diğer bir metot daha eklenmiştir. Kur'an'ı yüzünden okumak üzere okumasını bilmek ve onun yazılı bir nüshasına sahip olmak kâfi sayılmamıştır. Buna ek olarak bir de iyi yetişmiş üstad veya üstadlar yanında Kur'an talim etmek, hem talebenin bunu tamamen ve gereği gibi öğrendiğini ve hem de talebenin sahip olduğu elindeki Kur'an nüshasının sahil ve muteber bir nüsha olduğunu tevsik için bir icazetname almak lazım geliyordu. Bu uygulama zamanımıza kadar tatbik edilegelmiş bulunuyor.³⁶⁹

Klimoviç, Kur'an'ı oluşturanların, Allah'ın sözüne günlük hayati meseleleri ilave ettiklerini, zor dönemlerde yaşayan Arapların gerçek hayatları, Peygamberin geçimsizliği ve çok eşliliğiyle ilgili hususları karıştırdığını, böylelikle Kitabın seviyesini düşürdüğünü dile getirmiştir.³⁷⁰ Klimoviç'in bu iddiasına katılmamız mümkün değildir. Çünkü Kur'an Müslüman inancına göre Allah tarafından insanları irşad etmek üzere Hz. Peygambere indirilen bir hidayet kitabıdır. Kur'an'da geçen Klimoviç'in de işaret ettiği ayetler insanlara bir öğüt ve nasihat mahiyetinde zikredilen meselelerdir. Bundan dolayı Kur'an'da insanların cemiyetteki sorunlarına cevap olabilecek meseleleri ihtiva etmesi tabii bir şeydir.

3.1.3. Klimoviç'e Göre Surelerin Kronolojisi ve İsimleri

Kur'an surelerinin tertibi konusunda Müslüman âlimlerce ileri sürülen farklı ve ihtilafli görüşlerin yanı sıra sure ve ayetlerin kronolojik nüzule göre derlenmemiş olması oryantalistlerin hücumda buldukları önemli silahlardan biridir. Bu husus Kur'an'ın sıhhati ve sonraki zamanlara mütevatir olarak gelmesi konusunda onlar için şüphe kaynağı olmuştur.

Bilindiği gibi Tevrat ve İncil'in tahrif ve tebdile uğradığı konusu ispatlı bir gerçektir. Oryantalistler Kur'an-ı Kerim'i de en azından bu muharref kitaplarla aynı

³⁶⁸ Osman **Keskioğlu**, *Kur'an Tarihi*, Nebioğlu Yay., İstanbul 1953, s. 152.

³⁶⁹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 87.

³⁷⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 247.

seviyede göstermek istemişlerdir. Bunun için de tahrif ve tebdil silahını Kur'an'a karşı kullanmaya çalışmışlardır.³⁷¹ Hz. İsa'nın gerçek İncili, bir daha ele geçirilemez şekilde henüz bidayetinde kaybolmuş ve onun yerini orijinal metinden mahrum, meçhul yazarların biyografik eserleri almıştır. Aynı şekilde Hz. Musa'ya indirilen Tevrat da zamanla orijinalliğini kaybetmiştir. Kur'an-ı Kerim ise Hz. Peygamber'in sağlığında hızla bütün Arabistan'a yayılmış ve böylelikle onu ezbere bilen birçok sahabeler yetişmiştir.³⁷² Aşağıda arz edeceğimiz gibi Klimoviç de konuyla ilgili iddialarda bulunmuş ve İslam tarihine uymayan bazı görüşleri sergilemiştir.

Ona göre Kur'an'ın bizim asrımıza kadar ulaşması kaos bir özelliğe sahiptir. Surelerde ne bir kronolojik tertip gözetilmiş, ne de anlam ve mantığa göre dizilmiştir. Farklı dönemlerde yaşayan araştırmacılar hatta önemli din âlimleri, sure ve ayetlerin anlam ve kronolojik tertibi konusunda defalarca gayret göstermiş ise de sonuç verimli olmamıştır.³⁷³ Sureler, birkaç istisnası olmakla beraber uzunluğa göre sıralanmış, ancak hiçbir şekilde muhtevaya değer verilmemiştir. Böyle bir kriterle tertip edilen Kur'an surelerinin her birisi belli bir isimle adlandırılmıştır ki, bazı sure isimlerinin muhtevasıyla hiçbir alakası yoktur. Örneğin Bakara, En'âm, Ankebut, Duhan sureleri vs. Yazara göre surelerin isimlendirilmesinde Sami yazılarının etkisini görmek mümkündür. Çünkü Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ın "Tekvin" bölümü, onlar arasında bir şeyin başlangıcı anlamına gelen "Bereşit" adıyla meşhur olmuştur. Dolayısıyla surelerin isimleri de başlangıç kelimeleriyle adlandırılması tesadüfi değildir.³⁷⁴ Böylelikle "Kâria", "Tekasür" vd. surelerin isimlendirilmesi hep bu yolla meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra Klimoviç surelerin adlandırılmasının Kur'an'a nokta ve hareketlerin konulmasından sonraki dönemlere ait olduğunu ileri sürmüştür.³⁷⁵

Klimoviç, Kur'an metinlerinin (surelerin) kronolojisini araştıran Sovyet oryantalist Arap dili uzmanı, K. Kaştaleva'nın konuyla ilgili görüşlerinin daha isabetli olduğunu dile getirmiştir. Çünkü Kaştaleva Kur'an'ı tarihi bir yapıt olarak ele almış ve araştırma sürecinde kendine özgü terminolojik yöntem kullanmıştır.³⁷⁶

³⁷¹ Sönmezsoy, s. 195.

³⁷² A'zami, s. 103.

³⁷³ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 14.

³⁷⁴ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 15.

³⁷⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 68.

³⁷⁶ Kaştaleva "Kur'an'ın 8, 24 ve 47. surelerin kronolojisi" adlı çalışmasında Hz. Muhammed'in Medine dönemine ait birkaç ayetin terminolojisinden bahsetmiştir. Ona göre Kur'an surelerin Mekke ya da Medine sureleri olarak isimlendirilmesine rağmen sure muhtevasındaki ayetlerin çoğunluğu farklı dönemlere ait olduğunu iddia etmiştir. Kaştaleva 47. "Muhammed" suresinden bahsederken Batı

Klimoviç, Batılı oryantalist F. Buhl'un Kur'an hakkında görüşlerini benimseyerek Kur'an'ın kendine özgü birtakım özelliklerle sınırlı olduğunu, ondaki tarihi olayların açık ve net olmadığını, özel isimlerin istisnai ya da anonim bir şekilde geçtiğini, önemli olaylar ve durumlar sathi bir şekilde ele alındığını, "tarihi değeri olmayan" peygamber efsanelerine geniş bir şekilde yer verildiğini ve Allah'ın vahyi düzensiz ve karma karışık bir durumda olduğunu, bundan dolayı ne zaman söylendiğinin tespitinin çok zor olduğunu ileri sürmüştür.³⁷⁷ Bunun yanı sıra Klimoviç, Kur'an'da geçen tarihi hadiselerin yetersiz olduğunu ve onların ek bilgilerle tamamlanması gerektiğini dile getirerek yine Buhl'ün görüşüne atıfta bulunmuştur. Zira Buhl, Kur'an'da tamamlanmayan olayların çok olduğunu ve hatta insanlık edebiyatının birçok alanında bile böylesi yanlışların yapılmadığını dile getirmiştir.³⁷⁸

Klimoviç, hâlihazırda elimizde bulunan Kur'an'ın kronolojisi ile sure ve ayetlerin tertibinin, çağdaş İslam araştırmacısını tatmin etmeyeceğini, bunun yeniden gündeme getirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre Kur'an kronolojisinde en büyük sorun, araştırmacıların, görüşlerini genellikle Muhammed'in siyeri, farklı tefsirler ve onlardan gelen rivayetlere dayandırmış olmalarındandır.³⁷⁹

Ayetlerin kronolojik bir şekilde yerleştirilmemesinin anlam kopukluğuna yol açtığını söyleyen Klimoviç, Kur'an'ın sure ve ayet kronolojisinin önemini ancak 1963 senesinden, yani Kraçkovskiy'nin ölümünden ve Kur'an tercümesinin yayımlanmasından sonra bilindiğini söylemiştir. Zira Kraçkovskiy, Kur'an mealinde surelerin Mekki ya da Medeni olduğundan bahsetmemiştir. Kraçkovskiy mealinin sonunda Nöldeke ve Schwalli'ye ait surelerin kronolojik tertibini şema tarzında vermiş ve onların yaptığı tertibin birçok şüpheyi içerdiğini ardından yazdığı notlarda belirtmiştir.³⁸⁰ Bunun yanı sıra Müslümanlar arasında Kur'an'ın kaç sure olduğu hususunda ittifak edilen bir görüşün olmadığını dile getiren Klimoviç, Şianın sure sayısı

oryantalistleri Grimme, Nöldeke, Shwalli gibi düşünürlerin görüşlerine yer verir. Grimme söz konusu surenin Medine döneminin ilk yıllarına (Bedir öncesi) ait olduğunu söylemiş, Nöldeke ile Shwalli ise Bedir sonrasına ait olduğunu savunmuştur. Nöldeke, surede savaşa katılmayı reddedenlerden bahsedildiği için Bedir'den sonraki döneme ait ihtimalinin daha yüksek olduğunu savunmuştur. Söz konusu ihtilafın üzerinde duran Kaştaleva, şayet bu ayetin savaştan önce ya da sonra olduğunu söylemek zor bir durum ise bu savaşın Bedir civarında mı, yoksa başka bir yerde mi olduğunu söylemenin daha zor olacağını belirtmiştir. Kaştaleva adı geçen surenin 22, 24, 28, 30, 34 ayetlerine atıfta bulunarak ayetlerin siyak ve sibakı itibarıyla Mekkeli müşriklere yönelik olmadığını, Hz. Muhammed'in Müslümanlar arasında savaşa katılmayanlara yönelik olduğunu ileri sürmüştür. (Bkz: Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 75-76).

³⁷⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 76.

³⁷⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 76.

³⁷⁹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 20.

³⁸⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 78.

hususunda görüş farklılıklarına değinmiş, Sünnilerin, 115. Nurayn suresini Mushaflarına dâhil etmediklerini eleştirmiştir.³⁸¹

Kur'an'a ve surelere bir bütün olarak bakamayan oryantalistler ve onlar gibi düşünenler, sureler ve ayetler arası intizam ve irtibatı anlayamamaktadırlar. Kur'an-ı Kerimin mevcut tertibinin hatalı olduğunu söyleyerek başka tertipler teklif etmektedirler. Hâlbuki Kur'an, nazil olduğu sıraya göre düzenlenmeyip, vahye müstenit olarak Peygamber efendimizin emriyle elimizdeki mevcut şekliyle tertip edilmiştir. Genel olarak baktığımızda sureler içinde yer alan ayetlerin tertibi bizzat Hz. Peygamberin verdiği emre göre sıralanmış olduğu hususunda herkes müttefiktir. Farklı şaz ve ferdi görüşler bulunmakla birlikte, ayetlerin Kur'an'da dizilişleri hususunda re'y ve içtihadı yer verilmemiştir.³⁸² Surelerin tertibine gelince bu konuda İslam âlimleri farklı görüşlerini dile getirmişlerdir. Bir kısmı surelerin tertibinin tevkifi, bir kısmı da içtihadî olduğu kanaatindedirler. Kur'an surelerinin tertibinin içtihadı olduğunu söyleyenlerin başında İmam Malik gelmektedir.³⁸³ Ona göre sahabiler, Hz. Peygamber'den işittikleri Kur'an vahyini kendi içtihadları doğrultusunda tertip etmişlerdir. Aynı görüşte olan Bakillani de Mushaflardaki sure tertibinin sahabe içtihadına dayandığını söylemektedir.³⁸⁴

Sure tertibinin içtihadı olduğunu savunanlar, bir taraftan Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsah ederken sureleri yeniden tertip ettirmesini, diğer taraftan da Hz. Ali, Abdullah b. Mesud ve Übey b. Ka'b gibi hususi Mushaf yazan sahabilerin söz konusu Mushaflarını farklı tertipte yazmalarını görüşleri için delil olarak sunmuşlardır. Çünkü hususi Mushaflardaki sure tertibi birbirinden farklı bir şekil arz ediyordu. Mesela Hz. Ali'nin mushafı Alak suresi ile başlıyor, bunu Müddessir, Nun, Müzzemmil, Tebbet ve Tekvir sureleri takip ediyordu. Mekki sureler bittikten sonra Medeni sureler arka arkaya sıralanıyordu. İbn Mesud'un mushafı ise Bakara suresi ile başlıyor, Nisa, Âli İmran ile devam ediyor. Übey b. Ka'b'ın mushafında da bunun gibi farklılıklar vardı.³⁸⁵

Sure tertibinin tevkifi olduğunu savunanlar arasında İbnü'l Enbari, Nahhas, Kirmani, Alusi gibi âlimler bulunmaktadır. Onlar Cebrail (a.s.) vahiy getirdiği zaman Hz. Peygamber'e her surenin yerini bildirdiğini, surelerin tertibi de ayet ve harflerin tertibi gibi hepsinin de Peygamber (s.a.v.) tarafından yapıldığını savunmuşlardır. Bunun

³⁸¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 5.

³⁸² Zerkânî, I, 281-283.

³⁸³ Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l- Kur'ân*, Beyrut 1971, Mısır, Tarihsiz, I, 257.

³⁸⁴ A'zami, s. 112.

³⁸⁵ Celaleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l- Kur'ân*, Medine, Tarihsiz, II, 406.

yanı sıra bazıları Kur'an surelerinin tertibi kısmen tevkifi kısmen de içtihadı olduğunu beyan etmişlerdir. Onlardan birisi de İbn Atiyye'dir. Subhi Salih, surelerin bugün Mushaf'ta görüldüğü şekliyle tertip edilmişinde tercihe değer olanın içtihadı değil, tevkifi görüş olduğunu ifade eder ve bazı sahabilerin elindeki farklı tertipte Mushaf bulunduğunu şöyle izah eder: "Sahabenin özel Mushaf'larını tertip etmeleri şahsi bir seçim idi. Onlar hiçbir zaman başkalarını bu tertibe zorlamamışlar ve bunlara muhalefetin haram olduğunu iddia etmemişlerdir."³⁸⁶ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi onlar bu mushafı başkası için değil, kendi şahısları için yazmışlardı. Nihayet ümmet Hz. Osman'ın tertibinde ittifak edip onu alınca kendileri de şahsi Mushaf'larını terk etmişlerdir.

Sure ve ayetlerin bağlamından kopuk, mantıksız bir biçimde dizilmiş olduğu iddiasına katılmak mümkün görünmemektedir. Zira Kur'an'ın ayetleri arasındaki tertip ve uyum sadece ince ve latif bir edebi zevk değil, derin ve geniş bir ilim ve hikmetin dahi sayıya sığmaz türlü intizamını içine alır. O yalnız, bazı ecnebilerin zannettikleri gibi, cismani bir uzunluk, orta ve kısalık gibi bir sayı işi değildir. Onun içinde, ebedi bir hayatın ecza ve azaları arasındaki uygunluk gibi, duyguları okşayan, kalbin derinliklerine inen, akıl ve mantığa uygun düşen nispetler vardır. Gökteki süreyya yıldızları ile yerdeki cazibenin umumi kanunları tamamıyla konya bile, Kur'an ayetleri arasındaki tenasüp yine sonsuzluğunu muhafaza edecektir.³⁸⁷

Surelerin isimlendirilmesi meselesini değerlendirecek olursak, rivayet edilen hadislerden anlaşılacağı üzere bir kısım surelerin isimleri Hz. Peygamber tarafından verildiği kesindir. Hz. Peygamber tarafından verilen bu isimlerle sureler arasındaki münasebetlere bakılarak, geri kalanların isimleri de sahabiler tarafından verilmiş olabilir. Çünkü bir surenin birden fazla ismi bulunmaktadır. Örneğin, İnsan-Dehr, Fatır-Melaike, İsrâ-Beni İsrail gibi... Fatıha suresinin yirmi kadar ismi vardır. Hatta iki veya daha çok sure grubuna verilen adlar da söz konusudur. Zehrevan, Muavvizeteyn, Muavvizat, Müsebbihat, Havamim, Tavasın gibi.³⁸⁸ Sureler isimlerini, kıssasını ihtiva ettikleri şahsiyetlerden³⁸⁹ (Nuh, Hud, İbrahim, Yusuf gibi) veya topluluklardan (Cin, Melaike, Münafikun, Muttaffifin gibi) veya konulardan birinden yahut ilk

³⁸⁶ Salih, *Mebahis*, ss. 82-83.

³⁸⁷ Hamdi Yazır, I, 66; Osman **Keskiöglü**, *Son İlahi Kitap Kur'an-ı Kerim*, Ayyıldız Yay., Ankara 1983, ss. 33-34.

³⁸⁸ Suat **Yıldırım**, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Yay., İstanbul 1983, ss. 53-54.

³⁸⁹ Ancak bu bir kaide değildir. Mesela Hz. Musa'ya çok yer ayrıldıkları halde A'raf, Taha ve Kasas surelerinden hiç biri "Musa suresi" adını taşımamaktadır.

kelimelerinden, ya da başlarındaki Hurûf-ı Mukattaa'dan (Taha, Yasin, Kaf, Sad gibi) almışlardır.³⁹⁰

Ancak bazı âlimlere göre bütün surelerin ismi Hz. Peygamber tarafından verilmiştir. Bu âlimlere göre Kur'an surelerinin isimleri bizzat vahiy sahibi tarafından yapılmıştır. Çünkü hadis-i şeriflerde surelerin adları zikrolunur. Fatiha suresi, İhlas suresi, Yasin suresi, Kevser suresi gibi.³⁹¹

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, Kur'an'da yer alan her bir sure kendi ismini, sure içindeki önemli mesele ve konudan almıştır. Sure ismiyle ilgili konu, sure içinde geniş bir şekilde bahsedilmeyebilir. Bu açıdan Klimoviç iddiasında haklı olabilir, ancak surenin muhtevasının ismiyle hiç alakadar olmadığını varsaymak doğru bir görüş değildir. Sözelimi, Bakara suresinin ismi hakkında bir değerlendirme yapılacaksa, inek, Musa (a.s.) döneminde insanlar için çok önemli bir konumda idi. İneğin, hayatlarında böylesine merkezi bir yer tuttuğu bu insanlar, zamanla “inek olmasaydı, toprağı süremezdik, rıziksız kalır ve ölürdük” sonucuna ulaşırlar. İneğe bir kutsallık atfeder, kimsenin dokunmasına izin vermezlerdi. Peygamberlerin esas görevi Allah'ın birliğine davet etmek olduğundan dolayı Allah, Musa (a.s)'ın kavmine bir ineği kesmesini emretmiştir. Tabii ki, burada inek sadece bir semboldür. Bu kesimle aslında ineğe tapma fikri, inekperestlik, Allah'a şirk koşma inancı kesilmiş, ortadan kaldırılmış oluyordu.³⁹² Aynen bunun gibi Ankebut suresi de ismini surenin 41. ayetindeki ankebut (örümcek) kelimesinden almaktadır.³⁹³ Surede Allahtan başka dostlar edinenler ve onların kurdukları teşkilatlarını (Mekke müşrikeleri) bir örümcek ağına benzetmektedir. Örümcek ağının bir rüzgârla tarumar olması, çabuk yıpranarak bozulması herkesçe malumdur. İşte ayet-i kerime müşriklerin dayandığı ve tutunduğu yolun çürük olduğunu, çabuk bozulup yok olacağını anlatmaktadır. Sure, peygamberi yalanlayıp şirke düşen müşriklerin yukarıdaki hallerini anlatması müminler için güzel bir ibret olması nedeniyle bütün bu surenin özünü teşkil etmektedir ve sureye ankebut isminin verilmesi de gayet makuldür denilebilir.

Surelerin isimlendirilmesinin Kur'an'a nokta ve hareketlerin konulması dönemine ait olduğu iddiası da tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Çünkü Kur'an'ın bir Mushaf

³⁹⁰ Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, s. 53.

³⁹¹ Keskiöglü, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 111.

³⁹² Hamdi Yazır, I, 320-321.

³⁹³ Muhammed Tahir **İbn Âşur**, *Tefsir et-Tahrir vet-Tenvir*, Darü't-Tunise, Tunis 1984, XX, 199.

haline getirildiği zaman sure isimleri sahabiler tarafından bilinmekteydi. Sahabilerin namazda okuduğu surelerin isimlerinin rivayetlerde geçmesi bunun açık bir kanıtıdır.³⁹⁴

Kur'an'da surelerin sayısı hususunda Müslümanların ittifak ettiği bir görüşün olmadığı iddiası da temelsiz bir iddiadır. Zira önceki bölümde de zikrettiğimiz gibi, Sünniler ile Şia camiası arasında Kur'an'da 114 surenin olduğu konusunda hiçbir görüş farklılığı yoktur. Nurayn suresiyle ilgili iddialar kimin tarafından ve ne zaman uydurulduğu da belli değildir.³⁹⁵ Söz konusu iddia, yani Hz. Muhammed ve Ali'ye verilen "iki nur" unvanı yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şia camiasında ilk defa Tusi'den sonra çok geç bir tarih olan H. 7. asırda görülmektedir.

3.1.4. Klimoviç'e Göre Kur'an'ın Nüshaları ve Diğer Dillere Tercüme Edilmesi

Bilindiği gibi ilk derlenen Mushaf, Hz. Ebu Bekir'den sonra Hz. Ömer'e, onun vefatından sonra da kızı Hz. Hafsa'ya geçmiştir. Üçüncü halife Hz. Osman döneminde de lehçe ve kıraât farklılıkları ortaya çıkınca Hz. Hafsa'dan istenen bu Mushaf Zeyd b. Sabit başkanlığındaki bir heyet tarafından çoğaltılarak büyük şehirlere gönderilmiştir. Hâlihazırda bizim kullandığımız ve okuduğumuz Kur'an metni, Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushafa dayanmaktadır. Bu çoğaltılan Kur'an nüshalarının sayısı hususunda farklı rivayetler mevcuttur. Ancak âlimlerin çoğu bunun yedi adet olduğu görüşündedirler. Bunlardan birisi Medine'de bırakılmış diğerleri de Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderilmiştir.³⁹⁶

Klimoviç, bizim asrımıza kadar ulaşan en eski Kur'an nüshasının MS. VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başlarında Haccac'ın emriyle oluşturulan Kur'an nüshası olduğunu söylemektedir. Yazar, Müslümanların, asrımıza kadar ulaşan Kur'an nüshasının Osman nüshası ve diğer Mushafların onun kopyası olduğunu benimseyen yanlış bilgilere inandıklarını ileri sürmüştür. Ona göre böylesi bir inanç hakikatı pek yansıtılmamaktadır.³⁹⁷ Çünkü Hz. Osman nüshası telakki edilen nüshada diaktriya³⁹⁸ işaretleri mevcuttur. Hâlbuki Hz. Osman döneminde söz konusu işaretler yoktu. Bu açıdan bakıldığında söz konusu nüsha tahminen VIII. yüzyılın başında, yani Hz.

³⁹⁴ Buharî, "Sıfatu's-Salat", 14,15,16,17,18; Keskiöglü, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 111.

³⁹⁵ Okiç, s. 10.

³⁹⁶ Süyûtî, *İtkân*, II, 393.

³⁹⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 70.

³⁹⁸ Kûfi yazısında noktaların yerine konulan çizgi işaretlerdir.

Osman'ın ölümünden elli sene sonra yazılmış olma ihtimali yüksektir. Klimoviç, Osman nüshasının Şebunin (1867-1937) tarafından ayrıntılı olarak incelendiğini belirterek onun görüşlerine eserinde geniş bir şekilde yer vermektedir.³⁹⁹ Bunun yanı sıra önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Klimoviç, kan izleri olan birçok Kur'an nüshasının Mısırda, Endülüste (XII. yüzyıldan donra Marokko'da), İstanbul'da ve Filistin gibi birçok memlekette ortaya çıkması, İslam dininin halifeleri ve feodal beyleri kutsallaştırmaları ve onlara ilahlık atfetmeleri ile doğrudan ilişkili olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁰

Klimoviç, birbiriyle çelişkili olan ilk Kur'an nüshalarının halifeler tarafından imha edilmesi, Kur'an'ın yazılması, oluşturulması ve redakte edilmesi ile ilgili tarihi bilgilere ulaşmamıza engeller oluşturduğunu ifade etmiştir. O, Kur'an'ın en eski nüshası sayılan Basra nüshasında ayet sayısının 6204, bir sonraki Kufe, Hint ve diğer nüshalarda 6236, hâlihazırda genel kabul görülen Kur'an nüshalarında ise ayet sayısının 6226 ya da 6238 olarak bilinmekte olduğunu söylemiştir.⁴⁰¹

Şebunin'in yukarıdaki bahsi geçen tespitinin isabetli olduğunu son zamanlarda bu konuda yapılan incelemeler desteklemektedir. Nitekim Tayyar Altıkulaç tarafından Hz. Osman nüshası üzerinde yapılan incelemeler sonucunda Taşkent'te bulunan Hz. Osman nüshası olarak bildiğimiz Kur'an-ı Kerim nüshasının Hz. Osman dönemine ait olmadığı sonucuna varılmıştır. İncelemeler sürecinde hâlihazırda Taşkent'te bulunan Kur'an Mushafının dörtte ikisinin bulunmadığını dile getiren Tayyar Altıkulaç, Kur'an ayetlerindeki bazı kelimelerin eksik yazılması ve kâtip sehvi gibi değerlendirilebilecek bazı hataların tespit edilmesi Hz. Osman tarafından belli başlı merkezlere gönderilen Mushaflardan biri olmadığını da delillerinden biri olduğunu dile getirmektedir. Bunun yanı sıra deri üzerine Kufi hatla yazılmış olan nüshada hareke bulunmamakla birlikte benzer harfleri birbirinden ayırmak üzere nadir olarak noktalar kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁰² Bundan dolayı konuyla ilgili araştırma yapan Rus oryantalist Şebunin ve onun sözünü destekleyen Klimoviç söz konusu iddialarında haklı bulunmaktadır. Ancak Klimoviç'in, iddia ettiği gibi Mısır'da, Endülüs'te, İstanbul'da ve Filistin gibi birçok memleketteki Kur'an nüshalarında kan izlerinin tespit edilmesi, Müslümanların halifeleri ve feodal beyleri kutsallaştırmaları ve onlara ilahlık atfetmeleri ile hiçbir

³⁹⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 70.

⁴⁰⁰ Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Uagizdari*, b. 7.

⁴⁰¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 73.

⁴⁰² Geniş bilgi için bkz: Tayyar **Altıkulaç**, *Hz. Osman'a izafe edilen Mushaf-ı Şerif*, Nümune Matbaacılık, İstanbul 2007, ss. 65-72.

ilişkisi yoktur. Çünkü İslam tevhit inancına dayanmaktadır. Tek ve Yegâne olan Allah'a iman etmek, ondan başkasını ilah olarak tanımamak bu dinin temelidir. Bize göre Mushaftaki kan izlerinin silinmemesi veya temizlenmemesi onun tarihi bir eser olmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü antik bir eserin olduğu gibi gelecek nesle ulaşması, orijinalliğinin korunması ve eskinin yadigârı olması açısından son derece önemlidir.

Kur'an nüshalarındaki ayetlerin sayısına gelince gerçekten de Klimoviç'in yukarıda zikrettiği sayı ile elimizdeki mevcut Kur'an'daki ayet sayısı uyuşmamaktadır. Buna göre konuya tam hâkim olmayan kişiler tarafından Kur'an metninde daha sonraki dönemlerde bir eksilme mi olmuştur kuşkusunu doğuracak sorgulamaların yapılacağı tabiidir. Kur'an'ı oluşturan âyetlerin belirlenmesi tamamen vahye dayanmaktadır. Kur'an'daki bir ifadenin âyet sayılıp sayılmamasında rey ve ichtihad geçerli değildir.⁴⁰³ Yani ayetlerin tespiti tamamen vahye dayandığından Kur'an'ı âyetlere ayırma kesin bir kaideye tabi değildir. Bu hususta kıyas ve re'ye başvurulamaz. Bunun için "*elif lâm mîm sâd*" bir âyet olduğu halde ona benzeyen "*elif lâm râ*" bir âyet değildir. "*Yâ sîn*" bir âyet olduğu halde ona benzeyen "*tâ sîn mim*" bir âyet değildir. "*Hâ mîm ayn sîn kâf*" iki âyet olduğu halde ona benzeyen "*kâf hâ yâ ayn sâd*" bir âyet olup kendisinden sonra gelen âyetin bir parçasıdır.⁴⁰⁴ Âyetler sıralanırken ne vahyin nüzul sırası izlenmiştir, ne de konu sırası gözetilmiştir. Bir sözün âyet olması, ancak nakil ve dinleme yoluyla belirlenebilir. Sahabe Kur'an'ı Hz. Peygamber'den dinlemiş, dinlediklerini o okurken, nerede duruyor, nerede bir kelimeyi bir kelimeye vaslediyorsa aynı şekilde kendilerinden sonrakilere aktarmışlardır. Kur'an-ı Kerimin ayetlerinin tertibi hakkında ister sahabilerin, ister hülefa-i raşidinin hiçbir müdahalesi olmamıştır. Sahabe, Hz. Peygamber'in sürekli durduğu yerleri âyet saymışlar, başka bir kelimeye geçtiği yerleri ise âyet saymamışlar, bazen durduğu bazen de geçtiği yerlerin âyet olup olmadığı konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir.⁴⁰⁵

Bazı âlimlerin Kur'an'da ayet sonu (durak) saydığı yerleri diğerlerinin saymaması, Mushaf'ta tek ayet olarak yer alan bazı ayetlerin bir kısım âlimlerce iki veya üç ayet sayılması, sure başlarındaki besmelelerle, yine bazı sure başında bulunan harflerden (hurûf-ı mukattaa) her birinin müstakil birer ayet kabul edilip edilmemesi

⁴⁰³ Zerkânî, I, 275.

⁴⁰⁴ Süyûtî, *İtkân*, I, 432, Hasan Keskin, "Ayetlerin sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri", *CÜİF Dergisi*, XIII/2- 2009, s. 53.

⁴⁰⁵ Keskin, s. 53; Ayrıca bkz: Zerkeşî, I, 252; Süyûtî, *İtkân*, I, 433-434.

gibi sebeplerden dolayı ayet sayısında her biri 6000'in üzerinde olan farklı rakamlar ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁶ İbn Abbas'dan gelen bir rivayete göre o bu sayının 6616 olduğunu söylemiş, ayet sayısını 6204, 6214, 6219, 6225, 6236 olarak tespit edenler de olmuştur.⁴⁰⁷ İşte ayetlerin toplam sayısının farklılık arz etmesi bundan dolayı meydana gelmiştir.

Bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi Ubey b. Ka'b ve İbn Mesud gibi sahabilerin her ikisinin kendilerine ait şahsi Mushafları vardı. Onlar vahyi günü gününe takip etmiş ve ulaşabildikleri malzemelere onu kaydetmişlerdi. Fakat her iki sahabi de yazmış olduğu Mushaflarında sure tertibi açısından farklı bir yol izlemişlerdi. Yani yazdıkları Mushaflar, ayet tertibi açısından her hangi bir farklılık göstermese de surelerin sıralanışı ve ayetlerin sayısı bakımından birbiriyle örtüşmüyordu. Örneğin İbn Mesudun Mushafındaki sure sayısı 112 ise, Übey b. Ka'bın Mushafındaki sure sayısı 116 idi.⁴⁰⁸ Ancak sure sayısının ve ayetlerin sıralanışının farklı oluşunu onların dikkatsizliğine atfedemeyiz. Bu gibi farklılıkların olması onların bazı sureleri kabul etmedikleri anlamına da gelmez. Muhsin Demirci'ye göre eksik sureler söz konusu rivayetleri nakleden ravilerin hatası sonucu sehven rivayet dışı bırakılmış ya da bu noktadaki bazı imkânsızlıklar yüzünden Übey b. Ka'b ve İbn Mesud onları şahsi nüshalarına kaydedememiştir.⁴⁰⁹ Fakat Hz. Osman döneminde çoğaltılan ve farklı beldelere dağıtılan Kur'an nüshalarının sure sayısında herhangi bir farklılık söz konusu olmamıştır.

Klimoviç, Kur'an'ı inceleme konusunda erken dönem elyazmalarının araştırılmasının çok önemli olduğunu ifade etmiş ve söz konusu araştırma faaliyetleri olmadıkça Kur'an'ı tam anlama ve tercüme etmenin imkânsız olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁰ Yazar Batıda ve Rusya sınırları içerisinde yapılan Kur'an tercümelerine de değinmiş, zaman zaman onların görüşleriyle tercüme yöntemlerini eleştirmiştir. Arthur Arberry'nin (1905-1969) Kur'an'ın İngiliz diline tercümesinin estetik ve keyfi bir özelliğe sahip olduğunu, Kur'an ayetlerinin şiirsel bir biçimde tercüme edildiğini ve Kur'an ayetlerinin Mekkî ya da Medenî olduğunu belirtmediğini eleştirmiştir. Söz konusu tercümenin bilimsellik özelliğinden ziyade mistik özelliğinin ağır bastığını dile

⁴⁰⁶ Yusuf Şevki Yavuz ve Abdurrahman Çetin, "Ayet" *DİA*, Ankara 1991, IV, 243.

⁴⁰⁷ Süyûtî, *İtkân*, I, 434-435.

⁴⁰⁸ Süyûtî, *İtkân*, I, 423-427.

⁴⁰⁹ Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, ss. 82-83.

⁴¹⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 77.

getirmiştir.⁴¹¹ Klimoviç, Kraçkovskiy tercümesindeki Yahudi ve Hıristiyanlıkta da mevcut bulunan, örneğin Gabril yerine Cebrail, Noy'un yerine Nuh, İosif'in yerine Yusuf, Mariya'nın yerine Meryem vd şahıs isimlerinin Arapların kendi kullarılarında olduğu gibi bırakılmasının ve böyle tercüme edilmesinin daha isabetli olacağını belirtmiştir.⁴¹²

3.1.5. Klimoviç'e Göre Kur'an'ın Okunması (Yedi Harf ve Kıraat)

Bilindiği gibi yedi harf ve kıraât meselesi sadece oryantalistleri meşgul eden bir konu değil, Müslümanlar tarafından da çok tartışılan bir meseledir. Yedi harf ve kıraât birbirine karıştırılmış; bazen ikisinin aynı şey olduğu söylenirken, bunların ayrı ayrı şeyler olduğu ve bir ihtiyaca cevap olarak ayrı ayrı menşelerden geldikleri de zikredilmektedir.⁴¹³

Klimoviç'in konuyla ilgili görüşlerini değerlendirmeden önce yedi harf ve kıraat hakkında birkaç hususa değinmek istiyoruz. İslam âlimlerinin çoğu yedi harf ve kıraatin ayrı ayrı şeyler olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre yedi harften maksat yakın manada olan muhtelif lafızlardır. Muhammed Hamidullah konuyla ilgili şöyle demektedir: "Diller her zaman kendi içlerinde lehçe ve ağız farklılıklarına sahip olmuşlardır. Aynı dili konuşan ülkelerde, bir bölgenin ahalisi diğer bir bölgeye mensup olanların dilini tamamen anlayamamaktadır. Hz. Muhammed dini kolay kılmak için ve onu insanların mütevazı bir biçimde yaşayabileceği bir vasatta tutmak için çeşitli çarelere başvurmuştu. İşte bunun bir tatbikatı olarak, Hz. Peygamber Kur'an-ı Kerim'in metni için bile lehçe ve ağız farklılıklarına müsamaha gösteriyordu. Zira mühim olan kelime değil, mana idi. Bu demektir ki okuyuş tarzı değil, önemli olan Kur'an hükümlerinin tatbiki ve hazmedilmesiydi."⁴¹⁴ Görüldüğü gibi sahih anlamı ortadan kaldırmamak koşuluyla bir ayette yer alan herhangi bir kelimeyi eşanlamlısıyla değiştirerek okumak diye ifade edebileceğimiz bu kıraât tarzı bazı sahabilere nispet edilen rivayetlerde bildirilmiştir. Örneğin "ke'l-ihnil-menfûş" ayetinin İbn Mesut'dan gelen bir rivayette "ke's-sûfil-menfûş" tarzında okunması buna misal olabilir.⁴¹⁵ Fakat yedi harf meselesi, Hz. Osman'ın Mushafları çoğaltması vesilesiyle bir harfe, Kureyş lehçesine indirilmiş ve yedi harf tarihsel bir olgu olarak tarih raflarına kaldırılmıştır.

⁴¹¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 77.

⁴¹² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 80.

⁴¹³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulu*, TDV Yay., Ankara 2012, s. 96.

⁴¹⁴ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 95.

⁴¹⁵ Demirci, *Kur'an Tarihi*, ss. 154-155.

Sözlükte kırâat kelimesi “okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek” anlamındadır. Kur’an ilimleri terimi olarak kırâat çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Râgıb el-İsfahânî’ye göre kırâat “Tertilde harf ve kelimeleri birbirine katmaya” denir.⁴¹⁶ Kırâat imamlarının her birinin tercih ettiği okuyuş biçimi içinde kırâat terimi kullanılmıştır. Örneğin, Âsım kırâatı, Nâfi kırâatı gibi. Kırâat, med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve irab bakımından olan değişikliklerin genel adıdır. Bidayette nokta ve harekeden mahrum olan Arap yazısında bu gibi ihtilafların meydana gelmesi tabiidir.

Klimoviç, yedi harf ve kırâat meselesini Hz. Osman döneminden sonra, istinsah edilen Mushaf’ta yapılan çalışmalar bağlamında ele almıştır. Ona göre Hz. Osman nüshasının istinsahından sonra Kur’an ayetlerinin metinleri bazı değişikliklere uğramıştır. Kur’an metinlerine müdahale en son 702 senesinde İrak’ta Haccac’ın (660-714) tavsiyesiyle yapılmıştır. Bu zamana kadar Kur’an’ın farklı okunuşları ortaya çıkmıştı. Çünkü eski Arap yazısında şedde ve harekeler gibi işaretlerin olmaması dolayısıyla hangisinin fiil, ya da mazi ve muzari olduğunu ayırt etmek çok güçtü.⁴¹⁷

Klimoviç’e göre erken dönem Hicaz ve Kufe yazısının tekemmül etmemiş olmasından Kur’an kâriyelerinin ezbere söylediklerine kendilerinden farklı renk ve anlamlar katma ihtimali yüksektir. Böyle bir durumda Kur’an kâriyelerinin özel ilgi hayatı, yakınlarının istek ve hevesleri ve kendilerinin siyasi ve dini görüşlerinin etkili olabileceği söz konusu olabilir. Kabul edilen kırâat türü sonradan işaretlerin konulmasına da tesir etmiştir. Böylece Klimoviç Reci Blacher’in “Kur’an’ın kırâat ilmi Kur’an metnini belirlemeye tesir ettiği” sözünü paylaşmıştır.⁴¹⁸

Nokta ve harekeden mahrum olan Arap yazısını sahabilerin hatasız bir şekilde okumaları mümkündür. Çünkü ana dilleri olması hasebiyle nispeten daha az hata yapıyorlardı. Ancak hicri birinci asrın ikinci yarısından itibaren Arap olmayan unsurların İslam’a girmeleri ve bunların Arapça bilmemeleri sebebiyle, Kur’an’ı yanlış okuma hadiselerine sık sık rastlanır olmuştur. Gerçekten de kırâat meselesi ileride oryantalistlere hak verdirecek bir mahiyet arz etmiştir. Çoğunlukla onların kırâat hususunda getirmiş oldukları misallerin hemen hemen çoğu şazz ve meşkûk olan haberlerdir. Ama İslamiyet, bu kırâat meselesini baştanbaşa serbest bırakmamış ve kaideler altında toplamaya çalışmıştır. Bu ilk devirlerdeki çalışma sayesinde, sahiple sahii olmayan birbirinden ayırt edilmiş, sahii kırâatin sebepleri izah edilirken, sahii

⁴¹⁶ Râgıb el-İsfahani, *Müfredat Elfazı'l-Kur'an*, (thk. S. A. Davudi), Dar'ül-Kalem, Beyrut 2002, s. 668.

⁴¹⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 68.

⁴¹⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 69.

olmayanların da ne sebepten zuhur ettiği açıklanmıştır. Eğer oryantalistlerin dediği gibi, kıraâtte en mühim unsur yazı olsaydı, ilk zamandan itibaren zuhur eden bu meselede, onların “Kur’an ilk günden itibaren yazılıyordu ve sema yoktu” demeleri icap ederdi. Hâlbuki bunu asla söylemiyorlar, yani işlerine hangisi elverişli gelirse onu almakta beis görmüyorlar ve muhataplarını şüpheye düşürmek dahi onlar için bir kazanç oluyor.”⁴¹⁹

Klimoviç de bu meseleye dikkat çekmiş, eski Arap yazısında harekelerin olmamasının ciddi bir yanlışlığa götürebileceğini belirtmiştir. Gerçekten Kur’an ayetlerinde harekelerin olmaması özellikle Arap olmayanlar için büyük bir sorun teşkil edecekti. Örneğin, Tevbe suresinin 3. “*ennallâhe berûin minel müşrikîne ve rasûluh*” ayetinin “*rasûluh*” kelimesinde harekenin olmadığını farz edersek “*rasûlih*” olarak okunmaya da elverişlidir. Dolayısıyla harekelerin olmaması ayetin anlamı açısından da ciddi hataya sebep olabilecekti. Bu açıdan baktığımızda Klimoviç’in konuyla ilgili eleştirisini haklı sayabiliriz.

Ancak kâriilerin ezbere okuduklarına kendilerinden bir şeyler kattıkları ya da Kur’an metnine özel hayatı, dini ve siyasi görüşlerini sokmalarının etkili olduğu iddiasını kabul etmemiz mümkün görünmemektedir. Hz. Osman’ın çağdaşları onun Mushafını tetkik etmişler, nüshaların bulunduğu çeşitli bölgelere yolculuğa çıkıp, gönderdiği Mushaflar arasında varsa farklılıkları ortaya koymak için kelime kelime incelemişlerdir.⁴²⁰ Mustafa A’zami, Hz. Osman’ın şahsi korumasında bulunan Mushafı inceleyen Halis b. İyas b. Sahr b. Ebi’l Acem’den söz etmiş ve Medine Mushafından on iki yerde farklılık tespit ettiğini belirtmiştir.⁴²¹

Hz. Osman’ın şahsi nüshası bugün elimizdeki Mushafla tamamen uyuşmaktadır. Ama Medine Mushafı çok küçük birkaç sapma içermektedir ki bunları Mustafa A’zami eserinde şöyle sıralamıştır:

1. “*Ve vessa biha İbrahimü*”⁴²² ayetindeki *elif*’in fazlalığı (*ve evsa*).
2. “*Ve saariuu ila mağfiretin*”⁴²³ ayetindeki *vav* harfinin eksikliği (*saariuu*).
3. “*Ve yakulul lezine amenü*”⁴²⁴ ayetindeki *vav* harfinin eksikliği (*yakulu*).
4. “*Men yerteddu*”⁴²⁵ ayetindeki *çift del* (*yertedid*).

⁴¹⁹ Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 104.

⁴²⁰ A’zami, s. 140.

⁴²¹ A’zami, s. 140.

⁴²² Bakara, 2/132.

⁴²³ Âli İmran, 3/133.

⁴²⁴ Maide, 5/53.

⁴²⁵ Maide, 5/54.

5. “*Vellezinet te hazü mesciden*”⁴²⁶ ayetindeki *vav* harfinin eksikliği (*ellezine*).
6. “*Leecidenna hayran minhe*”⁴²⁷ ayetindeki *mim* harfinin fazlalığı (*minhuma*).
7. “*Vetevekkal alal azizir rahim*”⁴²⁸ ayetindeki *fe* harfinin *vav*’ın yerine geçmesi (*fetevekkal*) vd.⁴²⁹

Görüldüğü gibi söz konusu farklılarda ayetlerin anlamını değiştiren, tamamen başka bir anlam ifade eden bir husus bulunmamaktadır. Klimoviç’in konuyla ilgili iddiasının geçersiz olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bize göre halen elimizde bulunan Mushaf’la yukarıda bahsettiğimiz Medine Mushafı arasındaki bazı uyumsuzluklar Zeyd b. Sabit’in onları eşit derece görmesinden kaynaklanmıştır.

3.1.6. Klimoviç’e Göre Medine Hayatı ve Kur’an’ın Getirdiği Kanunlar

Klimoviç eserinde, surelerin Mekkî ya da Medenî tartışması meselesinden daha çok surelerin muhtevası ve özellikleri, Hz. Peygamberin Medine döneminde iken getirdiği bazı fikhî hususlara yönelik konuları ele almıştır. Ona göre, surelerin Mekkî ve Medenî olarak taksim edilmesi Kur’an’a karışıklıktan başka bir şey kazandırmamıştır.⁴³⁰ Yazar, Surelerin kronolojisi, isimleri ve Mekkî-Medenî oluşu hususunda gerek Batı’da gerek Doğu’da birçok araştırma yapıldığını⁴³¹ ve onların konuyla ilgili gayret ve çabalarına rağmen hiç birisinin doğru bir tespitte bulunamadığını ileri sürmüştür, araştırmacıların bir kısmının klerikal geleneğin ve bir kısmının ise Kur’an’ı “bitmez, tükenmez bir deniz” anlayışını savunanların etkisinde kaldığını dile getirmiştir.⁴³²

Klimoviç bundan sonra Hz. Peygamber’in Medine’ye varışının esas amacını ve getirdiği yeni kanunların Kur’an’a nasıl yansıdığını işlemiştir. Ona göre Muhammed’in eşi Hatice ve kendisini koruma altına alan amcası Ebu Talib’in vefatı üzerine kendi ideolojisine sahip çıkacak taraftar aramaya başlamıştır. Çünkü onun Mekke’de kalması pek mümkün değildi. Taif’e olan yolculuğu başarısız olunca, annesinin akraba bağlılığı olan Medinelilerle ilişki kurmuş ve Medine’ye din öğreticisi olarak değil, hakem olarak gitmiştir. Zira Medine’de eski Arap ve Yahudi kabileleri arasında birtakım yer kavgaları

⁴²⁶ Tevbe, 9/107.

⁴²⁷ Kehf, 18/36.

⁴²⁸ Şuara, 26/217.

⁴²⁹ A’zami, s. 141.

⁴³⁰ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 15.

⁴³¹ Klimoviç burada Müslüman âlimlerden İmam Süyûtî ve Batı oryantalistlerden G. Veil, A. Sprenger, V. Mür, İ. Rodvel, G. Grimme, T. Nöldeke, F. Shvalli ve R. Blaşer’i nazara almıştır.

⁴³² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 72.

mevcuttu.⁴³³ Medine'ye muhacir olarak giden Muhammed, adil hakem ve kurduğu cemiyetin siyasi lideri olarak tanındı. Kısa bir zaman zarfında oradaki anlaşmazlıkları barıştırmayı başaran Muhammed, Kur'an surelerinin birinde yer alan "*dinde zorlama yoktur*"⁴³⁴ kanununu ilan ederek dinde eşitliği savundu. Zaten söz konusu cemiyetin istediği de buydu, çünkü onlar maddi ve manevi sıkıntılardan kurtulma çaresinin peşindeydi. Ancak ilk vahiy döneminde olduğu gibi burada da sosyal demokrasiden söz etmek mümkün değildi. Örneğin, Mekke'de de Medine'de de faiz alan tefeciler çoktu, bundan dolayı sadece tüccarlara değil fakirlere de yönelik bir kural getirilmesi gerekiyordu. Böylelikle Muhammed fakirlerin lehine faizi yasaklayan ayetler getirmiştir. Ancak Kur'an'da faiz yasağı tam bir açıklığa kavuşturulmamıştır. Kur'an'da faiz yasağı borç verdiği paranın karşılığında iki kat, dört kat ya da çok fazla faiz alanlara yöneliktir. "*Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki felah bulasınız*".⁴³⁵ "*...Allah kazancı mübah, faizi ise haram kılmıştır.*"⁴³⁶ "*Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer mümin iseniz geri kalan faizi terkedin. Eğer böyle yapmazsanız Allah ve Resülü tarafından size savaş açıldığını biliniz. Eğer tövbe ederseniz, sermayeleriniz sizindir.*"⁴³⁷ Klimoviç'e göre zikri geçen "savaş"ta bir ilerleme olmamış, faizciliğin bazı sınırlamalarını getirmekle yetinmiştir. Muhammed'in faizle mücadelesi daha sonraki dönemlerde pek bir neticeye ulaşmamıştır. Çünkü Halifelik döneminde Arabistan ve diğer Müslüman ülkelerde gizli bir şekilde de olsa faiz yaşıyordu.⁴³⁸ Muhammed, kurduğu yeni cemiyetin sadece yasal başkanı değil, bununla beraber muhacirlerin istek ve taleplerinin mübelliği idi. O, Muhacir ve Ensar arasında cemiyette önemli konumda olabilmesi için akrabalık ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Sözelimi, Muhammed 50 yaşındayken Hz. Ebu Bekr'in 10 yaşındaki kızını kendisine eş olarak almıştır.⁴³⁹

Klimoviç'e göre, Kur'an ayetleri ilk başta soy ve kabileler arasında devam edegelen savaşları engellemek amacıyla Medine Araplarına göre uyarlanmıştır. Muhammed Araplar arasındaki ihtilafı bertaraf etmesi için din ilmini kullanmıştır.⁴⁴⁰ "*Hepiniz toptan, Allah'ın ipine (dinine) sımsıkı sarılın, bölünüp ayrılmayın. Allah'ın*

⁴³³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 26.

⁴³⁴ Bakara, 2/256.

⁴³⁵ Âli İmran, 3/130.

⁴³⁶ Bakara, 2/276.

⁴³⁷ Bakara, 2/278-279.

⁴³⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 27.

⁴³⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 29.

⁴⁴⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 105.

sizin üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah kalplerinizi birbirine ısındırmış ve onun lütfu ile kardeş oluvermişsiniz”⁴⁴¹ ayeti de yukarıdaki görüşü destekleyecek mahiyettedir. Muhammed Medine’de iken onun esas amacı kendine tabi olan Ensarın yardımıyla Mekkelilere karşı güç biriktirme ve Mekke’yi almaktı. İbn Hişam ve İbn İshak eserlerinde bahsedildiği gibi muhacirler, Mekkeli kervanlara en tehlikesiz aylar olarak bilinen Haram aylarda bile başlarına gelebilecek tüm kötü sonuçları göze alarak saldırıya çalışmıştır.⁴⁴² Kutsal sayılan, hatta putperest Araplar tarafından da saygı gösterilen aylarda Müslümanlara savaşın mecbur kılınması Muhammed tabilerini telaşa düşürmüştü.⁴⁴³ Eskiden beri adet haline gelen geleneği bozmak birçok kargaşaya neden olacağını söyleyen Klimoviç, böyle bir durumun Kur’an ayetinde de yer aldığını dile getirmiştir. Konuyla ilgili ayete Klimoviç şöyle anlam vermiştir: “Sana hürmetli ayı ve bu ayda savaşmanın hükmünü sorarlar. De ki: “O ayda savaşmak büyüklüktür”.⁴⁴⁴ Bundan dolayı Medine’de bulunan ziraatla uğraşan muhacirlerin savaşma ve cihat etme operasyonlarına istekleri olmadıkları görülür. Kur’an’ın şu ayetinde bu husus dile getirilmektedir: “Hoşlanmasanız da savaş size farz kılındı. Olur ki hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırlı olur. Olur ki sevip arzu ettiğiniz bir şey sizin için şerli olur. Gerçeği Allah bilir, siz bilmezsiniz”.⁴⁴⁵

Klimoviç’e göre Medine’deki muhacirler ve Mekkeliler arasındaki korkunç, dehşetli savaşların şahidi olan Ka’b b. Züheyr’in ilgili mevzu hakkında savaşı canavara ve hayvana benzetmesi ve aynı zamanda Kur’an’da şairlere yönelik olumsuz görüşlerin olması tesadüfi değildir.⁴⁴⁶ Klimoviç, Mekke’nin fethedilmesi ve Müslümanların eline geçmesi hususu hakkında ilginç bir görüş sergilemiştir. Yazara göre, Mekke müşriklerinin Medinelilere boyun eğmesinin asıl sebebi, Mekkeli putperestlere güvence ve arka olan İran şahı Husrev II. Perviz’in 628 yılında öldürülmesidir. Çünkü Mekkeli müşriklerin hariçte ondan başka destek aldığı ve ümit beslediği yardımcısı yoktu. Bunun yanı sıra Muhammed’in Medine’de kurduğu cemiyetin güçlenmesi, dolayısıyla birçok kabilenin İslam’a girmesinin ardından Mekkeli Kureyşliler İslam’a teslim olmaktan başka çare bulamamıştı.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Âli İmran 3/103.

⁴⁴² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 30.

⁴⁴³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 31.

⁴⁴⁴ Bakara, 2/217. “Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır.”

⁴⁴⁵ Bakara, 2/216.

⁴⁴⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 34.

⁴⁴⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 34.

İslam'dan önceki Arapların sosyal ve ekonomik hayatına göz attığımızda Klimoviç'in de belirttiği gibi faiz ve tefecilik çok yaygındı. Kur'an ayetleri faizin yasaklanmasında tedrici bir yöntem kullanarak, faize karşı önce nasihat ve ihtarda bulunmuş, sonra yasaklamıştır. Kur'an-ı Kerim'de faizle ilgili ayet dört ayrı yerde geçmektedir. İlk gelen ayetler faizi birden yasaklamamış, onun kötülüğüne dikkat çekmiştir.⁴⁴⁸ İkincisinde kendilerine yasak olduğu halde faiz yiyen Yahudilerin acılı durumları gözler önüne serilmiştir.⁴⁴⁹ Üçüncü ayette faiz yasaklanırken,⁴⁵⁰ dördüncüde yasağın şiddeti⁴⁵¹ nihayet noktasına varmıştır.⁴⁵²

Âli İmran 130. ayetinde müminlerin faiz alıp vermeyi yasaklayarak “kat kat” (Ed'âf-ı mudââfe) vasfıyla cahiliye döneminde Arapların kat kat faiz almaları kınanmıştır. Cahiliye döneminde borcu ödeme zamanı gelince alacaklı kişi şöyle derdi: Ya borcu ödersin veya artırırsın. Böylelikle alacaklı kişi zamanı uzatır ve borç miktarını da artırırdı. Bazen az bir borç katlanarak çoğalır ve kat kat olurdu. Ayette “kat kat” ifadesinin kullanılması, faiz için ne bir kayıt ne de bir şarttır. O ancak insanların Cahiliye zamanındaki durumlarını açıklamak ve büyük bir zulüm ve apaçık bir haksızlık olan, bu muameleden dolayı kınamak içindir.⁴⁵³ Dolayısıyla ayetteki “kat kat” ifadesinden, faizi sadece “kat kat” alanlara yönelik bir yasaklama olarak anlamamız doğru değildir. Bu yüzden Klimoviç'in, Kur'an'da faize tam açıklık getirilmediği iddiası isabetsizdir.

Faizin zararları sadece alıp verene değil, şer ve belaları yönüyle zararlı tesirleri doğrudan doğruya bütün topluma dokunur. Bu yüzden her akl-ı selim sahibi faizin getireceği zararlı sonuçları göz önünde bulundurarak ondan içtinap etmesi gerekmektedir. Tarihte Müslüman ülkelerde gizli bir şekilde faizciliğin devam etmesi

⁴⁴⁸ Rum, 30/39 “Şunu unutmayın: Başkalarının mallarıyla artış sağlasın diye faize verdiğiniz para, zahiren fazlalaşsa da Allah'ın nezdinde artmaz. Ama Allah'ın rızasını arzularak verdiğiniz zekâtlar, O'nun nezdinde bereketlenir. İşte böyle yapanlar ödülleri kat kat artırırlar.”

⁴⁴⁹ Nisa, 4/160-161 “Yahudilerden (sadır) olan zulüm, Allah yolundan çok yüz çevirmeleri ve ondan nehyedildikleri halde riba almaları ve insanların mallarını haksız yollarla yemeleri sebebiyle, aslen onlara helal kılınmış olan güzel şeyleri onlara haram kıldık ve onlardan inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık.”

⁴⁵⁰ Âli İmran, 3/130. “Ey insanlar! Kat kat arttırılmış olarak faizi yemeyin, Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz.”

⁴⁵¹ Bakara, 2/275. “Faiz yiyenler tıpkı şeytanın çarptığı kimsenin uykudan kalkışı gibi kalkarlar. Bu onların “Alışveriş de faiz gibidir” demelerindedir. Halbuki Allah alışverişini mübah, faizi ise haram kılmıştır. Her kime Rabbinden bir talimat gelir, o da faizden vazgeçerse, daha önce yaptığı muamele kendisi için geçerlidir, hakkındaki hüküm de Allah'a aittir. Her kim tekrar faizciliğe başlarsa, işte onlar cehennemliktir, hem de orada ebedî kalacaklardır.”

⁴⁵² İsmail Özsoy, *Faiz ve Problemleri*, Nil Yay., İzmir 1994, s. 63.

⁴⁵³ Sabuni, I, 229.

Hz. Muhammed'in getirdiği faiz yasağının verimli olmadığını göstermez. Çünkü zaman ve mekân içerisinde var olan iyilik ile kötülüğün, hak ile batılın mücadelesi devam etmektedir. Müslümanların hayatlarındaki bazı yanlışlıkları ve kötü alışkanlıkları İslam'a ve Kur'an'a atfedilemez.

Haram aylarla ilgili meseleye gelince Kur'an'da haram ayda savaşmanın büyük günah olduğu,⁴⁵⁴ bu aya karşı saygısızlık edilmemesi gerektiği⁴⁵⁵ ve saygıya layık bir mabed olan Kâbe ile birlikte haram ayın da insanların iyiliği için bir sebep kılındığı⁴⁵⁶ belirtilmiştir. Kur'an'da, gökler ve yeryüzü yaratıldığı zaman Allah katında ayların sayısının on iki ve bunlardan dördünün haram ay olduğu bildirilmekte ve insanların o aylar içinde Allah'ın koyduğu yasağı çiğneyerek kendilerine zulmetmemeleri emredilmiştir.⁴⁵⁷ Peygamber (s.a.v) de haram aylarını Zü'l-Ka'de, Zü'l-Hicce, Muharrem ve Recep ayları olduğunu belirlemiştir.⁴⁵⁸

Tarihi verilerde kaydedildiğine göre Hz. Peygamberin, kendisine karşı savaş açılmadığı sürece haram aylarda savaşa girmedeği ve bir sefere çıktıktan sonra haram aya girildiğinde ayın geçmesini beklediği nakledilmektedir.⁴⁵⁹ Ancak Bakara suresi 217. ayetin nüzul sebebiyle birlikte okuduğumuzda Bedir savaşından iki ay önce Resulullah, Abdullah b. Cahş kumandasında bir askerî birliği, Mekkeli müşriklere ait bir kervan üzerine sevk etmişti. Kervanın başında Amr b. Hadrami vardı. Birlik kervana hücum edip kervanbaşını öldürdü, iki kişiyi esir alarak geri döndü. Birliğin hareketi haram aylardan olan Recebin birinci gününe tesadüf ettiği halde onlar henüz, cemaziyel-ahir yani bir önceki ayın son gününde olduğunu zannediyorlardı.⁴⁶⁰ Bu durum Mekkeli Kureyşlilere intikal edince "Haram aylarda savaş olur mu?" gibi Müslümanlar aleyhinde konuşmuşlardır. Ayet, Haram aya denk gelip gelmediği düşünülmeden, hesaplanmadan meydana gelen bir öldürme olayından dolayı Müslümanları ayıplamayı, kınamayı hedefleyen müşrikleri kınamış ve onların yaptığı daha beter uygulamaları sıralamış; insanları Allah yolundan alıkoymak, O'nu inkâr etmek, Müslümanları Mescid-i Haram'dan men etmek, Mekke'nin halkı ve sahipleri olanları yerlerinden kovup çıkarmak ve fitne, yani Allah'a ortak koşmak ya da insanları zorlayarak dininden

⁴⁵⁴ Bakara, 2/217.

⁴⁵⁵ Maide, 5/2.

⁴⁵⁶ Maide, 5/97.

⁴⁵⁷ Tevbe, 9/36.

⁴⁵⁸ Ebu Bekir Muhammed **İbn Arabi**, *Ahkamu'l-Kur'an*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, II, 498.

⁴⁵⁹ Ebu Bekir b. Süleyman **Heysemi**, *Mecmau'z-Zevaid*, (thk: Muhammed Abdulkadir Ahmet A'ta), Beyrut 2001, I, 60

⁴⁶⁰ Zemahşerî, I, 324.

döndürmek katilden, yani haram ayda öldürülmüş olmasına itiraz ettiğiniz İbnu'l-Hadramî'nin öldürülmesinden daha da büyük günah olan fiillerdir diyerek onları cevap veremez hale düşürmüştür.⁴⁶¹ Konuyla ilgili farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Buna göre ayet Hudeybiye hareketi ve onu takip eden yılda Mekke'nin fethine ilişkindir. Bu iki olay da haram aylarda vuku bulmuş ve zihinlere takılıp dile getirilen “Haram aylarda savaş olur mu?” sorusuna cevap verilmiştir. Çünkü ayetin ifadesiyle “Allah'ın yolundan menetmek ve O'nu inkâr etmek, Mescid-i-Haram'dan engellemek, Mekke halkını oradan çıkarıp sürmek Allah katında daha büyük günahtır.”⁴⁶²

Ayetteki “*Hoşlanmasanız da savaş size farz kılındı*” ifadesinden haram aya denk geldiği için Müslümanların savaşa isteksiz oldukları anlaşılmamalıdır. Ayet, genel barışı kuracak ve adaleti, hakkı savunacak bir savaşın Müslümanlara farz kılındığını ifade etmektedir. Bu ayet İslam'a savaşa izin verildiği ve gerektiğinde farz kılındığı hükmünü getirmekten ziyade, daha önce gelmiş bulunan bu hükmün gerekçesini vermeyi ve savaşla ilgili bazı meselelere açıklık getirmeyi hedeflemektedir.⁴⁶³ Hakikaten kimse savaştan hoşlanmaz, herkesçe nefret edilen bir şeydir. Bu bir gerçektir. Çünkü savaş olursa insanlar zor ve ağır duruma maruz kalacak; kendi hayatları, eşi, çoluk-çocuğu tehlikede olacak; yurt ve vatanlarından uzak kalacak; dünya onlar için bir zindan hükmünde olacak vs. Bütün bunlar ayette de söylendiği gibi insanın hoşlanmadığı bir şeydir. Ancak böyle birtakım zorluklara katlanarak düşmanla savaşıldığı zaman ondan gelecek zafer ve kazancın yanında yaşadıkları zor ve ağır haller pek ucuz düşer, ehemmiyeti kalmaz.

Klimoviç ayette geçen “*kitâlin fihi kebîr*” cümlesini “*onda savaşmak büyük günahtır*” anlamında değil, tamamen siyak ve sibakına zıt ve Kur'an'ın bütünlüğüne aykırı olan kelime anlamında “*Onda savaşmak büyüklüktür*” olarak anlamıştır. Ayetin Kazakça tercümesinde ise “*Bu ayda savaşmak önemlidir*” diye tamamen bağlama uygun olmayan ciddi bir yanlış yapılmıştır.⁴⁶⁴

Maamafih, Klimoviç'in iddia ettiği gibi Kur'an'da şiir ve şairlikle ilgili olumsuz ifadelerin yer aldığı doğrudur. Kur'an-ı Kerim'de şair ve şiirle ilgili konular Mekki ayetlerde geçmektedir. Hz. Peygamberin müşriklerle çetin mücadele ettiği dönemlere aittir. Söz konusu ayetlerde Hz. Peygamber'e atfedilen şair, büyücü, mecnun ya da

⁴⁶¹ Veli **Kayhan**, “Son Zaman Ayarı-I, Aylar ve Haram Aylar”, *Bilimname XXVII*, 2014/2, s. 41.

⁴⁶² Hayreddin Karaman, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrı vd, *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara 2014, I, 341.

⁴⁶³ Karaman vd., I, 340.

⁴⁶⁴ Klimoviç, *Kur'an Turali Kitap*, s. 32.

Kur'an'ın uydurulmuş saçma sapan rüyalar olduğu ve benzeri konulardan söz edilmekte ve bunlara cevap verilmektedir.⁴⁶⁵ Şuara suresinde şairlere ilişkin şu ayeti örnek olarak getirebiliriz: “*Şairler(e gelince), onlara da sapıklar uyarlar! Baksana onlar her vâdide başıboş dolaşırlar. Ve onlar yapamayacakları şeyleri söylerler. Ancak iman edip iyi işler yapanlar, Allah'ı çok çok ananlar ve haksızlığa uğratıldıklarında kendilerini savunanlar başkadır. Haksızlık edenler, hangi dönüşe (hangi akibete) döndürüleceklerini yakında bileceklerdir.*”

Görüldüğü gibi bu ayetlerde şairler, sapıkların tabii olduğu ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söyleyen kimseler olarak nitelendirilmişlerdir. Ancak daha sonraki ayetlerde ise inananlar, iyi iş yapanlar, Allah'ı ananlar ve haksızlık karşısında susmayanlar istisna edilmiştir. Nitekim bazı kaynaklarda bu istisnaya vurgu yapılarak iman ve ihlas sahibi şairler ile İslam'ı savunmak için müşrikleri hicvedenler ayrı tutulmuştur.⁴⁶⁶ Dolayısıyla burada mümin olan şairlere tenkit söz konusu değildir.

Müslüman olmadan Ka'b b. Züheyir'in Hz. Peygamber aleyhinde hicviyeler tertip ettiği bir gerçektir. Ancak Medine'ye gelip Müslüman olduktan sonra Hz. Muhammed'i methetmek için bir şiir tertip etmiştir. Bu şiir Hz. Peygamber'in hoşuna gitmiş ve yanında şaire verecek başka bir atıyye bulunmadığından, hemen sırtından hırkasını çıkararak onu hediye etmiştir. Bundan dolayı bu kasideye “Kaside-i Bürde” denilmiştir.⁴⁶⁷ Cahiliye döneminde Arap şiirinde şehvet, intikam, ırkçılık gibi duygular hâkim olup fazilet temaları az yer alır, Hz. Peygamber'in de genellikle şiir karşısında olumsuz bir tavır takınması bundan dolayıdır.

Tarihi kaynaklara baktığımızda İslam'ın ilk yıllarında Sasani-Bizans rekabeti Sasanilerin lehine göre sona ermiş görünüyordu.⁴⁶⁸ Sasaniler Bizans'taki iç kargaşadan istifade ile büyük bir saldırı başlatır. Kısa bir zaman içerisinde Suriye, Filistin Mısır'ı kendi hudutları içine alır. Bütün bu haberler Mekke'ye geldiğinde müşrikler sevinir müminler ise üzülür. Çünkü ateşperestler ve müşrikler Sasanilerden yana tavır koyup kazanmalarını isterken, Müslümanlar ve Kitap Ehli olanlar da Bizanslıların galibiyetini istiyorlardı. Halbûki Kur'an-ı Kerim Sasanilerin zaferlerinin hemen ardından, yenilgiye uğrayacaklarını haber veriyordu. “*Rumlar yakın bir yerde mağlub oldular. Ama bu*

⁴⁶⁵ Bkz: Enbiyâ, 21/5; Şuara, 26/224-227; Yasin, 36/69; Saffat, 37/36; Hakka, 69/41.

⁴⁶⁶ Necdet **Gürkan**, “Hz. Peygamberin Şiir ve Şairlere Bakış Açısı”, *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, SDÜİF Yay., İsparta 2001, ss. 180-181.

⁴⁶⁷ Süleyman **Tülücü**, “Hz. Peygamber'in (s.a.v) Takdir Ettiği Şair”, *İslam Medeniyeti*, İstanbul 1968, ss. 37-38.

⁴⁶⁸ Marshal Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, (Çev. İzzet Akyol vd.), İz Yay., İstanbul 1993, I, s. 133.

yenilgilerinden sonra galip gelecekler”⁴⁶⁹ Bu ayetlerin inişinden dokuz sene sonra Sasaniler karşısında tarih sahnesinden silinmekle yüz yüze gelen hiç beklenmedik bir biçimde yeniden toparlanıp karşı saldırıya geçmişti. Bizans’ın bu zaferi Bedir savaşı ile aynı ayda meydana gelmişti.⁴⁷⁰ Böylelikle Sasani İmparatorluğu Mekke’nin fethine doğru çok zayıflamış bir vaziyetteydi. Müslümanlarla Kureyşliler arasında yapılan Hudeybiye anlaşmasının Kureyşliler tarafından ihlal edilmesi sonucunda 630 yılında Hz. Peygamber bin kişilik bir askerle Medine’ye yürüdü. Kureyşlilerin en önemli lideri Ebu Sufyan da anlaşmanın ihlalinden beri kişisel görüşme yoluyla açıkça bir uzlaşma sağlamaya girişmişti. Ebu Süfyan Müslüman olduktan sonra Mekke’ye dönüp Hz. Muhammed’in eğer şehre girmesine izin verilirse bir genel af ilan edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Kureyşliler Müslüman oldu. Hz. Muhammed şehre girdiğinde çok az bir direnişle karşılaştı.⁴⁷¹ Mekkeli müşriklerin hariçte Sasanilerden başka destek alıp ümit beslediği bir yardımcısı olmadığından dolayı İslamı kabul ettiği iddiasının hiçbir dayanağı yoktur. Çünkü konuyla ilgili bilgiler hiçbir kadim eserlerde ve güvenilir kaynaklarda yer almamaktadır. Bu sadece Klimoviç’in tahmininden ibarettir. Üstelik kaynaklarda Mekke fethinin barışçıl bir şekilde gerçekleştiği,⁴⁷² Mekke’lilerin kendi istek ve iradeleriyle Müslüman oldukları kaydedilmektedir.

3.2. Kur’an İlimleri

Kur’an-ı Kerim’in tefsirini öğrenmek için bilinmesi gereken bazı Kur’an ilimleri vardır. Sözelimi, esbabü’n-nüzul, nesih, hurûf-ı mukattaa, kısasu’l-Kur’an, i’cazû’l-Kur’an, müşkilü’l-Kur’an, tekrarü’l-Kur’an vd. Klimoviç de eserinde Kur’an ilimleriyle ilgili yukarıda zikri geçen bazı konuları işlemiş ve eleştirilerde bulunmuştur. Ancak onun eserinde, konuya ilişkin görüşleri doğrudan Kur’an ilimleri başlığı altında değil, farklı bölümlerde ve farklı bağlamda ele alınmıştır. Biz burada onun en çok üzerinde durduğu konuları ve meseleyle ilgili görüşlerini belli başlıklar altında değerlendireceğiz.

3.2.1. Klimoviç’e Göre Nasih ve Mensuh Teorisi

Oryantalistlerin birçoğu nasih ve mensuh meselesini Kur’an nassının sihatini ayıplamak, çeliştiğine ve beşeri olduğuna delil ve hüccet olarak göstermek için kendileri

⁴⁶⁹ Rum, 30/2-3.

⁴⁷⁰ Kurtûbî, XVI, 392-393.

⁴⁷¹ Hodgson, s. 135.

⁴⁷² İbn Hişam, IV, 29-30.

açısından verimli bir saha olarak görmüşlerdir.⁴⁷³ Onlar neshi ve işlevini farklı algılamışlardır. Şöyle ki: “Nesh Muhammed’in önceden ilan ettiği ve sonradan karşısına çıkan problemlerde kendisine görünen yeni verilerle yürümeyen hükümlerden vazgeçip onları değiştirmek için başvurduğu bir vesiledir.”⁴⁷⁴ Klimoviç de kendi meslektaşları gibi nesh konusunu Kur’an nassının güvenilirliğine gölge düşürmek ve Müslümanların nazarında kutsal sayılan Kur’an’ı çelişkilerle dolu bir kitap olarak tanıtmak istemiştir. Müellif, Kur’an’da “*Eğer Kur’ân Allah’tan başkasına ait olsaydı, elbette içinde birçok tutarsızlık bulurlardı*”⁴⁷⁵ ayeti olmasına rağmen birbirine çelişkili ayetlerin az olmadığını, sadece dini meselelerde değil, hukuki konularda da çelişkilerin bulunduğunu dile getirmiştir. Yazar, söz konusu sorunların halledilmesi için Müslümanların nesh teorisini oluşturduklarını söylemiş; Kur’an’da 225 çelişkinin olduğunu ve buna göre Kur’an’ın 40 suresinde (yani yaklaşık Kur’an surelerinin üçte birinde) mensuh ayetlerin bulunduğunu ileri sürmüştür.⁴⁷⁶ Ona göre, nesh teorisinin meydana gelmesi de Kur’an’ın muhtevasını değiştirememiştir. Kur’an ilmine yönelik eleştiriler nesh teorisi öncesi de mevcuttu ve Müslüman teologların kitaplarında yer almıştı.⁴⁷⁷ Böylelikle Klimoviç nesh konusunu ayetlerin kendi aralarındaki çelişkiler olarak algılamıştır.

Öncelikle burada şunu söylememiz gerekir ki, Kur’an’ın ve İslam’ın getirdiği hükümler geçmiş şariatların bazı hükümlerini neshetmiştir. Ancak bu hükümler temel ve itikadi hükümlerde değil, ibadet ve muamelata dair fer‘i hükümlerde gerçekleşmiştir. Geçmiş şariatların Kur’an’la neshedildiği meselesinde âlimler arasında hiçbir görüş ayrılığı yoktur. Onların arasındaki esas ihtilaf Kur’an metninde neshin vaki olup olmadığı meselesindedir.

İslam âlimlerinin Kur’an metninde vuku bulduğunu söyledikleri nesh, hakikaten çözülmesi zor olan karmaşık bir konudur. Bazı İslam âlimleri neshin Kur’an’da mevcut olduğunu savunurken, kimileri de Kur’an’da neshin olmadığını ileri sürmüşlerdir. Onların her biri de kendi görüşlerini destekleyecek aklî ve naklî delilleri sunmuşlardır. Neshi kabul edenlere göre nesh olayı, mensuh ayetin yanlış olduğunu göstermek anlamına gelmez. Nesh Müslümanlar için Allah tarafından tahsis edilen bir kolaylıktır.

⁴⁷³ Muhammed Aydın, *Kur’an Metni Üzerine Tartışmalar*, Değişim Yay., Adapazarı 2001, s. 159.

⁴⁷⁴ Sönmezsoy, s. 303.

⁴⁷⁵ Nisa, 4/82.

⁴⁷⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 146.

⁴⁷⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 196.

Nesh herhangi bir hükmün süresinin belirlenmesidir.⁴⁷⁸ Neshi kabul etmeyenlerin görüşlerine gelince onlar, Kur'an'da neshle ilgili iddia edilen ayetlerin önceki şariatların neshi bağlamında söylendiğini, Hz. Peygamberimiz henüz hayattayken şu ya da bu ayet neshedildi gibi hiç bir söylemde bulunmadığını, konuyla ilgili sağlam bir rivayetin de gelmediğini gerekçe olarak getirmişlerdir.⁴⁷⁹ Bunun yanı sıra neshi kabul edenler arasında ortak bir görüşün olmadığını görmek mümkündür; bazıları 500'e kadar ayetin nesholunduğunu ileri sürmüşse de kimileri bu sayıyı 20'ye kadar indirmiştir. Örneğin İbn Arabî, Tevbe suresi beşinci ayetinin (seyf ayeti) Kur'an'ın diğer 114 ayetini neshettiğini dile getirmiştir.⁴⁸⁰ İmam Süyûtî Kur'an'da sadece 20 ayetin neshedildiğini ileri sürmüşse de İmam Dehlevî bunlardan sadece beşinin nesholunduğunu eserinde belirtmiştir.⁴⁸¹ Zerkeşî, müfessirlerin seyf ayetinin neshettiği ayetlerle ilgili görüşlerinin çoğunun zayıf olduğundan bahseder ve bu ayetin münse' (erteleme) nev'inden olduğunu söyler. Buna göre varit olan her emre, bu hükmü icap ettiren sebepten ötürü, muayyen bir vakte kadar uymak farzdır, sonra illetin intikaliyle bir başka hükme geçilir, bu nesh değildir.⁴⁸²

Kanaatimize göre Müslüman âlimlerinin konuyla ilgili farklı görüşler ileri sürmelerinin sebebi mensuh ayetlerini belirlemede içtihadın ön plana çıkmasıdır. Ancak onların mensuh olarak saydığı ayetleri Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde mütalaa ettiğimiz zaman mensuh denen ayetlere zaman geldikçe ihtiyaç duyulacağını görmek mümkündür. Nasıl ki Kur'an'a muhatap ilk toplum birtakım merhalelerden geçmiş ve her merhale için münasip ayetler inmişse, her zaman için bu merhaleleri yaşayan, benzeri ortamlarla karşı karşıya kalan toplum ve fertler vardır. Dolayısıyla ne zaman olursa olsun aynı şartlar tahakkuk ettiğinde, o şartlarda inen ayetler tekrar devreye girer ve onula amel edilir.⁴⁸³ Her zaman ve mekânda farklı ayetleri uygulamak mümkündür. Artık Medine döneminden sonra hiç Mekke dönemi gelmez diye bir şey söz konusu değildir. Hatta aynı zamanın farklı mekânlarında Müslümanlar farklı dönemlerle karşılaşabilirler. Sözgelimi nesholunduğu ileri sürülen içki ayetlerini değerlendirdiğimiz zaman söz konusu ayetler bugün de geçerli ve lazım olduğunu görürüz. İçki tenzil

⁴⁷⁸ Zerkeşî, II, 30.

⁴⁷⁹ Mehmet Zeki **Duman**, "Kur'an-ı Kerim'de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Ayetlerin Mana Yönünden Yeniden Gözden Geçirilip Değerlendirilmeleri", *Bilimname*, XVII, 2009/2, s. 35.

⁴⁸⁰ Zerkeşî, II, 40.

⁴⁸¹ Veliyyullah **Dehlevî**, *el-Fevzu'l Kebir fi Usul'it Tefsir*, Dimeşk 2008, s. 58.

⁴⁸² Zerkeşî, II, 42., Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, s. 104.

⁴⁸³ M. Said **Şimşek**, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., İstanbul, s. 136.

döneminde tedrici bir şekilde yasaklanmıştır. Kur'an'ın böyle bir irşad üslubu da insanları terbiye etme konusunda oldukça önemlidir. Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili üç ayet bulunmaktadır. İlk ayette⁴⁸⁴ içkinin bazı faydaları olmakla birlikte zararının daha çok olduğu söylenmektedir. Söz konusu ayet günümüzde de geçerlidir. Çünkü günümüzde alkolün ilaç olarak hastahanelerde dezenfeksiyon amaçlı kullanıldığı malumdur. İkinci ayette⁴⁸⁵ ise Müslümanlara sarhoş iken namaza yaklaşılmaması emredilmiştir. Bu hüküm bugün de lazımdır. Çünkü yanlışlıkla ya da herhangi bir sebeple günah işleyip tevbe eden bir Müslümanın namazı ikame etmesi için sarhoş olmaması gerekir. İçki ile ilgili üçüncü ayette⁴⁸⁶ içki tamamen yasaklanmış ve haram kılınmıştır.

Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de zahiren birbirine zıt gibi görünen ayetlere bakarak onların çeliştiğini iddia etmek doğru bir yargı değildir. Söz konusu ayetlerin üzerinde biraz düşünüldüğünde bu ayetlerin çelişkili olmadığını görmek mümkündür. Bu yüzden Klimoviç ve diğer oryantalistlerin konuyla ilgili iddialarını kabul edemeyiz.

3.2.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'ın İ'cazı

Öncelikle konunun daha iyi anlaşılması için mucize konusuna değinmek istiyoruz. İslam literatüründe mucize Peygamberlik davasında bulunan bir zatın, bu iddiasında doğru olduğunu isbat için Allah'ın kudreti ile göstermeye muvaffak olduğu harikulade bir şeydir.⁴⁸⁷ İslam inancına göre mucizeler, Allah'ın Peygamber olarak görevlendirdiği kullarına onu tasdik mahiyetinde birer ikram ve hediyelerdir. Şüphesiz ki, bu hediyelerin türünü, ne zaman ve nerede, hangi peygambere vereceğini en iyi Allah'ın kendisi tayin eder. Dolayısıyla peygamberler, gönderildikleri kavimlerin haline, zekâ ve anlayış derecelerine, o kavimde temayüz eden şeyin nev' ve cinsine uygun olarak o mucizeleri izhar ederler. Mesela Hz. Musa zamanında Firavn'ın Mısır'ında insanlar; matematik, tabiat ilimleri, sihir ve sanatta ileri gitmişlerdi. Cenab-ı Hak Hz. Musa'yı buna göre teçhiz ederek gönderdi; birçok sihirbaz ve bilgin, onun gösterdiği mucizelerin Allah tarafından olduğuna, Hz. Musa'nın katkısıyla meydana gelmediğine kanaat getirip inandılar. Hz. İsa zamanında tıp ilminde bir hayli ilerleme görülmüş; bunun yanında ruh

⁴⁸⁴ Bakara, 2/219. "Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür."

⁴⁸⁵ Nisa, 4/43. "Ey iman edenler! Siz sarhoş iken namaza yaklaşmayın..."

⁴⁸⁶ Maide, 5/90. "Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz."

⁴⁸⁷ Mehmet Talu, "İ'caz'ı-Kur'an", EÜİF Dergisi, Sayı: 3, Kayseri 1986, s. 314.

inkâr edilmişti. Allah da Hz. İsa'ya dilsizleri, körleri, abrasları iyileştirip, ölüleri diriltecek mucizeler nasip etti. Bu tür mucizelere karşı tababetin nefesi kesildi; ilaçla ve maddi hiçbir müdahale olmaksızın tıbbi hayran bırakan bu gelişmeler, Hz. İsa'nın mucizeleri olarak ortaya çıktı.⁴⁸⁸

Cahiliye dönemi Araplarda belagat o kadar kuvvetli idi ki, bir edibin bir sözü için iki kavim muharebe; bir sözüyle de musalaha ediyorlardı. Hatta onların içinde “muallakat-ı seb'a” namıyla yedi edibin yedi kasidesini Kâbe'nin duvarına yazıyorlar, onunla iftihar ediyorlardı.⁴⁸⁹ İşte böyle bir ortamda Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu mucizelerin en büyüğü fesahat ve belağatın zirvesinde bulunan benzerinin getirilmesi mümkün olmayan bir kutsal kitap tarzında tecelli etmiştir.

İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed'in ilahî bir misyon ve görevle içinde doğduğu ve yetiştiği topluma gönderilmiş olması, cahiliye Araplarının büyük oranda tepkisini ve nefretini çekmiştir. Bilindiği üzere nübüvvet söz konusu olduğunda cahiliye Araplarının en büyük beklentisi daha soylu, daha zengin, daha itibarlı ve şerefli bir insana “peygamberlik” görevinin tevdi edilmesi yönündeydi. Hem görev ve sorumluluk verilen kişi açısından hem de inzal edilen vahiy açısından onları takviye edecek ve ümitlendirecek bir pozisyon bulunmamaktaydı. Gerçekleşen bu karşılaşma, onların, hem Kur'an metnine dönük ciddi ve hatırı sayılır eleştirilerde bulunmasına sebep olmuş hem de Hz. Muhammed'in bir insan ve peygamber olarak iftira, itham ve suçlamalarla karşı karşıya kalmasına zemin oluşturmuştur.⁴⁹⁰ Bu durum, Hz. Muhammed'in ilâhî tarafıyla mu'cizelerini ortaya koyma ve ispat etme meselesini gün yüzüne taşımıştır.

Kur'an-ı Kerim Arap dilinde yazı ile kaydedilmiş ilk kitaptır. Ondan önce bu dilde yazılmış bir kitabın ne kendisi ve ne de var olduğunun bilgisi bize kadar ulaşmıştır. Ayrıca bu dil dikkati çekecek şekilde asırlar boyu istikrarlı ve sağlam bir halde kalmıştır. On dört asırdan fazla bir zamandan beri, kelime hazinesi, imla tarzı, telaffuz şekli ve hatta gramer yapısı gerçekten hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Allah'ın hikmeti ve takdiri olarak bu durum modern olsun, eski olsun bütün dünyadan gelmiş geçmiş hiçbir dilde görülmeyen bir durumdur.⁴⁹¹ Ancak Kur'an-ı Kerim'i bir insan ürünü olarak ileri süren ateistler, Kur'an'ın icazı konusunda farklı görüş sergilemişlerdir.

⁴⁸⁸ Nasrullah **Hacımüftüoğlu**, *Kur'an'ın Belağatı ve İ'cazı Üzerine*, Erzurum 2001, s. 78., Talu, s. 314.

⁴⁸⁹ Talu, s. 315.

⁴⁹⁰ Hüseyin **Doğan**, “İ'caz Kavramı ve Kur'an'ın Mucizeliği Meselesi”, *Kelam Araştırmaları*, 12:2 (2014), s. 119.

⁴⁹¹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 77.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Klimoviç, Kur'an'ı şöyle tarif etmiştir: “Kur'an Arap edebiyatının yazılı olarak kaleme alınmış ilk yapıtlarındandır. Çoğunlukla ağızdan ağza şifahi olarak aktarılan ve seneler sonra insanların hafızasından alınan bilgilerin toplanmasıyla kitap haline getirilen bir eserdir.”⁴⁹² Ona göre böyle kapsamlı bir eserde düzensizlik, sehiv, hata yapma ve farkında olmadan unutma gibi şeylerin olması normaldir. Eğer böyle olmasaydı çok hayret verici bir şey olacaktı. Fakat buna rağmen Müslümanlar geleneğinde Kur'an'ın mahlûk olmadığı dogması ile i'cazül-Kur'an ilimleri oluşmuş, zikri geçen “yanlışlar” hep göz ardı edilmiştir. Müslümanlar söz konusu “yanlışların” bilincinde oldukları zaman, üzerini örtmeye ve tevil etmeye çalışmışlardır.⁴⁹³

Klimoviç'e göre Araplarda yazı erken dönemlerden itibaren var olmasına rağmen Allah'ın kelamı Kur'an gibi şiirsel tarzda yazılan ilk ve kapsamlı bir kitabın oluşturulması onları hayret içinde bırakmıştır. Bundan dolayı Kur'an'da şu ayetler yer almıştır:⁴⁹⁴ “*De ki: “Rabbimin sözlerini yazmak için deniz mürekkep olsaydı, hatta onun bir mislini de takviye gönderseydik, bu deniz tükenir, Rabbinin sözleri yine de bitmezdi”*⁴⁹⁵, “*Eğer Allah'ın kelimelerini yazmak üzere, dünyadaki bütün ağaçlar, kalem olsaydı ve denizlere de yedi deniz daha katılıp bütün onlar da mürekkep olsaydı, bunlar tükenir yine de Allah'ın sözleri tükenmezdi.*”⁴⁹⁶ Arapların, Kur'an'ı niye mucize olarak algıladıklarını ve insanların hatta cinlerin bile yapamayacağı bir nesne olarak tanıttıklarını Yazar şöyle açıklamaktadır: “Kur'an ile yakından tanıştığımız zaman onun muhtevastaki düşünceler, vaazlar, efsane ve hukuk kuralları normal kitaplar gibi kategorik ve kronolojik şekilde değildir. Bunun yanı sıra o zamana değin kâğıda dökülen dini ya da seküler mahiyetteki eserin olmadığı bir toplumda, Kur'an gibi bir kitabın telif edilmesi Araplara çok ağır gelmiştir. Bundan dolayı Kur'an'da böyle bir kapsamlı eserin meydana getirilmesinin kendisi bir mucize olarak telakki edilmiştir.”⁴⁹⁷ Ona göre aşağıdaki ve ona benzer ayetlerin, sözü edilen iddialara delil teşkil edecektir: “*De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler.*”⁴⁹⁸

⁴⁹² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 81.

⁴⁹³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 82.

⁴⁹⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 164.

⁴⁹⁵ Kehf, 18/109.

⁴⁹⁶ Lokman, 31/27.

⁴⁹⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 6.

⁴⁹⁸ İsra, 17/88.

Kur'an'ın i'cazı konusunda Klimoviç'in iddiasına katılmamız mümkün değildir. Yazarın atıfta bulunduğu ayetler, Kur'an'ın muarızlarına yönelik bir meydan okumasıdır. Ancak bütün bunlar hayali bir olaydan değil gerçek bir vakadan bahsetmektedir. Öncelikle Kur'an "*De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler*" ayetiyle kendisinin eşsiz ve benzersiz olduğunu söylemiş, kendisine dil konusunda karşı çıkan muarızlarına meydan okumuştur. Bir sonraki ayette ise bütün Kur'an'ı değil, Kur'an'ın sadece on ayetinin mislini getirmeleri istenmiştir. "*Yoksa, "Onu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu" mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin.*"⁴⁹⁹ Mekkeli müşriklerden Kur'an'ın bu çağrısına da cevap alamayınca "*Eğer kulumuz Muhammed'e indirdiğimizden kuşku içinde iseniz, haydi onun (surelerinin birisi) gibi bir sure getirin. Eğer samimi iseniz, Allah'tan başka bütün şahitlerinizi (yardımcılar) de çağırın. Yok, eğer yapamadıysanız -ki asla yapamayacaksınız- o halde, yakıtı insanlar ve taşlar olan inkârcılar için hazırlanmış olan ateşten sakının*"⁵⁰⁰ ayetiyle Kur'an'a denk ve benzer bir kitabın oluşturulamayacağı belirtilmiştir.

Kur'ân mu'cizesinin doğruluğuna en büyük delil, kavmine onun benzeri bir sure getirme konusunda meydan okumuş olmasıdır. Eğer ona muarazada bulunsalardı, onu yalanlamış olmaları gerekirdi.⁵⁰¹ Ancak Arapların Kur'an'a muarazayı bırakıp, savaşı tercih ettikleri tevatür derecesinde sabit bir gerçektir. Kur'an, kendisinin mucize oluşunu Allah'tan başka hiçbir gücün onun bir benzerini gerçekleştiremeyeceğini bildirmek ve bu hususta inkârcılara meydan okumak suretiyle ispat etmiştir. Kur'an'ın i'cazını ispatlamak üzere meydan okuma yolunun seçilmesinde Arap şair ve hatiplerinin o dönemdeki adetlerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Konuyla ilgili İslam âlimleri de birçok eser telif etmişler, onların kendi aralarındaki ihtilafları Kur'an'ın meydan okuyup okumaması meselesinden ziyade, i'cazın hangi yönden ortaya çıktığı konusundan kaynaklanmıştır.⁵⁰² Mutezile âlimlerinden Kadı Abdülcebbar şöyle demiştir: "Araplar

⁴⁹⁹ Hud, 11/13.

⁵⁰⁰ Bakara, 2/23-24.

⁵⁰¹ Doğan, "İ'caz Kavramı ve Kur'an'ın Mucizeliği Meselesi", s. 136.

⁵⁰² İ'cazî'l Kur'an hususunda ilk farklı görüş Mutezile âlimleri tarafından geliştirdiği söylenen "sarfe" nazariyesi olmuştur. Buna göre Kur'an-ı Kerim'in bir benzerinin insanlar tarafından ortaya konulamamasının sebebi, Kur'an'ın yapısı itibarıyla taklit edilemez oluşu değil onu taklit etme gücünün Allah tarafından insanlardan kaldırılmış olmasıdır.

iki zor durumla karşı karşıya kaldılar; ya Kur'an'ın benzerini getirecekler ya da savaşın ağır şartlarına katlanacaklardı. Onlar benzeri getirmeyi daha zor bulmuş olacaklar ki, savaşı tercih ettiler.”⁵⁰³ Şayet Kur'an'ın benzerini getirmek daha kolay olsaydı, en kısa suresi kadarını olsun taklit eder ve böylelikle nefislerine, çoluk çocuklarına musallat olan bu savaş belasından kurtulurlardı. Hangi akıl sahibi vardır ki, hiçbir zaruret yokken ve tehlikesiz yolu bıraksın, can ve malını mahvedecek büyük uçuruma kendisini, çocuklarını ve yakınlarını atsın da, bile bile değerli yurdundaki emniyet ve düzenin bozulup dağılmasına rıza gösterebilir?⁵⁰⁴

Fakat burada şöyle bir soru akla gelebilir: Acaba Araplar hiç mi muaraza etmediler? Belki de muaraza edilmiş de İslam devletinin otoritesi muhaliflerin getirdiklerini yaymasına izin vermemiştir. Burada öncelikle şunu söylememiz gerekir ki Kur'an'ın bize tevatüren intikal edip, muaraza tarzındaki bir benzerinin aynı yolla gelmemiş olması düşünülemezdi. Eğer onlar mislini getirmiş olsaydı onların getirdikleri, Kur'an'dan da meşhur olması gerekirdi. Çünkü tarihi süreç içerisinde İslam'a ve Kur'an'a yönelik birçok eleştiri yapılagelmiştir. Sözelimi, İbn Ravendi, Maarri gibi şahısların eserleri Müslüman toplumunda da okunmuş, İslam Halifeliği otoritesi zamanında bile onların eserlerinin hiçbirisi imha edilmeden günümüze kadar gelmiştir. Şayet onlar Kur'an'a muaraza etmiş olsaydı, nasıl ki Hz. Peygamberin hadisleri farklı ravilerle bize kadar geldiyse, muhaliflerinin söyledikleri de bize kadar ulaşması gerekirdi.

3.2.3. Klimoviç'e Göre Hurûf-ı Mukattaa

Kur'an'da Mekki sayılan ilk sureden, yani Fatiha'dan sonra ikinci sırada Medeni surenin yer alması Klimoviç'in dikkatini çekmiştir. Bakara suresinin hiçbir anlamı ifade etmeyen, “elif lâm mîm” harfleriyle başlamış olmasını eleştirerek, söz konusu harflerin anlamını peygamberler, melekler ve bazı Müslüman evliyaların bileceği görüşünün kendisini tatmin etmeyeceğini belirtmiştir. Ona göre, söz konusu harfler Kur'an'ı ilk meydana getirenler ve toplayanların teknik amaçlı koyduğu işaretlerdir.⁵⁰⁵

Klimoviç'in Hurûf-ı Mukattaa ile ilgili iddiası geçersizdir ve ilmi bir dayanağı yoktur. Çünkü Kur'an'da bulunan hece harfleri, Hz. Peygamber'e vahyedilen ve

⁵⁰³ Kadı **Abdülcebbar**, *Şerhu Usulü Hamse*, (thk. Abdülkerim Osman), II, Mektebetü Vehbe, Mısır 1988, s. 588.

⁵⁰⁴ Hacımüftüoğlu, s. 56.

⁵⁰⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 148.

kendisinin de Sahabeye tebliğ ettiği diğer ayetler gibi Kur'an'ın bir parçasıdır. Bu harfler Kur'an-ı Kerim'deki 29 surenin başında bulunur. Alfabedeki harflerden sadece 14 tanesi yani yarısı kullanılmıştır. İslam âlimleri arasında Hurûf-ı Mukattaa'nın tefsiri üzerinde başlıca iki görüş vardır. Birincisine göre bu harflerin anlamını Allah'tan başka kimse bilmez. Hz. Ebu Bekir'in "Allah'ın her kitapta bir sırrı vardır. Kur'an'daki sırrı da surelerin başlarında bulunan harflerdir" dediği rivayet edilir.⁵⁰⁶

İkinci görüşe göre Allah'ın kitabında insanların anlamayacakları şeylerin bulunması doğru olamaz. Eğer bu harfler, anlaşılması mümkün olmayan türden şeyler olsaydı Allah bunları vahyetmezdi. Çünkü O Kur'an'ı halkın anlaması için indirmiştir.⁵⁰⁷ Buna göre Hurûf-ı Mukattaa bazılarına göre semboldür, bazılarına göre ise Kur'an'ın ya da surelerin isimleridir. Âlimlerin kimilerine göre yemin için söylenmiştir. Kimilerine göre surelerin anahtarıdır. Kimilerine göre insanların, özellikle Kur'an'a ve İslam'a karşı direnenlerin dikkatini çekmek için kullanılmıştır.⁵⁰⁸ Bazılarına göre ise bu harflerden maksat, yazının önemine dikkat çekmektir. Böylelikle Allah, insanları okumayı ve yazmayı öğrenmeye teşvik etmiştir. Zira harf isimlerini telaffuz etmek, öğrenime yeni başlayanların işidir. Arap elif-basının harfleri adedince sure başlarında yer almışlardır. Bazen bir, bazen iki, bazen üç, bazen dört ve bazen beş harf yan yana gelmekle tedrici bir alıştırmayı yaptırmıştır.⁵⁰⁹ Bazı âlimlere göre ise Hurûf-ı Mukattaa Kur'an'ın mucizeliğinin bir işaretidir.⁵¹⁰ Âlimler bu hece harflerini izah etmek üzere yapılan tekliflerden hiç birinin kesin olmadığını, Allah Teâla ile Resulü arasındaki bu şifrelerin ittifakla müteşabihattan sayıldığını belirtirler.⁵¹¹ Bu yüzden Hurûf-ı Mukattaa halen merak konusu olarak devam etmektedir.

3.2.4. Klimoviç'e Göre Halku'l-Kur'an

Halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili batılı oryantalistlerin iddialarına baktığımız zaman genel olarak Mutezileyi Kaderiyye fırkasına bağladıklarını görmek mümkündür. Sözelimi Dozy Mutezile ve Kaderiyye'yi tek isim olarak mütalaa etmektedir.⁵¹²

⁵⁰⁶ Zerkeşî, I, 173.

⁵⁰⁷ Zerkeşî, I, 173.

⁵⁰⁸ Ebu Mansur **el-Mâtürîdî**, *Te'vilatü Ehli Sünne*, (thk. Fatima Yusuf Haymi), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004, I, 13-14.

⁵⁰⁹ Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, s. 112.

⁵¹⁰ Zerkeşî, I, 175.

⁵¹¹ Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, s. 113.

⁵¹² İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev. Saim Yeprem), Marifet Yay., İstanbul 1994, s. 96.

Goldziher'e göre Mutezile kelim kolünün nüvesi "vera" (günahtan titizlikle sakınmak) sahibi kişilerden doğmuştur. Çünkü ona göre bu kol vera ve takva sahibi kişilerin meydana getirdiği topluluğun ekolüdür.⁵¹³ Klimoviç ise Mutezile ekolünün görüşlerini insanlığın özgürlüğünü savunma bağlamında ele almıştır. Yazar, Kur'an'a Müslümanların aşırı saygı göstermelerinin iki sebebini dile getirmektedir. Bunlardan biri Kur'an'ın mahlûk olmadığı dogması, ikincisi ise Kur'an'ın bir mucize olarak algılanmasıdır. VIII. ve IX. yüzyıllardan itibaren özellikle ekonomi ve kültürel alanlarda birçok gelişmenin meydana geldiğini dile getiren Klimoviç, Müslümanlar arasında ideolojik fırkalarla akımların ortaya çıktığını ve söz konusu fırka taraftarlarının Ortadoks (ehl-i sünnet) Müslüman skolastik anlayışına aykırı görüşleri sergilediklerini ileri sürmüştür. Onlar, erken dönemin ilim ve edebiyatı, başta Aristo olmak üzere diğer Yunan bilim adamlarının ve İran, Hindistan düşünürlerinin müktesebatıyla tanışarak, onları tercüme etmeye ve kendi felsefi ve bilimsel görüşlerini geliştirmeye çalışmışlardır. Yazara göre, bu dönemde pozitif düşünceleri kendilerinde barındıran ve Müslümanların Kur'an'ın mahlûk olmayışıyla ilgili dogmalarına karşı mücadele edenlerden birisi de Mutezile olmuştur.⁵¹⁴

Klimoviç, Sünnî Müslümanlara ait "Kur'an'ın elle yazılmayan ve Allah'ın ezeli kelamı gibi algılanan bir kitap" anlayışının Mutezilece eleştirilmesini haklı bulmuştur.⁵¹⁵ Yazar, Mutezilenin "Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanmadığı takdirde, Kur'an'a Allah'ın vasfını vererek muhal bir inancı kabul etmek zorunda kalacaktır" görüşünü paylaşmıştır. Klimoviç Mutezilenin çoğunlukla Kur'an'ı alegorik (mecazi) bakımdan ele aldığı ve ehli sünnet mensuplarının böyle bir inançla İslam'ın temel prensibine, tevhit akidesine aykırı düştüğünü dile getirmiştir. Halife Memun döneminde Mutezileye destek verildiğini, onlar ise Allah'a antropomorfik bir özellik vermemek için özen gösterdiğini ileri sürerek tamamen insanın hürriyetini savunduğunu dile getirmiştir. Halife Mütevekkil (847-861) döneminde ise Mutezili görüş küfür olarak kabul edilerek ortadan kaldırılmıştır. Böyle olmasına rağmen, İslâm'ı antik felsefesiyle bağdaştırmaya çalışan Mutezile, Kur'an hakkındaki görüşlerini çekinmeden söyleyerek Doğu düşünce tarihinde derin bir iz bırakmıştır.⁵¹⁶

⁵¹³ Abdülhamid, s. 98.

⁵¹⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 83.

⁵¹⁵ Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Uagizdari*, b. 12.

⁵¹⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 84.

Bunun yanı sıra Klimoviç, İslam tarihinde özgür fikir ve düşüncelerin Mutezileden de önce ortaya çıktığını, şair Beşşar b. Bürd'ün (ö. 783) “Bu şiirler Kur'an'ın tüm surelerinden üstündür” görüşünü ve Ebu'l-Atahiye'nin (750-825) Kur'an'ın mahlûk olmadığı inancını reddettiğini, İbn Ravendi (827-911), Ebu'l-Âlâ el-Ma'arri (973-1057) gibi düşünürlerin benzer görüşlerini örnek olarak arz etmiştir.⁵¹⁷

Müellif, Ebu'l-Âlâ el-Ma'arri'nin *el-Lüzummiyat* adlı şiir kitabına atıfta bulunmuş, Maarri'nin eserlerinde özgür ifadelerin bulunduğunu belirterek onun şu görüşlerini paylaşmıştır: “Dine inanmak ve inanmamak... nesilden nesile miras şeklinde aktarılan hurafelerdir... Kur'an'ın metni dikkatle araştırılmakta... Tevrat ve İnciller de aynı şekilde... Hâlbuki her toplum üyesinin saygı gösterdiği inanç sisteminin tümünde kendine has yanlışları ve yalanları mevcuttur. Hangi toplum kendisinin doğru yolda olduğunu övünerek söyleyebilir?!”⁵¹⁸ Maarri'nin özgür düşünceleri sebebiyle toplumda saygı ve sevgiyle anıldığını ifade eden Klimoviç, özgürlüğü savunmanın imkânsız olduğu bir dönemde bile kendi davasından vaz geçmediğini, böylelikle düşmanından ziyade dostunun çok olduğunu ileri sürmüştür.⁵¹⁹

Mutezilenin, Kur'an'ın yaratılmadığı hakkındaki akidenin akıldışı olduğunu delil getirmesi ve İslâm'ın reddettiği, İsa (a.s) hakkındaki Hıristiyan akidesi ile karşılaştırmada bulunması Klimoviç'in de dikkatini çekmiştir. Zira Mutezileye göre Allah'ın sözü, Allah gibi ebedi olsa o zaman İslâmiyet'le Hıristiyanlığın hiçbir farkı olmayacak, Tanrı ile Tevhidin önemi kalmayacak, Hıristiyanlıktaki Allah'ın oğlu yerine, Allah'ın keliması (Kur'an) kaim olacaktır.⁵²⁰

Klimoviç, “*O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır*”⁵²¹, “*...bu Kitab'ı da sana, her şey için bir açıklama, bir hidayet ve rahmet kaynağı ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik*”⁵²², “*Kur'ân uydurulmuş bir söz değildir. Sadece daha önceki kitapları tasdik eden, dine ait her şeyi açıklayan...*”⁵²³ ayetlerine atıfta bulunarak İslâm'da genel anlamda bütün üstün meziyetler ile kabiliyetlerin Kur'an'da mevcut olduğunu, böylece Kur'an'dan başka

⁵¹⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 85.

⁵¹⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 86.

⁵¹⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 87.

⁵²⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 90.

⁵²¹ En'âm, 6/59.

⁵²² Nahl, 16/89.

⁵²³ Yusuf, 12/111.

hiçbir eserin onun kadar kıymetli olamayacağı şeklindeki kaideyi geliştirdiklerini ve bu düşüncenin tesiriyle dini ilimlerin insanın düşüncesini ve fiiliyatını değersiz kıldığını, ilim ve teknikten üstün tutmaya çalıştıklarını ileri sürmüştür.⁵²⁴ Bu bağlamda Bediuzzaman Hamedani'nin (968-1008) görüşünü paylaşmayı da unutmamıştır: “Kur'an'ı incelemeye başla; daha sonra tefsire geç, böylece Allah sana yardımcı olacaktır. Bu yerde benim sana vermiş olduğum tavsiyem onun dışındaki kitaplara nazarını çevirme. Başka tarafa yönelmen vaktini öldürür. Çünkü Kur'an'da gösterilmeyen hiçbir azap korkunç değildir.”⁵²⁵ Klimoviç'e göre yukarıda zikredilen görüş bazı Müslüman aydınlar tarafından da desteklenmiş, Kur'an hakkında kuşkular bulunsa bile onu sorgulamaya kimsenin hakkı olmamıştır. Sözelimi, Taha Hüseyin (1889-1973) 1926 yılında neşredilen *Fi's-Şi'ri'l-Cahili* adlı kitabında *Kur'an'ın* gökten gönderilen Allah'ın vahiyleri şeklinde değil, Arap Muhammed'in eseri şeklinde baktığını, ilmî kaynaklara dayanarak, İbrahim ve İsmail'in yaşadıklarına şüphe ettiğini dile getirmesi yüzünden dönemin muhafazakârları tarafından onun eserlerine basım yasağı koymuşlardır.⁵²⁶

Klimoviç'in yukarıda zikri geçen Kur'an'ın mahlûk olmasıyla ilgili görüşlerine baktığımız zaman hakikaten bazı eleştirilerin haklı olduğunu söyleyebiliriz. Hicri II. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Kur'an'ın mahlûk olması meselesi “ilahi kelam” bağlamında yapılan tartışmaların en önemli konularından biridir. Abbasiler döneminde Halku'l-Kur'an meselesinin siyasî bir boyut kazanması bu meselenin diğer kelâmî meselelerden farklı bir konumda değerlendirilmesine sebep olmuştur. Esasında Mustafa Öztürk'ün de dediği gibi Mutezilenin ortaya çıkışına zemin hazırlayan en temel faktör Emevi saltanat rejimidir. Mutezile, cebr ideolojisini halka empoze etmek suretiyle kendilerine ait tüm gayri meşru icraatları Allah'ın irade ve takdirine bağlamayı ilke edinen ve bu dolayında insana ait tüm fiillerin Allah'ın takdiriyle gerçekleştiğini, dolayısıyla ümeraya ait her icraatın da aslında Allah'ın değişmez takdirinin bir tezahürü olduğunu dikte eden Emevi sultanlarına karşı insanın özgürlüğünü savunan onurlu bir siyaset zemininde vücut bulmuştur.⁵²⁷ Ancak burada şunu da söylememiz gerekir ki, Mutezile özgürlük adına yola çıkmasına rağmen özgürlük düşmanlığı yapmış, kendi görüş ve düşüncelerini zorla kabul ettirmeye çalışmak gibi bir açmazda sürüklenerek

⁵²⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 95.

⁵²⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 95.

⁵²⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 96.

⁵²⁷ Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mutezili Yorumu: Ebu Müslim el-İsfehani Örneği*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s. 10.

kendi sonunu hazırlamıştır.⁵²⁸ Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı konusunda yapılan kelimî tartışmalar içinde ön plana çıkarılan “Kur'an mahlûktur” söylemi Abbasi halifelerinden Me'mun tarafından devletin resmi politikası olarak benimsenmiş ve bu kelimî söyleme karşı çıkanlarla şiddetle mücadele edilmiştir. Kur'an'ın mahlûk olmadığını dile getiren kesimlere karşı uygulanan baskılar İslam tarihine “mihne” olarak geçmiştir.⁵²⁹ Bu konular özellikle siyasî ve sosyal anlamda âlimlerin gündeminde olduğu gibi, toplumu da itikadî yönden derinden etkilemiştir.

Tarih kitaplarına baktığımız zaman Halku'l-Kur'an meselesinin hicrî birinci asrın sonları ve ikinci asrın ilk yarısında ortaya çıkıp tartışılmaya başlandığı görülmektedir. İlk defa Emevi halifelerinden II. Mervan (127-132/744-749)'nın mürebbî ve annesinin kardeşi olarak tanınan Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafından tartışma gündemine taşınmıştır. Halku'l-Kur'an'ın itikadi bir mesele olarak neden ve nasıl tartışma gündemine geldiği veya neden böyle bir tartışmaya ihtiyaç duyulduğu, kimler tarafından ne maksatla gündeme getirildiği hususlarında da farklı rivayetler mevcuttur.⁵³⁰ Bazıları Halku'l-Kur'an meselesinin Yahudi kaynaklı olduğunu söylemiş, kimileri Hristiyan ilâhiyatçılar arasındaki tartışmalar neticesinde, onlardan etkilenilerek Müslüman dünyasında tartışılır hâle geldiğini ileri sürmüşlerdir. Kimileri Halku'l-Kur'an fikrinin ortaya çıkmasında Grek kültürünün ve filozofların etkisi olduğunu söylemiş ise de kimileri İslam toplumundaki fikrî düşüncenin gelişimiyle kelâmî problemlerin tartışılmaya başlanması sonucunda gündeme gelmiş olduğunu dile getirmişlerdir.⁵³¹

Abbassiler devrinde birçok dini yorum arasından bir tanesinin ön plana çıkarılıp devletin resmi söylemi haline getirilmesiyle sağlanmaya çalışılan bu otoriter sürecin sona ermesi fazla zaman almamıştır. Toplum içinde iktidara karşı duyulan rahatsızlık ve güvensizlik, yürütülen politikadan vazgeçilmesini zorunlu kılmıştır. Aynı devletin bir yöneticisi tarafından başlatılan bir diğer yöneticisi tarafından da ortadan kaldırılan mihne olayları devletin konjokturel davrandığını ve birbirine zıt olan her iki hamleye de politik amaçlı olarak başvurduğunu göstermektedir.⁵³²

Klimoviç'in de dediği gibi Halku'l-Kur'an meselesini ilk ortaya atan Mutezile değildir. Zaten birçok kelimî meselenin ortaya çıkışını tek bir olayla veya bir şahısla

⁵²⁸ Muharrem **Akoğlu**, *Minhe Döneminde Mutezile*, İz Yay., İstanbul 2006, s. 10.

⁵²⁹ Ramazan Yıldırım, “Halku'l Kur'an Meselesinin Politik İstismarı”, *Milel ve Nihal: İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, Ocak-Nisan 2011, s. 49.

⁵³⁰ Akoğlu, s. 16.

⁵³¹ Akoğlu, s. 17.

⁵³² Yıldırım, “Halku'l Kur'an Meselesinin Politik İstismarı”, s. 67.

ilişkilendirerek izah etmek mümkün değildir.⁵³³ Ehl-i Sunnet'e gelince, Ashab devrinde söz konusu edilmemiş olan bu meseleyle karşılaşan Tabiun ve müteakiben, müfessirin, muhaddisin ve fukaha ile ehl-i sünnet uleması ittifakla, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olup mahlûk olmadığını savunmuşlar ve aksi görüşü kabul edenlere şiddetle karşı çıkmışlardır. Kur'an'ın mahlûk olmadığını bilhassa Ashabu'l-Hadis müdafaa etmiş, onlar içerisinde özellikle Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı hadisçiler, "Minhe" olaylarında maruz kaldıkları işkence ve baskılar dolayısıyla meşhur olmuşlar ve Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünün başlıca savunucuları olarak tarihe geçmişlerdir. Daha sonraları, Eş'ari (ö. 324/963) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi âlimler de Allah'ın kelam sıfatının kadim olduğunu kabul etmişlerdir.⁵³⁴

Mutezile'ye göre kelamın ilahi bir sıfat olduğunu söylemek tevhid ilkesine aykırıdır. Çünkü sıfat ya ilahi zatın aynı ya da gayrı olabilir. İlahi zatın gayrı olduğu düşünüldüğünde, sıfat hâdis ise Allah hâdis varlıklara mahal olur. Bu da hudus alametidir. Kadim olması durumunda da "teaddud-i kudema" yani kadim varlıklarda çokluk ortaya çıkar. Dolayısıyla Allah, zatıyla mütekellimdir; onun mütekellim oluşu da kelamı başka varlıklarda yaratmasıdır. Kelamullah da Allah'ın hariçte yarattığı bir şeydir. O'nun Hz. Musa'ya hitap etmesi ve peygamberlere vahyetmesi kelamı yaratması ile olmuştur.⁵³⁵

Halku'l-Kur'an tartışması ve Mutezile'nin ilahi kelamın hâdis özellikler taşıdığına ilişkin görüşleri ehl-i sünnet âlimlerini de etkilemiştir. Böylelikle ehl-i sünnet anlayışında kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefsî gibi ayrımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Lafzi kelam ve nefsi kelam kavramlaştırmasının Kur'an'ın mahlûk olduğuna ilişkin akli ve nakli delillerin ayrıntılı olarak incelenmesi; Kur'an'ın ezeli olduğuna ilişkin görüşte düzeltmeler yapılmasından sonra ortaya çıktığı tespit edilir. Buna göre lafzî kelam, nefsî kelama delalet eden ibareler; dizilmiş harfler, ayrık sesler, peş peşe gelen kelimelerden oluşur. Nefsi kelam ise lafızların ötesinde, ses ve harflerden oluşmayan; okunmakla, ezberlenmekle ve yazılmakla ilahi zattan ayrılmayan, başka varlıklara hulul etmeyen, zaman üstü, tek bir manadır. Bu mana, ilahi zatta kaim olduğu için ezeli ve ebedidir.⁵³⁶

⁵³³ Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismanı", ss. 53-54.

⁵³⁴ Nurullah Ağtoğlu, "Halku'l-Kur'an ve Rüyettullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mulakkın'ın Buharî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı", *ŞÜİF Dergisi*, 2014/2, V, s. 106.

⁵³⁵ Recep Ardoğan, "Mutezilenin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eşariyye-Mâtürîdiyye Kelamına Nüfuzu", *Usul: İslam Araştırmaları*, Sayı: 15, Ocak-Haziran 2011, s. 154.

⁵³⁶ Ardoğan, "Mutezilenin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eşariyye-Mâtürîdiyye Kelamına Nüfuzu", s. 155.

Burada üzerinde durulması gereken nokta da Mutezile'nin zat-ı ilahiyi idrak konusunda aklın sınırlılığını göz ardı ettiklerini söylemek gerekmektedir. Akıl, Allah'ın varlığını, birliğini ve sıfatlarını kavrar. Ancak bu da salt aklın sınırları içinde gerçekleşen bir idrak değildir. Zat-sıfat ilişkisini açıklamaya çalışmak, ilahi zat üzerinde düşünmeyi gerektirir. Oysa akıl tasavvurlardan tamamen kopamazken Allah, tüm tasavvurların ötesindedir.⁵³⁷ Dolayısıyla sınırlı bir akıl ile sınırsız, ilahi zatı idrak etmek mümkün değildir.

⁵³⁷ Ardoğan, "Mutezilenin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eşariyye-Mâtürîdiyye Kelamına Nüfuzu", s. 156.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LUTSIAN İPPOLİTOVİÇ KLİMOVİÇ'İN KUR'AN'IN MUHTEVASINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

4.1. Kur'an'ın Muhtevası Hakkındaki Bazı İddiaları

4.1.1. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Allah Anlayışı

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim ayetleri muhkem ve müteşabih olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kur'an'ın kendi ifadesiyle Kur'an hem muhkem hem de müteşabihtir. Muhkem ayetler, ibareleri vaz' olundukları maksattan başkasına te'vili mümkün olmayan, herhangi ihtilafa ihtimal bırakmayan, kendisinden kastedilen manaya kesin olarak delalet eden, kolayca anlaşılabilir derecede açık olan ve tek bir manaya delalet eden ayetlerdir.⁵³⁸ Müteşabih ayetlere gelince, zahirinden manası, neyin kastedildiği bilinmeyen veya herhangi bir sebepten delaletlerinde kapalılık bulunan; ya da her biri kastedilmiş olabilecek gibi görünmekte birbirine benzer müteaddit manalara gelebilen, hepsi mi yoksa birisi mi kastedildiği açıkça anlaşılmayan, bu manalardan delalet edebileceği birisinin tespitinde harici bir delille ihtiyaç duyulan lafızlardır.⁵³⁹ Ancak âlimler Kur'an'da müteşabih ayetlerin sayısı ya da hangi ayetlerin müteşabih ve hangisinin muhkem ayetler olduğu konusunda görüş ayrılığına gitmişlerdir. Buna göre Kur'an'da Allah'ın yüzü, eli, gözü gibi hususları beşeri bir teşbihe yol açacağı için bazı âlimler müteşabihten sayarken, bazıları söz konusu ayetlerin üzerinde düşünüldüğü zaman onların da tevil edilebileceklerini ileri sürmüşlerdir. Zira Kur'an kendisini birçok yerde açık bir kitap olarak nitelemektedir. Ayetlerde bu gibi isimlerin Allah'a izafe edilmesinin ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş, bu görüşleri temellendirmek üzere naklî ve aklî deliller dile getirilmiştir. Başlangıçta bazı âlimler müteşabih ayetleri teville gitmeden iman etmişlerdir.⁵⁴⁰ Sözelimi, Ümmü Seleme ve

⁵³⁸ Veli **Kayhan**, *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kurav Yay., Bursa 2007, s. 24.

⁵³⁹ Kayhan, *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, s. 27.

⁵⁴⁰ Allame Aliyyü'l-Kari, *İmam-ı Âzam Fıkhı Ekber Şerhi*, (Çev. Hüseyin Erdoğan), Hisar Yay., İstanbul 2014, s. 102.

İmam Malik'in "İstiva malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ona iman etmek vaciptir, hakkında soru sormak bitattır"⁵⁴¹ rivayeti buna delildir.

Kelam tarihinde, "yed", "vech" gibi tek başına alındığında bir uzuv ismi olan kelimelerin, zengin bir mesaj içeriğine sahip olan ayetlerde Allah Tealaya izafe edildiğini gören bir grup, teşbih ve teccime yönelmiştir. Onlar, cümlenin mesajı yerine, kelimelerin ve izafetlerin bağlamları dışında taşıdığı lügat manaları üzerine odaklanmışlardır. Bazıları ise bu tür nassları tevil yoluyla çözmeye çalışmışlardır. Ancak bunlardan bir kısmı nakli esas alırken, diğer bir kısmı da bu tür nassların tevilinde akli esas almışlardır. Özellikle Mutezile Allah'ın yüzü, eli vs. gibi ayetlerin Allah'a isnat etmenin mümkün olamayacağını, İslam'ın tevhit ilkesine aykırı olduğunu ileri sürerek söz konusu ayetlerin tevil edilmesini zorunlu bulmuşlardır. Mutezileyi nassları teville yönelten etkenlerin başında tenzih anlayışı gelir. Onlar, ayet ve hadislerdeki müteşâbih ibareleri, insanları teşbih ve teccim anlamından uzaklaştıracak şekilde yorumlamışlardır.⁵⁴²

İbn Manzur Kur'an'daki müteşâbihleri Muhkemle mukayese edildiği zaman manası bilinen müteşâbihler ve hakikatini bilmeye imkân olmayan müteşâbihler olmak üzere ikiye ayırmıştır.⁵⁴³ Konuyla ilgili Zeki Duman Kur'an'daki müteşâbihleri üç madde halinde izah etmiştir:

1. Allah'ın zatından söz edilen ayet ve kavramlar.
2. Esmâ-i Hüsnâ ve Sıfatların hakikatleri.
3. Ahiretle ilgili olarak haber verilip de ancak ahirete intikal ettikten sonra hakikatleri ya da mahiyetleri bilinecek olan gerçekler.⁵⁴⁴

Zeki Duman'a göre "Allah'ın gelmesi", "Arşa istiva", "Vech" vb. ifadeler dilin imkânlarından olan sembolik anlatım şekillerindedir. Bunlarda anlatılanlar, maksut mâna açısından gâyet sarıhtirler. Zira sembollerin yerine hakikatleri bulunup konulunca, âyetlerde söylenmek istenenler de anlaşılabilir olur. O nedenle bunları Allah'tan başkasının bilemeyeceği müteşâbihler arasına katmak dil bilimi açısından doğru olmaz.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Zerkeşî, II, 78.

⁵⁴² Recep Ardoğan, "Yed'in Ayetlerde Allah'a İzafe Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar", *HÜİF Dergisi*, Sayı 28, s. Temmuz-Aralık 2012, s. 14.

⁵⁴³ Muhammed b. Mukarram İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Riyad, Tarihsiz, XVII, 399.

⁵⁴⁴ Mehmet Zeki Duman, "Müteşâbihatın Tevili", *Bilimname IX*, 2005/3, s. 41.

⁵⁴⁵ Duman, "Müteşâbihatın Tevili", s. 45.

Müslüman geleneğindeki söz konusu ihtilafli meseleler oryantalistlerin de dikkatini çekmiş ve İslam'da bir eksiklik arama çabasında olanlara güçlü bir silah olarak zuhur etmiştir. Klimoviç de diğer meslektaşları gibi Kur'an'da Allah algısının tamamen antropomorfik bir biçimde anlatıldığını ifade ederek Kur'an'da iki çeşit antropomorfik Allah inancının olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre birincisi zahiri antropomorfik özelliklerdir ki, Allah'ın eli, yüzü, gözü, duyması gibi özellikleri kapsamaktadır. İkincisini batınî antropomorfik özellik olarak niteleyen Klimoviç, Allah'ın hile yapması, merhamet etmesi, cezalandırması gibi vasıfları bu çerçevede ele almıştır.⁵⁴⁶

Klimoviç Kur'an'da Hac suresi 61,⁵⁴⁷ Lokman suresi 28⁵⁴⁸, Şûra suresi 11⁵⁴⁹, Mücadele suresi 1⁵⁵⁰, Mü'min suresi 20⁵⁵¹, İsra suresi 17⁵⁵², Mümteherine suresi 3⁵⁵³, Sebe suresi 10-11. ayetlerde⁵⁵⁴ Allah'ın antropomorfik bir biçimde anlatıldığını ifade etmiştir. Yazar, ayetlerdeki Allah'ın her şeyi bilmesinin ve her şeyi görmesinin okuyucuda bir şaşkınlık bırakacağını ve Tanrı hangi duyusuyla tanıyor, hangi organıyla her şeyi görüyor sorusunun ilk önce akla geleceğini belirterek, Kur'an'ın bu soruya tabii olarak kendi yaratıklarına benzeyen, tanıma ve öğrenme organları ve duyularıyla süslenen bir antropomorfik bir biçimde olması gerekeceğini dile getirmiştir.⁵⁵⁵ Ona göre Allah'ın insanları gözetlemesi, duyması, görmesi, bilmesi vd. isimleri toplumda dengeyi korumak için uydurulmuştur.⁵⁵⁶ Klimoviç, Allah'ın her şeyi duyması ve görmesi özelliğinden bahsederken “*Sen yolunda kaim olurken, namaza dururken de, O seni elbette görüyor. Secde edenler, ibadet edenler arasında dolaşmalarını da görüyor. Çünkü her şeyi hakkıyla işiten, hakkıyla bilen O'dur*”⁵⁵⁷ ayetine atıfta bulunarak bu ve benzer ayetlerin, Müslümanların iyi ve kötü amellerinin gözetlenmesi için

⁵⁴⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 160, 166-167.

⁵⁴⁷ Hac, 22/61 “*Bu böyle... Çünkü Allah, geceyi gündüze katar, gündüzü geceye katar. Şu da muhakkak ki Allah, hakkıyla işiten ve görendir.*”

⁵⁴⁸ Lokman, 31/28 “*Ey insanlar! Sizin hepinizi yaratmak veya hepinizi öldükten sonra diriltmek bir tek kişiyi diriltmek gibidir. Allah semîdir, basîrdür*”

⁵⁴⁹ Şûra, 42/11 “*Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, her şeyi hakkıyla işitir ve bilir.*”

⁵⁵⁰ Mücadele, 58/1. “*Kocası hakkında sana başyurup tartışan ve halini Allah'a arzeden o kadının sözlerini elbette Allah işitti.*”

⁵⁵¹ Mü'min, 40/20 “*Allah hakkı ve adaleti gerçekleştirir. Müşriklerin yalvardıkları putlar ise hiçbir şeyi yerine getiremezler. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla işitir ve görür.*”

⁵⁵² İsra, 17/1. “*Bütün eksikliklerden uzaktır O! Gerçekten, her şeyi işiten, her şeyi gören O'dur*”

⁵⁵³ Mümteherine, 60/3 “*Allah kıyamet günü aranızda hükmeder, itaat edenleri cennete, kâfir ve âsileri cehenneme gönderir. Allah yaptığınız her şeyi görür.*”

⁵⁵⁴ Sebe, 34/10-11 “*Ey Davud ailesi! Hepiniz faydalı ve makbul işler yapınız, çünkü Ben yaptıklarınızı görüyorum buyurduk*”

⁵⁵⁵ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 25.

⁵⁵⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 161.

⁵⁵⁷ Şuara, 26/218-220.

uydurulduğunu ve böylelikle kendilerine tâbi olanların ibadetlerini tam olarak yerine getirme hususunda kullanılan, en çok beğenilen bir araç olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁵⁸

Kur'an'da Allah'a izafe edilen bu gibi sıfatları tek başına alarak ve parçacı olarak okuduğumuzda Klimoviç'in de iddia ettiği gibi Kur'an'da antropomorfik bir Allah inancının karşımıza çıkacağı pek mümkündür. Ancak Kur'an'ı doğru anlamamız için kelimeleri cümle içinden sıyrıp atmadan, cümlenin bağlamına; siyak ve sibakına bakılarak okumamız gerekmektedir. Bir ayet veya hadisi, cümlenin öğelerine ayırarak, içerdiği her kelimenin tek başına taşıdığı lügat anlamını belirleyerek anlamaya çalışmak yanıltıcı olabilir. Çünkü kelime ve ibareler tek başına ifade ettiği manaların ötesinde başka bir mana taşıyabilir. Dolayısıyla Allah'a isnat edilen sıfatlara bakılarak teşbih ve tescime yönelmek Kur'an'ın bütünlüğü ile İslam'ın tevhit ilkesine tamamen muhaliftir. Örneğin Kur'an'da “yed” kelimesi tekil, ikili ve çoğul kipleriyle geçmektedir. Bu kelimenin farklı manalardaki başlıca kullanımlarını Recep Ardoğan şöyle sıralamıştır:

1. Kontrol ve gözetiminde olma: “*Biyedihi ukdetü'n-nikah*”⁵⁵⁹ (Nikah bağı elinde bulunan erkek).

2. Kuvvet ve kudret: “*Vezkur abdena davude ze'l-eyd*”⁵⁶⁰ (güçlü kuvvetli bir kulumuz olan Davud'u hatırla)

3. Yardım ve destekleme: “*İz eyyettüke birühi'l-kuds*”⁵⁶¹ (Seni Ruh'ul Kuds'le desteklemiştim).

4. Dost ve yardımcı olmak: Arapça'da “Fulanün yedü Fulanın” ifadesi bir kimsenin bir kimseye dost ve yardımcı olmasını ifade eder. “*Yedullahi fevka eydihim*”⁵⁶² (sana biat edenler Allah'a biat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üzerindedirler) mealindeki biat ayeti de bu mana üzere olabilir.

5. Fiilin faile izafesini; fail nezdindeki önem ve değerini vurgulama: “*Mimma amilet eydina*”⁵⁶³ (Ellerimizle yaptığımız eserlerden); “*Lima halaktu biyedeyye*”⁵⁶⁴ (Ellerimle yaptığım mahluka..) ayetlerde Allah'ın yaratmayı bizzat yaptığını ve yaratmanın bu eşsizliğiyle ancak onun tarafından yapılabileceğini vurgular. Bu

⁵⁵⁸ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 26.

⁵⁵⁹ Bakara, 2/237.

⁵⁶⁰ Sad, 38/17.

⁵⁶¹ Maide, 4/110.

⁵⁶² Fetih, 48/10.

⁵⁶³ Yasin, 36/71.

⁵⁶⁴ Sad, 38/75.

anlatımda “el” kelimesinin kullanımı, bu mananın zihinde canlandırılması içindir. Çünkü insanların nazarında bir işi yapmanın en mükemmel yolu kendi elleridir.⁵⁶⁵

Görüldüğü gibi Allah, kendisine hitap ettiği toplumun diliyle konuşurken, o dilin kavramlarını ve dil kurallarını kullanmaktadır. Zira kendisi “gayb” olduğu, hiçbir şeye benzemediği, zamandan ve mekândan münezzehe olduğu için, bilinemezliğini bilindir hale getirmek zorundadır. Aksi takdirde beşer, onu kendi tahayyülüne göre tanıyacak ve tanıtacaktır. Nitekim insanlık tarihinin belli dönemlerinde böyle olmuş ve Allah farklı biçimlerde tahayyül edilerek anlaşılmıştır.⁵⁶⁶ Dolayısıyla Kur’an’ı bütüncül bir yaklaşımla ele alarak baktığımızda sonuç Klimoviç’in saydığı dibi gözükmemektedir. Allah şekil değiştirip bizimle insan biçiminde konuşmamaktadır, ama insanla dolaylı da olsa konuşmakta ve bu konuşmasında ise kendisiyle konuştuğu insanın dilini kullanmakta ve kendisini “insan biçimci” bir dil ile tanıtmaktadır. Nitekim Kur’an’da bir taraftan Allah Ezeli, Ebedi, Samed ve Ehad gibi zatına özgü sıfatlarla tanıtılırken diğer taraftan bilen, gören, işiten, affeden, cezalandıran, bağışlayan, seven, kızan, isteyen vd. gibi insanlar için de kullanılan sıfatlarla da tanıtılmaktadır. Çünkü Allah insana hitap ederken veya kendini ona tanıtırken insanın dilini ve onun kullandığı kelime ve kavramları kullanmaktadır.⁵⁶⁷ Bu sebeple Kur’an dili bilinmeden, bütüncül bakmadan Kur’an’ın doğru anlaşılması mümkün değildir.

Klimoviç, Kur’an’ın “*Bir şeyi yaratmak isteyince sadece “ol!” der oluverir*”⁵⁶⁸ ayetindeki ifadeden büyüleyici ve yaratıcı özelliğe sahip bir Allah inancının aksettirildiğini dile getirmiştir.⁵⁶⁹ Kur’an’ın “*Sen Beni göremezsin. Ama şimdi şu dağa bak, eğer yerinde durursa sen de Beni görürsün!*” *Derken Rabbi dağa tecelli eder etmez onu un ufak ediverdi. Mûsâ da düşüp bayıldı*”⁵⁷⁰ ayeti bağlamında Allah’ın, insanlara merhameti yüzünden kendisini göstermediğini, şayet gösterse idi dağı parçaladığı gibi insanları da param parça edeceğini ileri sürmüştür.⁵⁷¹

Klimoviç’e göre “*Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır*”⁵⁷² ayetindeki “Allah’ın yüzü” sadece insanoğluna değil doğaya da tehlikelidir. Bu yüzden Allah’ın

⁵⁶⁵ Ardoğan, “‘Yed’in Ayetlerde Allah’a İzafe Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar”, ss. 45-46.

⁵⁶⁶ Celal Kırca, *Kur’an’ı Anlama*, Marifet Yay., İstanbul 2010, s. 133.

⁵⁶⁷ Kırca, *Kur’an’ı Anlama*, s. 135.

⁵⁶⁸ Bakara, 2/117.

⁵⁶⁹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 26.

⁵⁷⁰ A’raf, 7/143.

⁵⁷¹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 28.

⁵⁷² Bakara, 2/115.

önünde bulunmanın korkuyla sonuçlanacağını⁵⁷³ Kur'an'dan çıkarmak mümkündür. Böyle olmasına rağmen, yaptığı iyiliklerin karşılığında Allah'ın yüzünü görmenin en büyük bir hediye⁵⁷⁴ olarak nitelendirilmesi Klimoviç'e göre anlamsız bir şeydir.⁵⁷⁵

Yazar, Kur'an ayetlerinde geçen Allah'ın her şeyi bildiğini, her şeye kadir olduğunu, her şey onun iradesiyle gerçekleşeceğini ve buna benzer anlayışın akla ve mantığa uygun olmadığını; akılla bağdaşmayan görüşlere karşı tarihte birçok itirazın zuhur ettiğini dile getirmiştir. Sözgelimi, “*Onların yaptıkları her şey, defterlerde kayıtlıdır. Küçük, büyük her şey, satır satır yazılıdır*”⁵⁷⁶ anlamındaki ayetler yazara göre orta asır âlim ve düşünürlerinin itirazlarına sebep olmuş, bunu başta Mutezile olmak üzere Abbasiler döneminde yaşayan bilim adamları dile getirmiştir. Ömer Hayyam'a ait bazı kaderi tenkit eden rubailer bunlardan bazılarıdır.⁵⁷⁷

Bunun yanı sıra müellif, Kur'an'da “Allah mekânının” kutsal olduğunu, insanların bundan korkmaları gerektiğini, Kur'an ayetleri de bunu desteklediğini belirterek aşağıdaki iki ayete atıfta bulunmuştur. “*Kim Rabbinin makamından korkarsa, ona iki cennet bahçesi vardır*”⁵⁷⁸, “*Kim Rabbinin makamından korkarsa.....Onun varacağı yer cennettir...*”⁵⁷⁹ Klimoviç'e göre Kur'an'da sadece Allah'ın yüzü “tahribkar” değildir. Bununla beraber Allah'ın kelamı da aynı özelliktedir.⁵⁸⁰ Ona göre aşağıdaki ayet bu görüşü doğrulamaktadır: “*Eğer Biz bu Kur'an'ı bir dağın tepesine indirseydik onun, Allah'a tazimi sebebiyle başını eğip parçalandığını görürdün*”.⁵⁸¹

Allah'a isnat edilen “vech” kelimesiyle ilgili İslam âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Allah'ın zatını ifade eden bir kavram olması sebebiyle mutlaka te'vili gerektiğini düşünenler, nasslarda geçen “vech” lafzını zât, rızâ, sâlih amel, sevap gibi manalarda anlamışlardır.⁵⁸² Râgıb İsfehani, Kur'an'da Allah'a izafe edilen “vech” kelimesinin Allah'ın zatına, onun rızasını isteyerek salih amelle Allah'a teveccüh

⁵⁷³ İbrahim, 14/14 (...İşte bu, huzuruma çıkmaktan ve uyardığım azaptan çekinenler içindir), Naziat 79/40-41 (Rabbinin makamından korkan ve nefsinin kötü arzularından uzaklaşmış kimse için, Şüphesiz cennet(onun) yegâne barınağıdır)

⁵⁷⁴ Leyl, 92/19-21. “Onun nezdinde hiçbir kimseye ait şükranla karşılanacak bir nimet yoktur. O ancak Yüce Rabbinin rızasını aramak için verir. Ve o (buna kavuşarak) hoşnut olacaktır.”

⁵⁷⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 164.

⁵⁷⁶ Kamer, 54/52-53.

⁵⁷⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 159-160; Lutsian **Klimoviç**, *Pisateli Vostoka Ob İslame*, Znaniye, Moskva 1978, s. 20.

⁵⁷⁸ Rahman, 55/46.

⁵⁷⁹ Naziat, 79/40-41

⁵⁸⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 164.

⁵⁸¹ Haşr, 59/21.

⁵⁸² Duman, “Müteşabihatın Te'vili”, s. 45.

etmeye, ihlasla ibadet etmeye işaret ettiğini belirtmiştir.⁵⁸³ Örneğin, “Allah’ın veçhini/rızasını dileyerek zekât verenler, mallarını katlayan kimselerdir.”⁵⁸⁴

Allah’ın makamından korkmak ile ilgili ayetler bir zalimden ya da, bir vahşi hayvandan korkmak gibi değildir. Ayetlerde geçen Allah’ın makamından maksat hesap gününde onun huzurunda durmaktır. Ayette, dünyada yaptıklarının hesabını ahirette Allah huzurunda vereceğine inanan ve o huzura günahkâr olarak çıkmaktan korkarak nefsinin kötülüklerden sakındıranların ahirette mükâfatlandırılacağı ifade edilmektedir.⁵⁸⁵ Bu korku saygı ve sevgi ile karışık olan bir korku çeşididir. İnsan sevdiği kişiyi herhangi bir şekilde üzmemekten korkar. Tıpkı âşıkın maşuku üzmemekten ve kaybetmekten korktuğu gibi. Allah Teâla insanoğluna sayısız nimet ve ikramda bulunması ve tüm mahlûkatı insana hizmetkâr olarak teshir etmesi nedeniyle Allah her şeyden önce sevmeye layıktır. Allah’ı seven kimse ise onun emir ve yasaklarını çiğneyerek yanlış bir iş yapmaktan korkar. Dolayısıyla Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın vechi, makamı anlamını ifade eden ayetleri Klimoviç’in dile getirdiği gibi tehlikeli saymak yahut ondan korkulması gerektiğini söylemek doğru bir yaklaşım değildir. Hatta konuyla ilgili yazarın kullanmaya kalktığı ayetin devamında da “*nefsini kötü arzularından uzaklaştırmış kimse için*”⁵⁸⁶ ifadesi yer almaktadır. Ayette insan, nefsinin kötü arzularına uymayarak selim akıl ile mantığın onayladığı vahyin yolunu takip etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Allah korkusu soyut bir kavram olduğu için İslam dininin ilk mübelliği Hz. Peygamber’in hayatını örnek olarak getirmek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber herkesten daha çok Allah Teâla’dan korkuyor ve daha çok Allah’ı severdi. Rivayetlerde kaydedildiğine göre Hz. Peygamber Allah’a sonsuz sevgisinden dolayı geceleri kalkıyor ve ibadet ediyordu. Hz. Aişe’den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamberin namazdan ayaklarının şiştiği bahsedilmektedir. Hz. Aişe kendilerine: “Ey Resulellah, Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını mağfiret buyurduğu halde niçin bu kadar meşakkati ihtiyar ediyorsunuz” deyince, Hz. Peygamber, “Allah’ı şükreden bir kul olmayayım mı?”⁵⁸⁷ diye cevap vermiştir. Hz. Peygamber’in bu ifadesinden Allah’a olan korku ve sevgisinden dolayı ibadetlerini şevk ve zevkle yaptığı ortaya çıkmaktadır.

Haşr suresi 21. “Eğer Biz bu Kur’an’ı bir dağın tepesine indirseydik onun, Allah’a tazimi sebebiyle başını eğip parçalandığını görürdün” ayetine gelince Allah Teâla

⁵⁸³ İsfehani, s. 856.

⁵⁸⁴ Rum, 30/39; Bakara, 2/272.

⁵⁸⁵ Karaman vd., V, 550.

⁵⁸⁶ Naziat, 79/41.

⁵⁸⁷ Buharî, “Teheccüd”, 6; Müslim, “Salatı’l-Müsafirîn”, 18.

ayette insanlara öğüt ve tenbih vermek için bir temsil ile anlatmıştır.⁵⁸⁸ Burada esas amaç Kur'an'ın içerdiği mesajın önemi ve ona muhatap olan insanın da büyük sorumluluk altında bulunduğu meselesidir. Ayetten, “eğer dağa, insana verildiği gibi akıl ve şuur verilmiş olsaydı salabetine (sertliğine) rağmen Allah'ın kudreti ve azameti yanında boyun eğer idi”⁵⁸⁹ gibi anlam çıkarmak mümkündür.

Klimoviç, Kur'an'ın ilk inen ayetlerinde, Allah'ın isim ve sıfatlarının tamamının söylenmediğini dile getirmiştir.⁵⁹⁰ Bu bağlamda Müslüman din âlimlerince Allah'ın isimlerinin çok önemli olduğunu, kimilerine göre isim sayısının bin, kimilerine göre doksan dokuz olduğunu söylemiştir. Allah'ın bir isminin meçhul olduğunu ve bununla bazı kerametler yapılabileceğini, bunun sırrının sadece Süleyman ve İsa peygamberlere malum olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁹¹

Allah, kendisine mahsus güzel isimler (Esmâ-i Hüsnâ) ile müsemmâ olduğunu Kur'an'da bildirmektedir.⁵⁹² Bunun yanı sıra Kur'an Allah'ın güzel isimleriyle dua etmesini de emretmektedir.⁵⁹³ Kur'an'da Allah'ın isim ve sıfatlarının sayısı konusunda bir sınırlama yoktur. Ebû Hureyre'den nakledilen “Allah'ın doksan dokuz ismi vardır; kim bunları sayarsa cennete girer...”⁵⁹⁴ hadisinde doksan dokuz kaydı vardır. Ancak hadisteki doksan dokuz rakamının çokluktan (kesretten) kinaye olabileceğine dair yorumlar ağırlık kazanmaktadır.⁵⁹⁵ Bu itibarla Allah'ın isimlerini doksan dokuz sayısı ile sınırlandırmak uygun görülmemektedir. Allah'ın yüzüncü ismiyle bazı kerametler yapılabileceği ve bunu sadece Süleyman ve İsa (a.s) peygamberlere malum olduğu görüşünün bir ilmi temeli yoktur.

Yazar, Kur'an'da Allah-Peygamber ilişkisinden bahsederek, onların mükâlemelerinin (konuşmalarının) şahitsiz gerçekleştiğini ve buna yönelik itirazların öne sürüldüğünü ifade etmiş, aşağıdaki ayetin bu iddiayı doğruladığını dile getirmiştir: “Gerçeği bilmeyenler dediler ki: “Allah bizimle konuşmalı veya bize mucize gösterilmeli değil miydi?”⁵⁹⁶

⁵⁸⁸ Mâtürîdî, V, 97.

⁵⁸⁹ Neseff, III, 463.

⁵⁹⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 149.

⁵⁹¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 149.

⁵⁹² Haşr, 59/24.

⁵⁹³ A'raf, 7/180.

⁵⁹⁴ Buharî, “Şurut”, 18; Müslim, “Zikr”, 5, 6.

⁵⁹⁵ Kadir **Paksoy**, “Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XI, Sayı 1, 2011, s. 109.

⁵⁹⁶ Bakara, 2/118.

Kur'an'daki Allah'la peygamberler arasındaki konuşmaları kendince çelişkili bulan Klimoviç, “Allah Mûsâ ile konuştu”⁵⁹⁷ ayetinde Allah'ın Musa peygamber ile insanla konuştuğu gibi konuştuğunu, bu ise Allah'ın peygamberlere vahyetme ile ilgili “Allah bir insana ancak vahiy yoluyla veya bir perde arkasından hitab eder, yahut ona Kendi izniyle dilediğini vahyedecek bir elçi gönderir. Çünkü O yüceler yücesidir, tam hüküm ve hikmet sahibidir”⁵⁹⁸ ayette yer almadığını ileri sürmüştür.⁵⁹⁹ Bununla beraber Yazara göre, “Doğu da Batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır”⁶⁰⁰ anlamındaki ayet yukarıda geçen Musa peygamber ve Allah arasındaki mükâleme ayeti ile çelişmektedir.⁶⁰¹

Allah Teâla'nın Musa peygamberle konuşmasına dair ayetin tefsiri hususunda müfessirlerin farklı görüşleri vardır. Fahreddin Râzî, söz konusu ayetten Allah'ın, herhangi bir elçiyi vasıta kılmaksızın peygambere doğrudan doğruya kelamını duyurması anlaşılacağını ifade etmiştir.⁶⁰² Muhammed Ali Sabuni ise Hz. Musa'nın Allah arasındaki konuşmasını Allah'ın peygamberi ile perde arkasında konuşması bağlamında ele almıştır. Ona göre Allah'ın perde arkasında peygamberiyle konuşması Musa (a.s) ile Muhammed (s.a.v.)'e mahsustur.⁶⁰³ İbn Atiyye, “kellemehu” yani “Rabbi onunla konuştu” anlamındaki ayeti hakkında Cenab-ı Hakkın Hz. Musa'da bir idrak yarattığını ve bu idrak ile Hz. Musa Allah'ın zati bir sıfatı olan kelamını işittiğini ifade etmektedir.⁶⁰⁴ Bize göre de İbn Atiyye'nin konuyla ilgili yorumu daha isabetlidir. Ehl-i sünnet inancına göre Allah Teâla mahlûkatından birisiyle konuştuğu zaman, onunla ancak kadim olan kelamı ile konuşur.⁶⁰⁵ Dolayısıyla bu konuşma Klimoviç'in iddia ettiği gibi insanın insanla konuşması gibi değildir. Çünkü Cenab-ı Hakkın kelamı mahlûkatın kelamına benzemez.

Allah'ın dağa tecelli etmesiyle ilgili ayetin tefsirlerinde farklı açıklamalar mevcuttur. İbn-i Âşur'a göre ayetteki bu kısım mecâzi bir ifade olup muhtemelen bununla, dünya varlıkları ile aşkın güçler arasına Allah tarafından konulmuş bulunan perdelerin kaldırılması kastedilmiştir. Bu perdeler ve engeller kalkınca rabbani güç ile

⁵⁹⁷ Nisa, 4/164.

⁵⁹⁸ Şûra, 42/51.

⁵⁹⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 163.

⁶⁰⁰ Bakara, 2/115.

⁶⁰¹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 28.

⁶⁰² Fahreddin **er-Râzî**, *Mefatihü'l-Gayb*, Darü'l-Fikr, Beyrut 1981, XXVII, 188.

⁶⁰³ Muhammed Ali **es-Sabuni**, *Safvetü't Tefasir*, Dersaadet, Mekke 1976, III, 146.

⁶⁰⁴ Muhammed Abdülhak b. Galib **İbn Atiyye**, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (thk. Abdusselam Abdüşşafi Muhammed), Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, II, 450.

⁶⁰⁵ Aliyyü'l-Kari, s. 56.

dağ arasında bir ilişki doğmuş ve dağ paramparça olmuş; Allah'ın bu şekilde kendisini göstermesi veya kendisinden bir görüntüyü dağa yansıtması şeklinde cereyan eden bu olağanüstü olayı gören Hz. Musa dehşete kapılarak kendinden geçip yere yığılmıştır.⁶⁰⁶ Ancak söz konusu ayet “*Nereye yönelerseniz Allah'ın yüzü oradadır*” anlamındaki ayet ile çelişkili değildir. Bakara suresi 115. ayette, yeryüzünün tamamı, hatta yeryüzüyle birlikte orada bulunan bütün varlıkların Allah'a ait olduğu vurgulanmış, Müslümanların namaz esnasında nereye yönelirse Allah'ın rızasının da orada olduğu dile getirilmiştir. Her ne kadar bahsedilen surenin 115. ayetinin 144. ayetle⁶⁰⁷ neshedildiğini savunanlar olmuşsa da bu iki ayet arasında nesihle izahı gerektiren bir uyumsuzluk söz konusu değildir. 115. ayet, her yerde ve her yöne yönelerek Allah'a dua ve ibadet edilebileceğine, yani konunun özüne işaret etmekte, 144. ayet ise namazla ilgili özel uygulamayı belirlemektedir.⁶⁰⁸

Kur'an'da Allah'ın eli ve elleri hakkında birçok defa hatırlatıldığını belirten Klimoviç, bunları yukarıda da bahsettiğimiz gibi dış görünüşteki antropomorfik özellikler olduğunu, batını antropomorfik özelliğe misal olarak “hile ve tuzak kurma” eylemini örnek olarak vermektedir. Klimoviç, Kur'an'da Allah'ın hile yapma eyleminin net olarak görüldüğünü⁶⁰⁹ ve Kur'an'a göre Allah'ı kimse aldatamamış olduğunu ifade etmiştir: “*Allah hile yapanların en iyisidir, tüm hilekârlara karşı zafer kazanmıştır*”.⁶¹⁰ Bunun yanı sıra Mekke müşriklerinin Hz. Muhammed'e yaptığı hile bağlamında indirilen ayete de atıfta bulunmuştur. “*Onlar tuzak kuradursunlar, Allah da tuzak kuruyordu. Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır*”.⁶¹¹

Klimoviç'e göre Allah'ın hilesinin başarılı olmasının bir sırrı şudur ki, düşmanlarından gelen zararları bertaraf etmek için kendisinin istihbaratçı elçilerinin olmasıdır. Kur'an da bunu şu ayetiyle ifade etmektedir. “*De ki: “Allah'ın o tuzakların hakkından gelmesi, daha da çabuk gerçekleşir. Haberiniz olsun: meleklerimiz bütün o kötü düşüncelerinizi kaydedip duruyorlar*”.⁶¹² Ancak Klimoviç söz konusu tuzak ve

⁶⁰⁶ Karaman vd., II, 586.; İbn Âşur, IX, 93.

⁶⁰⁷ Bakara, 2/144 “*(Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (yücelerden haber beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.*”

⁶⁰⁸ Karaman vd., I, 194.

⁶⁰⁹ Ra'd, 13/42.

⁶¹⁰ Âli İmran, 3/54.

⁶¹¹ Enfâl, 8/30.

⁶¹² Yunus, 10/21.

hilelerin çok merhametsiz olduğunu ileri sürmüştür.⁶¹³ Çünkü ona göre Salih (a.s.) ve Semud kavmi ile ilgili ayetlerde, şehirde dokuz kişinin peygambere hile yaparak kötülük yapmasına karşı, Allah'ın da onlara karşılık tuzak kurduğu ifade edilmektedir. *“Bak işte onların tuzaklarının âkıbeti nasıl oldu! Biz onları da kendilerine uyan toplumlarını da imha ettik! İşte onların, zulümleri sebebiyle ıssız kalmış, çökmüş evleri...”*⁶¹⁴ ayetlerden de anlaşılacağı üzere yazar, Kur'an'da sadece kötülük düşünen dokuz kişiye karşılık, Allah'ın onları ve onların nesillerini imha ettiğini ve bu olay diğer birkaç ayette de⁶¹⁵ desteklendiğini ileri sürmüştür.⁶¹⁶ Klimoviç, Kur'an'da Allah tasavvurunun bir taraftan merhametli ve esirgeyici olmasını ve diğer taraftan da ufak bir itaatsizliğe karşı çok sert ve cezalandırıcı olarak karşımıza çıkmasını bir çelişki olarak bahsetmiştir.⁶¹⁷

Dilimizde olumsuz anlamında kullanılan “hile” kelimesi Arapçada sadece olumsuz anlamı değil olumlu anlamı da ifade etmektedir. Yani çözüm ve çare anlamını da içermektedir. Mekk, kendisinin neyi kastettiğini bir başkasından saklamaktır. Bu da iki çeşittir. Birincisi övülmüş ve güzel görülmüş hiledir ki, güzelliği kastetmek için yapılan amelin amacını gizlemesidir.⁶¹⁸ Bu anlamda Kur'an'da *“Allah hile yapanların en iyisidir”*⁶¹⁹ ayeti geçmektedir. İkincisi ise yerilmiş ve kötü görülmüş hile çeşididir. Bu da kötülük yapmak için amacı gizlemedir. Bu anlamda da Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: *“Oysa kötü tuzak ancak onu kuranı yakalar.”*⁶²⁰ Enfal⁶²¹ ve Âli İmran⁶²² surelerindeki konuya ilişkin ayetlerde, Allah elçisine tuzak kurmalarına karşılık Allah'ın da tuzak kurduğu, Allah'ın tuzak kuranların en iyi tuzak kuranlar olduğu bahsedilmektedir. İnkârcıların tuzak kurması Peygamberin davetini önleyecek, etkisiz bırakacak planlar kurmaları, çareler düşünmeleri demektir. Onlar Peygamberi etkisiz bırakmak, hatta onun varlığını ortadan kaldırmak için çareler düşünür, planlar kurarken Allah da onların planlarını etkisiz kılacak karşı tuzak kurar ve onların

⁶¹³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 166.

⁶¹⁴ Neml, 27/51-52.

⁶¹⁵ A'raf, 7/78, Fussilet 41/13-17.

⁶¹⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 167.

⁶¹⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 168.

⁶¹⁸ İsfehani, s. 772.

⁶¹⁹ Âli İmran, 3/54.

⁶²⁰ Fatır, 35/43.

⁶²¹ Enfal, 8/30 *“Bir vakit de o kâfirler senin elini kolunu bağlayıp zindana mı atsınlar, yahut öldürsünler mi, yahut seni ülke dışına mı sürsünler diye birtakım tuzaklar planlıyorlardı. Onlar tuzak kuradursunlar, Allah da tuzak kuruyordu. Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır.”*

⁶²² Âli İmran, 3/54 *“Öbürleri ise hileler yaptılar. Allah da onların hilelerini boşa çıkardı. Allah, hileleri boşa çıkarmakta pek güçlüdür.”*

tuzaklarını kendi ayaklarına dolar.⁶²³ Nitekim Mekke müşriklerinin, Peygamber aleyhindeki tuzakları, sonunda kendi aleyhlerine dönmüş, kendi ayaklarına dolanmıştır. Allah'ın hilesi başkalarının gibi şer ve zarar vermeyi hedef alan bir hile olmadığı gibi, keşfi mümkün ve önüne geçilebilir, durdurulur bir hile de değildir. Buna göre Allah'ın mekri lügat bakımında bilinen şer manasında değil, ona ceza olan ve müşakele⁶²⁴ suretiyle hile denilebilen bir hayırdır. Hatta ilahi hile, hile yapanlar için bile bir hayrı içerir. Çünkü onlara bu şekilde hilenin fenalığını, cezasını anlatır da, uyanmalarına, tevbe etmelerine sebep olur.⁶²⁵

Allah Teâla'nın hem merhametli ve esirgeyici olması hem de cezasının şiddetli olması zahire baktığımızda bir çelişkili gibi görülebilir. Ancak hakikatında bu bir çelişki değildir. Çünkü Allah Teâla'nın cemali ve celali isimleri mevcuttur. Rahman ve Rahim gibi isimler cemali isimler, Kahhar ve Cebbar ise celali isimlerdir. Bir toplumda adaletin gerçekleşmesi için iyilerin mükâfatlandırılıp, kötülerin cezalandırılması gereklidir. Zira Allah'ın Rab isminin gereği terbiyenin gerçekleşmesi için hem mükâfat hem de ceza aynı yerde bulunması lazımdır. Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerindeki müşrik ve kâfirlerin cehennem azabıyla korkutulması da bunun içindir. Dolayısıyla Allah Teâla'nın rahmeti bol olduğu gibi azabı da şiddetli ve çetindir.⁶²⁶

Taberî, Kur'an-ı Kerim'in "*Bir vakit Biz Semud halkına da yalnız Allah'a ibadet edin diye çağrıda bulunmak için kardeşleri Salih'i gönderdik. Çok geçmeden onlar birbirleriyle çekişen iki bölük oluverdiler*"⁶²⁷ ayetindeki birbirleriyle çekişen iki kavmin Salih peygambere iman edenler, diğerinin ise ona inanmayanlar olduğunu belirtmiştir.⁶²⁸ Salih (a.s) kavmine kendisinin Allah'ın elçisi olduğunu, Allah'tan başka ilahın olmadığını, sadece Allah'a ibadet edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak onun kavmi Allah'ın emrinden çıkarak ona isyan etmiş "*Sen gerçekten resullerden isen, bizi tehdit edip durduğun o azabı getir de görelim*"⁶²⁹ diyerek Salih Peygambere karşı çıkmıştır. Onun yaşadığı bölgede dokuz elebaşından oluşan bir grup, geceleyin bir baskınla, uğursuz saydıkları Salih (a.s) ve ailesini öldürüp yok etmeyi planlamıştı. Onlar bu

⁶²³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuk Yay., İstanbul 1989, II, 47-48.

⁶²⁴ Birden fazla anlamı olan sözcüklerin art arda gelecek şekilde, iki anlamı ile kullanılması, birinin söylediği bir sözü bir başkasının değişik anlama gelmek üzere tekrarlaması.

⁶²⁵ Hamdi Yazır, II, 371.

⁶²⁶ Hicr, 15/49-50. "*Kullarıma Benim bağışlayan, merhamet eden olduğumu, azabımın can yakıcı bir azap olduğunu haber ver.*"

⁶²⁷ Neml, 27/45.

⁶²⁸ Taberî, XVIII, 86.

⁶²⁹ A'raf, 7/77.

planlarını kurarlarken Salih (a.s.) kendisine inananlarla birlikte yurdu terkedip kurtulmuş, Semud kavmi ise şiddetli bir depremle yok olup gitmiştir. Hz. Peygembere bir teselli ve Kureyş müşrikleri için bir ikaz bağlamında söylenen bu ayette Klimoviç'in iddia ettiği gibi kavminin başına gelen azabın sebebi sadece dokuz kişinin yaptığı kötülöklere münhasır değildir. Rivayetlerden de anlaşıldığı gibi Semud kavmi Salih (a.s)'ın tüm uyarılarına rağmen Allah'ın varlığı ve Hz. Salih'in peygamberliği hakkında kuşkulara kapılmaktaydı. Allah'ın koyduğu yasakları ihlal ederek kötölüklerinde inat eden bir kavimdi. Bu yüzden Klimoviç'in konuyla ilgili görüşünün isabetsiz ve hedef saptırma olduğunu söyleyebiliriz.

Klimoviç'e göre *“O Rabbiniz ki yeryüzünü size bir döşek, göğü de bir kubbe yaptı. Gökten yağmur indirip, onunla size rızık olarak çeşitli mahsuller çıkardı. Öyleyse siz gerçeği bilip dururken sakın Rabbinize eş koşmayın”*⁶³⁰ ayetinde Allah'ın tek ve yalnız olduğu, ona denk hiçbir şeyin olmadığı inancı vurgulanmıştır. Ancak söz konusu inancın desteklenmesi için akrabalık ilişkileri delil olarak sunulmuştur. Örneğin, Allah'ın ailesi yoktur, babası, kardeşleri, çocuğu ve hanımı, kızı nereden olsun? Yazara göre böyle bir anlatım tarzı, ilkel kabileciliğin sona erdiği ve sınıfsal toplum müessesenin oluşumu sırasındaki insanların dünya görüşünü tasvir etmektedir.⁶³¹ Kur'an'da Allah'ın ailesi olmadığı hakkındaki görüş sadece insanlar tarafından değil, onlardan önce yaşamış ve “temiz” ateşten⁶³² yaratılan cinler tarafından da öne sürülmüştür.⁶³³

Klimoviç'e göre, Kur'an'da insan, kendisinde bulunan vasıf ve özelliklerini Allah'a da teşmil etmektedir. Örneğin *“Gökleri ve yeri yoktan var eden O'dur. O'nun nasıl çocuğu olabilir ki Kendisinin eşi de yoktur. Gerçek şu ki: her şey O'nun mahlûkudur ve O her şeyi hakkıyla bilir.”*⁶³⁴ Söz konusu ayette antropomorfik düşüncelerden bahsedilmiş, “Allah'ın çocuğunun olmamasının nedeni, eşinin olmamasındandır” gerekçesi ileri sürülmüştür. Kur'an'ın bu iddiası sadece erken dönem Arapların anne ilahlarına olan saygısına karşı oluşturulan bir ideoloji değildir. Bununla beraber Yesrib ve Arabistan bölgelerinde yaşayan Hıristiyan dogmalarına karşı, sözgelimi Hz. Meryem'in anne ilah olduğuna karşı bir cevap mahiyetinde

⁶³⁰ Bakara, 2/21.

⁶³¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 152.

⁶³² Cin, 72/1-5.

⁶³³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 152.

⁶³⁴ En'am, 6/101.

söylenmiştir.⁶³⁵ Yazara göre Tek Tanrı inancı, Tek Padişah (Malikiyet) inancından kaynaklanmıştır. Kur'an'da tabiat olaylarını kontrol eden tek Allah inancı da doğulu zalim padişahın bir tecellisidir. Esmâ-i Hüsnâ arasında Malik isminin yer alması da söz konusu iddiayı desteklemektedir.⁶³⁶ Klimoviç'e göre, En'âm suresi 95-103 ayetlerine eleştirel bir tarzda yaklaşarak çevredeki meyve ağaçların, tohumun, bahçenin meydana gelmesi çiftçi, bahçıvan ve hayvan yetiştiricilere isnat edilmesi lazım gelirken, bunların tümünün Allah'a isnat edilmiş olması hakikata aykırıdır. Böylelikle, ona göre Kur'an'da Allah'ın kudretine ilişkin ilim ortaya çıkarılmış ve herkesin Allah'a borçlu olduğu görüş öne sürülmüştür.⁶³⁷

Klimoviç'in yukarıdaki iddialarına katılmamız mümkün değildir. Çünkü Kur'an bir ideoloji ürünü değil, vahye dayanmaktadır. Kur'an'ın esasını da tevhit inancı oluşturmaktadır. İslam dini geldiği zaman tüm batıl inançlarla mücadele ettiği gibi Hıristiyanlardaki anne ilah dogmasına da karşı çıkmıştır. Çünkü konuyla ilgili ayetlerde Allah'ın tek ve yalnız olduğu, fani ve geçici şeylerin Allah olamayacağı vurgulanmıştır.

Yazarın, Tek Tanrı inancının Tek padişah inancından kaynaklandığı iddiasına aykırı olarak bunun tam aksini söylememiz de mümkündür. Çünkü gözümüzle gördüğümüz bu kâinatın nizam ve intizamla tertip edilmesi, hiçbir kusur ve eksikliğin bulunmayışı, gezegenlerin birbirlerine çarpmaması, tüm varlıkların belli hikmet ile hareket etmesi tek bir Yaratıcının olduğuna işaret etmektedir. Konuyla ilgili ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır. "*Hâlbuki gökte ve yerde, Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı oraların nizamı bozulurdu. Demek ki o yüce arş ve hükümlerinin sahibi Allah, onların zanlarından, onların Allah'a reva gördükleri vasıflardan münezzehtir, yücedir!*"⁶³⁸ Bu yüzden insanlar da kâinatın düzenli hareketinden bir köyde iki muhtarın olmayacağını, bir şehirde iki başkan idaresinin imkânsız olduğunu ve bir memlekette iki cumhurbaşkanının olamayacağını anlamıştır. Yoksa böyle bir sistem olmazsa hep düzensizliğe ve kaosa götürecektir.

Allah Teâla zatında birdir. Bu birlik adet bakımından değildir, ortağı bulunmamak yönündendir. Birliğin sayı cihetine inhisar edilmemesi kendinden sonra bir var edicinin bulunduğu vehmini ortadan kaldırmak içindir. Zira adet manası üzerinde düşünülünce

⁶³⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 16.

⁶³⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 216.

⁶³⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 151.

⁶³⁸ Enbiyâ, 21/22.

başka sayılar da akla gelir.⁶³⁹ Allah'ın varlığı ve birliğine Kur'an-ı Kerim'den en büyük delil İhlas suresidir. “*De ki: O, Allah'tır, gerçek İlahdır ve Birdir. Allah Samed'dir. Ne doğurdu, ne de doğuruldu. Ne de herhangi bir şey O'na denk oldu.*”⁶⁴⁰ Bu sure, Mekke kâfirlerinin Hz. Peygambere Allah'ın nesebini (hangi soydan geldiğini) sormaları bağlamında nazil olmuştur.⁶⁴¹ Böylelikle sure müşriklerin “Melekler Allah'ın kızlarıdır” sözü, Yahudilerin “Üzeyir Allah'ın oğludur” sözü ve Hristiyanların da “İsa Allah'ın oğludur”, “Annesi de Allah'ın eşidir” sözlerini reddetmiştir. Zira çocuk eşin olmasını gerektirir. Eş de çocuk da ihtiyacı karşılamak için istenilen varlıklardır. Allah ise ihtiyaçtan münezze, ezeli ve ebedidir. Ayetin, “*o doğmamıştır*” mealindeki cümlesi ile Allah Tealanın doğum veya sudur yoluyla bir ana veya babadan, bir asıldan meydana gelmediğini ifade eder. Çünkü doğan her şey sonradan olur. Oysa Allah kadim ve ezelidir, yani varlığının bir başlangıcı yoktur.⁶⁴² Böylelikle Kur'an-ı Kerim'in konuyla ilgili ayetlerinde veciz ve belîğ bir şekilde ve insanların anlayacağı bir üslupla cismani bir özelliğe sahip olan eş ve çocuk ve benzer varlıkların ilah olamayacaklarını ispat ederek onların ulûhiyetini nefyetmiştir.

Meyve ağaçların yetişmesi, bitkilerin büyümesi gibi tüm gözümüzle gördüğümüz tabiat olayların Allah'a isnat edilmesi Allah'ın güç ve kudretine vurgu yapmak içindir. Zaten Allah'ın dışındaki hiçbir varlık kendiliğinden meydana gelmemiştir, hepsi Allah'ın yaratmasıyla var olmuştur. Kâinattaki bütün olaylar sebep-sonuç ilişkisi ile yaratılıyor. Buna göre ağaç vesilesiyle onun meyve vermesinde insan sadece bir sebeptir. Sebepleri yaratan Müsebbibü'l- Esbap Cenab-ı Hak'tır. Böylelikle Allah her şeyi bir sebebin eli ile bize ikram ediyor.

4.1.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Ahiret Anlayışı

Bilindiği gibi dinimizin iman esaslarından birisi ahirete, yani öldükten sonra dirilmeye inanmaktır. Yaratılan ve sonradan var olan her şeyin bir ömrü olduğu gibi, gözümüzle müşahade ettiğimiz şu dünya hayatının da bir ömrü ve eceli vardır. Kur'an'da ahiret ve bununla ilgili zikredilen hususlar genellikle gayba ait olan konulardır. Gaybî meseleleri ise akıl, deney ve tercübe ya da pozitif bilimlerle izah etmek mümkün değildir. Çünkü ahirete iman hakkındaki temel bilgi vahye

⁶³⁹ Aliyyü'l-Kari, s. 44.

⁶⁴⁰ İhlas, 112/1-4.

⁶⁴¹ Taberî, XXIV, 727.

⁶⁴² Karaman vd., V, 716.

dayanmaktadır. Ateistler çeşitli gerekçelerle Allah'ın varlığını reddetmiş ve her türlü dini inanca karşı çıkmışlardır. Bazıları ateizm adı altında bütün dinî ve ahlaki değerlere savaş açarak, toplumdaki Allah inancını ve bu inancı hatırlatan her şeyi yok etmeye çalışıyor; bunun için de gerektiğinde zora başvurarak politik ve ideolojik tavırlar sergiliyorlar. Nitekim bu tür ateistler değişik kılıflarla da olsa, inançsız ve ahlaksız bir yapı kurmak için var güçleriyle Allah, ahiret inancıyla ve O'na inananlarla mücadele etmiştir.⁶⁴³ Bunun örneğini Klimoviç'in İslamiyet hakkındaki görüşlerinde açık bir şekilde görebiliriz.

Muhammed öğretilerinin eskatolojik bir karaktere sahip olduğunu dile getiren Klimoviç, Arapların hayatlarının yakın bir zamanda değişeceğini, âlemin sonu olacağını ve her türlü bela, musibetlerden halas olacaklarına ilişkin vaatlerde bulunduğunu söylemiştir.⁶⁴⁴ Vaat edilen saat (kıyamet) gerçekleştiğinde Arapların üzerindeki tüm sıkıntıların yok olacağını ortaya koyan ve bu yüzden insanları sabra davet eden Kur'an ayetlerini⁶⁴⁵ eleştiren Klimoviç, Muhammed'in bu ve buna benzer vaazlarıyla insanları ümit içinde yaşamaya değil, hayatla mücadeleden alıkoyarak vehme dayalı bir hayata sürüklediğini iddia etmiştir.⁶⁴⁶ Halk edebiyatında olayların içeriği genellikle insanlara ümit veren, gayrete getiren, şevklerini artıran; akıl ve düşüncelerine kişiliğini, özgüvenini telkin eden ve insanperverliğe davet eden bir mahiyette olması gerektiğini dile getiren Klimoviç, Kur'an ifadelerinin insanı ye'se düşürdüğünü, ne kadar çalışsa da hiçbir zaman iyi bir neticeye ulaşamayacağını ileri sürmüştür. Ona göre Kur'an'ın "*Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçıların hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah'ın mağfireti ve rızası vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten başka bir şey değildir.*"⁶⁴⁷ ayeti yukarıdaki iddiayı desteklemektedir.

Klimoviç, "*Dünya hayatı bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey değildir. Âhiret yurdu ise, fenalıklardan sakınanlar için daha hayırlıdır, halâ akıllanmayacak mısınız?*"⁶⁴⁸, "*Hâlbuki dünya hayatı, âhiretin yanında geçici, değersiz bir metadan*

⁶⁴³ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, ss. 171-172.

⁶⁴⁴ Lutsian **Klimoviç**, *İslam: Oçerki*, Akademiya Nauk SSR, Moskva 1962, s. 25.

⁶⁴⁵ A'raf, 7/187; Yunus, 10/109; Hicr, 15/85; Nahl, 16/1; Taha, 20/130;

⁶⁴⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 20.

⁶⁴⁷ Hadid, 57/20.

⁶⁴⁸ En'âm, 6/32.

*başka bir şey değildir*⁶⁴⁹ gibi ayetlere atıfta bulunarak Kur'an'ın, öldükten sonra saadete erişileceği vaatlerinin, insanların yeryüzündeki hayata olan önemini azalttığını ifade etmiştir.⁶⁵⁰ Yazara göre Kur'an'ın bu gibi delillere başvurması ve birçok yerinde buna önem verilmesi, öncelikle Mekke ve Medine'deki müşriklerin ve daha sonra dehrilerin "*Bizi ancak zaman öldürür*"⁶⁵¹ diyerek Müslümanlara şiddetli bir şekilde karşı çıkmalarından dolayıdır.⁶⁵² Bunun yanı sıra Kur'an'da yer alan kıyametle ilgili ayetler⁶⁵³ Klimoviç'e göre ilkel kabilelere ait fantastik olaylardır ve bunların tümü toplumun gelişmesine mani olan gelenek ve göreneklerdir.⁶⁵⁴

Klimoviç'in Kur'an'daki ahiret ile ilgili görüşlerini değerlendirdiğimizde onun görüşünün tam aksine öldükten sonra dirilmeye iman etmek ve insanın bu dünyada yaptığı amellerin karşılığını öbür dünyada göreceği inancının insana bir ümit ve sevinç vereceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü ahiret âlemine inanmayan kimse için ölüm kesin bir sondur. Onun anlayışına göre hayat, dünyadaki 60-70 senelik kısa bir ömürden ibarettir. Hâlbuki aklîselim sahibi insan mutluluğu, bugün var yarın yok olmakta değil, ebedi olarak yaşamakta görür. Bu bakımdan ahirete inancı olmayan kimse, bu dünyada ne kadar rahat içerisinde yaşarsa yaşasın, bir gün ölüp yok olma korkusundan bir türlü kurtulamaz. Bu korku onu devamlı rahatsız eder. Böyle bir sıkıntı ve rahatsızlık içine düşen birisi intiharını kendisine bir kurtuluş çaresi olarak görebilir. Ancak ahirete inanan birisinin dünyası da ümit ve mutlulukla dolu olur. Çünkü yaptığı amellerin boşa gitmeyeceği, iyiliklerin mutlaka karşılığını alacağı bir şuur içerisinde yaşar. Hayatta Allah'ın koyduğu emir ve yasakları zevk ve şevkle yerine getirmeye, insanlara ve topluma faydalı bir insan olmaya çalışır. Ahirette kendisinin cezalandırılacağı endişesiyle kimsenin hakkına tecavüz etmez, taat ve ibadetlerde Allah'ın rızasını kazanmaya çalışır.⁶⁵⁵ Bu yüzden Klimoviç'in konuyla ilgili iddiasının kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Burada şunu da ilave etmekte yarar vardır. Kur'an'daki dünya sözcüğünün alçak, değersiz gibi anlamlara geldiğini belirtilerek ve dünya hayatı ile ilgili Kur'an'da geçen olumsuz nitelikler öne sürülerek dünya hayatının değersiz ve

⁶⁴⁹ Ra'd, 13/26.

⁶⁵⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 208.

⁶⁵¹ Casiye, 45/24.

⁶⁵² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 209.

⁶⁵³ Tekvir, 81/1, 3, 5, 6, 11, 12.

⁶⁵⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 21.

⁶⁵⁵ Mehmet Soysaldı, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı", *FÜİF Dergisi*, Sayı 1, Elazığ 1996, ss. 62-65; Mesut Okumuş, "Kur'an ve Sünnette Dünya ve Ahiret Hayatına Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, XLVI, Sayı 1, Ankara 2006, s. 130.

hakir olarak algılanması doğru değildir. Çünkü Kur'an'da geçen "dünya" kelimesi genellikle alçak ve hakir anlamını ifade eden hemzeli olan "d-n-e" köküne değil, yakınlık anlamına sahip "d-n-v" köküne dayandırılmıştır.⁶⁵⁶ Kur'an'da geçen dünya kavramını değersiz anlamını temel alarak açıklamaya çalışmak isabetsizdir. Çünkü Kur'an'a göre bir Müslüman için ahiret ne kadar önemli ise ahiretin bir mezası (tarla) olması bakımından dünya da o kadar önemli olması gerekmektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim dünya ve ahiret hayatını bir bütün ve birini diğerinin devamı olarak görmektedir.

Kur'an'da dünyevî hayatın oyun ve eğlenceden ibaret olduğuna vurgu yapılması, esas itibariyle vahiy dönemindeki Arap toplumunda dünyanın yegâne hayat ve hakikat alanı olarak görülmesi ve buna bağlı olarak kolektif bilinçte bu hayattan maksimum haz alma ya da dünyevî imkânlardan azami çıkar sağlama isteğinin hüküm sürmesiyle irtibatlıdır.⁶⁵⁷ İslam öncesi Araplar için zevk ve mutluluk kadar, acı ve sıkıntılarla da dolu olan ölümlü dünya da bir kereliğine yaşanır. Dolayısıyla dünyaya ve hayata karşı takınılan cahili tavrı "Gün bu gündür; an bu andır, dem bu dem!" sözleriyle özetlemek mümkündür. Bu anlayışın doğal sonucu ise dünyadan ve dünyevi zevklerden azami ölçüde yararlanmak, felekten olabildiğince kam almaya çalışmaktır.⁶⁵⁸ Cahili anlayışın hayat karşısında takındığı hazcı tavır, onlar için hayatın nihai amacı yani bir tür din haline gelmişti. Mekke döneminde nazil olan bir ayet bu gerçeği şu şekilde vurgular: "*Dünya hayatının rahatına dalarak eğlenceyi ve geçici zevkleri dinleri haline getiren kimseleri kendi haline bırak!*",⁶⁵⁹ "*Onlar yalnızca bu dünyanın zevklerinin peşinde koşmaktalar. Oysa gelecekteki hayatla kıyaslayınca bu dünyadaki hayat geçici bir eğlenceden başka hiçbir şey değildir.*"⁶⁶⁰ Kur'an'da, hayatın dünya boyutunun aldaticılığı, değersizliği, geçiciliği vb. vasıflarla anılması, dünya hayat boyutunun önemsizliğini ifade etmemektedir. Dikkat çekilen husus, bu boyutun kalıcı olduğu zannedilerek, sınırı aşma, taşkınlık, haksızlık ve ölçsüz davranışlar sergilenerek, sorumluluğun ve insanın yapıp etmeleri hakkında vereceği hesabın unutulmamasıdır.⁶⁶¹

⁶⁵⁶ Muhammed b. Yâkub **Fîruzabâdî**, *Besâir Zevi't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Beyrut, Tarihsiz, II, 607-608; İsfehani, ss. 318-319.

⁶⁵⁷ Mustafa **Öztürk**, "Kur'an'ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevî Hayatın Anlamı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 16, Yıl: 7(2006), s. 68.

⁶⁵⁸ Mesut Okumuş, "Kur'an ve Sünnette Dünya ve Ahiret Hayatına Bakış", s. 122.

⁶⁵⁹ En'am, 6/70.

⁶⁶⁰ Ra'd, 13/26.

⁶⁶¹ Ömer Faruk **Yavuz**, "Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü", *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, VI, sayı 3, 2006, s. 190.

Klimoviç'e göre İslam sınıfsal bir toplumun dinidir. Onun cennet hakkındaki öğretileri sömürücülerin lehine göre uyarlanmıştır. Cennetin serin havası, tatlı içecekleri, güzel hurileri dindarlara niye verilecek sorusunu Kur'an şöyle cevaplandırmıştır: *"İşte kurtuluş, işte büyük başarı diye buna derler. Çalışanlar, asıl, böyle bir başarı elde etmek için çalışsınlar!"*⁶⁶² Böylelikle Kur'an'ın cennet hakkındaki öğretileri, emekçileri çaresiz bir şekilde köle gibi kullanmalarına yardımcı olmuştur. Sömürücülerin maişetteki durumları ne kadar zayıflamışsa, dini öğretiler de o kadar hayali cennet tasavvurlarıyla süslenerek karşıdakileri teselli etmiştir.⁶⁶³ Aynı şekilde günahkâr olan Müslümanların cezalandırılacağı cehennem tasavvurları da bu amacı gözetmiştir.⁶⁶⁴

Klimoviç ve bazı oryantalistlerin de ileri sürdükleri gibi, İslam dinini sadece ibadetlere bakan yönüyle sınırlandırmak doğru değildir. Kur'an'da Allah Teâla insanların hayatı boyunca uyması gereken bazı kurallar koymuş ve bunlara uydukları takdirde cennetle mükâfatlandırılacağı müjdelenmiştir. Ancak Müslümanlar, Allah'ın emir ve yasaklarını cenneti kazanmak için değil, Allah'ın emrettiği için yapmaktadırlar. Nitekim *"Vay haline şöyle namaz kılanların, ki onlar namazlarından gafildirler"*,⁶⁶⁵ *"Sadaka verdiğiniz kimselere minnet etmek, incitmek sûretiyle o sadakalarınızı boşa çıkarmayın. Allah'a da, âhirete de inanmadığı halde surf insanlara gösteriş yapmak için malını harcayan kimsenin durumuna düşmeyin"*,⁶⁶⁶ *"Ey halkım! Risaleti tebliğden dolayı sizden hiçbir ücret beklemiyorum. Ben mükâfatımı yalnız ve yalnız beni yaratandan beklerim. Hiç düşünmez misiniz?"*⁶⁶⁷ gibi ayetlere baktığımız zaman Kur'an, ibadetleri dünyevî ya da uhrevî mükâfatını düşünmeden sırf Allah rızası için ve ihlasla yapılmasını emretmektedir. Yunus Emre de "Cennet cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri, isteyene ver anları, bana seni gerek seni" sözüyle bu gerçeğe vurgu yapmıştır.

Kötülüğün cezalandırılacağı ve iyiliğin mükâfatlandırılacağı ahiret inancının, İslam'dan önceki Arapların dini inançlarında olmadığını⁶⁶⁸ ileri süren Klimoviç, böyle bir inancın örneklerini Hıristiyanlık, Yahudilik, kısmen de Mecusilikten

⁶⁶² Saffat, 37/61.

⁶⁶³ Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Uagizdari*, b. 32; Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 209.

⁶⁶⁴ Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Uagizdari*, b. 32.

⁶⁶⁵ Maun, 107/5-7.

⁶⁶⁶ Bakara, 2/264.

⁶⁶⁷ Hud, 11/51.

⁶⁶⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 149.

bulabileceğimizi ifade etmiştir. Bu gibi vaatlerle, ölmüş, toprak olup yok olmuş insanların tekrar dirilmesini ispatlamak için Müslümanların çok çaba sarf ettiğini, buna muhalefet edenlerin görüşleri de Kur'an'da şöylece yansıdığını söylemiştir: “*Siz ölüp de tamamen parçalandıktan ve çürüdükten sonra size yeniden yaratılacağınızı söyleyerek peygamberlik iddia eden bir adam gösterelim mi? Yalan uydurup onu Allah'a mı mal ediyor; yoksa kendisinde delilik mi var...?*”⁶⁶⁹

Tarihte dinsiz bir millete rastlanmadığı gibi, Allah'a imandan sonra ölüm ötesi bir hayat inancı olmayan hiçbir topluma da rastlanmamıştır. Söz konusu mefhum için biz Kur'an'dan aldığımız ahiret kelimesini kullanıyoruz. Semavi dinler dediğimiz, vahye dayanan dinler ahiret inancına daha çok ağırlık vermişlerdir. Bilindiği gibi bu dinlerin İslam öncesi temsilcileri Yahudilik ve Hıristiyanlıktır.⁶⁷⁰ Kur'an-ı Kerim “*Her ümmete mutlaka bir uyarıcı gönderilmiştir*”⁶⁷¹ ayetiyle Hz. Âdem'den itibaren tarihin çeşitli dönemlerinde peygamberler vasıtasıyla tebliğ edilen Allah ve ahiret inancını beyan etmektedir. Bu yüzden peygamber aracılığıyla her tarafa yayılan böyle bir inancı, bir millet veya belli bir coğrafyaya mal etmek doğru değildir.

Burada şunun altını da çizmemiz gerekir ki, tevhit inancından sapmış bütün eski toplumlar Allah'a iman ediyorlardı. Bütün peygamberler bozulmuş olan tevhit inancını yeniden tesis etmek için gayret sarf etmişlerdir. Birinci derecedeki Kur'an ayetlerinin muhatabı olan Mekke müşrikleri de Allah Teâla'nın varlığını ikrar ediyorlardı. Zira Kur'an ayetleri de buna işaret etmektedir: “*Eğer onlara: “Gökleri ve yeri kim yarattı? Güneşi ve ayı kim hizmetinize âmade kıldı?” diye sorarsanız elbette “Allah!” diyeceklerdir.*”⁶⁷²

Şehristânî (ö.548/1153), müşriklerin inanç bakımından üç kısma ayrıldığını dile getirmiştir:⁶⁷³

Birincisi; Yaratıcıyı ve ahireti inkâr edenler. Bunlar tabiatın diriltip, dehrin yani zamanın yok ettiği düşüncesini benimserler. Şehristânî'nin tespitine göre, Kur'an bu guruptan şu şekilde bahseder: “*Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölüyoruz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder.*”⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Sebe, 34/7-8.

⁶⁷⁰ Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 10-11.

⁶⁷¹ Fatır, 35/24.

⁶⁷² Ankebut, 29/61.

⁶⁷³ Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmet Ebu'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yay., İstanbul 2011, s. 435.

⁶⁷⁴ Casiye, 45/24.

İkincisi; Yaratıcıyı ve yaratılışın başlangıcını kabul etmekle birlikte, ahireti inkâr edenler. Kur'an bunlar hakkında da şu haberi verir: “Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: ‘*Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?*’ diyor. *De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir.*”⁶⁷⁵

Üçüncüsü ise Peygamberleri inkâr edip putlara tapanlar. Bunlar Yaratıcıyı ve yaratılışın başlangıcını kabul edip kısmî bir âhiret inancına sahip olanlardır. Yine bunlar peygamberleri inkâr edip putlara tapmaktadırlar ve zannetmektedirler ki, o putlar âhirette kendilerine Allah katında şefaathane olacaklardır. Hanîf inancına sahip küçük bir topluluk hariç, Arapların çoğunluğu bu grubu oluşturmaktadır. Böylelikle Mekke müşriklerinin arasında kısmen de olsa ahiret inancına sahip olanların bulunduğunu öğrenmekteyiz. Dolayısıyla Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber’e karşı çıkmalarının esas sebebinin ahiret inancının olmamasıyla sınırlandırılması doğru bir kanaat değildir. Onların Hz. Peygambere olan itirazları bazı tarihi temellere de dayanmaktadır. Asım Köksal eserinde bunun önemli birkaç sebebini dile getirmiştir:

1. Hz. Muhammed putperestliğe yönelik köklü eleştiriler getiriyordu. Oysa putlar, müşriklerin “atalarının dinlerini” temsil ediyordu.

2. Mekke bölgenin dini, ticari ve idari merkezi olmasından dolayı Hz. Peygamber’in İslam daveti, merkeze başkaldırı niteliği taşıyordu.

3. İslamiyet eşitliği savunarak, üstünlük takvada ve Allah’a yakın olmakta olduğunu savunuyordu. Mekkelilerin böyle bir değişimi kabul etmeleri çok güçtü.

4. Mekke’li müşrikler Kur’an’ın, Kureyş ulularından birilerine değil de Hz. Peygamber’e inmesini ona yakıştıramadılar.

5. Hz. Peygamber’in Haşimoğullarından çıkmasını, diğer bazı kabileler ona iman etmekle Haşimlerin üstünlüğünü kabul etmek olarak yorumlamışlar ve reddetmişlerdir.⁶⁷⁶

Yaşadığı coğrafik ortamın da insanın ölüm ötesi tasavvurlarını etkileyebileceğini dile getiren Klimoviç, Kur’an’ın muhtevasında da bunu görmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Sözelimi, Kur’an ayetlerinden cennette güneş ve sıcaklığın olmayacağı, cehennemde ise bunun tam tersi olacağı anlaşılmaktadır. “*Soldakiler; ne yazık o soldakilere! Ne bedbahttır onlar! Onlar kızgın ateşte ve kaynar sulara...Ne serin, ne de*

⁶⁷⁵ Yasin, 36/78.

⁶⁷⁶ Asım Köksal, *İslam Tarihi: Hz. Muhammed (sav) ve İslamiyet (Mekke Devri)*, İrfan Yay., İstanbul 1966, ss. 202-205.

faydalı olan, kapkara duman tabakası altındadırlar".⁶⁷⁷ Bunun yanı sıra Klimoviç, Müslümanlarda cehennemın soğukluk özelliğiyle maruf zemherir adında bir bölümünün olduğunu ve bu inanç Müslümanların mutedil iklim memleketlerinde yaşadığı sonraki dönemlere ait olabileceğini dile getirmiştir. Nitekim Ahmet b. Fadlan eserinde, 921-922 yılları arasında Abbasi halifesi elçisiyle beraber İtil Bulgarlara gittiğini, Harizm'de iken karlı soğuk rüzgarın estiği esnada "zemherir kapısı bize doğru açıldı mı?" ifadesini kullandığını kaydetmiştir. Bundan hareketle Klimoviç, insanların hayat tarzlarının dini inançlarına da yansıdığı ileri sürmüştür.⁶⁷⁸

Kur'an-ı Kerim, "Biz her elçiyi, mutlaka kendi toplumunun diliyle gönderdik ki (vahyedilen mesajı) kendilerine beyan etsin"⁶⁷⁹ şeklinde bir beyanda bulunmaktadır. Bütün ilahi kaynaklı metinler insanlar tarafından anlaşılması için vahyedildiğine göre, bu metinlerden her birinin, mesajı ulaştırmakla görevli peygamberler hangi kavimdense hitap da öncelikle onlara olacağı için, o kavmin diliyle indirilmiş olması zorunludur. Kur'an dahi, evrensel bir mesajı ve hedefi olmasına rağmen bu genel hükmün dışında değildir.⁶⁸⁰ Bu yüzden Arapça nazil olan Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için o dönemin hayat tarzları, toplumun coğrafik, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısının iyi bilinmesi son derece önemlidir. Bu açıdan bakıldığında Klimoviç'in konuyla ilgili görüşü haklı olabilir. Kur'an'da cennet tasvirinde köşk, içlerinden nehirler akan su, huriler, bol yiyecek ve içecekler gibi malzemelerin kullanılmasında muhataplarının zevk, istek ve beğenilerinin belirleyici rolü vardır. Ancak böyle bir görüşün Kur'an'ın evrensel olmasına hiçbir aykırılığı yoktur. Çünkü yukarıda zikri geçen cennet tasviriyle ilgili malzemeler, bu gün bile tüm insanların mergup, sevilip aranan ve beğenilen bir hayat biçimidir. Dolayısıyla insanı yoktan var eden Cenab-ı Hak, onun fitrî istek ve arzularını daha iyi bilmesi tabiidir.

Zemherir kelimesinin geçtiği ayete gelince, o İnsan suresinin 13. ayetinde yer almakta olup, Hz. Muhammed'in elçi olarak gönderilmesinin on iki ya da on üçüncü yılında bir bütün olarak indirilmiştir.⁶⁸¹ Ayette *ebrâr* yani iyilerin ahiretteki durumu bahis konusu olmaktadır. Onların, cennette ne rahatsız edici bir sıcak, ne de üşütücü bir

⁶⁷⁷ Vakia, 56/41-44.

⁶⁷⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 219.

⁶⁷⁹ İbrahim, 14/4.

⁶⁸⁰ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, (A. Ertürk, C. Koytak), İşaret Yay., İstanbul 1996, s. 499; Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak- Tefsirde Anakronizme Red Yazıları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s. 208.

⁶⁸¹ Duman, II, 515.

soğuk göreceklere, atmosfer son derece mutedil olacağı ifade edilmiştir.⁶⁸² Dolayısıyla Klimoviç'in konuyla ilgili görüşü isabetsiz ve sadece bir tahminden ibarettir.

Klimoviç “*Eğer susuzluktan feryad edecek olurlarsa kendilerine erimiş maden gibi yüzleri haşlayan bir su verilir*”⁶⁸³ ayeti bağlamında Araf, cennet ve cehennem ehli konularına değinir. Cennete giden insanlarda merhamet ve acıma duygusu uyandığı zaman, Allah'ın müdahalesiyle bir anda o duygu söndürülür, cehennem ehli yardım isteyip yalvardığı zaman ise onlara erimiş demir gibi su verilir, cehennemden bunalmaları nedeniyle ne vakit çıkmak isterlerse “*Çıkmak yok! İster istemez, bu yakıcı azabı tadacaksınız*”⁶⁸⁴ muamelesi yapılır ve ne zaman azaptan kurtulup ölmek isterlerse ona da izin verilmez. “*Malik! Ne olur, tükendik artık! Rabbin canımızı alsın, bitirsin işimizi*”.⁶⁸⁵ Bu misallerin tümü Klimoviç'in ifadesiyle Kur'an'ın insanperverlik anlayışının arka yüzünü aksettirmiştir.⁶⁸⁶

Kur'an-ı Kerim'in müşrik ve kâfirlere ilişkin cehennem azabı hakkındaki ayetlere bakıldığında zahiren merhametsiz ve şefkatsiz görülebilir. Klimoviç de sınırlı altmış ya da yetmiş yıllık bir hayatta yapılan günaha karşılık kâfirlerin ebedî cehennem azabına atılmasını Allah'ın merhameti ve adaletine yakıştırmamaktadır. Ona göre söz konusu ilahi cezaya ilişkin ayetlerin tümü Allah'ın merhametli, adaletli, şefkatli, günahları bağışlayan vs. gibi ayetlere tamamen muhalif görünmektedir.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim Allah'ı, hem Rahman ve Rahim gibi sıfatlarla, hem de Cebbar ve Kahhar gibi sıfatlarla nitelemektedir. Bu ise Allah'ın sonsuz merhameti olduğu gibi, sonsuz azap ediciliği de var olduğunu ifade etmektedir. Allah bütün bu sıfatlarla muttasıftır. Bu dünyada hayatını küfürle geçiren bir insanı Allah Teâla'nın ebedi olarak cehenneme sokması adaletsizlik değildir. Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki hayatını küfür ve inkârla geçiren birisine şayet bu dünyada ebedi kalacak bir imkân verilecek olsa hayatını ebedi olarak küfürle geçirmesi gayet muhtemeldir. Bunun yanı sıra Allah'ın verdiği sınırsız nimetlere bedel insanoğlunun şükretmesi gerekmektedir. İnsanoğlunun sınırsız nimetlere karşı nankörlük etmesi, kadrini bilmeden Allah'tan geldiğini inkâr etmesi; kâinatta görünen Allah'ın bir ve tek olduğuna delalet eden sayısız mucizeleri yok sayması, insana geçici olarak verilen

⁶⁸² Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr **el-Kurtûbî**, *el-Câmi' Liahkâmi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006, XXI, 471.

⁶⁸³ Kehf, 18/29.

⁶⁸⁴ Hac, 22/22

⁶⁸⁵ Zuhruf, 43/77.

⁶⁸⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 221.

bîbaha (değer biçilmez) hediyelerden akıl nimetini doğru bir şekilde kullanmaması gibi tutumlar insanın emanete hıyanet ettiği ve sınırsız bir cinayet işlediği anlamına gelecektir. Bu yüzden muvakkat bir hayatta yapılan günaha bedel kâfirlerin cehennemde ebedi cezalandırılması zulüm değildir.

4.1.3. Klimoviç'e Göre Kur'an ve İnsan

Klimoviç, Kur'an'da insanın hangi şeyden yaratıldığına dair ortak bir görüşün olmadığını, konuyla ilgili ayetlerin birbiriyle çeliştiğini iddia etmiştir. Hicr suresinde üç kere insanoğlunun kara çamurdan şekillenmiş bir balçıktan yaratıldığını,⁶⁸⁷ bundan başka insanın tozdan⁶⁸⁸, çamur parçasından⁶⁸⁹, yemek koyacak tabak gibi ses çıkaran kuru çamurdan⁶⁹⁰, yapışkan çamurdan (pişmemiş çamur)⁶⁹¹, kara çamurdan şekillenmiş balçıktan⁶⁹² ve sonunda sudan⁶⁹³ yaratıldığını dile getirmiştir. Bunların yanı sıra “koyu kandan”⁶⁹⁴ yaratıldığı ile ilgili farklı bir görüşün olduğunu dile getirerek söz konusu görüşlerin çelişkili olması, Kur'an'ın oluşturulma faaliyetlerinin çok zor olduğunu ve aynı dönemin mahsulü olmadığına delil teşkil ettiğini iddia etmiştir.⁶⁹⁵

Cenab-ı Hak Kur'an'da bitkileri, hayvanları ve diğer canlıları sudan,⁶⁹⁶ insanı topraktan,⁶⁹⁷ cinleri ise, dumansız ateşten⁶⁹⁸ yarattığını açıkça belirtmektedir. Kur'an'ın diğer bazı ayetlerinde⁶⁹⁹ açık bir şekilde insanı topraktan yaratıldığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra insanın “turab”dan, “tin”den yahut “salsal”dan yaratıldığını söylüyor. “Turab” lügatte toz ve toprak anlamındadır.⁷⁰⁰ “Tin” toprağın su katılmış halidir.⁷⁰¹ “Salsal” ise kum ile karışık kuru tindir (çamur).⁷⁰² Kur'an'da insanın, topraktan, çamurdan vd. yaratıldığını açıkça belirtse de bunların hepsinin esası yine toprak

⁶⁸⁷ Hicr, 15/26.

⁶⁸⁸ Hac, 22/5.

⁶⁸⁹ A'raf, 7/12.

⁶⁹⁰ Rahman, 55/14.

⁶⁹¹ Saffat, 37/11.

⁶⁹² Hicr, 15/26.

⁶⁹³ Furkan, 25/54, Abese, 80/18-19.

⁶⁹⁴ Alak, 96/2.

⁶⁹⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 195.

⁶⁹⁶ Nur, 24/45; Enbiyâ, 21/30; Furkan, 25/54.

⁶⁹⁷ En'âm, 6/2; Rum, 30/20; Rahman, 55/14.

⁶⁹⁸ Rahman, 55/15.

⁶⁹⁹ Âli İmran, 3/59; En'âm, 6/2; Hicr, 15/26; Rum, 30/20; Rahman, 55/14.

⁷⁰⁰ Firuzabadi, II, 297.

⁷⁰¹ Firuzabâdî, III, 533.

⁷⁰² Firuzabâdî, III, 428.

olmasından dolayı ayetlerin birbiryle çelişkili sayamayız. Çünkü su katılmış olsun veya olmasın bunların hepsi toprak demektir.

Kur'an-ı Kerim Muminun suresinde insanın ilk teşekkülünden doğumuna kadar geçen merhaleleri aşağıdaki veciz ifadelerle ifade etmektedir. “*Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir karargâhta nutfeye haline getirdik. Sonra nutfeyi alaka (aşılanmış yumurta) yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere (iskelete) çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratışla insan haline getirdik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir.*”⁷⁰³ Bu ayetlerde geçen tabirleri dikkatle incelediğimiz zaman bugünkü tıp ilminin izah edip açıkladığı şeyleri, apaçık bir şekilde belirttiklerini görürüz. İnsan, aslı itibarıyla çamurdan yani topraktan yaratılmış ve yine topraktan yaratılmaya devam etmektedir. Zira ceninin oluştuğu kadın ve erkek nutfesi gıda ameliyesinin bir sonucudur. Bu gıdaların aslı ise topraklardır.⁷⁰⁴

Modern ilim insan vücudunun, yeryüzünün ihtiva ettiği elementleri, kendisinde topladığını ispat etmiştir. Toprağın taşıdığı elementler şunlardır: Karbon, oksijen, hidrojen, kükürt, azot, kalsiyum, potasyum, sodyum, klor, magnezyum, demir, manganez, bakır, iyot, florin, kobalt, çinko, silisyum ve aliminyumdur. Toprağı meydana getiren bu elementlerden, insanda da değişik nispetlerde yer aldığını görmekteyiz. Bu nispet topraktan toprağa değiştiği gibi insandan insana değişmektedir. Fakat yine de bunlardan bir parça, hepsinde bulunmaktadır.⁷⁰⁵

Diğer bir mucize insanın aslen nutfeden meydana gelmesidir. O nutfeye ki erkeğin çıkardığı bir damla sıvıdır, insan bu sıvıdaki hayvancıkların, kadının yumurtasıyla birleşmesinden hâsıl olur. İşte bu hayvancıklar ve yumurtacıklar hep kandan hâsıl olmaktadır. Kan ise Kilüs'ten doğan sütsel maddenin emilmesiyle meydana geliyor. Kilüs, bitki, hayvan ve sudan ibaret olan gıdanın sindirilmiş durumudur. Bu gıdalar da toprağın unsurlarından meydana gelmektedir. Binaenaleyh hepsinin aslı topraktır. O halde toprağın unsurlarından teşekkül eden insan vücudunu tahlil etmek suretiyle insanın aslı olan Hz. Âdem'in topraktan yaratılmış bulunduğu anlaşılır. Sonra onun zürriyeti, toprağın hülasası olan nutfeye'den yaratılmağa devam etmiştir.⁷⁰⁶ Böylelikle Kur'an, insanın bir başka canlıdan değişerek ve tekâmül ederek geldiğini reddediyor ve

⁷⁰³ Mü'minûn, 23/12-14.

⁷⁰⁴ Celal Kırcı, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, Marifet Yay., İstanbul 2005, s. 295.

⁷⁰⁵ Kırcı, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 324.

⁷⁰⁶ Süleyman Ateş, *İslam'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar*, Ankara 1966, s. 226.

evrim teorisine aykırı olarak ilk insanın topraktan yaratıldığını açıkça ifade ediyor. Burada ilk insanın topraktan yaratıldığını, nutfeden ise sonrakilerin yaratılmasını anlatır.

Allah Teâlâ'nın gökleri kendi eliyle yarattığını, insanı da bu şekilde meydana getirdiğini⁷⁰⁷ ileri süren Klimoviç, insanın yaratıldığı malzemenin, cin ve meleklerin yaratıldığı malzemelerin daha aşağısından, yani topraktan oluşturulduğunu dile getirmiştir.⁷⁰⁸ Kur'an'a göre insanın yaratılması Allah için çok büyük bir vazife olmuş ki, hatta Allah insanın yeryüzüne halife tayin edilmesi hususunda meleklerle tartışmıştır.⁷⁰⁹ Klimoviç, Hz. Âdem'in cennetten indirilmesiyle ilgili ayetlere değinir; İblisin cennetten kovulduktan sonra Hz. Âdem ve Havva'yı nasıl iğfal ettiğini; İblis'in ikinci defa cennete nasıl girdiğini eleştirerek konuyla ilgili Müslüman âlimlerince kabul edilen ortak bir görüşün olmadığını belirtmiş, İblis'in cennete yılan aracılığıyla girdiği hakkındaki yaygın görüşü eleştirmiştir.⁷¹⁰

Kur'an, şeytanın ateşten yaratıldığını ve topraktan yaratılan Hz. Âdem'e kibirlenerek kendi üstünlüğünü savunduğunu bize bildirmektedir.⁷¹¹ Hava, su, toprak, ateş ya da dört temel unsur olarak bilinen maddeler insan hayatında oldukça önemli bir yeri işgal eder. Bunlardan birisinden diğerinin üstünlüğünü savunmak doğru bir yargı değildir. Çünkü onların her birisinin kendisine has özellikleri ve ayrı ayrı değerleri mevcuttur. Farzedelim ki, bu dört unsurun herhangi birisinin kâinattan çekilmesi kâinat düzeninin bozulmasına, hayatın yok olmasına sebep olabilir. Dolayısıyla ateşin topraktan daha değerli olduğunu söylemek doğru değildir. Kur'an'a göre böyle bir söylem sadece İblis'in enaniyet ve tekebbüründen kaynaklanmıştır.

Şunu önemle belirtelim ki Kur'an'da, birbirleriyle tenakuz halinde olan ve çatışan hiçbir ayet yoktur.⁷¹² Bize göre konuyla ilgili âlimlerin farklı yorumları, ayetleri farklı anlamalarından kaynaklanmıştır. Şeytan cennetten kovulduğu halde cennette bulunan Hz. Âdem ve eşi Havva'yı vesvese ederek onları yoldan çevirdiği hususunda İslam âlimlerince farklı görüş ileri sürülmüştür. Bazı İslam âlimleri Hz. Âdem ve Havva'nın bulunduğu cennetin sonsuzluk cenneti olmadığını söylemişlerdir. Kurtûbî tefsirinde,

⁷⁰⁷ Sad, 38/75; Bakara, 2/30.

⁷⁰⁸ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 34.

⁷⁰⁹ Sad, 38/69. "Mele-i Âla sakinleri tartışırken kendi aralarında neler konuştuklarına dair bilgin yoktur"

⁷¹⁰ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 38.

⁷¹¹ A'raf, 7/12.

⁷¹² Nisa, 4/82.

Mutezile ve Kaderiyye mezheplerinin Hz. Âdem'in kaldığı cennetin yeryüzündeki cennet olduğu görüşünü nakletmiştir.⁷¹³ Ancak çoğu İslam bilginlerine göre Hz. Âdem ile Havva'nın yaratılışlarının ardından yerleştirildikleri cennet sonsuzluk cennetidir.⁷¹⁴ Cennetten kovulan İblis'in Hz. Âdem'e yasak meyveyi yemesi için vesvese vermesi hakkında müfessirlerce farklı açıklamalar ileri sürülmüştür. Kimilerine göre Hz. Âdem ve Havva bazen cennetin kapısına yakın gelmiş, İblis de dışarıdan gözetmiş ve vesvese bu şekilde meydana gelmiştir. Kimilerine göre ise İblis cennete girmek istediği zaman cennetin bekçileri ona mani olmuştur. Böylelikle İblis yılanın içine girerek bekçilere hissettirmeden cennete girebilmiştir.⁷¹⁵

Hz. Âdem'in yerleştirildiği cennetin yeryüzünde olduğunu savunanlar gerekçe olarak şu delilleri getirmektedirler. “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*”⁷¹⁶ ayetine göre Âdem (as) yeryüzünde yaratılmış olup, göğe alındığı hakkında hiç bir bilgi verilmemektedir.⁷¹⁷ Ayrıca İblis'in Âdem'e “*sana sonsuzluk ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?*”⁷¹⁸ sorusu da, Âdem ve eşinin yerleştirildiği cennetin “sonsuzluk cenneti” olmadığını gösterir. Bunun yanı sıra “sonsuzluk cenneti”nin “yükümlülük” yeri olmadığı, oysa “*şu ağaca yaklaşmayın*”⁷¹⁹ buyruğunun bir tür yükümlülük olduğu, dolayısıyla da yükümlülüğün ancak “sonsuzluk cenneti” dışındaki bir cennet için söz konusu olabileceği görüşünü eklemektedirler.⁷²⁰ Bunun yanı sıra Hz. Âdem cennetinin yeryüzünde olduğu tezini savunanlar şöyle demektedirler: Eğer Hz. Âdem'in atıldığı cennet, ebedî olan uhrevî cennet olsaydı onun tekrar ebedîlerden olmak düşüncesiyle yasaklanan ağaçtan yemesinin hiçbir manası olmazdı.⁷²¹

Hz. Âdem'in yerleştirildiği cennetin yeri konusu tamamen gaybî bir meseledir. Söz konusu cennetin bu dünyada olabileceğinin kabul edilmesi, hiçbir itikâdî esâsa münâfi olmasa da gaybi bir mesele olduğu için onun yerini belirlemede kesin bir sonuç çıkarmak doğru değildir. Âyetlerin bağlamına bakıldığında Hz. Âdem'in cennette

⁷¹³ Kurtûbî, I, 450.

⁷¹⁴ İsmail İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'an'l-azim*, Kurtuba, Kahira 2000, I, 363.

⁷¹⁵ Ebil Kasım Mahmud b. Ömer **ez-Zemahşerî**, *Keşşaf*, (thk: Adil Ahmet Abdu'l Vucud), Mektebetü'l-Abikan, Riyad 1998, I, 255.

⁷¹⁶ Bakara, 2/30.

⁷¹⁷ Mustafa Öztürk, “Adem, Cennet ve Düşüş”, *Milel ve Nihal: İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Haziran 2004, s. 170.

⁷¹⁸ Taha, 20/120.

⁷¹⁹ Bakara, 2/35.

⁷²⁰ Bahattin Dartma, “Hz. Âdem'in Dışlandığı Cennetin Dünyası Meselesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX, Sayı 2, 2009, s. 13.

⁷²¹ Dartma, s. 16; Ayrıca Bkz: Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, Ankara Okulu, Ankara 2013, ss. 146-147.

kalmak üzere değil yeryüzüne gönderilmek üzere yaratıldığı vurgulanmaktadır. Ancak cennetle ilgili olarak Kur'an'da geçen bu tasvirler ve belirlemeler, Âdem'in başından geçen olayla bazı noktalarda uyuşmamaktadır. Bu noktaların en başında zikredebileceğimiz husus, Âdem'in, cenneti hak ederek girmemiş olmasıdır. Öte yandan cennet nimetleri sınırsız olmasına rağmen Âdem'e bu nimet kısıtlanmış, bir ağaca yaklaşması yasaklanmıştır. Oysa cennetteki hiçbir şeyin aslen kötü olduğu ve bu yüzden yasaklandığı düşünülemez.

Bunun yanı sıra Hz. Âdem ve Havva'ya cennete yerleşme buyruğu "üskün" sözcüğüyle verilmiştir. "Sekene" sözcüğü geçici olarak kalmak anlamını ifade etmekte olup, hiçbir şekilde kalıcılığı, sahiplenmeyi anlatmak için kullanılmaz. Bu anlamda ise Arapçada "kaame" sözcüğü kullanılmaktadır.⁷²² Bu ise onların cennette geçici olarak yerleştirilmiş bulunduğunu gösterir. Bunun yanı sıra ayette "cennet" kelimesinin başına getirilen "el" takısının, bilinen ve belli bir cennetten, yani yeryüzündeki herhangi bir "bahçe"den değil, sonsuzluk cennetinden söz edildiğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Ayrıca "*hepiniz oradan inin*"⁷²³ buyruğu da, yeryüzüne indirilmeğe işaret etmektedir. Bu hususlar, Hz. Âdem'in en başından beri cennete ebedi olarak kalmak üzere girmediğine işaret etmektedir. Hz. Âdem yeryüzüne halife olarak gelecek, cenneti hak ederek oraya dönecek ve ebediyen orada kalabilecektir.⁷²⁴ Dolayısıyla ölümden sonra sonsuzluk cennetini hak ederek girmek başkadır, dünya hayatı daha başlamadan bir imtihan için cennete yerleştirilmek tamamen başkadır. Hz. Âdem'in Cennette yaşadıklarını onun sınav öncesi hazırlığı olarak kabul etmemiz durumunda ise; Hz. Âdem yeryüzüne inip halifelik imtihanına başlamadan önce şunları öğrenmiştir:

- Hz. Âdem'in şeytan vasfını taşıyan düşmanları vardır.
- Şeytanlar, Hz. Âdem'i zihinsel olarak en berrak bulunduğu Cennet gibi bir yerde dahi aldatabilecek hilelere sahiptirler.
- Allah'ın emrini tutmamak, insanı çok perişan eder, kendisini korumasız ve çıplak hissettirir.
- Hataya düşünce kurtuluş yolu tövbedir.⁷²⁵

Bu yüzden Hz. Âdem'in yaratılıştan hemen sonra dünyaya değil cennete gönderilmesi imtihan yeri ve halifeliğinin gerçekleşeceği mekân olan dünyaya inmeden

⁷²² Kurtûbî, I, 445.

⁷²³ Bakara, 2/36.

⁷²⁴ İbrahim Görener, "Âdem'in Cennetten Yeryüzüne İnişi", *Bilimname XVIII*, 2010/1, s. 48.

⁷²⁵ İbrahim Görener, ss. 49-50.

önce cennette hazırlık safhasından geçmesi içindir.⁷²⁶ Bu Allah Teâla'nın sonraki olayları biliyor olmasından Hz. Âdem ve eşinin cennet hayatının sürekli olmayacağını, şeytanın “iğva”sına kapılıp da cenneti yitireceklerini bilmesinden kaynaklanan bir durumdur.

Klimoviç, Kur'an'da “*Meleklerin hepsi secde ettiler. Lâkin İblis secde etmedi*”⁷²⁷ ayetiyle “*Ne var ki İblis eğilmemişti. O cinlerden idi. Rabbinin emrinin dışına çıktı*”⁷²⁸ ayetinin çelişkili olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü ona göre önceki ayette İblisin bir meleklerden olduğu, sonraki ayette ise net bir şekilde cinlerden olduğu söylenmiştir. Müfessirlerin çoğu bu çelişkiyi izah etmek için farklı görüşler ve zorlama deliller uydurmuşlardır. Bazılarına göre İblis meleklerdendir, ama onun yaptığı işe göre cinlerden birisidir, diğerlerine göre ise İblis yaratılışı itibarıyla cinlerdendir, ama o esnada meleklerin arasında bulunmuş ve bin meleğe rehberlik etmiştir.⁷²⁹

İblis'in melek mi ya da cinlerden miydi meselesi İblisin Âdem (a.s)'a secde etmesi için emrolunmasından çıkmaktadır. Yukarıdaki ayette gördüğümüz gibi tüm meleklerle Hz. Âdem'e secde etmesi emrolunuyor, meleklerin hepsi bu emre uyuyor, yalnız İblis bu emri tutmuyor. Ayetin zahirini nazara alıp buradaki müstesnayı; müstesna-ı muttasıl sayarsak İblisin meleklerden kabul edilmesi gerekir. Hâlbuki Kehf suresinde de İblisin “cin” taifesinden olduğu beyan ediliyor. Ayrıca meleklerin Kur'an'ın beyanlarına göre, Allah'ın emirlerine isyan etmedikleri biliniyor. İslam âlimleri bu müşkil durumda çeşitli izahlar yapmışlar fakat izahları değişik olduğu için bir kısmı İblise, cin denen taifenin atasıdır demişler, bir kısmı da İblis meleklerden bir melekti, sonra isyan edip kâfir oldu demişlerdir.⁷³⁰

Taberî ve Alusi söz konusu ayetleri tefsir ederken İblisin meleklerden olduğunu ileri sürmüştür.⁷³¹ Taberî'ye göre Allah meleklerin çeşitli sınıflarını çeşitli şeylerden yaratmış olabilir. Bazısını nurdan, bazını ateşten bazısını dilediği şeyden yaratmıştır. Çünkü Kur'an'da meleklerin neden yaratıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Kur'an'da Allah'ın onun cinden olduğunu haber vermesi de buna mani değildir. Taberî'ye göre, sadece İblise değil meleklerle de insanların gözlerinden gizli oldukları, insanlar tarafından normal olarak görülemedikleri için ve her görülemeyen şeye “cin” dendiği

⁷²⁶ İbrahim Görener, s. 52.

⁷²⁷ Sad, 38/73-74.

⁷²⁸ Kehf, 18/50.

⁷²⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 193.

⁷³⁰ Lütfullah **Cebeci**, *Kur'an-ı Kerim'e göre Cin-Şeytan*, İstişare Yay, Kayseri 1989, ss. 12-13.

⁷³¹ Taberî, I, 538-539; Ebu'l-Fadl el-Âlusî, *Ruhu'l-Meani*, Beyrut, Tarihsiz, I, 229.

için bu isim verilmiştir. Ancak İbn Kesir aynı görüşte değildir.⁷³² İbn Kesir’e göre İblis’in meleklerden olmadığı halde, onlarla beraber aynı “Âdem (as)’a secde” emrine muhatap oluşunu da şöyle izah eder. “Allah Teâla meleklerle Âdem’e secde etmelerini emrettiğinde İblis de aynı emre dâhil oldu. Çünkü o, onlardan olmadığı halde onlara benziyor ve onların amellerini işliyordu. Bundan dolayı meleklerle vaki olan emir hitabına İblis de muhatap oldu. Emre muhalefet ettiği için de kınandı.”⁷³³

Ayetteki müstesnayı, müstesna-ı munkatı olarak kabul eden İbn- Âşur, İblis’in melekler cinsinden olmadığını buna Kehf suresindeki ilgili ayetin delil olduğunu ileri sürmüştür.⁷³⁴ Kurtûbî de ayetteki müstesnayı, müstesna-ı munkatı olduğunu kabul etmiş ve Kur’an’ın bazı ayetlerinde bunun benzeri olduğu hakkında örnekler vermiştir.⁷³⁵ Bunun yanı sıra Kurtûbî Kur’an-ı Kerim’deki “*İblis eğilmemişti. O cinlerden idi*” ve “*Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır*” ayetlerine atıf yaparak meleklerin cinlerden olmadığını Kur’an ayetleriyle ispatlamaya çalışmıştır.⁷³⁶

İmam Mâtürîdî ise ayetin tefsirinde Arap dilinin gramerine göre müstesna-ı munkatı olmasının caiz olduğunu, istisnadan sonra gelen kelime diğerleriyle aynı türden olmasının gerekmediğini ve buna örnek olarak şu cümleyi getirmektedir: “Dehale ehlu’l Kufeti hazihi’d dara illa raculen min ehli Medine” (Kufe Ehli bu eve girdi, ancak Medine ehlinde bir kişi girmedi).⁷³⁷ Her ne kadar “İblis hariç” şeklindeki istisna, İblis’in meleklerden olduğu kanaati veriyorsa da, bir toplulukla beraber bulunan, fakat onların cinsinden, türünden olmayan varlıklar için de istisna ifadesi kullanıldığı, örneğin “Koyun sürüsü geldi ancak çoban gelmedi” denilebildiği, ayrıca meleklerin yaratılış özellikleri arasında “Allah’ın emrine karşı çıkmamak ve buyurulanı yerine getirmek” vasfının da bulunduğu göz önünde alındığında İblis’in melek türünden olmadığı tespiti ve yorumu ağır basmaktadır.⁷³⁸

Klimoviç’in iddiasına göre günaha giren Hz. Âdem kendi yaratıcısını unutmuştur ve çok tanrıya tapanlar zümresinden olmuştur. Buna sebep olan şey onların ilk cinsel ilişkileri ve ardından gelen hamilelik, sonra insanın dünya yüzüne gelmesi olmuştur.⁷³⁹

⁷³² Cebeci, s. 15.

⁷³³ İbn Kesir, I, 358, Cebeci, s. 15.

⁷³⁴ İbn Âşur, I, 423.

⁷³⁵ Nisa, 4/158; Maide, 5/3; Kurtûbî, I, 439.

⁷³⁶ Kurtûbî, I, 439.

⁷³⁷ Mâtürîdî, I, 37.

⁷³⁸ Karaman vd., I, 106.

⁷³⁹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 39.

Ona göre Kur'an'ın şu ayetleri bu iddiayı doğrulamaktadır: *“Fakat Allah kendilerine kusursuz bir çocuk verince, annesi de babası da ölçüyü kaçıırıp verdiği çocuk sebebiyle şirke bulaştılar, Allah'a birtakım şerikler yakıştırdılar. Hâlbuki Allah onların yakıştırdıkları her türlü ortaktan münezzehtir”*.⁷⁴⁰

Söz konusu ayetteki nefis kelimesi Taberî, Kurtûbî gibi tefsirlerde genelde Hz. Âdem olarak yorumlanmıştır.⁷⁴¹ Ancak Fahreddin Râzî'nin de geniş olarak açıkladığı gibi bu yorum önemli problemlere yol açmaktadır.⁷⁴² Her şeyden önce, eğer ayetteki nefis kelimesiyle Hz. Âdem'in, ondan yaratılan “eşi” ile de Havva'nın kastedildiği kabul edilecek olursa, bu durumda ayetin devamındaki bilgiye göre onların çocukları doğduktan sonra Allah'a ortak koşmuş oldukları sonucu çıkmaktadır. Hâlbuki ne Kur'an-ı Kerim'in başka bir yerinde ne hadislerde ve ne de diğer İslamî kaynaklarda Hz. Âdem ile Havva'nın şirke saptıklarına dair ya da putperest olduğu hakkında bilgi bulunmaktadır; aksine onların yasaklanan meyveyi yemelerinin ardından, İslamî literatürde zelle diye adlandırılan bu hatalarından ötürü ağır bir üzüntü ve pişmanlık duyup hemen tövbe ettikleri ifade edilmektedir. Buna göre ayette gerçekten vuku bulmuş bir olaydan değil, bir “temsil”den söz edilmekte ve bununla da müşriklerin cahilliklerine ve şirk iddialarına işaret edilmektedir.⁷⁴³ Dolayısıyla burada Klimoviç'in ayetin yorumuyla ilgili iddiasının isabetsiz olduğunu söyleyebiliriz.

Klimoviç, Kur'an'da insanın iradesiyle ilgili birbirine çelişkili iki görüşün olduğunu söylemektedir. Onlardan birincisi tüm varlıkların yanında Allah iradesinin hâkim olduğu ve O'nun iradesinin her şeye nüfuz edebileceği görüşüdür. Bu görüşe örnek olacak Kur'an'da birçok ayetin⁷⁴⁴ bulunduğunu söyleyen Klimoviç, söz konusu anlayışın akla ve mantığa uygun olmadığını dile getirerek eleştirilerde bulunmuştur. Buna göre Kur'an'da mutlak olarak Allah'ın iradesi ön planda olup, insanların müdahalesi söz konusu değildir. Hatta şu ayette olduğu gibi nasihat ve talimat bile Allah'ın isteği üzerine gelir: *“Ama Allah dilemedikçe onlar öğüt alamazlar”*.⁷⁴⁵ İkinci görüşe göre ise Kur'an, fiili yapma özgürlüğünü insana vermektedir. Sözgelimi, *“De ki:*

⁷⁴⁰ A'raf, 7/189-190.

⁷⁴¹ Taberî, X, 617; Kurtûbî, IX, 408.

⁷⁴² Râzî, X, 90.

⁷⁴³ Karaman vd., II, 644.

⁷⁴⁴ Kasas, 28/68 *“Rabbini dilediğini yaratır ve tercih eder. Onların tercih hakkı yoktur. Allah onların ortak koştuklarından münezzehtir”*; Tekvir, 81/29 *“Alemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz”*; Yunus, 10/100 *“Allah'ın izni olmadıkça hiç kimse inanamaz. O, aklını kullanmayanlara kötü bir azab verir.”*; İnsan, 76/30 *“Sizler ancak Rabbimizin dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz.”*; Fâtır, 35/8 *“Allah dilediğini sapkınlık içinde bırakır, dilediğini de doğruya iletir.”*

⁷⁴⁵ Müddessir, 74/56.

“Ey halkım, var gücünüzle elinizden geleni yapın! Ben vazifemi yapıyorum”⁷⁴⁶, “Her kim dünya mükâfatını isterse, kendisine dünyalık bir şeyler veririz. Kim âhiret mükâfatını isterse ona da bundan veririz”⁷⁴⁷, “Kim âhiret mahsülü isterse, onun ürünlerini fazla fazla artırırız. Kim de sırf dünya menfaati isterse ona da ondan veririz, ama âhirette onun hiç nasibi olmaz”.⁷⁴⁸ Klimoviç’e göre yukarıdaki ayetlere bakıldığında insan başarıya Allah’ın iradesiyle değil, kendi irade ve isteğiyle ulaşacaktır. Burada Allah timsali insanın arzusunu yerine getiren, iradesiz sadece bir hizmetkâr hükmündedir. Böylelikle Yazara göre Kur’an’da insan iradesi hususunda “determinizm”⁷⁴⁹ ve “indeterminizm”⁷⁵⁰ arasındaki mesafenin çok uzak olduğunu görmek mümkündür.⁷⁵¹

Kur’an-ı Kerim’de Cenab-ı Hakk’ın iradesi bazen doğrudan doğruya “irade” kelimesiyle ve bazen de “meşiet” lafzıyla belirtilmektedir. Bunlar hep fiille ilgilidir.⁷⁵² Kur’an’da şöyle buyurulmuştur: “Allah kimi doğru yola koymayı irade ederse onun kalbini İslamiyete açar, kimi de saptırmak isterse, göğe yükseliyormuş gibi, kalbini dar ve sıkıntılı kılar”⁷⁵³, “Biz dilersek herkese hidayet verirdik”⁷⁵⁴, “Eğer Allah dileyseydi (meşiet) sizi bir tek ümmet yapardı”⁷⁵⁵ gibi ayetlerde zikri geçen “irade” ve “meşiet” hep Cenab-ı Hakka nispet edilmektedir. Ayetlerdeki bu lafızlar ne “rıza” ne de “emir”e delalet etmektedir. İşte bu ayetlerde zikri geçen irade ve meşiet, zorlayıcı manada “meşiet-i kasr ve cebr” gibi bir irade değil, manası herkes tarafından belli olan ve fiille birlikte bulunan meşiettir. Bu meşiet Allah Tealanın ezeldeki ilminde bulunan “malum”a tabidir.⁷⁵⁶ Örneğin, Kur’an’ın “Rabbin dileyseydi yeryüzünde bulunanlar hepsi inanırdı”⁷⁵⁷, “Biz dilersek herkese hidayet verirdik.”⁷⁵⁸ ayetlerinde zahiren ilahi iradenin kulları zor altında bıraktığı, cebir manasını taşıdığı ve determinizm anlayışını gerektirdiği bir sonuç öngörülebilir. Ancak Kur’an’ı bütüncül bir bakışla ele alırsak ayetlerden determinist anlayışın çıktığını söyleyemeyiz. Çünkü determinizm insana

⁷⁴⁶ En’âm, 6/135.

⁷⁴⁷ Âli İmran, 3/145.

⁷⁴⁸ Şûra, 42/20.

⁷⁴⁹ Belirlenmiş olayların gerçekleşmelerinin zorunlu olduğunu öne süren öğretilerdir.

⁷⁵⁰ İnsan eylemini etkileyen, belirleyen veya kısıtlayan hiçbir etkenin olmadığını ve insanın tamamen özgür olduğunu öne süren öğretilerdir.

⁷⁵¹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 40.

⁷⁵² Saim **Yeprem**, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, MÜİF Yay., İstanbul 1984, s 278.

⁷⁵³ En’âm, 6/125.

⁷⁵⁴ Secde, 32/13.

⁷⁵⁵ Maide, 5/48.

⁷⁵⁶ Yeprem, s. 279.

⁷⁵⁷ Yunus, 10/99.

⁷⁵⁸ Secde, 32/13.

seçme hakkı vermemektedir. Kur'an'da ise insanın seçme iradesine önemli atıflar bulunmaktadır. İnsan fiilleri Allah'ın iradesi, meşiet ve takdiri ilelerdir. Ancak insanların da mükâfat veya ceza görmeye esas teşkil eden kendisinin hür iradesiyle seçtiği fiilleri vardır. Allah, insanların dünyaya geldiklerinde kendi iradelerini nasıl ve hangi tarafa kullanacaklarını bildiği için, ezelde insanın filini insanın kendi iradesine göre kaydetmiştir. Dolayısıyla Allah'ın kaydettiği bu kader Allah'ın dilemesiyle değil, insanın dilemesiyle meydana gelmektedir. Bu yüzden insanın yaptığı amellerinde hiçbir cebir ve determinizm anlayışı yoktur.

Kur'an'ın insanlar için özellikle doğru yolu tercih etmek isteyenler için uyarıcı ve yol gösterici bir kitap olduğu vurgulandıktan sonra İslam'ın din ve vicdan özgürlüğü ilkesi esas alınarak artık bunlardan ders çıkarıp doğru yolu seçmek insanların hür iradelerine bırakılmıştır. Hiç kimse kendi iradesi dışında bir tercihe zorlanamaz. Ancak insanların irade ve güçleri kendilerinden değil, Allah'tandır, imtihan gereği Allah böyle olmasını dilemiş, insanlara irade hürriyeti vermiştir.⁷⁵⁹ *“Allah dilediğini sapkınlık içinde bırakır, dilediğini de doğruya iletir”* anlamındaki Kur'an ayetinde kulun hiçbir katkısı olmadan Allah'ın, onu sapkınlığa ve dolayısıyla cehenneme itmesi gibi anlam çıkarmak Kur'an'ın bütünlüğüne muhaliftir. Allah'ın bir kimseyi dalalette bırakması, kendisine verilen akıl yeteneğini ve irade gücünü kötüye kullanmakta ısrar etmesi sebebiyle onu tercihinin sonuçlarıyla baş başa bırakması demektir.

Klimoviç, Kur'an'da kader ve irade hürriyeti ile ilgili ayetlere bakıldığında ortak bir görüşün olmadığını ileri sürmüştür. Bazen Kur'an'da aynı surenin komşu ayetleri birbirine çelişkili olabileceğini iddia ederek şu iki ayeti örnek olarak vermiştir: *“Ey insan! Sana gelen her iyilik Allah'tandır. Başına gelen her fenalık ise nefsendendir”*⁷⁶⁰ ve *“Nerede olursanız olun, sağlam kaleler içinde bulunsanız bile, ölüm size yetişecektir. Onlara bir iyilik gelirse: "Bu Allah'tandır" derler, bir kötülüğe uğrarlarsa "Bu, senin tarafındandır" derler. De ki: "Hepsi Allah'tandır". Bunlara ne oluyor ki, hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar?”*⁷⁶¹ ayetleri Klimoviç'e göre çelişkilidir.⁷⁶²

Nisa suresi 78 ve 79 ayetleri siyak ve sibakına göre okunup Kur'an'ın bütünlüğü nazara alındığında ayetlerin çelişkili olmadığı anlaşılacaktır. Şöyle ki, 78. ayette Medine münafıklarının Hz. Peygamber'e olan tutumu anlatılmaktadır. Nitekim münafıklar

⁷⁵⁹ Karaman vd., V, 566.

⁷⁶⁰ Nisa, 4/79.

⁷⁶¹ Nisa, 4/78.

⁷⁶² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 127, Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 41.

başlarına bir iyilik geldiği zaman “bu Allah’tan” diyorlar, bir kötülük geldiği zaman ise Hz. Peygamber’in uğursuzluğuna bağlıyor ve onun yüzünden böyle olduğunu ileri sürüyorlardı. Tıpkı Firavun kavminin Hz. Musa’ya “*Onlara iyilik, bolluk geldiğinde: “Hâ işte bu bizim hakkımız! Kendi becerimizle bunu elde ettik” derlerdi. Eğer kendilerine bir kötülük gelirse onu, Mûsa ile beraberindeki müminlerin uğursuzluklarına verirlerdi.*”⁷⁶³ demesi ve Allah Teala’nın “*İnsanlardan kimi Allah'a yalnız bir yönden kulluk eder. Şöyle ki: Kendisine bir iyilik dokunursa buna pek memnun olur, bir de musibete uğrarsa çehresi değişir (dinden yüz çevirir). O, dünyasını da, ahiretini de kaybetmiştir. İşte bu, apaçık zıyanın ta kendisidir.*”⁷⁶⁴ dediği gibi münafıklar da başlarına gelen kötülükleri Hz. Peygambere isnat etmişlerdi. Bu vesileyle Allah Teâlâ iyilik ve kötülüğün Allah’ın kaza ve kudretiyle olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶⁵

Buna göre insanların başına ne gelirse gelsin, çevrelerinde iyi veya kötü ne olursa olsun bunların tamamı iyisi ve kötüsü Allah’tandır. Allah takdir etmiş, murat eylemiş ve yaratmıştır. Ancak Allah Teâlâ’nın kötülükleri yaratması kötülük gibi algılanmaması gerekir. Çünkü “*Yarattığı her şeyi güzel ve muhkem yapıp insanı ilkin çamurdan yarattı*”⁷⁶⁶ ayetinden de anlaşılacağı üzere Allah’ın yarattığı her şey güzeldir. Yaratılan şeylerin bazıları bizzat güzel ise, bazıları sonucu itibarıyla güzeldir. Zahiren çirkin görünse bile netice itibarıyla birçok iyilik ve hayırların meydana gelmesine sebep olduğu için bunların da iyilik bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

İnsanın başına gelen iyilikler Allah’tan ve başına gelen kötülükler ise insanın kendi nefsinden anlamındaki ayet ile bir önceki ayet zahiren çelişiyor görünse de hakikatinde böyle değildir. Çünkü iyilik ve kötülüğü yaratan Allah’tır ancak, kesb yani kötülüğü yapan insanın kendisidir. Kötülüğü yaratmak kötü değildir, kötülüğü kesbetmek ve yapmak kötülüktür. Buna göre insanların irade ve tercihlerine bırakılan konularda insan akıl, bilgi, irade ve güçlerini doğru kullanmazsa bunun sonucunda başına gelebilecek herhangi bir kötülük insanın kendi nefesine aittir.

Klimoviç’e göre Kur’an’ın öğretileri insanları toplumsal hayatta adaletle mücadeleden vazgeçmeye, zulme karşı direnmemeye davet etmektedir.⁷⁶⁷ Söz konusu

⁷⁶³ A’raf, 7/131.

⁷⁶⁴ Hac, 22/11.

⁷⁶⁵ İbn Kesir, IV, 166-167.

⁷⁶⁶ Secde, 32/7.

⁷⁶⁷ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 39.

iddiaya şu ayetler delil olmaktadır: Kur'an'da, *insan zayıf*⁷⁶⁸, *cimri*⁷⁶⁹, *sabırsız*⁷⁷⁰ olarak yaratılmıştır. “Başı derde düştü mü sızlanır durur. Ama servet sahibi olunca da pinti kesilir.”⁷⁷¹ Yazara göre Kur'an, insanın akıl ve ferasetini zayıflatmış, insanlık özelliğini hakaret ederek yaratıcılık gücünü yok etmiştir. İnsan, ne kadar çalışırsa çalışsın Kur'an öğretilerine bakarak iyilik yapamaz, çünkü Kur'an şöyle demektedir: “İyi bilin ki dünya hayatı, bir oyundur, bir oyalanmadır, bir süstür”⁷⁷², “Sırf dünya menfaati isterse ona da ondan veririz, ama âhirette onun hiç nasibi olmaz”⁷⁷³ Klimoviç, Kur'an'ın muhtevasında kâinatın yaratılış gayesi olan insanı nazara alan bir düşüncenin olmadığını, yeryüzü biyosferinde hayatın tedricen tekemmül etmesi ve insanın şuur ve aklının gelişimine ilişkin bilgilerin yer almadığını ileri sürmüştür.⁷⁷⁴

Kur'an'ın ifadelerinden anlaşıldığına göre insanın fitratında birtakım zaafolar olsa da, Allah'ın mesajını yeryüzüne taşıma ve o mesajın temsilcisi olma gibi üstün bir sorumluluk kendisine verilmiştir. Allah insanı en güzel surette yaratmış,⁷⁷⁵ bütün diğer varlıkları insanın hizmetine sunmuş ve kendisine sayısız nimet ihsan etmiştir.⁷⁷⁶ Bunun yanı sıra Allah insanı his ve duygularla, bilgi vasıtası olan akıl gibi üstün meziyetlerle süsleyerek, düşünme, anlama ve öğrenmeye elverişli bir özellikte yaratmış, bu dünya hayatında hayatı ve ölümü kendisine bir imtihan vesilesi kılmıştır.⁷⁷⁷

Kur'an'da insanoğlu için zayıf, cahil, nankör, aceleci, dünyaya düşkün, hırslı vb ifadeler kullanılmıştır. Ancak insanın söz konusu sıfatlarla tavsif edilmesi genel bir kural değildir. İnsanın mayasında zikri geçen sıfatlar vardır, bunu kimse inkâr edemez. İnsan sadece bedenden ibaret bir varlık değildir. Kendinde hem melek hem de hayvanla ilgili iki sıfatı taşıyan, yani bu özellikte yaratılan insan, nefsiyle hayvana, ruhuyla ve aklıyla meleğe yakındır. O bakımdan hem iyiliğe hem de kötülüğe yatkındır. Şeriatta insana tevdi' edilen akıl, his ve duyguların nasıl kullanılmasıyla ilgili belirli bir sınırlaması olsa da, insanın fitratında böyle bir sınırlama söz konusu değildir. Dolayısıyla bazen insanın meleki yönü ağır basarak kalb ve aklın sözünü dinlerken bazen de hayvani yönü ağır basarak nefsinin kötü isteklerine uyarak yoldan çıkmaktadır.

⁷⁶⁸ Nisa, 4/28. “Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır.”

⁷⁶⁹ Mearic, 70/19. “Gerçekten insan cimri olarak yaratılmıştır.”

⁷⁷⁰ İsrâ, 17/11. “İnsan, bazen şerri, tıpkı hayrı istercesine ister. Pek acelecidir bu insan”

⁷⁷¹ Mearic, 70/20-21.

⁷⁷² Hadid, 57/20.

⁷⁷³ Şûra, 42/20.

⁷⁷⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 192.

⁷⁷⁵ Tin, 95/4.

⁷⁷⁶ Bakara, 2/22, 29; Ra'd, 13/3-4; Nahl, 16/10-15; Yasin, 36/71-73; Abese, 80/27-32.

⁷⁷⁷ Mülk, 67/2.

İşte bize göre Kur'an'da geçen insanın zayıflığı, cimriliği, unutkanlığı, zalimliği, aceleciliği insanın hayvani yönünün bir sembolüdür. İnsan böyle olumsuz özelliklerden arınarak akıl ve kalbin yönlendirmesiyle üstün meziyetleri kazanmaya çalışmalıdır. Örneğin, insanın sonu gelmeyen arzu ve istekleri mevcuttur. Bu arzu isteklerde bir sınırlama olmamasından, onların bir an önce gerçekleşmesinde insan çok acelecidir. Hayra ve iyiliğe çabuk kavuşmak, şer ve kötülükten, sıkıntı ve üzüntüden acele kurtulmak ister. Oysa bilerek, neticesini hesaba katarak, fayda ve zararlı taraflarını düşünerek sabırla yapılan bir iş, bilmeden, neticesini hesaba katmadan acele yapılan birçok işten hem hayırlı hem de daha yararlıdır. Bu açıdan Kur'an ve hadis bu konuda bize iyi düşünüp sonra istekte bulunma terbiyesini öğretir.⁷⁷⁸ İnsanoğlu, kendisi için hayır istediği gibi şer de ister. Hayır hususundaki duası kabul olunduğu gibi, şer hususundaki de kabul olursa, mutlaka helak olur.⁷⁷⁹ Fahreddin Râzî Kur'an'da insanın niye zemmedildiğine dair şöyle demektedir: “Hak Teâlâ insanı, o, bütün düşünce ve hikmetini dünyevî-maddî şeylere hasrettiği için kınamıştır.”⁷⁸⁰

Âdem (a.s) hayvanın tekâmül etmiş şekli değildir. Materyalistlerin bunun aksine olan iddiaları artık bütün bütün değerini kaybetmiştir. Marx ve Darwin'in konuyla ilgili görüşleri çürütülmüş, Allah'ın buyurduğu gibi Âdem yeryüzünde bir halife olarak var kılınmış ve ona her şeyin ismi, sıfatı, özellikleri öğretilmiştir. O halde ilahi kemalata mazhar olmuş “Ebu'l-Beşer” unvanını almış ilk insan mükemmel olarak yaratılmış ve ilahi talimle birçok bilgiyle teçhiz edilmiştir.⁷⁸¹

Klimoviç, Âdem (a.s.)'in yaratılması ve Allah'ın meleklerle olan konuşmalarından bahsederken bazı çağdaş müfessirlerin söz konusu olayı Allah'ın demokratik yaklaşımı olarak değerlendirmelerini eleştirmiştir. Çünkü ona göre Kur'an'da meleklerin yukarı grupta olanlarla sohbeti çok sert bir şekilde gerçekleşmiştir. Söz konusu konuşmaya davet edilen meleklerle karşı sabırlılık, dikkat, hatta tolerans bile gösterilmemiştir. Allah'ın önceden kendi kararını vermiş olduğunu, itiraz edeni şiddetli bir şekilde cezalandırdığını eleştirmiştir. Kur'an'da söz konusu olayın birkaç yerde geçtiğini ve boş kuruntu sözlerle aynı şeyi tekrarladığını ileri sürmüştür.⁷⁸²

⁷⁷⁸ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yay., İzmir 1986, V, 2666.

⁷⁷⁹ Sabuni, II, 154.

⁷⁸⁰ Râzî, XXX, 129.

⁷⁸¹ Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, II, 150.

⁷⁸² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 192-193.

Kur'an'da farklı surelerde Âdem (a.s) ve meleklerin ona secde etmesiyle ilgili bilgiler verilmektedir. Bu bilgilere genel olarak baktığımızda bazı yerlerde kısa ve özetle verilmiş, bazı yerlerde ise geniş bir şekilde anlatılmıştır. Bu ayetlerin bir kısmında Âdem (a.s) yaratılmadan önceki safha, yani Allah Teâla'nın meleklerle yeryüzünde bir halife yaratacağı meselesi söz edilmektedir. Diğer bazı ayetlerde ise yaratıldıktan sonra Hz. Âdem'in başına gelen olaylar, Hz. Âdem'in meleklerle karşılaşması, Hz. Âdem'in cennette bulunuşu, yasak olan meyveyi yemesi ve ardından da tövbe etmesi anlatılmaktadır. Âdem (a.s) ile ilgili kıssanın Kur'an'da birçok yerde tekrarlanmasını boş veya kuruntu sözler olarak telakki edemeyiz. Çünkü söz konusu kıssada aynı olaydan bahsedilmiş olabilir, ancak bu olaylar farklı bağlamda ele alınmış ve farklı hikmet ve özelliği içermektedir.

Cenab-ı Hakkın meleklerle istişare etmesi meselesine gelince her şeyden önce, Allah'ın kendisinin yarattığı varlıklarla istişare etmeye ihtiyacı yoktur. Çünkü Allah Samed'tir. Her şey kendisine muhtaç olduğu halde o hiçbir şeye muhtaç değildir. Fakat Hz. Âdemi yaratmadan önce meleklerle istişare etmesinin birçok hikmeti vardır. Sözelimi insanlara istişarenin metodunu ve önemini öğretmek, Hz. Âdemi birçok bilgi ve yetenekle donatarak üstün bir varlık olduğunu bildirmek, Hz. Âdem'in yaratılışını gök ehline müjde vermek şeklinde sıralamak mümkündür. Bunun yanı sıra Allah'ın yaratacağı varlığın, halifenin bazı özelliklerini ilahi hikmetin neticesi olarak, meleklerin ağzından bizlere öğretmiş olması mümkündür.⁷⁸³ Hz. Âdem kıssasında İblisten hariç tüm melekler Hz. Âdeme secde etmiş, Allah'a karşı isyan etmemiştir. Melekler bu yeni varlığın “fesat çıkarma”, “kan dökme” özelliklerinden dolayı, mevcut diğer varlıklarından farklı olduğunu anlamış, kendilerinin Allah'ı tesbih ve takdis etmekle yükümlü bulduklarını öne sürerek hayretlerini ifade etmiştir. Dolayısıyla Allah ile melekler arasındaki mükâlemede Allah tarafından meleklerle karşı tolerans ve sabırlılık gösterilmediği yargısı doğru değildir. Böylesi bir yorum Kur'an'ın bütünlüğüne de aykırıdır. Çünkü Kur'an'a göre tüm varlıkları yoktan var eden, insan ve cinleri kendisine ibadet etmek için yaratan Cenab-ı Haktır. Allah'ın meleklerle istişaresi ve meleklerin itirazı gibi görünen bu bilgilerde, Hz. Âdem'in yaratılışına insanların dikkatini çekme ve onun yapısında bulunan manevi vasıfların açıklanması gibi ilahi hikmetler mevcuttur.

⁷⁸³ Mustafa **Erdem**, *Hz. Adem (İlk İnsan)*, TDV Yay., Ankara 1994, s. 135.

Klimoviç, “Âdem’e bütün isimleri öğretti”⁷⁸⁴ ayeti bağlamında Müslümanlar arasındaki görüş farklılıklarına değinmiş; kimilerine göre Âdem’e (a.s.) tüm meleklerin isimlerini öğrettiğini, Şiilere göre ise gelecek tüm imamların isimlerini öğrettiğini dile getirmiştir.⁷⁸⁵ Yazar, Hz. Âdem ve Havva’nın cennetteki meşakkatsiz yaşayışlarını eleştirerek, bunun Müslümanlar tarafından asr-ı saadet olarak telakki etmelerinin sadece bir efsaneden ibaret olduğunu, İslam, insanın nazarını geleceğe değil, geçmişe çevirdiğini ve böylelikle her zaman gericiliği ifade ettiğini belirtmiştir.⁷⁸⁶

Kur’an-ı Kerim, “Âdeme isimlerin hepsini öğretti” ayetiyle umumi olarak Hz. Âdeme bilgilerin öğretildiğine işaret etmiştir. Kur’an, Hz. Âdem’e yapılan bu ikram neticesinde, onun bütün varlıklardan, hatta meleklerden bile üstün bir duruma yükseldiğini haber vermiştir.⁷⁸⁷ Şiinin ilgili ayete farklı anlam vermesi de onların inanç esaslarıyla doğrudan ilişkilidir. Şia fırkası İslam’ın ilk mezheplerinden olup siyasi bir görüşle ortaya çıkmıştır.⁷⁸⁸ Şia içerisinde farklı görüşe sahip gruplar olmakla beraber özellikle İmamiye Şia fırkasında imamet meselesi esas inanç sistemlerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla imamet, ismet, mehdilik, rec’a ve takiyye gibi inanç esaslarından ibaret bu fırkanın Kur’an tefsir alanında da etkisini göstermesi tabii bir şeydir.

İslam tarihinde genel olarak asr-ı saadet ifadesi Hz. Peygamber’in ve sahabilerin yaşadığı döneme kullanılmıştır. Asr-ı saadet terimi bazan Hulefa-yi Raşidin devri, hatta tabiin ve tebeü’t-tabiin devirleri için de kullanılmaktadır.⁷⁸⁹ Asr-ı saadet ibaresinin bu döneme kullanılması Hz. Peygamber’in “İnsanların en hayırlısı benim asrında yaşayanlardır”⁷⁹⁰ anlamındaki hadis-i şeriften ilham alarak kullanılması muhtemeldir. Hakikaten bu dönem daha sonraki Müslüman nesillere örnek teşkil edecek bir mutluluk dönemi idi. Çünkü insanlığın hidayet kaynağı Kur’an-ı Kerim bu dönemde nazil olmuş, Hz. Peygamber ve insanların en büyükleri eshab-ı kiram bu dönemde yaşamıştır. Bu yüzden Asr-ı saadet denilmesinden maksat Hz. Peygamber’in bütün ümmetin ve insanlığın mutluluğuna vesile olmasından dolayıdır. Çağımızdaki insanların konfor, dünyevi zevk ve lezzet ile hayat sürdürmeleri, her istediğini “tüketen” bir biçimdeki

⁷⁸⁴ Bakara 2/31.

⁷⁸⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 194.

⁷⁸⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 204.

⁷⁸⁷ Erdem, s. 140.

⁷⁸⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, Fecr Yay., Ankara 1996, s. 353.

⁷⁸⁹ Abdulkerim Özaydın, “Asr-ı Saadet”, *DİA*, Ankara 1991, III, 501.

⁷⁹⁰ Buharî, “Şehadet”, 9; Ebû Davud, “Sünnet”, 10.

hayat tarzları onların mutlu oldukları anlamına gelmez. Mutluluk cemiyette huzur, güven, emniyet, asayiş, nizam ve istikrarın hâkim olduğu bir hayat biçimidir. Böyle bir hayat tarzının en belirgin örneğini Hz. Peygamberin ve sahabilerin döneminde görebiliriz. Ancak Asr-ı Saadet bizim için bir ibret alacak bir mahiyette olmalıdır. Yoksa onunla sadece övünmek bu asrın insanını kurtarmaz.

4.1.4. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Nübüvvet

Arap kabilelerini bir araya getirme ideolojisiyle ortaya çıkanlar arasında vaiz ve peygamberlerin yer aldığını, onların arasında Muhammed'in de bulunduğunu dile getiren Klimoviç, Hz. Peygamberin diğer peygamberler gibi İslam'dan önce Kâbe kültü ile terbiye aldığını, daha sonra Hanif inancına intikal ettiğini ileri sürmüştür.⁷⁹¹ Böylelikle Klimoviç, Müseylime, Esvad, Tuleyha, Secah gibi yalancı peygamberleri Hz. Muhammed ile aynı konumda değerlendirmiştir. Ona göre Hicaz bölgesinin haricinde insanları bir araya getirme ideolojisi uğrunda kendini peygamber olarak tanıtanların birisi Müseylime'dir. Müseylime'nin vaazlarında ilah "Rahman" olarak vasıflandırılmıştır. Belki de bundan dolayı Kur'an'da, Mekke'li Kureyşlilere ilişkin şu ifadeler yer almıştır: "*O müşriklere "Rahman'a secde edin!" denildiğinde: "Rahman da ne imiş! Bize emrediyorsun diye secde mi edeceğiz?" dediler ve bu dâvet onları imandan büsbütün uzaklaştırdı*".⁷⁹² Klimoviç bununla ilgili şöyle demektedir: "İbn Hişam Hz. Peygamber'in Siyeri adlı kitabında, Muhammed'in Yemame Peygamberiyle doğrudan ilişkisiyle ilgili rivayetten bahseder. Muhammed'in kendi ilahını Müseylime ilahıyla değiştirmesinden dolayı Kureyşlilerin itirazına maruz kalmıştır. Böylelikle Kureyşliler "Sana Yemame'den Rahman isimli bu şahıs bunları öğrettiğinden haberimiz vardır" demişlerdir. Daha sonra Rahman ismi Allah'ın 99 isminden biri olmuş ve dokuzuncu sure hariç Kur'an'ın tüm sureleri bu isimle başlanmıştır."⁷⁹³

Klimoviç'in öne sürdüğü Yemame peygamberi İslam tarihinde Müseylimetü'l-Kezzab adıyla meşhurdur. İbn Hişam'ın siyerinde Müseylimetü'l-Kezzab'ın Hz. Peygamberle görüştüğü kaydedilmektedir. Müseylime, Hevze el-Hanefi'nin ölümünden sonra Benî Hanîfenin reisi olmuştur. Hıristiyan olan ve ölümünden bir süre önce Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektubunu aldığı anda kendisine bu işte pay verilmesi

⁷⁹¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 16-17.

⁷⁹² Furkan, 25/60.

⁷⁹³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 17; Lutsian **Klimoviç**, "Proishojdeniye İslama", Bezbojnik, Moskva 1931, s. 19.

şartıyla ona uyacağını bildiren Hevze müslüman olmamıştı. Ancak Hanîfeoğulları'ndan birçok kişi İslâm'ı kabul etmiş ve bunlar kabilenin güçlü liderlerinden Sümâme b. Üsâl'in etrafında toplanmıştı. Bu durumu hâkimiyet ve nüfuz açısından tehlikeli bir gelişme olarak gören Müseylime, liderliğini pekiştirmek için Hanîfeoğulları'nın heyeti içinde Resûl-i Ekrem ile görüşmek üzere Medine'ye gitmiştir.⁷⁹⁴

İbn Hişam'ın siyerinde Müseylime'nin Hz. Peygamber ile görüşmesiyle ilgili iki farklı rivayet kaydedilmiştir. Birinci rivayete göre Hz. Peygamberin, Müseylime ile kendi adamları tarafından örtülerle çevrilmiş bir halde görüştüğü beyan edilmiştir. Bu görüşmesinde Müseylime Hz. Peygamberden bir şeyler istediği ve bu talebi Resulullah kesin bir şekilde reddettiği kaydedilmiştir.⁷⁹⁵ İkinci rivayete göre ise Müseylime Resulullahla görüşmek üzere Medine'ye gitmiş, ancak kafilenin yükleri ve hayvanlarını korumak için konaklama yerinde kalmış ve böylece Hz. Peygamber ile bizzat görüşmemiştir.⁷⁹⁶

İbn Hişam, Müseylime'nin Resûl-i Ekrem'e kendisinin de peygamber olduğunu ve yeryüzünün yarısının kendi kabilesine, diğer yarısının Kureyş'e ait bulunduğunu ifade eden bir mektup gönderdiğini, bunun üzerine Hz. Peygamber'in, yolladığı mektupta onu kezzâb diye tanımladıktan sonra yeryüzünün Allah'a ait olduğunu ve onu istediğine vereceğini bildirdiğini kaydeder. Bunun üzerine "Müseylimetü'l-kezzâb" diye anılmıştır.⁷⁹⁷ Bunun yanı sıra İbn Hişam'ın eserinde İbn İshak'tan gelen bir rivayete yer verilmiştir. Güya Hz. Peygambere Mekkeli müşrikler: "Bize ulaştığına göre Yemâme'den Rahmân adlı bir adam sana bunları öğretiyormuş, biz asla ona iman edecek değiliz" demişler.⁷⁹⁸ Bunun üzerine şu ayet nazil olmuştur: "*İşte senden önce peygamberler gönderdiğimiz gibi, sana vahyettiğimiz kitabı onlara okumân için seni de kendilerinden önce nice milletler geçmiş olan bir millete gönderdik. Onlar ise Rahman'a nankörlük eder, O'nu tanımazlar. De ki: "O benim Rabbimdir. O'ndan başka tanrı yoktur."*⁷⁹⁹ Bu rivayeti esas alarak Klimoviç ve bazı batılı oryantalistler Müseylime'nin peygamberlik iddiasının Hz. Peygamber'den çok daha önce meydana geldiğini ve Hz. Peygamberin güya ondan ders aldığı söylemişlerdir. Ancak İbn İshak'ın bu rivayeti hiçbir kaynak tarafından doğrulanmamakta ve tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

⁷⁹⁴ Ahmet **Önkal**, "Müseylimetülkezzap", *DİA*, Ankara 2006, XXXII, 90.

⁷⁹⁵ İbn Hişam, IV, 262.

⁷⁹⁶ İbn Hişam, IV, 263.

⁷⁹⁷ İbn Hişam, IV, 293, Önkal, s. 90.

⁷⁹⁸ Önkal, s. 91.

⁷⁹⁹ Ra'd, 13/30.

Ayrıca Müseylime'nin Rahmân lakabını ne zamandan beri ve hangi anlamda kullandığı bilinmemektedir.⁸⁰⁰ Müseylime İslam'ın temel esaslarını dikkate alıp Hz. Peygamberi taklit ederek bazı emir ve yasaklar getirmeye çalışmıştır.⁸⁰¹ Onun kendisine gelen vahiyler olduğunu iddia ettiği sözlerin bazı Kur'an ayetleri ve sureleriyle karşılaştırılması, onun kendisini gülünç düşürecek derecede Hz. Peygamberi taklide yeltendiğini ortaya koymaktadır.

Mekkeliler Rahman ismini Allah anlamında kullanmışlardır. Nitekim Taberî besmelenin tefsirinde şöyle demektedir: "Dar anlayışlı bazı insanlar, Arapların, İslamdan önce "Rahman" kelimesinin ne demek olduğunu bilmediklerini söylemişler ve buna delil olarak müşriklerin, Resulullah'a: "... *Rahman da neymiş? Senin bize emrettiğine mi secde edeceğiz?*"⁸⁰² şeklinde söyledikleri sözü göstermişlerdir. Aslında müşrikler inatlaşarak, bildikleri şeyi duymadıklarını iddia ediyorlardı. Nitekim Allah Teâlâ, bir âyet-i kerimede şöyle buyurmuştur: "*Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler Peygamberi, kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar.*" Müşrikler, Hz. Muhammedin hak Peygamber olduğunu, daha önceki kitaplardan bildikleri halde onu inkâr etmişler ve reddetmişlerdir. İşte Allah Teâlâ'nın, "Rahman" sıfatı da böyledir. Nitekim bazı cahiliye şiirlerinde de "Rahman" kelimesi zikredilmiştir."⁸⁰³ Bu bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda müşriklere, "Rahman'a secde edin" denildiğinde müşriklerin, "Rahman da neymiş!" demelerinin gerçek sebebi, onların Allah'ın 99 isminden birisi olan Rahman ismini bilmemeleri değil, İslam karşısında bilinen inatçı ve isyankâr tavırlarıdır.

Hız. Peygamberin Mekke kültürle terbiye almasına ilişkin Klimoviç'in görüşünde onun da bir putperest olduğunu kast ettiği bir anlam içeriyorsa bu asılsız bir görüştür. Çünkü Hız. Peygamberin risaletinden evvel, Kâbe ibadetini diğer hemşehirleri gibi yapıyordu. Fakat birkaç istisnası vardı ki, Hız. Peygamber hiçbir zaman putların önünde secde etmemiş ve putlara tapmamıştır.⁸⁰⁴

Yazar, Kur'an ayetlerine atıf yaparak Arabistan'da kendilerini peygamber olarak iddia edenlerin durumlarından bahseder. Ona göre peygamberler yüzü örtüyle kapalı bir şekilde dindarların önüne çıkar ve kalın giysilerini giyerek vecd haline girerlermiş.

⁸⁰⁰ Önkal, s. 91.

⁸⁰¹ Önkal, s. 91.

⁸⁰² Furkan, 25/60.

⁸⁰³ Taberî, I, 130.

⁸⁰⁴ Muhammed **Hamidullah**, *İslam Müesseselerine Giriş*, Beyan Yay., İstanbul 1992, s. 36.

Çünkü Kur'an'da “*Ey örtüye bürünen*”⁸⁰⁵ anlamındaki ayetlerin geçmesi Müellife göre tesadüfi değildir. Klimoviç konuyla ilgili Engels'in görüşünü paylaşarak, eski dinlerin miras bıraktıkları kalıntılarını benimseyen yeni bir dinin (ki İslam'ı kastetmektedir), eski düsturlarını her zaman korumaya çalıştığını ve genel olarak ideoloji alanında geleneklerin her zaman gericiliği ifade ettiğini belirtmiştir.⁸⁰⁶

Hz. Peygamber Hira mağarasında vahiy meleğinin sesini işitip kendisini de görünce korkusundan titremeye başlamış, hemen ailesine gelerek “Beni örtün, beni örtün!” demiş; onlar da üzerine bir örtü örtmüşlerdir. Bunun ardından “*Ey örtüsüne bürünen*” hitabıyla başlayan Müddessir suresinin ilk beş ayeti inmiştir. Bununla birlikte “örtüsüne bürünen” ifadesine mecaz olarak “peygamberlik kisvesine bürünen, bu ağır görevi yüklenen” anlamları da verilmiştir.⁸⁰⁷ Hz. Peygamberin hayatında onun kalın giysilerine bürünerek insanların önüne çıkıp vecd haline girdiğine hiç rastlanmamış, hiçbir rivayet bunu doğrulamamaktadır. Dolayısıyla Klimoviç'in Hz. Peygamber'e olan iftirasının hiçbir bilimsel temeli yoktur.

Klimoviç'e göre Muhammed'in ümmi, bilgisiz oluşu ve soylu olmayışı Kur'an öğretilerinin yayılmasına çok büyük bir engel teşkil etmiştir. Bu nedenle Muhammed muhaliflerden “*Bu Kur'an, bu iki şehirden büyük bir adama indirilseydi ya!*”⁸⁰⁸ gibi cevabı almıştır.⁸⁰⁹ Müslümanların Muhammed'e Hatemü'l-Enbiyâ ifadesini kullanmasının orijinal bir inanç olmadığını ileri süren Klimoviç, Manihaizm kurucusu Mani'nin de bundan önce “Hatemü'l-Enbiyâ” ifadesini kullandığını ifade etmiştir.⁸¹⁰

Müşrikler, Hz. Muhammed'in peygamberliğini çekemedikleri için peygamberliğin iki şehirden⁸¹¹ daha zengin, daha ulu bir kişiye verilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Klimoviç'in atıfta bulunduğu ayet bununla ilgilidir. Toplumda özellikle eski toplumda liderliğin rolü büyüktür. Hz. Muhammed son derece temiz soylu olmasına rağmen yetim ve yoksul büyüdüğünden dolayı lider durumunda değildi. Toplumda lider durumunda olanlar, onun peygamber oluşunu çekemiyor, kendilerine bu işe daha layık görüyorlardı.⁸¹² Kaldı ki, Hz. Peygambere elçilik görevi kırk yaşında verilmiş, o yaşına

⁸⁰⁵ Müzzemmil, 73/1; Müddessir, 1-10.

⁸⁰⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 19.

⁸⁰⁷ İbn Âşur, XXIX, 294.

⁸⁰⁸ Zuhurf, 43/31.

⁸⁰⁹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 44.

⁸¹⁰ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 24.

⁸¹¹ Rivayete göre Mekke müşrikleri Mekke'den Velid b. Muğire'yi, Taif'ten Urve b. Mesut es-Sakafi'yi peygamberliğe daha uygun görüyorlardı.

⁸¹² Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, VIII, 249-250.

kadar çevresinde Muhammedü'l-Emin lakabıyla, yani doğru, güvenilir bir insan olarak tanınmıştır. Hz. Peygamber İslam'dan önce kabile savaşı çıkmasının önünü alarak Hacer-i Esved'in tamirinde olduğu gibi kabileler arası hakemlik vazifesini de sürdürmüştür. Hz. Peygamber, davasında sadık kalarak Allah'ın yardımıyla az bir zaman zarfında, zahiri küçük bir kuvvetle inatçı kavimlerden onlardaki kötü adetleri kaldırarak insanlığa muallim olabilecek kişileri yetiştirmesi Klimoviç'in iddiasını çürütmektedir.

Hatemü'l-Enbiyâ ifadesine gelince Klimoviç'in de dediği gibi bu ifade ilk kez Kur'an'da kullanılmamıştır. Çünkü Hatemü'l-Enbiyâ anlayışı İslam'dan önce başta Yahudilik olmak üzere Hıristiyanlık ve Maniheizm dinlerinde de vardı. Örneğin, Manihesit literatürde “son peygamber” manasını taşıyan tabirler kullanılmıştır. Mani, İsa (a.s)'ın müjdelediği kurtarıcının kendisi olduğunu iddia etmiş ve Maniheist metinlerde en son peygamber olduğuna işaret etmek için onun hakkında “peygamberlik mührü” anlamına gelen ifadelere yer verilmiştir.⁸¹³ Hz. Muhammed'in peygamberin sonuncusu oluşunu, Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetleri⁸¹⁴ temel alarak, Müslüman âlimler tarafından nakli ve akli gerekçelere dayandırılmak suretiyle açıklandığını görmekteyiz.

Maniheizm kurucusu Mani'nin “Hatemü'l-Enbiyâ” ifadesini kullanması öncelikle Hz. Peygamber'in en son elçi olduğu görüşünü nakzetmez. Dahası, “Hatemü'l-Enbiyâ” olabilmesi için tüm insanlığa hitap eden, sorunlarını çözen evrensel bir mesajın beraberinde getirilmesi gerekmektedir. Zira Peygamberliğin hedefi, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak, onlara Allah'ı tanıtmak, şeytanın zararlarına karşı onları uyarmaktır. İnsanlık, nübüvvetin başlangıcından sona ermesine kadar kademe kademe bir evrim geçirmiş ve peygamberlere ihtiyaç duymadan son dinin evrensel ilkelerini kavrayacak, uygulayacak ve koruyacak düzeye ulaşmıştır. İnsanlık Kur'an'la akli olgunluğa ulaşmıştır. İnsanlık nübüvvetten sonra da onun nurundan faydalanmaya devam etmektedir. Hz. Peygamberden sonra ciddi ve etkili bir dini hareketin bulunmaması, onun son peygamber olduğu gerçeğini güçlendirmektedir.⁸¹⁵

Klimoviç, Allah'ın gönderdiği elçilerin sadece insanlardan mı yoksa meleklerden de olmuş mu konusunda çelişkili ayetlerin yer aldığını, “*Allah meleklerden de insanlardan da elçiler seçer*”⁸¹⁶ ayetine göre Allah'ın elçileri melek ve insanlardan

⁸¹³ Metin Yurdağür, “Hatm-ı Nübüvvet”, *DİA*, Ankara 1997, XVI, 478.

⁸¹⁴ Ahzab, 33/40.

⁸¹⁵ Salih Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yay., İstanbul Tarihsiz, ss. 27-28.

⁸¹⁶ Hac, 22/75.

seçtiğini, “*Biz senden önce de ancak kendilerine vahiy gönderdiğimiz birtakım erkekleri peygamber gönderdik. Şayet bilmiyorsanız, bunu bilenlere sorunuz*”⁸¹⁷ ayetine göre ise elçi olarak sadece insanları intihap ettiğini dile getirmiştir.⁸¹⁸

Hac suresi 75. ayetinin sebab-i nüzulü ile ilgili rivayetlere baktığımızda Velid b. Muğire'nin, “Kur'an-ı Kerim aramızdan ona mı (Hz. Muhammed'e) indirildi” demesi üzerine nazil olduğu bilinmektedir. Peygamber gönderilecek şahsın seçiminin yüce Allah'a ait olduğunu vurgulanmaktadır.⁸¹⁹ Bu ayet, peygamberin insanlardan olmasını inkâr edenlere bir cevaptır.⁸²⁰ Söz konusu ayet Enbiyâ suresi 7. ayetle çelişmemektedir. Çünkü ayette Allah Teâlâ, insanlardan elçiler gönderilmesini inkâr edenlere red makamında şöyle buyurulmuştur: “*Senden önce de kendilerine vahyettiğimiz insanlardan başkasını göndermedik. Bilmiyorsanız, zikir ehline sorun*” cümlesiyle Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlere mensup olan bilim adamlarından, kendilerine gelen elçilerin insanlardan mı, meleklerden mi olduğunu sorun anlamını ifade etmektedir. Çünkü onlara da kendi içlerinden Allah tarafından insan peygamber gönderilmişti. İçlerinde meleklerden hiç kimse yoktu.⁸²¹ İnsanoğlunun büyük bir kısmının sapması, kendi hemcinslerinden peygamberleri kabul etmemelerinden ileri gelmiştir. “*Şayet o elçiyi melek kılsaydık, yine onu bir adam şeklinde gösterir de düştükleri şüpheye onları yine düşürmüş olurduk*”⁸²², “*Zaten, insanların ekserisinin, kendilerine hidâyet geldiği halde iman etmemelerinin başlıca sebebi: “Allah bula bula bir insan mı seçip halka elçi gönderdi?” demeleridir. De onlara: “Eğer yeryüzünde uslu uslu yürüyen melekler olsaydı, ancak o takdirde Biz onlara melek elçi gönderirdik*”⁸²³ ayetleri bu gerçeği açık bir şekilde ifade etmektedir. İnsanlar da melekler de Allah'ın kullarıdır. Allah'ın meleklerden de elçileri vardır. Ancak onların vazifeleri insan peygamberin vazifesi gibi değildir. Sözelimi, onlardan bazıları insanları doğru yola iletmek için seçilmiş olan insan elçiye (peygambere) Allah'ın buyruklarını iletir.

⁸¹⁷ Enbiyâ, 21/7.

⁸¹⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 222.

⁸¹⁹ Kurtûbî, XIV, 449.

⁸²⁰ Sabuni, II, 299.

⁸²¹ İbn Kesir, XIV, 392-393.

⁸²² En'âm, 6/9.

⁸²³ İsra, 17/94-95.

4.1.5. Klimoviç'e Göre Kur'an, Bilim ve Kâinat

Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere tüm kutsal kitaplarda yer alan bilgilerin bilimselliğe ve tabiat kanunlarına aykırı olduğunu dile getiren Klimoviç, Allah'ın, tüm kâinatı yoktan var etmesinin bilimsel bir nitelik taşımadığını ileri sürmüştür.⁸²⁴ Kur'an'da, yer ve semavatın bir anda Allah tarafından yaratıldığıyla ilgili ayeti⁸²⁵ eleştirerek, böyle bir görüşün materyalizm ve bilimsel kıstaslara uymadığını belirtmiştir.⁸²⁶ Kur'an'da kâinat ve âlemin yaratılışı ile ilgili ayetleri eleştirel bir bakışla ele alan Klimoviç, Kur'an'ın “O, “ol!” dediği zaman her şey oluverir”⁸²⁷ anlamındaki ayetlere atıfta bulunarak Allah'ın “ol!” emrinin bir anda gerçekleşmediğini; bu iddiaya Allah'ın yeryüzü ve gökleri altı günde yarattığı⁸²⁸ ile ilgili ayetleri delil olarak sunmaktadır. Ona göre Kur'an'da “ol!” emrinin birçok yerde ve birkaç kere söylendiğine göre göklerin ve yerin yaratılması uzun bir zaman diliminde meydana gelmiştir.⁸²⁹

Yazara göre, Kur'an “müelliflerinin” dar düşünceye sahip olduklarını, yeryüzünün düz olması, bir tarafının ağır basıp düşmemesi için dağların yerleştirilmesi gibi görüşlerinden anlamak mümkündür. Kur'an ayetlerinde bu hususta şöyle bahsedilmektedir: “Yeryüzünü de Biz döşedik, bakınız Biz ne de güzel döşedik!”⁸³⁰, “Sizi sarsmaması için yeryüzünde sağlam dağları, yolunuzu bulmanız için de ırmakları ve yolları yarattı.”⁸³¹ Müslüman din âlimleri de Kur'an'a Allah gibi ebedi olarak bakmakta ve Mutlak Hakikat olarak telakki etmektedirler.⁸³²

Güney ve Kuzey Arabistan başta olmak üzere Çin, Hindistan, Mısır, Babil, Asur ve Yunan memleketlerinin ilim ve kültürlerine ilişkin bilgileri ve başarıları Kur'an'ın muhtevasından araştırmanın anlamsız olduğunu söyleyen Klimoviç, Kur'an'da yer alan kâinat, küre-i arz, bitki ve hayvanat âlemiyle ilgili ayetlerin buna delil olacağını ileri sürmüştür. Zira MÖ Aristo “Gök” adlı eserinde, göğün yaratılmadığını, ebedi olduğunu belirtmiş ve kendisinden önce yaşamış olan Pisagor'un varsayımına dayanarak küre-i arzın yuvarlak olduğunu ileri sürmüştür. Aynı çağda yaşamış olan Çin âlimleri ise

⁸²⁴ Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Uagizdari*, b. 3.

⁸²⁵ En'âm, 6/73

⁸²⁶ Lutsian **Klimoviç**, *Znaniye Pobejdaet (Nekotoriye Voprosi Kritiki İslama)*, Znaniye, Moskva 1967, ss. 8-9.

⁸²⁷ Bakara 2/117; Âli İmran 3/59; En'âm, 6/73; Yasin, 36/82.

⁸²⁸ A'raf, 7/54.

⁸²⁹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 31.

⁸³⁰ Zariyat, 51/48.

⁸³¹ Nahl, 16/15.

⁸³² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 174.

güneşin tutulmasını keşfetmiştir. Hâlbuki Kur'an'ı toplayıp oluşturmada katkıda bulunanlar, söz konusu keşiflerden dokuz yüz sene sonra yaşamış olmalarına rağmen kendilerini felsefi düşünce ve astronomik hesaplarla yormamışlardır. Yazar'a göre, Kur'an'ı Arapların şiirsel eserleriyle kıyaslandığında Arabistan ve Araplara dair bilgilerin çok az ve kısıtlı olduğunu görmek mümkündür. Dinin her zaman gericiliği ifade ettiğini dile getiren Klimoviç, İslam dininin insanı terakkiye sevk eden bilimsel bilgileri değil, dini mitleri miras olarak bıraktığını iddia etmiştir.⁸³³ Bunun yanı sıra Yazar yukarıdaki görüş ve düşünceleri bir kenara bırakıp sadece Kur'an'a bilimsel açıdan yaklaşıldığında, Kur'an'ın hiçbir şekilde eleştiriyi kaldıramayacağını dile getirmiştir. Ona göre Kur'an'ın bilimsel eleştirileri kaldıramayacağını önemli müfessirler bile itiraf etmişlerdir. Sözgelimi Muhammed Abduh, Allah'ın kendi kitabını tabiat olaylarıyla ilgili hadiseleri anlatmak için göndermediğini, Kur'an'da bahsi geçen tabiat olaylarına ilişkin ayetlerin sadece insanların noksan olduğunu ve Allah'ın kemalatı ile hikmetini göstermek sadedinde söylenmiş olduğunu, Kur'an muhtevastaki bilgilerin bilimsel verilere aykırı düşse de ona şüphe nazarıyla bakılmaması gerektiğini dile getirmiştir.⁸³⁴

Kur'an'da Allah'ın "ol!" emrinin ifade edilmesi kudretini ifade etmek için kullanılmıştır. Bazı eski dinler ve felsefi akımlarca, evrenin Allah'tan doğup taşıdığı veya ondan bir kopma olduğu şeklinde inançlar ve görüşler ileri sürülmüş olup, ayette bu tür inançlar reddedilmektedir. Ayette Allah'ın semavat ve arzı yani bütün evreni ve evrendekileri yoktan var ettiği; her yaratmanın da sadece bir "ol!" buyruğu ile gerçekleştiği ifade edilmektedir.⁸³⁵ Zemahşerî ayetteki "ol"! ifadesinin, Allah Tealanın evrendeki egemenliğinin mutlak olduğunu, irade buyurduğu bir şeyi gerçekleştirmek için vasıtaya ihtiyacının bulunmadığını ve O'nun hakkında zorluk, yorgunluk gibi yaratılmışlara ait kusurların düşünülmemeyeceğini vurgulayan mecâzi bir anlatım olduğu kanaatindedir.⁸³⁶ Bunun yanı sıra Allah'ın "ol!" emri Arap lisanında mana ile ibarenin teyit edilmesinde kullanılan en veciz bir kelimedir.⁸³⁷ Semavat ve arzı altı günde yaratması meselesine gelince bazı müfessirler bu altı günü dünyamızdaki altı gün olarak telakki etmişlerdir. Çünkü yevm denilince öncelikle güneşin doğması ve batması ilk akla gelir. Ancak henüz güneş ve arzın bulunmadığı yaratılış sırasında bu mana ile

⁸³³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 172.

⁸³⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 212.

⁸³⁵ Karaman vd., I, 196.

⁸³⁶ Zemahşerî, V, 197.

⁸³⁷ Mâtürîdî, I, 286.

bizim anladığımız bir gün tasavvur edilemeyeceği açıktır. Kur'an'ın birçok yerinde olduğu gibi yevm kelimesinin vakit manasına⁸³⁸ geldiği de lisanen malum bulunduğundan burada da altı gün, altı vakit (devir) manasıyla tefsir edilmek lazım geleceği birçok müfessir tarafından ihtar edilmiştir.⁸³⁹ Sonlu ve sınırlı varlıklar için düşünebildiğimiz boyutlu ve sınırlı zaman dilimlerini Allah ve onun fiilleri hakkında düşünmemiz mümkün değildir. Bu sebeple yaratıcı-yaratılan ilişkisinin söz konusu olduğu konumlarda zaman kavramlarını daima yaratılan açısından dikkate almak gerekir. Bundan dolayı Allah'ın "ol!" emriyle bir anda yaratması ile semavat ve arzı altı günde yaratması arasında zahiren bir çelişki söz konusudur. Elmalılı Hamdi Yazır konuyla ilgili şöyle demektedir: "Bir halk bir haysiyet ile hem def'i hem tedrici olmaz. Def'iyyet tedrice zıttır. Bununla beraber def'iyyet tedricin şartıdır. Tedric çeşitli yaratma anlارının sıralanma ve devamı demek olduğundan aralarında yorum itibarıyla zıtlık bulunan bir defada oluş ve tedric arasında gerçekleşme itibarıyla mutlak umum ve husus vardır. Her tedricde bir def'aten oluş vardır, fakat her defada tedric yoktur. Cenab-ı Hak her şeyin yaratılmasını veya yok edilmesini isterse "ol!" der ve derhal isteği dilediği şekilde vaki olur. Bir anda bir değil sayılamayacak ve hesap edilemeyecek şeyler yaratıp yok edebilir."⁸⁴⁰

Kur'an astronomi, biyoloji ya da matematik kitabı gibi değildir. Kur'an kıyamete kadar gelen bütün insanların bütün kesimlerine hitap eden ilahi mesajdır. Kur'an'ın muhatabı tüm insanlar olduğu için sadece bilim adamlarına değil toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan halk kesimine hitap etmektedir. Bunun yanı sıra Kur'an'ın esas maksadı Allah'ın varlığı ve birliğini, Hz. Muhammed'in en son peygamber olduğunu, öldükten sonra insanların tekrar dirileceğini ispat etmektir. Bu yüzden Kur'an kâinattan bahsederken fen bilimleri gibi bahsetmez. Kur'an kâinattan Allah'ın varlığı ve birliğinin delili olarak bahseder. Kur'an'da bunun pek çok örneğini görmek mümkündür.

Kur'an ayetlerinde indirildiği dönemin kavramlarını kullanılarak insanlarla iletişim kurulmuştur. İndirildiği dönemde yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayan ve o ihtiyaçlara çözüm öneren bu kutsal metinler, daha sonraki nesillerin de ihtiyaçlarını karşılama iddiasındadır. Bu sebeple indirildiği dönemdeki insanların göremedikleri şeyleri, daha sonra görebilecek insanlara aynı kalıp, aynı söylem ve aynı dil içinde

⁸³⁸ Rahman, 55/29; Hac 22/47.

⁸³⁹ Hamdi Yazır, IV, 48.

⁸⁴⁰ Hamdi Yazır, IV, 49-50.

anlatmak zorundadır.⁸⁴¹ Farz edelim ki, eğer Kur'an'da on beş asır önceki insanlara bugünkü bilimsel keşiflerle teknolojiden bahsedilseydi, bu gerçekler o zamanın insanlarını yalanlamaya sevk edecekti. Çünkü bizim asrımızdaki bulgular o zaman insanların bilgileriyle ve duyu organlarının gördükleriyle çelişiyordu. Bu sebeple Kur'an'da öyle ifadeler var ki, her asır insanları hatta her kesim kendi açısından Kur'an'ın hakikatlerinden istifade etme imkânına sahiptir.

Klimoviç'in, Kur'an-ı Kerim'de dünyanın düz gösterildiği iddiasına mesned olacak hiçbir ifade bulunmamaktadır. Bazı müfessirlerin konuya ilişkin yorumlarını dile getirmeleri o günkü bilimin ortaya koyduğu sonuçlar olabilir. Şöyle ki; içinde bilimsel bilgilerin ifade edildiği söylenen bazı ayetlerin, müfessirin yaşadığı çağdaki bilimsel anlayışı ile yorumlaması sonucu bazı anlama ve yorum hatalarının ortaya çıktığı, fakat bunların o ayetlerin içeriklerinden değil, yorumcunun bilimsel anlayışından kaynaklandığı gözlemlenmektedir.⁸⁴² Müfessirlerin yorumları, onların içinde buldukları çağın bilgisiyle sınırlı olmasından kaynaklanmıştır. Bu durum sadece müfessirler için değil, fen bilimleriyle uğraşan bilim adamları için de geçerlidir. Çünkü nice ünlü filozofların ve nice meşhur bilim adamlarının eskiden söyledikleri ve asırlarca kabul edilen sözlerinin bu gün tamamen yanlış olduğu ortaya çıkmıştır.

Bilimsel verilerle ayetlerin delaletleri arasındaki uyumu Kur'an'ın şu ayetinde görmek mümkündür: “*Arkasından da yeryüzünü döşeyip hazırladı*”⁸⁴³ mealindeki ayette geçen “dehv” kelimesi düzenleyip döşemek, devekuşu yuvası veya yumurtasının işgal ettiği yere benzer anlamda düzenlemek, toprağı sürüp yarmak, gıda maddelerinin oluşmasına uygun ortamı hazırlamak gibi dört ayrı manaya delalet etmektedir.⁸⁴⁴ Söz konusu ayeti okuyan sıradan bir insan Allah'ın yeryüzünü düzenleyip döşemiş olduğunu anlar. Bu ayeti tetkik eden bir astronomi bilgini ise bu kelimedden yeryüzünün küre şeklinde yuvarlak olduğunu anlar. Naziat suresinin bir önceki “*dağları derinlemesine dikip sağlamlaştırdı*”⁸⁴⁵ ayetini de böyle anlamamız gerekir. Ayetin zahirine bakarak sıradan bir insan dağları, yeryüzünün bir tarafının ağır basarak düşmemesi için yerleştirilmiştir gibi bir anlam çıkarabilir. Ancak bir coğrafyacı bilim adamı yerkürenin denge ve düzen ölçüsünde hareket etmesini, hava akımını, yağmur ve su dengesini, yer

⁸⁴¹ Kırca, *Kur'an'ı Anlama*, s. 218.

⁸⁴² Kırca, *Kur'an'ı Anlama*, s. 219.

⁸⁴³ Naziat, 79/30.

⁸⁴⁴ Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, XVIII, 6578.

⁸⁴⁵ Naziat, 79/32.

altı kaynaklarından bir kısmının oluşmasını sağlayan dağların bundan da çok faydalarının olduğunu anlayacaktır.⁸⁴⁶

Klimoviç, “Eğer dilersek onları yerin dibine geçiririz yahut üzerlerine gökten parçalar düşürürüz”⁸⁴⁷ ayetine yorum yaparken şu ilginç görüşlere yer vermektedir; Kur’an’ın “düşen yıldızlar” ifadesinden o günkü insanların gök parçaların yer atmosferine rastlarken arz yüzeyine varmadan yanmış meteoritlerin düşmesini anlama çabasıdır. Söz konusu doğal olgular, o zamanın insanları için garip ve hayret verici bir fenomen olarak algılanmıştır. Bu yüzden yıldızların düşmesini Allah’ın cezalandırmasının bir işareti olarak anlamışlardır. Semaya götürecek basamağın insan için kapalı olduğunu sandığı Kur’an ifadesinden⁸⁴⁸ hareketle insanın değerini düşürdüğünü ileri süren Klimoviç, insanın eskiden beri devam edegelen uzayı tanıma ve öğrenme çabasına ve yaratıcılık kabiliyetine mani olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁴⁹

Kur’an, semaya götürecek basamağın insan için kapalı olduğunu söylememektedir. Bilakis Kur’an-ı Kerim yaratılanlara bakarak yaratana tanımayı emrediyor. Gaşiye suresinin şu ayetleri bunun açık bir örneğidir: “*O kâfirler bakıp düşünmezler mi: (Mesela) deve nasıl yaratılmış? Gök nasıl kurulup uçsuz bucaksız yükseltilmiş? Dağlar nasıl da yeri tutup, dengeleyen direkler halinde dikilmiş. Yeryüzü nasıl yayılıp hayata elverişli kılınmış? İşte böyle... Sen insanları irşada devam et. Zaten senin görevin sadece irşad edip düşündürmektir.*”⁸⁵⁰ Sebe suresi 9. ayeti ise kendisinden önceki ayetlerle beraber okunduğunda Cenab-ı Hakkın şunları kastettiğini açıkça görebiliriz: “O kâfirler, kendilerini her taraftan kuşatan göğü ve yeri görmediler mi? İnsan nereye yönelse ve nereye baksa, önünde ve arkasında, sağında ve solunda göğü ve yeri görür. Bunlar yaratıcının birliğini gösterir. Onlar bunu düşünüp de yeri göğü yaratanın, öldükten sonra insanları diriltebileceğini anlamıyorlar mı? Böylelikle Allah Teâla onları tehdit ederek, dilersek Karun’a yaptığımız gibi onları yere batırırız yahut Eyke halkına yaptığımız gibi üzerlerine gökten parçalar düşürürüz. O zaman, nereye kaçacaklar?”⁸⁵¹ demektedir. Kur’an’ın ifadelerine baktığımızda ilerlemeye, terakki etmeye, araştırmaya, düşünme ve tefekkür etmeye, akıllarını kullanmaya insanları her

⁸⁴⁶ Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur’an Tefsiri*, XVIII, 6579.

⁸⁴⁷ Sebe, 34/9.

⁸⁴⁸ Tur, 52/38. “*Yoksa onların yükselmelerini sağlayan bir merdivenleri, kuleleri var da o sayede mi göklerin haberlerini dinliyorlar?*”

⁸⁴⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 172-173.

⁸⁵⁰ Gaşiye, 88/17-21.

⁸⁵¹ Sabuni, II, 546.

zaman teşvik etmektedir. Terakki ve kemalata mani ümitsizlik, haset, zulüm gibi kötü hasletleri yasaklamaktadır.

Klimoviç, “*Biz gökleri, yeri, ikisinin arasındaki bütün varlıkları altı günde yarattık da Bize en ufak bir yorgunluk dokunmadı*”⁸⁵² ayeti bağlamında, Kur’an’da Allah’ın insandan üstünlüğü vurgulandığını ve çok zor bir iş olmasına rağmen O’nun hiç yorulmayacak bir özellikte olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁵³ Yazar, çağdaş müfessirlerin Kur’an ayetlerinin yeni bilimsel verilerle uygunluğu hakkındaki görüşlerini eleştirmiştir. Ona göre kâinat, yer ve semavatın yaratıcısına ilişkin “saf” düşüncelerle ilim çoktan vedalaşmıştır. Madde ve enerji, yer ve sema cisimleri başta olmak üzere tüm kâinat cisimleri herhangi şeyden ibaret ise de onların hepsi ebedidir ve yok olmayacaktır. Onları hiç kimse, hiçbir zaman diliminde yaratmamıştır. Kâinat ebedidir, kendi fiziksel kanunlarıyla gelişmektedir.⁸⁵⁴ Bu noktada Yazar, Kur’an’dan sonra oluşturulan hadis ve tefsirlerin Kur’an tasavvuru ile düşüncesinin tekemmül etmesine katkı sağlamadığını ileri sürmüştür. “Dünya öküzün boynuzundadır, öküz ise balığın, balık su içindedir, su ise havadadır, hava rutubettir...” gibi rivayetleri eleştirmiştir.⁸⁵⁵

Ona göre Nizami (1141-1209), İbn Sina (980-1037) gibi âlimler, dünyanın yaratılışıyla ilgili soruların cevaplarını dini metinlerden değil, Doğu ve Batı halklarının âlimlerinin ve düşünürlerinin görüşlerinden araştırmışlardır. Fergani (IX.yy), Battani (852-929), Biruni (973-1050) gibi coğrafyacı ve astronomlar ise Kur’an’ın dediğine aykırı olarak küre-i arzın yuvarlak olduğunu söylemişlerdir.⁸⁵⁶ Kur’an, hadis ve onun yorumlarıyla sınırlı kalmanın ilmin ilerlemesine en büyük engel olduğunu ileri süren Klimoviç, âlimlerin her zaman halifeliğin ekonomik ve kültürel açıdan ilerlemesi için fen bilimlerinin öğrenilmesinin zorunlu olduğunu dile getirmişlerdir. Bu bağlamda İbn Haldun (1332-1406) İslam’ın yayılması ve memleketin terakki etmesine yardım mahiyetinde şöyle demiştir: “Kur’an’ı okumakla sınırlı kalmak, dilin yeterli düzeyde öğrenilmesine olumsuz yönden etkiler; Kur’an dilinin öğrenilmesi, çağdaş bilimsel kitapların dilini anlamaya yeterli değildir.”⁸⁵⁷

⁸⁵² Kaf, 50/38.

⁸⁵³ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 173.

⁸⁵⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 173-174.

⁸⁵⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 174.

⁸⁵⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 176; Lutsian **Klimoviç**, *Znaniye Pobejdayet (Nekotoriye Voprosi Kritiki İslama)*, Znaniye, Moskva 1967, ss. 18-19.

⁸⁵⁷ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 179.

İlhamını Kur'an'dan alan İslam bilginleri, Avrupa'dan asırlarca önce dünyanın yuvarlak olduğunu, hem kendi, hem de güneş etrafında döndüğünü söylemişlerdir. İmam Gazali *Tehafetü'l-Felasife*'sinde aynen şöyle diyor: "Ay tutulması, arzın ay ile güneş arasına girmesinden ileri gelir. Çünkü ay ışığını güneşten alır. Arz yuvarlaktır. Gök her taraftan onu kuşatmıştır. Eğer ay arz gölgesine düşerse güneşin ışığını alamaz. Güneş tutulması da ayın, güneşe bakan yüzüyle güneş arasına girmesinden ibarettir. Bunlar hendesi ve matematik delillerle sabit olan şeylerdir. Dine aykırı sanıp bunları inkâra kalkışan kimse, bunlara değil, dine şüphe sokmuş olur. Öylesinin, dine faydasından çok zararı dokunur."⁸⁵⁸

Yukarıda zikri geçen âlimlerin fikir ve düşünceleri, bilimsel keşifleri hiçbir şekilde Kur'an'a aykırı değildir. Hatta zikri geçen âlimlerin Kur'an'dan aldığı bilgiler onların ileriye yükselmelerine bir vasıta olmuştur diyebiliriz. İbn Haldun'un eleştirisi ise bize göre Kur'an'a yönelik değil, taassuba yönelik bir eleştiri mahiyetindedir. Çünkü akli açıklama ve özgür araştırmanın düşmanı olan taassup, insanlık tarihinde din kavgalarının milletler arasında büyük savaflara neden olduğu acı sayfalar olarak kayıtlıdır. Özellikle Orta Çağ'da görülmeye başlanan dini taassup acılı sahnelere neden olmuş, taassup artıkça aşırı gitmeler çoğalmış; bilim, fikir ve akıl yolundan ayrılmalar olmuştur. Bu yüzden pek çok insan inançlarından dolayı ızdırap çekmiştir. Kör inancın, bağnazlığın, hoşgörüsüzlüğün dünyamızın birçok yerinde bugün bile kol gezdiği bir gerçektir.⁸⁵⁹

Dünya öküzün ve balığın üstündedir gibi rivayetlere gelince, söz konusu rivayetler bazı tefsirlerde anlatılan bir husustur. Örneğin İbn Kesir, Kalem suresinin ilk ayetlerini tefsir ederken dünyanın nelerin üzerinde olduğunu uzun boylu anlatmış, Nun ifadesini balık olarak yorumlamıştır.⁸⁶⁰ Konuyla ilgili rivayetleri sadece İbn Kesir tefsirinde değil diğer bazı ünlü müfessirlerin eserlerinde de görmek mümkündür. Burada şu önemli hususu söylememiz gerekir. Söz konusu rivayet eğer hadis ise Hz. Peygamber bununla mecaz kastetmiş, ondan bu sözü işitenler ise hakikat anlamış olabilirler. Bu yüzden rivayetin tekrar gözden geçirilerek izah edilmesi gerekir. Konu oryantalistlerin en çok üzerinde durduğu ve eleştiri objesi olan meselelerden biridir. Bu

⁸⁵⁸ Ebu Hamid Muhammed **el-Gazali**, *Tehafetu'l-Felasife*, Haz. Akif Nuri., Dava Yay., İstanbul, Tarihsiz, ss. 5-6.

⁸⁵⁹ Vahdettin **Başçı**, "Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir", *Felsefe Dünyası*, 2002, Sayı 36, s. 33.

⁸⁶⁰ İbn Kesir, XIV, 80.

bağlamda Klimoviç'in eleştirisini de haklı saymak mümkündür. Çünkü rivayetin zahiri anlamı ne Kur'an'la ve ne de İslam'ın inanç sistemiyle örtüşür.

Klimoviç, Hz. Nuh (a.s.) zamanında vaki olduğu söylenen yeryüzünün su taşkınyla ilgili olayın sadece bir mitoloji olduğunu, hatta Hindistan, Çin, İran halklarında da buna benzer mitlerin yer aldığını ileri sürmüştür. Buna delil olarak İngiliz arkeoloji uzmanı Leonard Ch. Wooley'nin (1880-1960) görüşünü paylaşmıştır. Nitekim Leonard Wooley'e göre tufanın meydana geldiği bir hakikattir, ancak söz konusu su afeti Dicle ve Fırat etrafında yaşayan sakinlere isabet etmiş ve daha sonra bu olayı insanlar dinî şekle çevirmişlerdir. Ona göre böyle bir tufanda gemi ile kendilerini kurtaran kahramanın hâlihazıra kadar yâd edilmesi tabii bir haldir.⁸⁶¹

Klimoviç'e göre tarihi bir olgu olan din, eski dini efsane ve mitlerin özelliklerini yeni bir yaklaşımla izah etmiştir. Kur'an'da yer alan hayat, insan, bitki ve hayvanat âlemlerinin meydana gelmesine ilişkin ayetlerin⁸⁶² buna delil olacağını belirterek söz konusu ayetlerdeki bilgilerin hayal ürünü olmasına rağmen hepsinin su ile ilişkili olduğunu ve suyun her zaman ulusal ekonomi açısından, özellikle Araplara ve sıcak ülkelerde yaşayanlara çok önemli olduğunu dile getirmiştir.⁸⁶³ Arapların, suyun oluşumunu ve havadan yağmur olarak yağmasını izah edemediklerinden, bunun doğaüstü bir varlığın iradesiyle gerçekleştiğine körü körüne inandıklarını; doğaüstü varlığın rahmetine mazhar olmak için semaya doğru ellerini kaldırarak Allah'tan yağmur isteginde bulduklarını eleştirmiştir. Böyle bir inanç Yazara göre şu ayette ifade edilmiştir: “*Görmez misin ki Allah gökten bir su indirir. Onunla rengârenk, çeşitli meyveler yetiştiririz*”.⁸⁶⁴

Klimoviç, Arapların eski şiir edebiyatıyla Kur'an'ı karşılaştırdığında, Kur'an'da coğrafik bilgilerin çok az olduğunu, sadece Arabistan'ın batısında yer alan birkaç şehir ve meskenleri⁸⁶⁵ ifade etmekle sınırlı kaldığını söylemiştir.⁸⁶⁶ Bunun yanı sıra söz konusu coğrafyaya ilişkin bilgilerin çoğu kesin bir bilgi ifade etmediğini söyleyerek Yusuf (a.s.) hakkındaki ayeti örnek olarak getirmiştir. “*Sonra, bunun peşinden yedi kurak yıl gelecek, tohumluk olarak saklayacağınız az bir miktar dışında, önce*

⁸⁶¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 185.

⁸⁶² Bakara, 2/164; Nur, 24/45; Lokman, 31/10.

⁸⁶³ Lutsian **Klimoviç**, *Misliteli Vostoka Ob İslame*, Znaniye, Moskva 1975, s. 14.

⁸⁶⁴ Fatır, 35/25.

⁸⁶⁵ Kur'an'da geçen şehir ve mekânlar: Mekke (Ümmü Kura) ya da Bekke, Safa ve Merve, Arafat, Medine (Yesrib), İrem şehri, Kutsal Mekân (Filistin toprakları), Yusuf ve Musa (a.s.) hakkında Mısır.

⁸⁶⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 190.

*biriktirdiklerinizi yiyip tüketirsiniz. Sonra onun arkasından bir yıl gelecek ki halk bol yağmura kavuşacak, sıkıntıdan kurtulacak, bol meyve sıkıp hayvanları sağacaklar*⁸⁶⁷ ayeti bağlamında yazar, Mısır’da üzümün yetiştirilmesi yağmura değil, Nil nehri suyuna bağlı olduğunu ve Mısır sakinlerine bu mesele o zamandan beri malum olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁶⁸ Yazar, Kur’an’da yer alan kâinata ilişkin meselelerin sadece orta asır insanlarını etkileyebileceğini, o zamanın insanları kuşların havada nasıl uçtuğunu bilmediklerinden, onların havada uçuşlarını Allah’a isnat ettiklerini dile getirmiştir. “*Gökyüzünün genişliğinde Allah’ın emrine râm olarak uçan kuşları görmezler mi? Bunları orada Allah’tan başkası tutmuyor.*”⁸⁶⁹

Bilindiği gibi Kur’an’da tarih üzerinde değil, olaylar üzerinde durulur; önemli, ibretli ve öğüt alınacak safhalar anlatılarak yönlendirme cihetine gidilir ve öylece araştırmacılara ipucu verilir. Olayın hangi tarihte meydana geldiği ise tarihçilere bırakılır. Nûh Kavmi iyice putperestliğe sarılıp tek ilâh inancını kaybetmekle kalmamış, ahlâksızlığa ve zulme de pas verip azgınlığı alkışlar düzeye gelmişti.⁸⁷⁰ Kur’an’da, mitoloji olarak nitelenebilecek unsurlar bulunmamakla birlikte İslâmî kaynakların içine -bilhassa Yahudilik ve Hıristiyanlıktan geçen- yabancı menşeli bilgi ve mitolojilerin girdiği kabul edilmektedir. Özellikle başta hadis ve tefsirin ana meseleleri arasında yer alan “isrâiliyât” kavramı etrafındaki tartışmalar, bu durumun göstergelerindedir. Nitekim Câbirî de İslâm kültüründe yer alan isrâiliyât unsurlarıyla ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır: İslâm kültürüne Tevrat ve Talmud kaynaklı gaybî haberler ile cennet-cehennemle ilgili isrâiliyâtın sızıntıları olmuştur. Ancak bu isrâilî bilgilerin iç bünyeye girişi, aklî kaynaklı değil, naklî kaynaklı olmuştur. Bu tür bilgiler daha çok Kur’an’ın mücmel olarak aktardığı bilgilerin detaylandırılması sırasında kullanılmıştır. Âhret hayatıyla ilgili bilgiler normalde Kur’an’da gaybî nitelikli olduğundan, gerçek anlamlarının mâhiyeti Allah’a havale edilmiştir. Ancak isrâiliyât ile bunlar, bilginin objesi haline getirilmiştir.⁸⁷¹ İşte Nuh tufanı ile ilgili rivayetlerdeki geminin büyüklüğü, gemiye ilk ve son binenler gibi ayrıntılı bilgilerin İslam kültürüne İsrailiyattan girme ihtimali yüksektir. Kur’an’da “*Yalnız onun zürriyetini kalıcılar yaptık*”⁸⁷² ayeti yalnız

⁸⁶⁷ Yusuf, 12/48-49.

⁸⁶⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 191.

⁸⁶⁹ Nahl, 16/79.

⁸⁷⁰ Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur’an Tefsiri*, XII, 6386.

⁸⁷¹ Hatice Arpaguş, “Mitoloji, Kur’an-ı Kerim Kıssaları ve Kültürel Miras”, *MÜİF Dergisi*, Sayı 25, İstanbul 2003, s. 14.

⁸⁷² Saffat, 37/77.

Nuh'un zürriyetinin kurtulduğunu, diğerlerinin boğulduğunu söyler. Ancak bu söylem, Nuh tufanının genel olmasını gerektirmez. Çünkü Nuh suresinin birinci ayetinde açıkça belirtildiği üzere Nuh da her peygamber gibi kendi dilini konuşan kavmine gönderilmişti. Tûfan ile cezalandırılanlar, Nuh'a inanmayan kavimdir. Nuh'un davetini duymayanların cezalandırılmış olması, Allah'ın adaletine aykırıdır. İsra 15. "*Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir halkı cezalandırmayız*"⁸⁷³ ayeti Allah'ın peygamber göndermedikçe bir kavmi cezalandırmayacağını vurgulamaktadır. O zaman Tûfan'ın, yalnız Nuh kavminin yaşadığı bölgeye özgü olması gerekir.⁸⁷⁴ Dolayısıyla Kur'an'da geçen Nuh tufanı hayali bir mitolojiden değil, Woolley'in de ifade ettiği gibi hakikatten bahsedilmektedir.

Yazarın, yağmur için Müslümanların Allah'a dua ve talepte bulunmalarına ilişkin eleştirisinin isabetsiz olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de de işaret edildiği üzere beş şey mugayyebat-ı hamse'den (bilinmeyen beş şey) sayılır. "*Kıyamet saatinin ne zaman geleceğini yalnız Allah bilir. Yağmuru da O indirir, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Her şeyi mükemmel tarzda bilen ve her şeyden haberdar olan Allah'tır.*"⁸⁷⁵ Buna göre gayb, mutlak gayb ve izafî gayb diye iki çeşittir. Âyet, mutlak gaybın, başkası tarafından bilinmesini reddediyor. İzafî gayb, bazı şartlara, bazı durumlara, bazı şahıslara göre gayb iken bazılarında göre gayb olmayan hususlara denir. Mesela, Allah, dünya atmosferinde yağmurun sebeplerini var ettikten sonra, diğer insanlar için yağmur zamanını bilmek gayb olduğu halde, meteoroloji uzmanları tahmin raporu verebilir. Dolayısıyla Müsebbibü'l-Esbap olan Allah Teâla yağmurun yağması için sebepleri var etmedikçe yağmurun ne zaman ve nereye yağacağını ondan başka kimse bilemez.⁸⁷⁶ Hatta asrımızın bilimsel teknolojileri bir araya gelse bile yağmurun sebeplerini yaratamaz. Çünkü yağmur insanın eceli ve ölümü gibi Allah'ın iradesine bağlı bir şeydir. Kültürümüzde de yağmurun rahmet olarak nitelenmesi bundan dolayıdır.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Kur'an bir tarih kitabı ya da coğrafya kitabı değildir. Kur'an bir hidayet kitabıdır. Bu yüzden onun muhtevasından bölgesel mekân ve meskenleri araştırmak, ya da yaşadığı bölgedeki kişi isimlerinin eksikliğini ifade etmek anlamsızdır. Yusuf (a.s) dönemindeki kuraklık hususuna gelince, ayette ülkenin

⁸⁷³ İsra, 17/15.

⁸⁷⁴ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, VII, 409-410.

⁸⁷⁵ Lokman, 31/34.

⁸⁷⁶ Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, IX, 4775-4776.

yağmursuzluktan ötürü kuraklığa düştüğü açıkça ifade edilmektedir. Ancak Klimoviç konuya itiraz ederek Nil nehrinin olduğu yerde kuraklığın mümkün olmayacağını iddia etmiştir. Nil nehri hakkında batılı araştırmacı Ernst Gombrich de Klimoviç'in iddiasını destekleyecek mahiyette şunları söylemektedir: “Afrika sıcaktır. Aylarca yağmur yağmaz. Bundan dolayı bu büyük bölgenin pekçok yeri kuraklıktır. Ülkenin o bölümleri çöllerle kaplıdır. İşte Mısır'ın sağ ve solu da bu durumdadır. Mısır'da da aslında çok az yağmur yağar. Ama orada yağmura pek ihtiyaç yoktur. Çünkü Nil ırmağı boydan boya ülkenin ortasından akar gider.”⁸⁷⁷

Gerçekten de Mısır topraklarında yer alan Nil nehrinin Mısır sakinleri için oldukça önemli bir yeri vardır. Ancak teknik ve teknolojinin olmadığı o günkü şartlarda Nil nehri suyunun ülkenin her tarafına ulaştırılması pek mümkün değildi. Dolayısıyla bize göre kuraklık ve kıtlığın olması yine de yağmurun yağmasına bağlıdır. Yağmur yağmadığı durumlarda kuraklık ve kıtlık kaçınılmaz olur. Mısır'ın o dönemdeki coğrafi konumu bugünkü Mısır ile beraber Filistin ve Kenan gibi bölgeleri de içine alan geniş bir yüz ölçüme sahip olduğu tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra daha sonraları da Mısır'da kuraklık ve kıtlığın olduğu tarihi kaynaklarda belirtilmiştir.⁸⁷⁸ Yağmursuzluktan Nil nehri suyunun azalması sonucunda nehre uzak olan Mısır bölgelerinin etkilenmesi gayet muhtemeldir. Tüm bu bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda Klimoviç'in iddiasının yetersiz ve geçersiz olduğunu söyleyebiliriz.

Klimoviç'in kuşların havada uçmalarıyla ilgili iddaisi da kabul edilemez. Konuyla ilgili ayet kuşların havada uçmaları Allah'ın kudret mucizesi bağlamında ele alınmış, insanları tefekkür etmeye, düşünmeye ibret ve öğüt almaya yönlendirmek için dile getirilmiştir. Zira kuşların yaratılışı onların havada uçmaları kendi başına bir mucizedir. Bilimsel verilere göre kuşların vücut sıcaklığı 40 dereceden aşağı düşmez. Kuşlar ne kadar hızlı uçarlarsa uçsunlar terlemezler. Zira terleme, vücudu soğutmaya yarar. Kuşların vücutlarını soğutması ise, kemiklerindeki hava ceplerine hava basmakla gerçekleşir. Tüpleri ise, vücut sıcaklığını korur ve salgıladığı çok ince bir yağla tüpleri kaygan hale gelir, böylece ıslanmaktan korunmuş olurlar. Şayet kuşun serinlemesi terlemek suretiyle sağlansaydı, havada hızla uçan bir kuşun sık sık su içmesi gerekecekti. Bu da yüzlerce hatta binlerce kilometre uçan canlılar için ölüm demek

⁸⁷⁷ Ernst **Gombrich**, *A Little History of The World*, Yale University Press, London 2005, p. 10.

⁸⁷⁸ Özen **Tok**, “Akdeniz Bölgesinde Kuraklık ve Kıtlık XVII. yüzyılda Mısır Örneği”, *Akdenizde İslam Medeniyeti (Milletlerarası Konferans Tebliğleri)*, Lefkoşa 1-4 Aralık 2010, s. 203.

olurdu. Kemiklerinin içindeki hava ceplerine basılan hava onları hem hafifletmekte, hem de serinletmektedir.⁸⁷⁹ Böylelikle Allah kuşları mükemmel ölçü ve planda yaratmıştır. Hatta bilim adamları, kuşların uçuşlarından esinleyerek uçak, helikopter gibi yenilikleri icat etmişlerdir. Günümüzde yeni sayılabilecek aerodinamik ve termodinamik bilimleri de gene tabiatta gördüğümüz ısı ve sürtünme olaylarından çıkarılmış birer bilim dalıdır.

4.2. Kur'an'da İnanç ve İbadet Algısı

4.2.1. Klimoviç'e Göre Kur'an'da İnanç

Klimoviç, İbn Kelbi'nin *Kitabu'l-Esnam*⁸⁸⁰ eserine atıfta bulunarak fetişizmin Hz. İbrahim ve Hz. İsmail dönemlerinden başladığını ileri sürmüştür. Bu inanç sisteminin, tabiatla mücadele sırasında insanın güçsüzlüğünden kaynaklandığını, böylelikle insanların taş ve ondan yapılan putlarda manevi bir gücün olduğuna inandıklarını dile getirmiştir. Yazara göre Müslümanlardaki Kâbe kültü bununla ilişkilidir.⁸⁸¹

Hacer-i Esved'i ve Makamı İbrahim'i kutsallaştırmanın anlamsız olduğunu dile getiren Klimoviç, buna benzer birtakım ibadetlerin bugüne kadar İslam âlimleri tarafından normal karşılanarak desteklenmesini eleştirmiştir. Yazar, eserinde İslam kültüründe mevcut olan Hacer-i Esved'in cennetten indirilen ve taş şekline bürünen bir melek olduğunu; o kıyamet gününde dirileceğini, kendisini öpen kişi lehinde şefaatçi olacağını, eskiden parlak iken hacıların ellemeleri ve öpmeleri nedeniyle sim siyah olduğunu belirterek böyle bir inancın akla ve mantığa uygun olmadığını ifade etmiştir.⁸⁸²

Klimoviç'e göre Müslümanlar arasında erken dönemlerden itibaren fetişizme karşı itirazların olduğunu Hz. Ömer'i örnek vermektedir.⁸⁸³ Ona göre Hz. Ömer Hacer-i Esved'e uzlaşmalı bir tavırla yaklaşmıştır. Zira Hz. Ömer onun sadece bir taştan ibaret olduğunu, ondan ne faydanın ve ne de zararın bekleneceğini, Hz. Peygamberin Hacer-i Esved'i öpmeseydi, kendisinin de hiçbir zaman onu öpmeyeceğini belirtmiştir.⁸⁸⁴ Klimoviç, Goldziher'in görüşünü destekleyerek Kur'an'da puta tapmayı reddederken

⁸⁷⁹ Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, VII, 3371.

⁸⁸⁰ İbn Kelbi, *Kitabu'l-Esnam*, s. 6. (Rusça tercümesi: İbn Kelbi, *Kniga Ob İdolah*, Moskva 1984, s. 14)

⁸⁸¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, ss. 11-12.

⁸⁸² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 12.

⁸⁸³ Buharî, "Hac", 56.

⁸⁸⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 13; Lutsian Klimoviç, *İstorizm, İdeynost, Masterstvo*, Sovetskiy Pisatel, Moskva 1985, ss. 206-207.

genel olarak Hz. Ömer'in ifadesinin -ne faydanın ve ne de zararın bekleneceği-kullanıldığını dile getirmiştir.

Klimoviç, Suriyeli Arap şairi Ebu-l Âlâ el-Maarri'nin (973-1057) "Lüzüm ma la Yelzem" eserine atıfta bulunarak onun tüm dinlere objektif bir şekilde yaklaştığını dile getirmiştir. Zira el-Maarri eserinde tüm dinlerin kendilerine özgün özelliklerinin olduğunu ve bunun yanında birtakım noksan ve makul olmayan inançların da yer aldığını dile getirmiştir. Sözelimi, Hıristiyanların, Hz. İsa'ya ilah demeleri; Yahudilerin, masum insanları öldürme emri vermesi nedeniyle inandıkları ilahlarını merhametsiz olarak telakki etmeleri; Zerdüşt inancında insanın günahattan temizlenmesi için idrarla yıkanması ve Müslümanların birçok taşı atlayarak Mekke'deki taşı (Hacer-i Esved'i) öpmesi bunlardan bazılarıdır.⁸⁸⁵

Kur'an'ın esas hedefini bilmeyen, İslam inanç sisteminden habersiz birisinin dışarıdan İslam'a bakıp Kâbe'yi ya da Hacer-i Esved'i bir put gibi algılaması gayet tabiidir. Ancak İslam inancında hiçbir zaman putçuluğa yer verilmemiştir. Müslümanların, Allah'ın yeryüzündeki ilk mabedi ve tevhidinin bir simgesi olan Kâbe'ye doğru namaz kılmanın ve etrafında tavaf yapmanın, Kâbe'nin köşesindeki Hacer-i Esved'e saygı göstermenin şirke uzaktan yakından hiçbir alakası yoktur. Çünkü yukarıda bahsi geçen rivayetteki Hz. Ömer'in tavrı bunun açık göstergesidir.

İnsan yaratılışının esas gayesi, Allah'a ibadet etmek⁸⁸⁶ olduğundan bu ibadetin de "Allah'ın önün"de yapılması lazımdır. Fakat Allah bizim için gayb olduğundan Hz. Âdem'den beri insanlar Allah'a ibadeti bir bina (Kâbe) vasıtasıyla sembolleştirmek istemişlerdir.⁸⁸⁷ Tabii ki Peygamberlerin bu tutumları ilahi bir emirle gerçekleşmiştir. Diğer din mensupları ise Tanrıyı putlar vasıtasıyla sembolleştirerek Allah'a ait güç, kudret ve sıfatları puta vermişlerdir. Bunların aksine Hz. Âdem'le başlayan Kâbe'ye yönelerek Allah'a ibadet etme şekli sadece bir sembolden ibarettir. Dolayısıyla Hacer-i Esved bir put değil, cennetten indirilen bir melek de değildir. O sadece diğer mahlûklar gibi Allah'ın var ettiği yaratıktır. Onda ne Allah'a ait sıfatlar ne de insanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir güç ve kudret vardır.

Kültürümüzde mezar taşlarına saygı göstererek kutsallaştırma âdeti, Türklerin İslamiyet öncesi dönemlerinden, özellikle Şaman kültüründen gelmiş olabilir. Çünkü Türkler, İslamiyet öncesi dönemlerde de mezarlıklara ve mezar taşlarına özel önem

⁸⁸⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 14.

⁸⁸⁶ Zariyat, 51/56.

⁸⁸⁷ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 39.

verirlerdi. Bunun yanı sıra taşlara sarılma ve taşlardan medet ummanın altında yatan sebeplerden biri de cahiliye dönemi Arapların putperestlik geleneğidir. Nitekim bu husus bir kısım oryantalistleri Hacer-i Esved'in Arapların eski bir putundan arta kalan bir parça olabileceği tarzında yanlış bir kanaate sevk etmiştir.⁸⁸⁸ Bu gelenek kisve ve kılık değiştirerek İslam ülkelerinde halen devam etmektedir. Ancak Müslümanların kültürlerinde yer alan, Kur'an'a ve sünnete ters düşen söz konusu adetleri İslam'dan saymak doğru değildir. İslamiyet öncesi cahiliye döneminde Araplar kutsal Kâbe'nin içinde 360 put bulunduruyorlardı. İslam ilk olarak bu gibi cahiliye dönemi Arap inancıyla mücadele etmiştir. Bu bakımdan İslam ile fetişizmin, yani puta tapmanın yan yana gelemeyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, Hacer-i Esved hakkındaki rivayetler⁸⁸⁹ insanların günahlarının affına vesile olan hac gibi ömürlük bir ibadetin değerine dikkat çekmek, Hacer-i Esved'i selamlamak gibi en küçük bir adabının bile önemini belirtmek içindir. Yoksa Hacer-i Esved'i put gibi kutsallaştırmakla hiçbir alakası yoktur. Böylesi bir anlayış ise Kur'an'ın özüne ve bütünlüğüne tamamen muhaliftir.

Abdullah b. Abbas'tan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Allah kıyamet günü Hacer-i Esved'i gören iki gözü, konuşan bir dili olduğu halde mahşer meydanına gönderir, o da kendisini hakkıyla selamlayanların lehinde şahadet yapar.”⁸⁹⁰ Görüldüğü gibi rivayette Hacer-i Esved'in şefaate değil şahitlik yapacağı bahsedilmiştir. Kıyamet günü insanların eli, ayağı kendisinin aleyhinde şahitlik yapacağını Kur'an ayeti⁸⁹¹ bize söylemektedir. Buna göre ayağı konuşuran Allah, taşı da konuşurabilir.

Bu kutsal taşın siyahlığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bir rivayete göre taş önceleri beyazdır, zamanla günahkâr insanların el sürmesi sebebiyle rengi gittikçe kararmıştır.⁸⁹² Bir diğer görüşe göre taş, İslam öncesi dönemde kendisine sürülen kurban kanlarının tesiriyle kararmıştır. Bu görüşü savunanlar kendilerini destekleyen bir haber nakledebilir. Bu haberde, Abdullah b. Zübeyr zamanında (683-692), taşın duvarının içinde kalan kısmının beyaz olduğu bildirilmektedir.⁸⁹³ Bir başka

⁸⁸⁸ Salim Ögüt, “Hacerülesved”, *DİA*, Ankara 1996, XIV, 434.

⁸⁸⁹ Hacer-i Esved Allah'ın sağ elidir, bu taşta el süren kimse, Allah'a isyan etmeyeceğine dair biat etmiş olur. Muttaki el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal*, Beyrut 1985, XII, 215.

⁸⁹⁰ Muttaki el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal*, Beyrut 1985, XII, 216.

⁸⁹¹ “Bugün mühür vuracağız ağızlarına, elleri bize söyler, ayakları şahitlik eder, kendi yaptıklarına”. Yasin 36/65

⁸⁹² Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 27.

⁸⁹³ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 28.

görüşe göre ise Hacer-i Esved, Kâbe'nin geçirdiği yangınlar neticesinde siyahlaşmıştır. Bu görüşlerin dışında, taşın siyahlığının bizatihi kendinden, aslından olduğunu düşünmek de mümkündür ve bize göre bu fikir daha tutarlı gözükmektedir.⁸⁹⁴

Klimoviç, İslam'da evliyalara saygı göstermenin oldukça ehemmiyetli olduğunu belirtmiş ve Marks'ın görüşünü paylaşarak her monoteizm dininde politeizme gidilecek bir yolun olduğunu ileri sürmüştür. Şia ve ona yakın olan fırkalarda kelime-i tevhitle beraber “Muhammed onun elçisidir” ya da “Ali Allah'ın yakınıdır” gibi ifadelerin yer aldığını, peygamberlerin mucizeleri ve evliyalarla ilgili rivayetlerin bahsedildiğini dile getiren Klimoviç, din âlimlerinin evliya kültürünü temize çıkarmaları için “Allah'a yakın olmak” ya da “Allah'ın dostlarına korku da üzüntü de yoktur” anlamındaki ayetleri kullandıklarını ifade etmiştir.⁸⁹⁵

İslam dinini tam bir monoteizm dini olarak algılamak ve öyle telakki etmek hakikata uygun olmadığını iddia eden Klimoviç, İslam'da peygamberlere elçi vazifesini gören ve Allah'ın emirlerini yerine getiren dört büyük melek (Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail) başta olmak üzere tüm diğer meleklerin bunun bir kanıtı olduğunu ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra “Arşı taşıyan, onun etrafında tesbih eden ve müminler için af dileyen meleklerin de⁸⁹⁶ bulunduğunu, İblisin ise melek olmakla beraber Allah'a karşı çıkararak dindarları hidayetten dalalete götürmeye yetkisi olan ve kendi görüşünü hakikat olarak itiraf ettirebilme kabiliyete sahip bir varlık olduğunu⁸⁹⁷ iddia etmiştir.⁸⁹⁸

Burada Klimoviç'in nitelediği “evliya kültü” ifadesinden evliyalara saygı gösterme anlamı anlaşılacaksa bunun Kur'an'a ve İslam'ın esaslarına aykırılığı yoktur. Şayet “evliyalara tapma” anlamı taşıyorsa, tevhit inancına dayanan İslam'ın esasına tamamen zıttır. İslam'da peygamberlere, âlimlere, büyük ve yaşlılara saygı göstermeye ilişkin rivayetler mevcuttur. Ancak onların hiçbirinde sözü edilen şahıslara tapma anlamı taşımamaktadır. Sözgelimi, “Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed O'nun elçisidir” cümlesinde Hz. Peygamber'in Allah'ın son elçisi, O'na çok ibadet eden ve sevgili kulu olması dolayısıyla Müslümanlar tarafından saygıyla anılmakta ve ona salat'ü selamlar getirilmektedir. Nitekim ayet-i kerimede “*Allah'ın dostları üzerine ne korku vardır, ne de onlar mahzun olurlar*”⁸⁹⁹ buyurulmuştur. Allah'ın dostları unvanına

⁸⁹⁴ Yılmaz Can, “Kâbe”, *OMÜİF Dergisi*, Sayı 7, Samsun 1993, s. 80.

⁸⁹⁵ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 154.

⁸⁹⁶ Mü'min, 40/7.

⁸⁹⁷ Sebe, 34/20.

⁸⁹⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 154.

⁸⁹⁹ Yunus, 10/62.

kimlerin layık oldukları hakkında tefsir âlimlerinin naklettikleri bazı rivayetler vardır.⁹⁰⁰ Senedleri Taberî’de yer almış olduğu üzere Said b. Cübeyr’den rivayet olunmuştur ki,⁹⁰¹ Resulullah’a evliyaullah’ın kimler olduğu sorulmuş, o da şöyle buyurmuştur. “Onlar öyle kimselerdir ki, görüldükleri zaman Allah zikrolunur, hatırlanır”⁹⁰², “Bunların dünya mallarına kazanç yollarına sevgi ve düşkünlükleri yoktur. Ancak Allah için sevmek ile birbirlerine sevgi ve dostluk gösterirler.”⁹⁰³ Bunun yanı sıra hadislerde büyüklere saygı gösterilmesi gerektiği hakkında rivayetler de geçmektedir. Böylesi rivayetlerin sağlam sosyal yapı oluşturulması açısından büyük önemi haizdir. Örneğin, “Küçüklerimize acımayan, büyüklerimizin (büyüklük) şerefini tanımayan bizden değildir”⁹⁰⁴, “Saçı-sakalı ağarmış müslümana, aşırı gitmeyip ahkâmıyla amel etmekten kaçınmayan Kur’an hâfızına ve âdil hükümdara saygı göstermek, Allah Teâlâ’ya duyulan saygı ve ta’zimden ileri gelir.”⁹⁰⁵ İslam mutlak monoteizm inancına sahip ve Allah’a şirk koşmayı çok büyük günah⁹⁰⁶ olarak niteleyen bir dindir.

Klimoviç’in, meleklerin ve İblis’in Allah’ın şerikleri olduğu iddiasına da katılmamız mümkün değildir. Çünkü onlar Allah Teâlâ’nın yardımcıları değildirler. Yaratmaya müdahaleleri de yoktur, sadece yaratma hadisesinde müşahit ve nezaretçilerdir. Allah Teâlâ birçok sebep ve hikmetten dolayı böyle istemiştir. Örneğin insanların ruhlarını kabz etmek için Allah Teâlâ Azrail’i (a.s) görevlendirmiştir. Bununla ilgili Kur’an-ı Kerim şöyle demektedir: “*Sen de ki: “Sizi, canınızı almakla görevlendirilen ölüm meleği vefat ettirecek, sonra da Rabbinizin huzuruna götürüleceksiniz.”* Rivayetlerde kaydedildiğine göre Azrail (a.s) ruhların kabzedilmesi esnasında insanların kendisine küseceğini ve şikâyette bulunacağını Allah’a bildirmiştir. Bunun üzerine Allah onunla kullar arasına hastalıkları koyacağını beyan etmiştir.⁹⁰⁷ Dolayısıyla meleklerde ve İblisde hiçbir güç ve kuvvet yoktur. Onlar Allah’ın emirlerini yerine getiren mahlûkatıdır.

Klimoviç, Kur’an’da İblisin müminlerle olan mücadelesinin, Mecusilik ya da Mazdaizmde yer alan nurla karanlığın, iyilikle kötülüğün mücadelesi dualizm

⁹⁰⁰ Hamdi Yazır, VI, 494-495.

⁹⁰¹ Taberî, XII, 209.

⁹⁰² İbn Mâce, “Zühd”, 4.

⁹⁰³ Ebû Davud, “Sünnet”, 3.

⁹⁰⁴ Tirmizî, “Birr”, 15.

⁹⁰⁵ Ebû Davud, “Edeb”, 23.

⁹⁰⁶ Nisa, 4/48.

⁹⁰⁷ Celâleddin es-Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîri’l-Mesûr*, Beyrut Tarihsiz, V, 173.

kalıntılarıyla örtüştüğünü ileri sürmüştür.⁹⁰⁸ O, “İslam demonolojisi”nde çok tehlikeli deccal anlayışının olduğunu, bu inanca göre, deccal denizin tam ortasında bulunan ve kimse yaşamayan adada, zincirle bağlanmış, kendisine cinlerin bekçi olduğunu, kıyamete yakın bir zamanda deccalın hürriyete kavuşacağını, hemen bunun ardından dördüncü gök tabakasında bulunan İsa’nın (a.s.) yeryüzüne ineceğini ve tek başına deccalla savaşıp zafer kazanacağını ve benzeri rivayetleri eleştirmiştir.⁹⁰⁹

Düalizm tabiri, çift kutuplu bir inanç sistemini ifade etmektedir. Tanrıların iyi ve kötü şeklinde sınıflandırıldığı bu sistem Maniheizim ve Zerdüşt dinlerinin temel özelliklerindedir. Zerdüşt dininde yetkin, güçlü, ezeli ve ebedi, her şeyi gören, her şeyi var eden bir Ahura Mazda “İyilik Tanrısı” ile tüm kötülüklerin kaynağı Angra Menyu inancı vardır.⁹¹⁰ Düalizm, iyilik ile kötülüğün, ışık ve karanlığın birbirinden ayrı ve birbirine eşit derecede olan iki ezeli ve ebedi güçten kaynaklandığı görüşünü savunmaktadır. Bu görüşün, “ikicilik” ya da “iki tanrıcılık” olarak da tabir edilebileceği ifade edilmiştir.⁹¹¹ Şehristani, düalizmin Mecusilere özgü bir inanış olduğunu belirtmiştir. Şehristani’ye göre Mecusiler, iki aslın varlığını kabul etmişlerdir. Onlara göre iki tane kadim müdebbir vardır. “Hayır” ve “şer”, “yarar” ve “zarar”, “salah” ve “fesat” bunlar arasında ikiye ayrılmıştır. Birine “Nur” diğerine “Zulmet” adını vermişlerdir. Fars dilinde ilkinin adı Yezdan diğerinin adı da Ehrimen’dir.⁹¹² İslam’da iblis inancı ile Mecusilikteki düalizm inancının birbiriyle örtüştüğünü söylemek mümkün değildir. Zira Kur’an’da İblis inancı düalist inanç sisteminden tamamen farklıdır. İblis olarak anılan da şeytan Allah’ın yarattığı bir mahlûktur ve Onun gözetimi altındadır. Kur’an’ın da belirttiğine göre şeytan hatası ve kibri yüzünden Allah’ın dergâhından kovulduktan sonra haset ettiği insan neslini doğru yoldan ayırmak için Allah’tan mühlet istemiştir.⁹¹³ Allah da onun bu isteğini insanların imtihanı için kabul etmiştir.

Hız. İsa’nın akıbeti konusuna gelince âlimler bu meseleyle ilgili farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Kur’an’ın açık ifadesine göre Hız. İsa düşmanları tarafından öldürülmediği, onun yerine kendisine benzeyen birisinin öldürüldüğü ifade edilmiştir.

⁹⁰⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 154.

⁹⁰⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 155.

⁹¹⁰ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet Alparslan Küçük., *Dinler Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2010, ss. 145-146.

⁹¹¹ Hayreddin Kızıl, “Düalizm ve Antik Ari Kültürü”, *DÜİF Dergisi*, Sayı 1, Diyarbakır 2011, s. 63.

⁹¹² Kızıl, s. 64.

⁹¹³ A’raf, 7/14.

Ancak Taberî ve İbn Kesir tefsirlerinde Hz. İsa'nın (as.) ölmediğini, onun Allah tarafından öldürülmekten kurtarılıp diri olarak semaya yükseltildiğini ve kıyamete doğru tekrar yeryüzüne döneceğini, o dünyaya geldiğinde Hz. Muhammed'in şeriatının izleyicisi olacağını, Deccalı öldürerek İslam'a hizmet edeceğini ve böylelikle yeryüzünde adaleti tesis edeceğini beyan etmişlerdir.⁹¹⁴ Bu görüşte olan başkaca islam âlimleri de mevcuttur. Fakat aksi görüşte olan âlimler meseleye farklı yaklaşmışlar ve net bir biçimde Kur'an'a dayanmayan ayetlerle desteklenmeyen bilgilerin iman konusu olmaktan çok bilgi konusu olduğunu belirterek değişik açıdan yeni yaklaşım ve değerlendirmelere müsait bir konu olduğunu dile getirmişlerdir.

Hz. İsa hakkındaki İslâm kültürü ile diğer Ehl-i Kitap'tan kaynaklanan kültürler arasında, belirgin farklar olduğu bilinen bir gerçektir. Hz. İsa hakkındaki bilgiler diğer yabancı kültürlerle ve uydurma hadislerle birleşerek yeniden yapılanmıştır. Kur'an'ın Hz. İsa hakkında vermek istediği yalın ve net mesaj, yabancı kültürler arasında erimiş ve hemen hemen belirsiz hale gelmiştir.⁹¹⁵

Nisa 157-159 ayetlerinde Hz. İsa'nın dönemin Yahudi liderlerinin kendisini öldürmeyi planladıklarını sezince taraftarlarına "Allah yolunda kimlerin kendisine yardımcı olacağını"⁹¹⁶ sorduğunda havari olarak adlandırılan bir grup insanın kendisine inançsızlara karşı yardımcı olacaklarına söz verdikleri ifade edilmektedir.⁹¹⁷ Âli İmran 54-55 ayetlerinde ise İsa'yı öldürmek için tuzak kuranların kurdukları tuzakların Allah tarafından boşa çıkarıldığı ifade edilir, Hz. İsa'nın ömrünün Allah tarafından sona erdirilerek vefat ettirildiği söylenir. "*İnanmayanlar İsa'ya tuzak kurdular ama Allah onların tuzaklarını boşa çıkardı. Çünkü Allah, tuzak kuranların tümünün üzerindedir. O zaman Allah, "Ey. İsa!" demişti, Seni ölüme yollayacağım ve katıma yücelteceğim ve seni hakikati inkara şartlanmış olanların arasından çekip arındıracağım; sana tabi olanları, kıyamet günü, hakikati inkara şartlanmış olanların (kat kat) üstüne çıkaracağım.*"⁹¹⁸

Allah'ın Hz. İsa'yı diri olarak kendi katına aldığı görüşünü benimseyenler Âli İmran 55 ve Maide 117 ayetlerinde İsa'nın Allah tarafından vefat ettirildiğini ifade eden "*inni müteveffike*" ve "*teveffeyteni*" ifadelerini, "*teveffa*" kelimesinin bilinen anlamı

⁹¹⁴ İbn Kesir, III, 70; İbn Kesir, IV, 336; Taberî, V, 451-452.

⁹¹⁵ Emrullah **Fatış**, "Hz. İsa'nın Mehdi ve Deccal ile İlişkilendirilmesi Meselesi", *OMÜİF Dergisi*, sayı 33, Samsun 2012, ss. 176-180.

⁹¹⁶ Saf, 61/14.

⁹¹⁷ İbn Kesir, XIII, 550.

⁹¹⁸ Âli İmran, 3/54-55.

olan “ruhu kabzetmek”, “canı almak”, “öldürmek” anlamında değil; mecaz anlamında olarak ona ölme dışında başka manalar vermişlerdir.⁹¹⁹ Hâlbuki Kur’an ayetlerine anlam verirken öncelik mutebadir manasına önem verilmesi lazımdır. Konuyla ilgili klasik ve modern çalışmalara baktığımızda bu görüşü savunanların ilgili ayetlere birbirine benzeyen ve sonuçta da Hz. İsa’nın diri olarak semaya kaldırıldığını ifade eden değişik anlamlar verdiklerini görürüz.⁹²⁰

Hz. İsa’nın ölümü ve diğer insanların ölümü Kur’an’da “teveffa” kelimesiyle anlatılmakta olup Kur’an’da 24 yerde geçmektedir.⁹²¹ Ancak diğer şahıslar için kullanılan “teveffa” kelimesini “öldürmek” olarak yorumlayarak, Hz. İsa hakkında ise farklı anlamlar yüklemek bize göre doğru bir yaklaşım değildir. Bunun yanı sıra Hz. İsa’nın ölmemiş olduğu hakkındaki görüş de Kur’an’ın bütünlüğüne ters düşmektedir. Zira Kur’an’da *“Âhireti inkâr edenlerden birine ölüm gelip çatınca, işte o zaman: “Ya Rabbî!” der, “ne olur beni dünyaya geri gönderin, ta ki zayı ettiğim ömrümü telafi edip iyi işler yapayım.” Hayır! Bu onun söylediği mânasız bir sözdür. Çünkü dünyadan ayrılanların önünde, artık, diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır”*⁹²² ayetine göre ölenlerin ikinci kez dirilmesi de kıyametten önce olamayacaktır. Kur’an’ın şu ayetleri de görüşümüzü desteklemek mahiyettedir: *“Senden önce hiçbir insana dünyada, ebedî hayat nasib etmedik. Sanki sen ölsen, onlar ebedî mi kalacaklar. Her can ölümü tadacaktır”*,⁹²³ *“Doğduğum gün de öleceğim gün de kabirden kalkıp dirileceğim gün de selam üzerime olsun.”*⁹²⁴ Bundan dolayı İbn-i Âşur “teveffa” kelimesine ölüm anlamı vermiş, Maide 117. ayetinin Hz. İsa’nın normal ölümle öldüğünü açıkça belirtmiştir. İbn Abbas, Vehb b. Münebbih ve İbn Rüşd’ün de aynı kanaatte olduklarını açıkladıktan sonra müfessirlerin vefat kelimesine delilsiz olarak yeni anlam uydurduklarını ifade etmiştir.⁹²⁵ “Teveffa” kelimesi dilde ve Kur’an’da ölüm anlamına gelmektedir. Hz. İsa’nın nüzülü imanla ilgili bir husus değildir. Onun cesediyle göğe yükseldiğine ve orada şimdiye kadar canlı olduğuna ve ahir zamanda oradan dünyaya ineceğine dair

⁹¹⁹ Mahmut Aydın, “Hz. İsa’nın Akıbeti Sorunu, Mesih ve Mehdi Tartışmaları”, XI. Kur’an Sempozyumu Kur’an ve Risalet, Fecr Yay., Samsun 2008, s. 229.

⁹²⁰ Aydın, “Hz. İsa’nın Akıbeti Sorunu, Mesih ve Mehdi Tartışmaları”, s. 230.

⁹²¹ Bakara, 2/234, 240; Âl-i İmrân, 3/55, 193; Nisâ, 4/15, 97; Mâide, 5/117; En’âm, 6/61; A’raf, 7/37, 126; Enfâl, 8/50; Yunus, 10/46, 104; Yusuf, 12/101; Ra’d, 13/40; Nahl, 16/28, 32, 70; Hac, 22/5; Secde, 32/11; Zümer, 39/42; Mü’min, 40/67, 77; Muhammed, 47/27.

⁹²² Muminun 23/99-100.

⁹²³ Enbiyâ, 21/34-35.

⁹²⁴ Meryem, 19/33.

⁹²⁵ İbn Âşur, III, 258.

hem Kur'an'da hem de Resulullah'ın hadislerinde tatmin edici bir bilgi bulunmamaktadır.⁹²⁶

Deccal ve Mehdi ile ilgili hususlar Kur'an'da değil hadislerde geçen bir husustur. Konuyla ilgili farklı rivayetler olmakla beraber, Hz. Peygamber'in dualarında daima Deccalın şerrinden Allah'a sığındığını ve şerrinden emin olmak için Kehf suresini okumayı sahabeye tavsiye ettiğini bildiren rivayetler mevcuttur.⁹²⁷ Söz konusu rivayetleri değerlendirdiğimiz zaman Deccalın yeryüzünde inkârcılığı ve dinsizliği yaymaya çalışan, yeryüzünde fesat çıkaran, mukaddes değerleri yok sayıp kötülükleri destekleyen bir cereyan olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir cereyanın muhtelif asırlarda temsilcileri olmuş, bundan sonra da olacaktır. Buna göre Deccal harika bir varlık, belli bir şahsiyet ve tek bir insan olmaktan çok her dönemde şerri temsil eden bir tiptir. Deccal ile ilgili çeşitli rivayetlerde yer alan olağan üstü maddi tasvir ve ayrıntılar ya isnat açısından sahih değildir ya da ravilerin sehivlerine maruz kalmış veya onların indi yorumlarıyla karışmıştır.⁹²⁸ Kurtarıcı Mehdi fikri ise, şark inançlarından, Hıristiyanlık ve özellikle Yahudilikten İslam toplumuna geçen ricat (geri dönüş) inancına dayanmaktadır. Şia, Kur'an'da Mehdi'nin geleceğine işaret eden bir ayet bulamayınca hadise sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu yüzden birçok hadis uydurularak toplum arasında yayılmıştır.⁹²⁹ Kurtarıcı Mehdi fikrinin ortaya çıkmasıyla hadislerin derlenmeye başlanması arasında iki asırlık bir zaman geçmiştir. Bu zaman zarfında Mehdi fikri tam bir gelişim göstermiş, hadisler de tam bir kritiğe tabi tutulmadığı için bazı hadis kitaplarına sızma imkânı bulabilmiştir. İslamiyetteki mehdi inancı, İbn Haldun'a göre Hülefa-i Raşidin devri sonundaki Müslümanlar arasındaki iç harbin tarihi ve psikolojik neticesidir.⁹³⁰

Konuyla ilgili rivayetler tarih ve kültürü ifade eden bilgiler olması açısından değerlidir. Ancak bize göre doğrudan dinin özüne tekabül etmeyen, tarihi ve kültürel boyutu öne çıkan meselelerin dinin kendisiyle özdeşleştirilmemesi lazımdır.

Klimoviç'e göre Kur'an'da öldükten sonra dirilme, hayatın sonu, kıyametle ilgili meselelere çok önem verilmiş ve Kur'an'ın birçok ayeti bu konuya ayrılmıştır. Hatta Kur'an'ın tüm suresinde bunu görmek mümkündür. Yazar, ahiret ve öldükten sonra

⁹²⁶ Emrullah **Fatiş**, *Kur'an'da Hz. İsa*, Kayseri 2000, s. 168.

⁹²⁷ Buharî, "Fiten", 26; Müslim, "Musafirun", 257; Tirmizî, "Fiten", 59.

⁹²⁸ Zeki **Sarıtoprak**, "Deccal", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 72.

⁹²⁹ Yusuf Şevki **Yavuz**, "Mehdi", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 371.

⁹³⁰ Fatiş, *Kur'an'da Hz. İsa*, s. 190.

dirilme ile ilgili ayetlerin birbirine çeliştiğini ileri sürmüştür.⁹³¹ Ona göre Kur'an'ın bazı ayetlerinde insan öldükten sonra hemen mükâfatlandırılacaktır. Sözelimi, Uhud savaşından sonra Muhammed, Müslümanların mağlubiyetini teselli etmek amacıyla şu ayeti dile getirmiştir: “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü zannetme! Bilakis onlar hayatta olup, Rab’lerinin katında yaşarlar, rızıklanırlar. Allah’ın lütfundan ihsan ettiği nimetlere kavuşmaktan dolayı sevinç içindedirler. Arkalarından henüz kendilerine kavuşmayan müstakbel şehitlere, “kendilerine hiçbir korku olmayacağına ve üzüntü hissetmeyeceklerine” dair de müjde vermek isterler.”⁹³² Kur'an'ın diğer bazı ayetlerinde ise ölen insanların mükâfat ve cezalandırılması ancak Mahkeme-i Kübra'dan sonra gerçekleşecek ve bunu destekleyen birçok ayet vardır.⁹³³ Aynen bunun gibi yazar, Kur'an'ın bazı ayetlerinde ehl-i cehennemde ebedi kalacaklarını, oradan hiçbir zaman çıkartılmayacaklarını;⁹³⁴ bazı ayetlerde ise belli bir süreden sonra Allah'ın dilemesiyle çıkartılacağını,⁹³⁵ ayetlerin çelişkili olduğunu ifade etmektedir.⁹³⁶

Kur'an'a göre ölen insanları kendi eceliyle ölenler ve Allah yolunda öldürülenler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de “Allah yolu”nda öldürülenlerin ölü değil diri oldukları anlatılır. Allah yolunda ölenlere (şehitler) kabir âleminde sadece onlara has bir mükâfat kastedilmiştir. Şehitlerle ilgili ayetlerin diğer ayetlerle çelişkili olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü Kur'an'ın bütünlüğüne göre şehitler de dâhil tüm insanlar Mahkeme-i Kübra'da sorguya çekilecek, sonunda herkes hak ettiği ceza ve mükâfatı alacaklardır.

Mahkeme-i Kübra'da kendisine şirk koşmamış olan günahkâr kullarını dilerse bağışlayabileceğine dair pek çok ayet bulunmaktadır.⁹³⁷ Ancak Kur'an'a göre sorgulanmadan affedilmek pek mümkün görünmemektedir. Kur'an'a göre ahiret hayatının hemen başında tüm insanların yeniden diriltildikten sonra sorgulanması bulunmaktadır. “O gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük kabirlerinden çıkacaklardır.”⁹³⁸ Yeryüzü tüm sorgulamaya dayanak teşkil edecek

⁹³¹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 49.

⁹³² Âli İmran, 3/169-170

⁹³³ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 49.

⁹³⁴ A'raf, 7/40. *Âyetlerinizi yalan sayanlara ve onları kabule tenezzül etmeyenlere gök kapıları açılmayacak ve deve iğne deliğinden geçmedikçe onlar da cennete giremeyeceklerdir.*

⁹³⁵ Hud, 11/107 *Senin Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yer durdukça, orada ebedi kalacaklardır. Çünkü Rabbin dilediğini yapar*

⁹³⁶ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 59.

⁹³⁷ Bakara, 2/192, 160, 284; Nisa, 4/48, 116; Maide, 5/40; Enfal, 8/24; İsra, 17/25; Zümer, 39/53; Mü'min, 40/3.

⁹³⁸ Zilzâl, 99/6.

haberleri ortaya koyacak,⁹³⁹ insanlara dünyada iken yaptıklarının kaydedilmiş bulunduğu belgeler şahit olarak sunulacaktır. “*Her insanın amelini boynuna yükledik. Kıyamet günü kendisine, açılmış olarak karşılaşacağı bir kitap çıkaracağız. "Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter." denilecektir.*”⁹⁴⁰ “*O gün biz onların ağızlarını mühürleriz; elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder.*”⁹⁴¹ Kur’an’a göre bu sorgulamadan peygamberler dâhil hiçbir kimse kurtulamayacaktır. “*And olsun ki kendilerine peygamber gönderilenlere soracağız, peygamberlere de soracağız. And olsun ki yaptıklarını kendilerine bir bir anlatacağız, zira onlardan uzak değildik. Gerçek tartı kıyamet günündedir. Tartıları ağır gelenler, işte onlar kurtulanlardır.*”⁹⁴² Allah, bağışlamak istediklerini bu sorgulamadan sonra bağışlayacağını bildirmektedir.⁹⁴³ Kur’an ayetlerinden anlaşıldığına göre kolay sorgu mümkün, ancak sorgusuz cennete girmek mümkün değildir.⁹⁴⁴

Ölen kişi nimetleri bilip onlardan lezzet alamaz. Oysaki Allah yolunda öldürülen kişi canlı ve cennet nimetleri içerisinde güzel bir hayat sürdürmektedir. Şehitler berzah âleminde bu nimetlere mazhar olmaktadır. Kabirde müminlerle Allah yolunda öldürülen kişilerin durumları farklıdır. Zira müminler orada cennet nimetlerini sadece görebildikleri için onlara ulaşmaya gayret ederler. Hâlbuki şehitler ayette açıklandığı gibi, berzah âleminde bile cennet nimetlerinden yararlanırlar. Buna göre şehitlerin diğer müminlerden farkları kabirde cennet nimetlerinden istifade edebilmeleridir.⁹⁴⁵

Cehennem ve cehennem azabının ebediyeti veya fenası konusu, hem İslam öncesi sistemlerde, hem de İslam düşüncesinde üzerinde tartışmaların yapıldığı bir konudur. Özellikle İslam düşüncesinde bazı İslam âlimlerinin bu iki farklı görüşten birine sahip oldukları ve görüşlerini teyit amacıyla akli ve nakli delillere başvurdukları görülür. Geçmişte tartışma konusu olan bu problemin az da olsa günümüzde de yer yer gündeme getirildiği görülmektedir. Bir grup âlimler cehennemın ebedi olduğunu, oraya girecek olanın ebedi olarak cehennemde kalacağını dile getirmişlerdir. Diğer grup sahipleri ise

⁹³⁹ Zilzâl, 99/4.

⁹⁴⁰ İsrâ, 17/13-14; Hakka, 69/18-21.

⁹⁴¹ Yasin, 36/65

⁹⁴² A'râf, 7/6-8. (Tüm insanların sorguya çekileceğine dair diğer ayetler için bkz: Nahl, 16/93; Enbiyâ, 21/1; Zuhruf, 43/43-44; Tekâsür, 102/8.)

⁹⁴³ Bakara, 2/284.

⁹⁴⁴ Osman **Oruçhan**, “‘Ümmetimden Yetmiş Bin Kişi Cennete Sorgusuz Girecektir’ Hadisi Üzerine Metin Eksenli Bir Analiz Ve Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 2, February 2013, s. 1791.

⁹⁴⁵ Hasan **Kurt**, “İslam İnancına Göre Şehitlik”, *CÜİF Dergisi*, XIV, sayı 1, Sivas 2012, s. 196.

cehennemini ebedi olduğunu söylemekle beraber kâfirlerin oradaki azabının sonsuz olmadığını, bir gün sona ereceğini ileri sürmüşlerdir.⁹⁴⁶

Bilindiği gibi Kur'an, inkârcıların ve putperestlerin cehennemde kalışlarını çeşitli kavramlarla ifade etmektedir. Bazı ilim adamları bu kelimelerin lügavi anlamlarına dayanarak, cehennemini sonlu olabileceği kanaatine varmışlardır. Onlara göre Kur'an'da cehennemden konaklama yeri diye bahsedilmesi⁹⁴⁷ ve ölümden haşre kadar geçirdikleri sürenin "lübs" kelimesiyle anlatılması⁹⁴⁸ ahiret azabının sonlu olduğunu göstermektedir. Hâlbuki cennetin ebediliğini tasvir eden ayetlere bakıldığında bu gibi kullanılışların olmadığı görülür. Ayrıca onlar, "lübs"ün "ahkab" kelimesiyle beraber kullanılması⁹⁴⁹ cehennemini cennetten farklı bir sürece tabi tutulacağına işaret etmektedir. "Ebed" kelimesi ise kâfirlerin sonsuza dek cehennemde kalacaklarını değil, onların cehennemde kalış sürelerinin müminlerden daha uzun olacağını belirtmekte ve tekit etmektedir demişlerdir.⁹⁵⁰ Sözelimi İbn Kayyum, Muhammed İkbâl, Ömer Rıza Doğrul, Musa Carullah gibi âlimler cehennemini ebedi olmadığını, Allah'ın dilemesiyle belli bir süreden sonra son bulacağını söylemişlerdir.⁹⁵¹ Onlara göre Kur'an'da cehennem için kullanılan "hukb" ve "lübs" kelimeleri cehennemini ebedi olmadığına delildir.

Muhammed Esed ise, "hukb" kavramı için "Bu terim nasıl tanımlanırsa tanımlansın, sınırlı bir zaman süresini gösterir, ebediliği değil" demektedir. Bu ayetle ilgili farklı görüş belirtenlerden birisi de Süleyman Ateş'tir. O, bu konuyla ilgili olarak şunları söyler: "Nebe 23 ayetinde belirtildiği üzere suçlular suç derecelerine göre cehennemde devirlerce, milyonlarca yıl kalsalar da sonunda bu azaptan kurtulurlar..."⁹⁵²

Ferra (ö. 207/822) Nebe suresindeki ilgili ayet hususunda bize önemli bilgileri sunmaktadır. Zira ona göre bu ayet, bazılarının zannettiği gibi sınırlı bir zamana, belirli bir süreye delalet etmemektedir. Şayet bir sınırlamaya gidilmiş olsaydı, o takdirde ayet, "hamsetü ahkab" veya "aşeretü ahkab" şeklinde gelirdi.⁹⁵³ Dolayısıyla ayetteki "hukb"

⁹⁴⁶ Hasan Hüseyin **Tunçbilek**, "İslam Düşüncesinde Cehennemini ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi", *ÇÜİF Dergisi*, Sayı 1, Ocak-Haziran 2006, s. 20.

⁹⁴⁷ Nahl, 16/29; Ankebut, 29/68.

⁹⁴⁸ Yunus, 10/45

⁹⁴⁹ Nebe, 78/23

⁹⁵⁰ Ahmet **Çelik**, "Kur'an'a Göre Cehennem'de Kalmanın Semantik Tahlili", *Ekev Akademisi Dergisi*, Sayı 6, 2002, s. 80.

⁹⁵¹ Çelik, s. 83.

⁹⁵² Çelik, s. 83.

⁹⁵³ Yahya b. Ziyad el-**Ferra**, *Meâni'l-Kur'an*, Beyrut Tarihsiz, III, 228.

belirli bir zamanı değil, kâfirlerin cehennemden asla çıkmayacaklarını belirtmektedir.⁹⁵⁴ Bununla beraber Müfessirlerin çoğu, hatta diyebiliriz ki bütünü “hulud” kavramına ebedilik anlamı vermişlerdir. Onlar bu görüşlerini, aşağıdaki ayetin tefsirinde dile getirmişlerdir: “*İnkâr edip ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte onlar, cehennemliktir. Onlar orada ebedi olarak kalırlar.*”⁹⁵⁵ Bunun yanı sıra kâfirlerin cehennemde ebedi olarak kalacaklarıyla ilgili Kur’an’ın üç ayetinde⁹⁵⁶ “halidin” ve “ebeden” ifadeleriyle beraber kullanılması ve yukarıdaki Ferra’nın konuyla ilgili değerlendirmesini göz önünde bulundurduğumuzda kâfirlerin ebedi olarak cehennemde kalacaklarıyla ilgili görüşün ağır bastığını söylememiz mümkündür.

Klimoviç, Bakara 97. ayete atıf yaparak “*De ki: “Kim Cebrâil’e düşman ise iyi bilsin ki, bu Kur’ân’ı daha önceki kitapları tasdik etmek, inananlar için bir rehber ve müjde olmak üzere, Allah’ın izniyle senin kalbine o indirmiştir*”⁹⁵⁷ Cebrail (a.s.)’ı Yahudilerin zalim melek olarak vasıflandırdığını eleştirmiştir. Çünkü ona göre Yahudiler, Hristiyanlar gibi Cebrail (a.s.)’e zalim olarak değil “En Önde Gelen Melek”, “Allah’ın gücü” gibi güzel vasıflarla nitelediklerini dile getirmiştir. Klimoviç’e göre Yahudilerin, Cebrail (a.s.) hakkındaki zalim, kahhar gibi tasavvurları Müslüman müfessirlerine aittir. Bunlar Buhârî, Zemaşerî, Beydavî gibi âlimlerin görüşleri olup müfessirlerin Kur’an yorumundaki en çarpıcı yanlışların bir tanesi olduğunu ileri sürmüştür.⁹⁵⁸

Hz. Peygamber zamanında Medine’deki Yahudiler, Cebrâil’i düşmanları olarak, Mikâil’i de dostları olarak kabul ediyorlardı. Kur’ân, Cebrâil’i düşman kabul eden Yahudilere şöyle seslenmektedir: “*Kim, Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil’e ve Mikâil’e düşman olursa bilsin ki Allah da inkârcı kâfirlerin düşmanıdır.*”⁹⁵⁹ Bahsi geçen ayetin tefsirlerinde, Yahudilerin Cebrail’e düşman oldukları ve onun hakkında kötü şeyler söylediklerini ifade eden anlatımlar bulunmaktadır. Şöyleki; Yahudiler, Hz. Muhammed’e dostunun kim olduğu ve Kur’an’ı kendisine kimin getirdiğini sorarlar. O da Cebrail’in getirdiğini söyleyince, Yahudiler, “Eğer Mikail deseydin kabul edecektik, çünkü o bizim dostumuzdur. Cebrail ise bela musibet

⁹⁵⁴ Ebü’l-Berekât en-Neseî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakaiku’t-Te’vîl*, Darü’l Kelam Tayyib, Beyrut 1998, III, 591.

⁹⁵⁵ Bakara, 2/39.

⁹⁵⁶ Nisa, 4/169; Ahzab, 33/ 65; Cin, 72/23.

⁹⁵⁷ Bakara, 2/97.

⁹⁵⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 81.

⁹⁵⁹ Bakara, 2/98.

getirir.”⁹⁶⁰ derler. Bu rivayetlere göre konuyu değerlendirdiğimizde Cebrail’in hem kendilerine, hem de Mikail’e düşman olduğu şeklindeki iddia, tarih boyunca tüm Yahudilerin inandıkları bir akide olmaktan ziyade, Hz. Peygamber döneminde yaşayan bir grup Yahudi tarafından ileri sürülmüş görünmektedir.⁹⁶¹ Cebrail’in azap getiren bir melek, Mikail’in ise rahmet ve merhamet meleği olduğu şeklindeki sözler, genel Yahudi inancıyla örtüşmekteyse de Cebrail’e düşmanlık beslemek şeklinde bir inanç Tevrat ve İnciller’de bulunmamaktadır. Mezkûr ayette konu edinilen Yahudiler, muhtemelen, Cebrail’in Arapların ve Hz. Muhammed’in koruyucu meleği olduğunu düşünmüşler ve Cebrail’in hem kendi milletlerine, hem de milletlerinin Meleği olan Mikail’e hasım kesildiği zannına kapılmış olmalıdır.⁹⁶² Dolayısıyla konuya ilişkin Klimoviç’in eleştirisini tamamen haksız saymak mümkün değildir. Çünkü Yahudilerin Cebrail’e düşman olduğu ile ilgili Tevrat ve İncil’de hiçbir ifade yoktur. Üstelik bu gibi görüşler Hz. Peygamber döneminde yaşayan bir grup Yahudiler tarafından ileri sürülmüştür. Ancak Yahudilerin Cebrail hakkındaki tasavvurlarını anlatan rivayetlerin müfessirler tarafından uydurulduğu iddiası kabul edilemez.

4.2.2. Klimoviç’e Göre Kur’an’da İbadet

Klimoviç’e göre Kur’an’da yer alan tüm emir ve yasaklar, örneğin zekât vermek, kurban kesmek, Kur’an okumak, abdest almak vb. din adamlarının hayatını doğru yoldan şaşırtarak onları, dini tebliğ edici büyüklerinin tahtı nezaretinde tutmak için düşünülmüş bir yöntemdir.⁹⁶³ Ona göre Kur’an’da yer alan ibadetlerin çoğu eski dinlerden alınmış, ancak İslam onlara yeni toplumsal bir mahiyet katmıştır. Mesela, her gün kılınan beş vakit namaz İran ve Doğu’nun birçok memleketinde mensupları bulunan Zerdüştlük dininden alınmıştır.⁹⁶⁴

Kur’an’da beş vakit namazın İran’da yaygın olan çeşitli dini inançlardan etkilenecek Kur’an’a alınmış olması gibi iddialar tarihi gerçeklere uymamaktadır. Klimoviç’in bu gibi bilimsel olmaktan uzak ve şüphe dolu yorumları ile ileri sürdükleri iddialarına katılmamız mümkün değildir. Esasında dinlerin hemen hepsinde ritüellerin ve ibadet şekillerinin olması dinlerin kaynağının aynılığına işaret etmektedir. Onların tümünün şekilleri farklı da olsa temelde Yüce bir varlığa duyulan tapınma ihtiyacından

⁹⁶⁰ İbn Kesir, I, 501-502; Zemaşerî, I, 301; Neseî, I, 113.

⁹⁶¹ Murat **Serdar**, “Semavî Dinlerde Dört Büyük Melek”, *FÜİF Dergisi*, 13/2, Elazığ 2008, s. 232.

⁹⁶² Serdar, s. 232.

⁹⁶³ Klimoviç, *İslam Dininin Adet Guriptarı*, b. 5.

⁹⁶⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 106.

kaynaklanmıştır. Yapılan araştırmalar, insanlığın dinî tecrübesinde en yaygın ibadet şeklinin bir Yüce varlığa veya çeşitli varlıklara dünyevî veya uhrevî gayelerle dua edip yalvarmak olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁶⁵ İslam öncesi Hicaz-Arap toplumunda Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği tevhid dininin etkilerinin ve bazı ibadet türlerinin şekil ve mahiyet değiştirerek de olsa devam ettiği, "Hanîf" diye isimlendirilen Ebû Zer el-Gıfârî ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi kimselerin Kâbe'ye yönelerek salâtı îfâ ettikleri anlaşılmaktadır.⁹⁶⁶

Namaz, bütün peygamberler tarafından yapılan ortak bir ibadet çeşididir. Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse diğer kitaplarda bu hususu ortaya koyan çok sayıda açıklama bulunmaktadır. Örneğin Kur'an'ın birçok ayetinde Hz. İbrahim'in namazından söz edilmiş,⁹⁶⁷ İsrail oğullarına namazın dosdoğru kılınması emredilmiş,⁹⁶⁸ Hz. Lokman'ın oğluna namazı öğütlediği bahsedilmiş,⁹⁶⁹ Hz. Musa'ya da Medyen dönüşünde namaz emredilmiş⁹⁷⁰ vd. Bu ayetler, namazın hak dinin ayrılmaz bir parçası olduğunu, tarihin değişik dönemlerinde gönderilen bütün ilahi mesajlarda yer aldığını göstermektedir. Eski ve Yeni Ahit'in elimize ulaşan mevcut şekillerinde de namazın varlığını gösteren ifadeler bulunmaktadır. Bu metinlerde yer alan ve "dua" şeklinde tercüme edilen ifadelerin önemli bir kısmı namazla ilgilidir.⁹⁷¹ İslam'a namazın Zerdüştlük dininden geldiği iddiası geçersizdir. Çünkü İslam'dan önce cahiliye döneminde Araplarda namaz diye bir ibadet vardı. Ancak onlar, bu ibadeti sırf Allah için değil, Allah ile beraber O'nun ortakları, kızları kabul ettikleri melekler için yaparlardı. İşte İslam'da ibadet sırf Allah'a yöneltilmiş ve tevhide aykırı olan her şey ibadetten arındırılmıştır.

Klimoviç'e göre İslam'da Ramazan ayında oruç tutulması ve akabinde bayramların kutlanması, kurban kesme töreni, hacılık için Mekke'ye gitme gibi faaliyetler hep Arabistan'ın eski inançlarından alınmıştır.⁹⁷² Araplar İslam'dan önce Ramazan orucunu senenin en sıcak günleri, yaz mevsiminde tutmuş olmalı ki, bundan

⁹⁶⁵ Mehmet Efe, "İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz", *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Mayıs 2009, s. 20.

⁹⁶⁶ Efe, "İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz", s. 25.

⁹⁶⁷ İbrahim, 14/40.

⁹⁶⁸ Bakara, 2/43.

⁹⁶⁹ Lokman, 31/17.

⁹⁷⁰ Taha, 20/14.

⁹⁷¹ Metin Yiğit, "Bir İbadet Biçimi Olarak Namaz", *Diyanet*, Sayı 1, 2011, s. 23.

⁹⁷² Klimoviç, *İslam Dininin Adet Guriptarı*, b. 8.

dolayı bu aya şiddetli hararetli anlamına gelen “ramad harı” yani ramazan denilmiştir.⁹⁷³ Ramazanda oruç tutan bir Müslümanın oruçluyken kokuyu içine doğru çekmemesi, temizlik için de olsa yıkanmaması emredilmiş ve böylece eski dinlerin geleneklerini aynen tekrarlamıştır.⁹⁷⁴ Oruç, çalışan işçilerin halsiz duruma düşmesine, öğrencilerin ders çalışmalarına engel olacaktır.⁹⁷⁵

Oruç, bütün ilahi dinlerde yer almış önemli bir ibadettir. Oruç, yalnız Hz. Muhammed’in ümmetine değil, daha önceki toplumlara da farz kılınmıştır. Çünkü oruç, insan nefisini şehvetlerden çekip dizginleyen, ruhu inceltip temizleyen en güzel ibadettir. Oruç Kur’an öncesi Arap toplumunda bilinen ve yapılan bir ibadetti. Nitekim Araplar arasında aşure, kefare, adak orucu gibi oruçların tutulmakta olduğunu sahih rivayetlerden anlamaktayız. Kur’an ile oruç ibadeti aslına ve en mükemmel şekline çevrilmiştir.⁹⁷⁶ Dolayısıyla eski toplumlarda var olan bir ibadetin Hz. Peygamber ve ümmetine de farz kılınması tabii bir şeydir. Ancak söz konusu ibadetin farz kılınması Hz. Peygamberin isteğiyle değil ilahi emirle gerçekleşmiştir. Fakat oruçlu iken bir Müslümanın kokuyu içine çekmemesi ve temizlik için yıkanmaması iddiası İslam’a yöneltilen iftiradan başka bir şey değildir. Böyle bir inanç Kur’an’ın ve İslam’ın esasına aykırıdır.

Klimoviç’e göre Kur’an’da geçen İbrahim ve İsmail peygamberler tarihi bir şahsiyet olmayıp sadece bir efsaneden ibaret uydurmalar yığıdır.⁹⁷⁷ Allah Teâla başta olmak üzere İblis, Cebrail, cennet ve cehennem gibi inançları reddeden Klimoviç, insanlık tarihinin erken dönemlerinde onların tabiatla olan mücadelelerinde zayıf düşüp aciz kalan insanlar tarafından ortaya atılan bir efsane olduğunu ileri sürmüştür. Kurban bayramının ortaya çıkması da çok eskilere dayandığını, İslam dini ona bazı değişiklikler getirdiğini söylemiştir. Yazar, eskiden Kurban bayramında sadece hayvanların değil insanların da kesildiğini, Kur’an’da bu mesele açık bir şekilde ifade edildiğini söylemiştir.⁹⁷⁸ Klimoviç “*Hac mevsiminde ticaret yaparak, Rabbinizden size gelecek*

⁹⁷³ Klimoviç, *İslam Dininin Adet Guriptarı*, b. 10.

⁹⁷⁴ Klimoviç, *İslam Dininin Adet Guriptarı*, b. 11.

⁹⁷⁵ Lutsian **Klimoviç**, “Sovremenniy İslam”, *Nauka i Religiya Dergisi*, Moskva 1957, s. 338.

⁹⁷⁶ Mehmet **Soysaldı**, “İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekat, Oruç ve Hac uygulamaları”, *Kur’an’ın anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul 2011, s. 169.

⁹⁷⁷ Lutsian **Klimoviç**, *Kurban Bayram: Ego Proishojdenii Klassovaya Suşnost, Reaktsionnaya Rol*, Gosizdat Tac SSR, Stalinabad (Duşanbe)1940, ss. 8-9.

⁹⁷⁸ Klimoviç, *Kurban Bayram*, s. 17. Saffat 37/102 “Çocuk kendisinin yanısıra yürümeye başlayınca: “Ey oğulcuğum! Doğrusu ben uykuda iken seni boğazladığımı görüyorum, bir düşün, ne dersin?” dedi. “Ey babacığım! Ne ile emrolundunsa yap, Allah dilerse, sabredenlerden olduğumu göreceksin” dedi.”

*kâr ve yarar taleb etmenizde size bir vebal yoktur*⁹⁷⁹ ayetine atıfta bulunarak İslam dininin, hac ibadetinin ticari mahiyetini sadece korumakla kalmadığını, onun bu özelliğini geliştirdiğini söylemiştir.⁹⁸⁰

Kur'an-ı Kerim'den anlaşıldığı üzere İslamiyet'ten önce Araplarda mevcut olan hac ibadeti Hz. İbrahim'den kalmadır. Hz. İbrahim'in dinindeki hac ibadeti; ihram, telbiye, vakfe, tavaf, sa'y, cemrelerin taşlanması ve kurban kesilmesi gibi hususları içermekteydi. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, müşrik Arapların hac ibadetlerinde de bu uygulamaların olduğunu görüyoruz. Yalnız, onlar bu ibadetin aslını ve özünü bozup, haccın menasikine şirk karıştırmışlardır. Kur'an ise cahiliye devrindeki müşrik Arapların yaptıkları hac menasikini, küfür ve şirk ifade eden bütün davranışlardan ayıklayarak, tevhid esaslarına uygun hale getirmiş ve bu anlayış içerisinde kendi mensuplarına hac ibadetini emretmiştir.⁹⁸¹ Kur'an'da Hz. İbrahim (a.s) tarafından kurban edilmek istenen oğlu İsmail (a.s) hakkındaki olay, İbrahim (a.s)'ın sınava tabi tutulması bağlamında ele alınmıştır. Konuyla ilgili ayetten Hz. İbrahim'in her şeyden önce Allah'ı sevdiğini, yaratılanlar içinde mallardan ve canlardan bazılarını Allah'ın uğrunda feda ederek sevgi imtihanının kazandığını öğrenmekteyiz. Yoksa Kur'an'ın Kerimin bu gibi ifadelerinden insanın da kurban kesildiğini ve Kur'an'ın da böylesi çirkin bir işi tasvip ettiğini anlamamız çok büyük yanlışlıktır. Söz konusu ayetler günümüz açısından da son derece önemli ve ibret verici bir mahiyettedir.

Klimoviç, İsra suresindeki miraç olayından bahsederken Mescidu'l-Haram'ı "kapalı mescit" ve "Mescidu-l Akşa"yı Uzak mescit olarak yorumlamış, Müslümanların Hz. Muhammed'in Kudüs'e olan gece seyahatini uydurduklarını ileri sürmüştür. Ona göre bahsi geçen mescidin Kudüs'te bulunan mescit olduğu kesin değildir. Klimoviç'e göre bunun gibi "yalan uydurmalar" ancak Filistin'in Müslümanlar tarafından ele geçirildiği dönemlerden sonra halifelik tarafından uzak anlamını ifade eden "Mescidu'l-Akşa" olarak isimlendirilmiştir.⁹⁸² Söz konusu iddiayı da Klimoviç'den önce Barthold de dile getirmişti. Müslüman geleneğinde miraç kandili olarak kutlanan tören hakkında ise, Müslümanların İsrail'in kutsal topraklarını sahiplenmeyi ve bu yolla Hıristiyan ve Yahudi geleneklerinin yok edilmesini amaçladıklarını ileri sürmüştür.⁹⁸³ Klimoviç,

⁹⁷⁹ Bakara, 2/198.

⁹⁸⁰ Klimoviç, *Kurban Bayram*, s. 17.

⁹⁸¹ Soysaldı, "İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac uygulamaları", s. 170.

⁹⁸² Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 20.

⁹⁸³ Lutsian **Klimoviç**, *İslam Dininin Adet Guriptarı Men Aulielerge Tabınu Kade Salttıarı*, Almatı 1959, b. 26.

Medine’de inşa edilen ilk camilerin özelliği hakkında şöyle demektedir: “Medine’nin ilk camileri üstü açık sadece dört duvardan ibaret idi ve kiblesi de yoktu. Namaz kılan kişi istediği tarafa bakarak namaz kılabilirdi, hatta Kur’an’ın şu ayeti de “*De ki: ‘Doğu da Batı da Allah’ındır’*”⁹⁸⁴ bunu desteklemektedir.” Yazara göre, İslam düşüncesinde ilk kiblenin Mescidü’l-Aksa olduğu görüşü de uydurma ve safsatadan ibarettir. Kur’an ayetleri de bu görüşü reddetmektedir. Sözelimi “*Biz, senin sık sık yüzünü göğün farklı yönlerine çevirdiğini görüyoruz*”⁹⁸⁵ ayeti ile “Mescid-i Dırar”⁹⁸⁶ hakkındaki ayetler buna delil teşkil etmektedir. Klimoviç’e göre yapılması yasaklanan mescit büyük bir ihtimal ile üstü kapalı olmasından dolayı idi. Çünkü İslam her zaman gericiliğe, eski külte dönüş mahiyetinde açık bir göğe yönelerek ibadet etmeye yana olmuştur.⁹⁸⁷ Hastaların ya da yağmur ve kışın soğuk günlerinden korunmalarına muhtaçlar” için yapılan mescidi Kur’an “zararlı mescit” olarak ilan etmiş, onu yapanları “dindarlar arasında ihtilaf ve fitne çıkarmak isteyen yalancılar” olarak tanıtmıştır.⁹⁸⁸

Bakara 144. ayetini gerekçe olarak alıp Müslümanların ilk kiblesinin Mescidi Aksa olmadığı iddia edilmesi temelsiz bir görüştür. Zira Peygamber (s.a.v) Mekke’de iken Kâbe’ye dönerek namaz kıları. Medine’ye hicretten sonra Hz. Peygamber’in Kudüs’e doğru namaz kılmaya başlaması tarihi bir gerçektir. Ancak Hz. Peygamber atası İbrahim (a.s)’ın kiblesi olan Kâbe’ye yönelmeyi çok istiyor ve bunun için adeta semadan Cibril’in yolunu gözlüyor gibi Allah’a dua ediyordu.⁹⁸⁹ Ayet-i kerimenin iniş sebebi de doğrudan bununla ilgilidir. Yoksa Hz. Peygamber Klimoviç’in iddia ettiği gibi semaya yüzünü sık sık döndürerek orayı kible edinmiş değildir.

Klimoviç’in Mescid-i Dırar hakkındaki iddiasına gelince Müslümanlara yapılan hakaret ve iftiradan başka bir şey değildir. Çünkü Mescid-i Dırar münafıklar tarafından Medine’de Müslümanlara zarar verme amacıyla yapılmış ve Kur’an’da Mescid-i Dırar olarak nitelenmiş bir mescittir. Medine’de, Kuba Mescidi ve Mescid-i Nebevî olmak üzere iki mescit vardı. Kent içinde üçüncü bir mescit gereksizdi. O nedenle münafıkların mantıklı bir gerekçe bulmaları gerekiyordu. Tasarladıkları bu gerekçeleri Hz. Peygambere giderek yağmurlu ve kış gecelerinde toplu ibadet edecek inançlıların

⁹⁸⁴ Bakara, 2/142.

⁹⁸⁵ Bakara, 2/144.

⁹⁸⁶ Tevbe, 9/108.

⁹⁸⁷ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 20.

⁹⁸⁸ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 29.

⁹⁸⁹ Taberî, III, 172.

namaz kılmaları için bir mescit yaptıklarını arz etmiştir.⁹⁹⁰ Bu gerekçelerin perde arkasındaki amaçları ise dinde kutsal sayılan mescidi kullanarak Hz. Muhammed'in otoritesini kırmak, onun taraftarlarının arasını bölmek ve güçlenmelerine engel olmak idi. İşte "Zararlı Mescid" in yok edilmesini buyuran ve münafıkların tüm gizli niyetlerini açığa çıkaran ayetlerin inişi üzerine, Hz. Peygamber mescidin yıkılmasını ve cemaatinin de dağıtılmasını emretmiştir. Bundan dolayı Dırar mescidinin tahrip etme emrinin verilmesi mescidin üstü kapalı olmasıyla uzaktan yakından hiçbir alakası yoktur. Bunun İslam dininin her zaman gericiliğe taraftar ve terakkiyata mani olması iddiasına gerekçe olarak kullanılması tamamen ideolojik bir yaklaşım ve önyargıdan ibarettir.

4.3. Kur'an ve Sosyal Problemler

4.3.1. Klimoviç'e Göre Toplumda İnsanların Eşitliği

Kur'an muhataplarının sosyal açıdan farklı ırk ve derecelere sahip olduğunu ileri süren Klimoviç, İslam dininin onları bir araya getirmeyi başardığını, ancak sosyal açıdan aralarındaki eşitliği sağlayamadığını iddia etmiştir.⁹⁹¹ Ona göre Kur'an maddi açıdan fakir ve yoksul olanlara yönelik şöyle demektedir: "*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Resulüne ve sizden olan ülü'l-emre "(Klimoviç'e göre yöneticilere) de itaat edin.*"⁹⁹² Bu bağlamda yazar, "İslam" kelimesinin Kur'an'a göre iki anlamı olduğunu ileri sürmüştür. İktidar sahibi olanlara başka anlam ifade ettiğini, fakirler için de başka anlam ifade ettiğini belirttikten sonra yöneticilerin sadece Allah'a ve Resulüne itaat etmesinin yeterli olduğunu, fakirlerin ise bunların yanı sıra idarecilere de itaat etmeleri gerektiğini dile getirmiştir.⁹⁹³ Böylelikle yazara göre Kur'an, yoksul insanları Allah'a, onun elçisine ve elinde iktidar sahibi olanlara boyun eğmeye zorunlu kılmış, toplumda insanları eşitsiz bir konuma getirmiştir.⁹⁹⁴

Birçok müfessir ayette geçen "ülü'l-emr" ifadesinin, müminlerin emiri olan başta halife olmak üzere bütün yöneticileri kapsadığını belirtirler.⁹⁹⁵ Ancak ayette geçen "ülü'l-emr" tabiri, devletin en yüksek icra makamına hamledilmekle beraber, çoğul sigası dikkate alınarak ulema, valiler, fıkıh ve din ehli, seriyye komutanları, hâkimler

⁹⁹⁰ Taberî, XVI, 468.

⁹⁹¹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 251.

⁹⁹² Nisa, 4/59.

⁹⁹³ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 67.

⁹⁹⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 252.

⁹⁹⁵ Kurtûbî, VI, 429.

gibi farklı kimseleri de ifade ettiği kabul edilmiştir.⁹⁹⁶ “Ülü’l-emr” Râgıb İsfehaniye göre peygamberler, bilgeler, ümera ve vaizlerdir.⁹⁹⁷ Konuyla ilgili imam Mâtürîdî şöyle demektedir: “Bazıları demişler ki ülü’l-emr seriyyedeki yöneticilerdir; bazılarına göre âlim ve fakihlerdir; diğerlerine göre ise hayır ehlidir. Bize göre ülü’l-emr kelimesinden maksat adaletle hükmeden yöneticilerdir. Çünkü ilim ve basireti olmayan yönetici, ülü’l-emr olamaz. Zira bir önceki ayette de *“İnsanlar arasında hüküm vereceğiniz zaman, adaletle hüküm vermenizi emrediyor”* ayeti geçmektedir. Bundan dolayı ülü’l-emr yöneticilerdir. Birinci ayette Allah Teâla hâkimlere adaleti emretmekte olup yönetilenlere de onların hükmettiklerine ve emrettiklerine itaat etmeyi buyurmaktadır.”⁹⁹⁸

Burada şuna da dikkat etmek gerekir ki ayette Allah ve Resulü hakkında mutlak itaat açıkça söylendiği halde, emir sahipleri (idareciler) hakkında *“ve eti’ü üli’l-emri”* buyurulmayıp bunlara itaat etmek Peygambere itaat etmenin peşi sıra emredilmiştir.⁹⁹⁹ Peygamberler ve diğer insanlar, özellikle de yöneticiler, yeryüzünde Allah’ın halifesidirler. Onlar da yüklendikleri görev ve sorumlu tutuldukları emanet çerçevesinde mülkiyet, siyasi güç ve sorumluluk sahibidirler. Ancak mümin olan yöneticiler, görevlerini Allah’ın kitabı ve elçisinin rehberliği çerçevesinde; en azından onları göz ardı etmeksizin sürdürmesi gerekir ve görev sorumlulukların idrakinde olarak adaletle yönetmeleri lazımdır. Böyle olunca yönetilenlere yönetime saygı, emir ve yasaklarına itaat şart olur.¹⁰⁰⁰ İmanlı olan bir yönetici Allah’ın emirlerine itaat eder, Peygamberin irşatlarını dinler, onların buyruklarına uyar. Kendi arzu ve hevesine göre iş yapmaz. Hem idareci hem de Allah’a kul olması açısından dört büyük halifelerin hayatlarını buna örnek olarak verebiliriz. İslam’da Allah’a ve Resulüne itaat etme hususunda zengin, fakir, yönetici tümü Allah’ın önünde aynıdır. Çünkü müminin, Allah’tan başka hiçbir şeyi, ona ibadet edecekmişçesine kendinden büyük saymaması gerektiği gibi tekebbür ederek kendisini başkalarından büyük tutmaması lazımdır. Zira insanlar Allah’a kulluk etmesi açısından ve yaratılış itibarıyla birbirine eşittirler. Bu yüzden Klimoviç’in konuyla ilgili görüşünün geçersiz olduğunu söyleyebiliriz.

Klimoviç, Kur’an’ın *“Senin Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar? Bu dünya hayatında onların maişetlerini aralarında taksim eden, bir kısmının diğer kısmını*

⁹⁹⁶ Hamdi Yazır, III, 15.

⁹⁹⁷ İsfehani, s. 90.

⁹⁹⁸ Mâtürîdî, I, 442.

⁹⁹⁹ Hamdi Yazır, III, 14.

¹⁰⁰⁰ Duman, *Beyanu’l-Hak*, III, 309.

*çalıştırması için, kiminin derecesini kimine üstün kılan Biziz*¹⁰⁰¹ ayetini eleştirerek, ayetin tamamen sömürgeciliği, eşitsizliği, sınıfsal baskı ve köleliği savunan bir mahiyette olduğunu ileri sürmüştür. Bunlar ayette “Allah’ın rahmeti” olarak tasvir edilmiştir.¹⁰⁰² Yazara göre, erken dönemlerden kalan kölecilik düzeni İslam dini tarafından desteklenmiş, Kur’an’da da kölecilik ilişkilere önem verilmiştir. Bu ise Allah’ın insana verdiği kaderi olarak belirtilmiştir. Yazar Kur’an’da söz konusu iddiasını doğrulayacak ayetin mealini *İslam Dininin Adet Guriptarı* eserinde şu şekilde vermiştir: “Biz bu dünya hayatında... herkese kaderinde ne varsa onu veririz, bazılarının derecelerini bazılardan üstün kılarız.. bundan dolayı onlar... başkalarını kendilerine boyun eğdirerek köle yaparlar.”¹⁰⁰³

Yukarıda zikri geçen ayeti incelediğimiz zaman, ayetteki “Rabbinin rahmeti” ifadesiyle, hususi rahmet, yani “Nübüvvet” kastedilmektedir. Mekke müşrikleri Kur’an’ın güzelliğini hissediyordu ancak onu Peygamber’e yakıştıramıyordu. Onlar büyüklüğü dünya malı, dünya makamı ile sanıyorlardı. Mekke’de Velid b. Muğire, Taif’te Urve b. Mes’ud gibi dünyaca zengin gördükleri kimseleri Peygamberden büyük sayıyor, Kur’an’ı da onlara layık görüyorlardı. Yüce Allah onların bu tutumlarını red ve azarlama ile buyuruyor ki “*Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar?*”¹⁰⁰⁴

“*Kiminin derecesini kimine üstün kılan Biziz*” meselesine gelince alimlere göre buradaki üstünlük aralarındaki sınıf üstünlüğü değil, eğitim ve öğretime dayalı derece ve terbiye farklılıkları kastedilmiştir. Çünkü insanlar insan olarak eşittir. O nedenle insanlardan kimi âlimdir, kimi cahil; kimi zengindir, kimi fakir; kimi beceriklidir, kimi beceriksiz; kimi daha üst seviyede işler yapmaya kabiliyetlidir, kimi alt seviyedeki işleri, kimi de üst düzeyde görev ister; kimi aza kanaat eder, kimi çoğa bile kanaat etmez... İşte bu farklılıklar, sosyal hayatta mutlaka yapılması gereken ve insanların menfaatine olan işlerin taksimini kolaylaştırmakta ve her insan, iyi ya da kötü demeden kendine göre bir işin taliplisi olarak ona yönelmekte ve birbirinin işini gönüllü olarak görmektedir.¹⁰⁰⁵ Muhammed Ali Sabuni, Sâvi’den konuyla ilgili şu görüşü aktarmıştır: İnsanların rızık konusunda birbirinden farklı kılınması, birbirlerinden yararlanmaları

¹⁰⁰¹ Zuhruf, 43/32.

¹⁰⁰² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 252.

¹⁰⁰³ Klimoviç, *İslam Dininin Adet Guriptarı*, b. 5; Zuhruf, 43/32 “*Senin Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar. Hâlbuki bu dünya hayatında onların maişetlerini aralarında taksim eden, bir kısmının diğer kısmını çalıştırması için, kiminin derecesini kimine üstün kılan Biziz.*”

¹⁰⁰⁴ Hamdi Yazır, VII, 51; Râzî, XXVII, 210.

¹⁰⁰⁵ Duman, *Beyanu'l-Hak*, II, 277-278.

içindir. Bütün durumları eşit olsaydı, kimse kimseye hizmet etmezdi. Bu da dünyanın harap olmasına ve düzeninin bozulmasına sebep olurdu.¹⁰⁰⁶ Ayetin köleliği savunmakla hiçbir alakası yoktur. Bu ise Kur'an'ın bütünlüğüne de muhaliftir. Çünkü Kur'an'da insanın değeri şiddetle savunulmuş, kölelik "... onları esir edin. Savaştan sonra da ya onları karşılıksız salıverin... yahut da fidye karşılığında bırakın"¹⁰⁰⁷ ayetiyle ortadan kaldırılmıştır. Kur'an'ın kölelerle ilgili şartları ise sadece daha önce köleleştirilenlerle ilgilidir.¹⁰⁰⁸ İslam dini kadın esir statüsünde olan cariyelerin hızla hürriyete kavuşturmalarını istemiş ve bunun için değişik düzenlemeler getirmiştir.

Klimoviç, Kur'an'da kendisi açısından özel mülkiyeti ve eşitsizliği destekleyen bir ayetin olduğunu söyleyerek mealini şu şekilde vermiştir: "Allah birinizi zengin, birinizi fakir yaptı. Rızıkı bol, mal mülkü çok ve zengin olanlar, kendi mülklerini kimseye (yani kendi kölelerine) vermezler, onlar kendileriyle aynı seviyede olmasını istemezler"¹⁰⁰⁹ Yazar, zenginlerin maddi açıdan daha üstün olmalarına rağmen fakirlerden korktuğunu ileri sürmüş, aşağıdaki ayet de bu durumu net bir şekilde ifade ettiğini belirtmiştir: "O size kendi hayatınızdan örnek getirir: Sağ elinizin sahip olduğu kimseleri size verdiğimiz rızık üzerinde ortaklarınız olarak görmeye ve böylece (onlarla) bu hakkı eşit olarak paylaşmaya razı olur musunuz? Ve emsallerinizden korktuğunuz gibi onlardan korkar mısınız? İşte akıllarını kullanan insanlara mesajlarımızı böylece açıklarız."¹⁰¹⁰ Yazara göre Kur'an, fakirlerin hiçbir şekilde zenginlerin özel mülkiyetine göz dikmemeleri gerektiğini dile getirmiş, ağır ve zor hayatlarını değiştirmeye kalkışmamalarını tavsiye etmiştir: "Onlardan bazı zümrelere, sırf kendilerini denemek için verdiğimiz dünya hayatının süslerine gözünü dikme. Rabbinin sana verdiği nimet, hem daha hayırlı ve değerli, hem de daha devamlıdır"¹⁰¹¹ Yazar, Kur'an ayetlerinden hareketle fakirliğin, insanın ağır musibet hallerinin, sosyal eşitsizliğin, kölelik ve üzüntülerinin tümü Allah'ın merhametiyle gerçekleşeceğini ileri sürmüştür.¹⁰¹² Kur'an nikâh ilişkileri konusunda da ailenin ataerкли olmasını esas almış ve özel mülkiyete

¹⁰⁰⁶ Sabuni, III, 156-157.

¹⁰⁰⁷ Muhammed, 47/4.

¹⁰⁰⁸ J. M. S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, (Çev. Şaban Ali Düzgün), Fecir Yay., Ankara 2000, s. 139.

¹⁰⁰⁹ Nahl, 16/75 "Allah size bir temsil getiriyor: Bir tarafta bir şahsın kölesi olup hiçbir güç ve yetkisi olmayan âciz bir adam, öbür tarafta kendisine tarafımızdan bol bol rızık ve inkân nasib ettiğimiz bir zat ki o maldan gizli-açık dilediği gibi harcayıp kullanıyor. Hiç bu ikisi eşit tutulabilir mi? Bütün hamdler, övgüye vesile olan herşey, Allah'a aittir. Ne var ki onların çoğu bunu bilmezler".

¹⁰¹⁰ Rum, 30/28.

¹⁰¹¹ Taha, 20/131.

¹⁰¹² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 252; Lutsian **Klimoviç**, *İslam, Ego Proishojdeniye i Sotsialnaya Suşnost*, Znaniye, Moskva 1956, s. 30.

dayanan ilişkileri korumuştur. Klimoviç'e göre bu iddiayı destekleyen birçok ayet vardır.¹⁰¹³

Nahl suresi 75. ayetinde, bütün hak ve özgürlükleri elinden alınmış, başkasının mülkiyetinde olan bir köle ile özgür, güçlü, azimli, yetki ve tasarruf sahibi hür bir insanın karşılaştırılması istenmektedir. Müşriklerin, Allah'ı bırakıp da kendilerine taptikları putlar ve "Bize şefa'at eder!" beklentisiyle dua edip yakardıkları ölü ya da diri insanlar bu temsilde, bütün hak ve özgürlükleri elinden alınmış köleye benzetilmişlerdir. Onların kendilerine hayırları var mı ki, size olsun" denilmek istenmiştir.¹⁰¹⁴ Yoksa ayete bakarak Klimoviç'in iddia ettiği gibi, gerçek anlamda insanların rızık konusundaki üstünlükleri sebebiyle zenginlerin fakirlerle aynı seviyede olmak istemedikleri gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Böyle bir yorum Kur'an'ın birçok ayeti ve Hz. Peygamber'in hadislerine muhaliftir. Örneğin "... Allah nazarında en değerli, en üstün olanınız, takvada en ileride olanınızdır..."¹⁰¹⁵ ayeti ve "Allah sizin suretinize, malınıza bakmaz, Allah sizin kalbinize ve amelinize bakar."¹⁰¹⁶, "Ey insanlar! Rabbiniz birdir, atanız birdir, Hepiniz Âdemdensiniz. Âdem ise topraktan yaratılmıştır. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten sakınmanızdır. Arab'ın Arab olmayana, hiçbir üstünlüğü yoktur, üstünlük ancak takva iledir"¹⁰¹⁷ hadisi şerifi İslam'ın eşitsizliği savunduğu iddiasını reddetmektedir.

Rum suresi 28. ayete gelince zahiri anlamdaki zenginlerin fakirlerden korkmasıyla alakası yoktur. Allah Teâla ayette, müşriklerin Allah'a şirk koşarak putları Tanrı yerine koymaları ve böyle bir inancın özünde sakatlığın yanı sıra aynı zamanda çelişkileri de içerdiğini somut bir örnekle açıklamıştır. Ayette Allah Teâla şunu demek istemiştir: Ey Müşrikler! Kölelerinizi, size lütfettiğiniz servetin ortakları olarak görmeye, servetinizi onlarla eşit şekilde paylaşmaya ve tıpkı sizin gibi efendi statüsünde kimseler olarak onları da adam yerine koymaya razı olur musunuz? Hiç şüphesiz buna razı olmazsınız. O halde putları bütün kainatın tek gerçek sahibi olan Allah'a nasıl ortak koşarsınız?! Taha suresi 131. ayette ise insanlara, bu dünya hayatının bir imtihan alanı olduğunu ve bundan dolayı geçici mal, mülk ve dünya servetine kapılarak insanın Allah'a kulluk olan esas amacının unutulmaması gerektiğini söylemek istemiştir.

¹⁰¹³ Nisa, 4/29-30.

¹⁰¹⁴ Duman, *Beyanu'l-Hak*, II, 381-382.

¹⁰¹⁵ Hucurat, 49/13.

¹⁰¹⁶ Müslim, "Birr", 33; İbn Mâce, "Zühd", 9; Ahmet b. Hanbel, 2/285, 539.

¹⁰¹⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, Müessesetü'r-Risale, 1421-2001, 38/474.

Klimoviç'e göre Kur'an sadece sömürgeciliği savunmakla kalmamıştır. Bununla beraber insanlar ve toplumlar arasında kin ve düşmanlığı artırarak Müslüman ve kâfir olarak gruplara ayırmıştır.¹⁰¹⁸ Yazar, Kur'an öğretilerinin insanları Müslüman-Kafir, Darü'l-İslam ve Darü'l-Harb olarak taksim ettiğini, insanların güçlerini bir araya getirmelerinin mümkün olmadığını ve kendi dönemini kastederek şimdiki zamanın barış ve milli bağımsızlık ve demokrasi yolundaki mücadelede tüm halkların ateistleri bir araya gelebildiğini ileri sürmüştür.¹⁰¹⁹ “Benim tehdidimden korkanları Kur'an ile irşad et”¹⁰²⁰ anlamındaki ayetini “Kur'an'ın terör sloganı” olarak niteleyen Klimoviç, İslam tarihinin bu iddiayı doğruladığını dile getirmiştir.¹⁰²¹

Darü'l-Harp, klasik İslam hukuku kaynaklarında "küfür yönetiminin hâkim olduğu ülke", “kâfir liderin emir ve idaresinin yürürlükte olduğu ülke” şeklinde tarif edilmiştir. Buna göre Darü'l-Harp, İslam dışı devlet ve yönetimlerin hâkimiyet alanını, faaliyet ve hukuk düzenlerinin uygulama sahasını ifade eder. Ancak “Darü'l-Harp” terkibi her ne kadar ilk bakışta “kendisiyle Darü'l-İslam arasında savaş halinin mevcut olduğu ülke” manasını ifade ediyorsa da İslam hukuku kaynaklarında “Darü'l-İslam dışındaki ülkeler” anlamında ve bugünkü “yabancı ülke” tabirinin karşılığı olarak kullanılmıştır.¹⁰²² İslam hukukçularının ülkeleri bu şekilde ikiye ayırmaları ve yabancı ülkeleri Darü'l-Harp şeklinde adlandırmaları konusunda Klimoviç de dâhil bazı oryantalistlerin ileri sürdüğü Müslümanların gayr-i Müslimlere karşı sürekli savaş hali içinde buldukları ve dolayısıyla Darü'l-İslam'ın diğer ülkelerle münasebetinin savaş esasına dayandığı, söz konusu ayırım ve adlandırmanın da bundan kaynaklandığı şeklindeki iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Darü'l-Harp kavramı İslam hukukçularına göre Müslümanlara savaş izni verilmediği hicret öncesi de kullanılmıştır.¹⁰²³

Kur'an'ın insanlar arasında ayrımcılık yaptığı iddiasını da kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Kur'an birçok ayetiyle bunu reddetmektedir. İnsanların fikir, düşünce ve hayat özgürlüğünü açıkça sağlayan ve güvence altına alan bir din olan İslam, insanlar arasında anlaşmazlığı, birbirlerinin hakkında olumsuz konuşmayı ve hatta olumsuz düşünceyi (sui zan) dahi engelleyen ve yasaklayan emirler getirmiştir. Terör ve çeşitli

¹⁰¹⁸ Klimoviç, *Kur'an Jane Onin Uagizdari*, b. 35.

¹⁰¹⁹ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 255.

¹⁰²⁰ Kaf, 50/45.

¹⁰²¹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 68.

¹⁰²² Ahmet Özel, “Darülharp”, *DİA*, Ankara 1993, VIII, 536.

¹⁰²³ Özel, “Darülharp”, VIII, 536.

şiddet eylemlerini bir tarafa bırakalım, İslam, insanların üzerinde en ufak bir baskı yapılmasını bile yasaklamıştır. “*Dinde zorlama yoktur...*”¹⁰²⁴, “*Onlara zor ve baskı kullanacak değilsin*”¹⁰²⁵ gibi ayetler bunun açık bir kanıtıdır. Ancak Kur’an doğru olan inançla ve yanlış olan inancı ortaya koyarak seçme hakkını insanlara bırakır.

İnsanların bir dine inanmaya veya o dinin ibadetlerini uygulamaya mecbur edilmesi, İslam’ın özüne ve Kur’an’ın ruhuna aykırıdır. İslam Allah’a inanıp inanmamayı insanın kendi tercihiyle bırakır. Ancak Müslümanlara düşen vazife de insanlara tebliğ ve teşvik etmektir. Ama asla bu konuda bir zorlama yapılamaz. Nitekim Kur’an’da “*İyilikle kötülük bir olmaz, Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur.*”¹⁰²⁶ ayet-i kerimesi ile bu özelliğe dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamberi dünyaya savaş ilân etmiş gibi göstermek isteyen Klimoviç’in iddiası ilmî gerçeklerin yanında ahlâkî ölçülerle de bağdaşmaz. Allah, İslam dininde, terör, şiddet anlamlarını da kapsayan her türlü bozgunculuk hareketini yasaklamış ve bu tür bir eylem içinde olanları lanetlemiştir. Müslüman, eliyle, diliyle kimseye zararı olmayan, insanlara ve topluma faydası olan, toplumun problemlerini kendi problemleri gören ve bunlara çözüm üreten, cemiyette barışı sağlayan ve dünyayı güzelleştiren insandır.

Yazar, servet ve hukuk eşitsizliğinin Allah tarafından tesis edildiğini ileri sürmüştür. Ona göre şu ayetler bu iddiayı doğrulamaktadır: “... *bu dünya hayatında onların maiyetlerini aralarında taksim eden, bir kısmının diğer kısmını çalıştırması için, kiminin derecesini kimine üstün kılan Biziz*”¹⁰²⁷, “*Şu kesin ki Rabbin dilediği kimsenin nasibini bollaştırır, dilediğinin nasibini daraltır.*”¹⁰²⁸

Yukarıdaki ayetlere göre rızık Allah tarafından taksim edilmiştir. Allah dilediği kimsenin nasibini bollaştırır ve dilediği kimsenin rızıkını daraltır. Ancak rızık sadece maddi olarak algılamamak gerekir. Rızık zahir ve batın, maddi ve manevi rızıklar şeklinde kısımlara ayırmak mümkündür. Sözelimi, ruh ve beden sağlığı, mal, evlat, makam zahir ve maddi rızıklar arasında sayılırken; akıl, kalp, iman, ilim ve güzel ahlak da örtülü ve manevi rızıklar olarak söylemek mümkündür. Buna göre Allah herkese rızıkını keyfi arzusuna göre değil, gördüğüne göre ve gerektiği ölçüde; belki de hakkında hayırlı olana bakarak takdir etmektedir. Zira fakirlik ve zenginlik gibi bolluk ve darlık

¹⁰²⁴ Bakara, 2/256.

¹⁰²⁵ Gaşıye, 88/22.

¹⁰²⁶ Fussilet, 41/34.

¹⁰²⁷ Zuhruf, 43/32.

¹⁰²⁸ İsra, 17/30.

da mutlaka bir hikmete bağlıdır.¹⁰²⁹ Kur'an'a göre bu dünya hayatı bir imtihan olmasından dolayı insanların hangisinin daha güzel iş ortaya koyacağını denemek için Allah mevt ve hayatı yaratmış,¹⁰³⁰ insanların rızıklarını farklı farklı kılmıştır. Bazılarında maddi rızık ağır bastığı gibi bazılarında manevi rızık daha çoktur. Allah Teâla bunları belli bir hikmete göre taksim etmiştir.¹⁰³¹ Sözelimi, genellikle herkes zengin olmak ister, fakirlikten korkar. Fakat Allah, hikmeti uyarınca kimine az kimine çok verir. Ama ne çok vermesi mutlak anlamda hayır, ne de az vermesi mutlak anlamda şerdir. Zenginlik yüzünden dost, akraba ve hatta en önemlisi inancını kaybedenler olduğu gibi fakirlik yüzünden de mutluluk ve saadete erişip hayatın hakiki lezzetini tadanlar da mevcuttur.

4.3.2. Klimoviç'e Göre Kur'an'da Kadın Sorunu

İslam'a ve Kur'an'a yapılan saldırıların başında hiç şüphesiz kadın konusu gelmektedir. Günümüzde de kadın meselesi en çok tartışılan konulardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Batılı oryantalistler gibi Rus oryantalistler de İslam dininin kadına hiç değer vermediğini; kadın hakları ve özgürlüğünü kısıtladığını, böylelikle kadının sosyal hayattan uzaklaştırıldığını, bir erkeğin dört kadınla evlenebildiğini, erkeğe kadını dövme hakkının verildiğini, kadın, mirasta erkeğin yarısı kadar pay aldığını, bir erkeğe karşılık ancak iki kadının şahitliğinin geçerli olduğunu ve böylece kadının, erkeğin yarısı kabul edildiğini, kadını kara çarşaf altına, peçe arkasına gizleyerek dört duvar arasında yaşamaya mahkûm ettiğini vb. konuları eleştirel bir şekilde gündeme getirmektedirler.

Bu gibi konular Müslümanların Batı medeniyetiyle karşılaşmalarından sonra çokça gündeme getirilmiştir. Bazıları ise İslam âleminin geri kalmasının, toplumun yarısını teşkil eden kadınların arka plana itilmelerinden kaynaklandığı ileri sürmüşlerdir. Bir toplumun kadına bakışı, ilericiğin ve gericiliğin ölçütü kabul edilmiştir.¹⁰³²

Doğu ülkelerinde kadının, haklardan tamamen yoksun olduğunu dile getiren Klimoviç, özellikle Müslüman kadının bu konuda ilk sırada olduğunu ve Kur'an da meseleye ilgisiz kalmadığını belirtmiştir. Böylelikle Müslüman âleminin geri

¹⁰²⁹ Duman, *Beyanu'l-Hak*, I, 568.

¹⁰³⁰ Mülk, 67/2.

¹⁰³¹ Karaman vd., III, 479-480.

¹⁰³² Saif Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2011, s. 276.

kalmasının en önemli sebeplerinden birisinin İslam'ın kadına değer vermemesinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Yazar, Kur'an'da kadınlara ilgili ayetleri eserlerinde farklı bağlamda ele alarak eleştirilerde bulunmuştur. Biz burada onun konuyla ilgili iddialarını ayrı ayrı başlıklar altında ele alarak incelemeyi uygun gördük.

4.3.2.1. Klimoviç'e Göre Kadının Yaratılışı ve Erkek Karşısındaki Durumu

İslam'da kadının yeri ve kadına verilen değer gibi konular öncelikle kadının yaratılmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bundan dolayı konuyla ilgili yapılan araştırmalar, beyan edilen fikir ve yorumlar oldukça önemlidir. Özellikle, Kur'an'da erkeğin kadından üstünlüğü meselesini dile getirenler, görüşlerini kadının yaratılmasıyla ilgili ayetlere dayandırmaya çalışmaktadırlar. Böyle bir durum oryantalistler için de malzeme kaynağı olmuştur. Klimoviç de meseleye ilgisiz kalmamış, aşağıda arz edeceğimiz gibi konuyla ilgili bazı eleştirilerde bulunmuştur.

Kur'an'da kadının yaratılmasıyla ilgili bazı uyumsuzlukların olduğunu belirten Klimoviç, insanın halkedilmesiyle ilgili sadece erkekten bahsedildiğini ve bunun birçok kere tekrarlandığını, kadına gelince konunun sathi bir şekilde geçildiğini ileri sürmüştür. Ona göre kadını, erkeğin yaratılmasında olduğu gibi, Allah kendi "eliyle"¹⁰³³ yaratmayarak Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratmıştır. Üstelik kadının yaratılmasını Cebrail'e yüklemiştir. Böylelikle kadın Kur'an'da ikincil bir konumda ele alınmıştır.¹⁰³⁴ Ona göre Kur'an'da hiçbir zaman kadına, Allah tarafından yaratılan belli bir obje olarak bakılmamış ve her zaman kadının sınıfsal mensubiyeti ayırt edilmiştir.¹⁰³⁵

Kur'an'da kadın ve erkeğin yaratılmasıyla ilgili ayetlere baktığımız zaman farklı açıklamalara elverişli, yoruma açık olan ayetlerin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Ancak ayetlerin dedikleriyle demek istediklerini ayırt ederek, bağlamına uygun bir şekilde ele alıp incelediğimizde, mesele oryantalistlerin iddia ettikleri gibi görünmemektedir. Çünkü Hz. Âdem'in eşinin, onun kaburga kemiğinden yaratıldığı ve bu sebeple kadının erkeğe bağımlı bir varlık olduğu tezi Kur'an'da bulunmamaktadır. Âlimlerin, kadının kaburga kemiğinden yaratıldığıyla ilgili getirdikleri delil genel olarak şu ayete atfedilmektedir: "*Ey insanlar! Sizi bir tek kişiden yaratan ve ondan da*

¹⁰³³ Sad, 38/75.

¹⁰³⁴ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 82.

¹⁰³⁵ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 85.

eşini yaratıp o ikisinden birçok erkek ve kadın türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının.»¹⁰³⁶

Tefsirlerdeki ayetin açıklamalarına baktığımız zaman ilk kadın olarak isimlendirilen Hz. Havva'nın yaratılmasıyla ilgili genel olarak iki görüş vardır.¹⁰³⁷ Ekser âlimlerin kabul ettiği birinci görüşe göre Hz. Havva, Hz. Âdem'den ve onun kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Bu görüşü benimseyenler arasında Taberî, Kurtûbî, Nesefî, İbn Kesir gibi müfessirleri örnek olarak verebiliriz.¹⁰³⁸ Buna göre, Allah Teâlâ Hz. Âdem'i yaratınca, O'nu bir süre uyuttu. Sonra da onun sol kaburgalarının birinden Hz. Havva'yı yarattı. Hz. Âdem uyandığında onu gördü, ona meyledip, onunla ünsiyet kurdu. Çünkü o, Hz. Âdem'in bedeninin bir parçasından yaratılmıştı. Müfessirler bu görüşlerini Hz. Peygamber'e dayandırılan kütüb-i tis'a'da geçen aşağıdaki hadislere dayandırmaktadırlar. "Kadın eğri bir kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Eğer onu düzeltmeye kalkışırsan onu kırarsın. Onu eğri olarak bırakırsan ondan istifade edersin."¹⁰³⁹ Bazı bilim adamları Hz. Havva'nın kaburga kemiğinden yaratılmasıyla ilgili şöyle demektedir: "Hadiste her ne kadar "kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır..." denilmişse de konu, belîğ bir teşbih ile hanımlar hakkında hassasiyete davettir. Ana temanın eğitim olduğunu ve erkeklerin sınırı aşmaması gerektiğini söylemişlerdir."¹⁰⁴⁰ Buna göre kadın, erkeğin bir parçasıdır. Yaratılma bakımından aralarında bir üstünlük söz konusu değildir. Birinin diğerinden yaratılması, A'raf suresinde de belirtildiği gibi¹⁰⁴¹ birbirlerinde huzur ve sükûn bulmaları içindir.¹⁰⁴² Burada kadının, erkeğin kendisinden yaratıldığı ve kendisi gibi insan olduğu ve ancak onunla huzur bulacağı, rahat edeceği anlatılmaktadır.

Kadının yaratılışına dair öne sürülen ikinci bir görüş, kadının kaburga kemiğinden yaratılmasından farklı olarak kadının erkekle aynı cinsten veya kadının da erkeğin de aynı insanlık özünden yaratılması şeklinde ifade edilebilir. Kadının yaratılışı konusunu, kadının erkekle aynı cinsten yaratıldığı fikriyle açıklayanlardan biri olan Ebû Müslim el-İsfehânî'dir (ö. 322/934).¹⁰⁴³ Zira ona göre Kur'an'ın şu ayetleri de bu görüşü

¹⁰³⁶ Nisa, 4/1.

¹⁰³⁷ Râzî, IX, 167.

¹⁰³⁸ Taberî, VI, 240-242; Kurtûbî, VI, 6; Nesefî, I, 326, ; İbn Kesîr, III, 333.

¹⁰³⁹ Buhârî, "Enbiyâ", 2/3153; Müslim, "Redâ", 60.

¹⁰⁴⁰ Duman, *Beyanu'l-Hak*, III, 271-272.

¹⁰⁴¹ A'raf, 7/189.

¹⁰⁴² Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 279.

¹⁰⁴³ Cemal Ağırman, *Kadının Yaratılışı (İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım)*, Rağbet Yay., İstanbul 2001, s 208.

desteklemektedir: “Allah sizin için, kendinizden zevceler yarattı”¹⁰⁴⁴, “Allah, onlara kendilerinden bir peygamber gönderdiği için”¹⁰⁴⁵, “Andolsun, size kendinizden Öyle bir peygamber gelmiştir ki.”¹⁰⁴⁶ Çünkü İsfehani’ye göre şayet Hz. Havva da yoktan yaratılmış olsaydı, o zaman insan soyu bir candan değil iki candan (nefisten) yaratılmış olurlardı.¹⁰⁴⁷ İsfehani, ayetlerde geçen “enfüseküm” (kendinizden) sözünün kendi cinsinizden anlamını ifade ettiğini söylemiştir. Bunun dışında Mevdûdî (1903-1979), Mûsâ Cârullah (1875-1949), Amine Wedud, Ayşe Abdurrahman, Süleyman Ateş, Bayraktar Bayraklı, Hidayet Ş. Tuksal gibi isimler de kaburgadan yaratılma görüşüne katılmamakta ve bu görüşü eleştirmektedirler.¹⁰⁴⁸

Kadının yaratılışıyla ilgili kapsamlı bir çalışma yapan Cemal Ağırman’ın belirttiğine göre kaburga hadisi kütüb-i tis’aya dört ayrı sahabi yoluyla, genel muhteva olarak iki ayrı versiyon ve on sekiz ayrı rivayet yoluyla geçmiştir.¹⁰⁴⁹ Ağırman inceleme sırasında hadisin versiyonlarını lafız ve mana bakımından iki gruba ayırmış, birinci grup hadislerde kadın kaburgaya benzetilirken, ikinci grup hadislerde kadın kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁵⁰ Birinci gruptaki rivayetler şöyle ifade edilebilir:¹⁰⁵¹ “Kadın kaburga kemiği gibidir. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Ondan yararlanmak istersen eğri olduğu halde de yararlanabilirsin.” İkinci gruptaki rivayetleri de şöyle ifade etmek mümkündür: “Kadınlar hakkında birbirinize hayır tavsiye ediniz. Çünkü kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri yeri de en uç kısmıdır. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Kendi haline bırakırsan eğri kalır (öyle yararlanırsın). Onun için kadınlar hakkında birbirinize hayır tavsiye ediniz.”¹⁰⁵² Ağırman, söz konusu hadislerin her iki versiyonu da sened açısından red edilecek bir konumda olmadığını belirtmiş, bazı ravilerin ciddi tenkitlere maruz kaldığını, ancak genel itibarıyla ortaya çıkan sonuca göre hadis sened bakımından sahih olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵³ Konuyla ilgili araştırma yapan Züleyha Birinci söz konusu hadislerin ravilerine yönelik iki yüzden fazla cerh ve tadil eserini taramak suretiyle

¹⁰⁴⁴ Nahl, 16/72.

¹⁰⁴⁵ Âli İmran, 3/164.

¹⁰⁴⁶ Tevbe, 9/128.

¹⁰⁴⁷ Râzî, IX, 167.

¹⁰⁴⁸ Hatice G. Arpaguş, “Kur’an Perspektifinden Yaratılış İtibarıyla Kadına Bakış”, *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı Yay., Haziran, İstanbul 2010, ss. 592-593.

¹⁰⁴⁹ Ağırman, s. 127.

¹⁰⁵⁰ Ağırman, s. 53.

¹⁰⁵¹ Ağırman, ss. 258-259.

¹⁰⁵² Buharî, “Nikâh”, 79-80.

¹⁰⁵³ Ağırman, s. 260.

incelediğini; inceleme sonucunda ise bu senedlerin her birinde, adalet ve zabt vasıfları bakımından eleştirilene maruz kalmış bir veya birden fazla ravinin mutlaka yer aldığını dile getirmiştir. Bu nedenle bu rivayetlerin senetleri açısından problemliler oldukları ve Hz. Peygamber'e aidiyetlerinin ciddi şüpheler taşıdığını ifade etmiştir.¹⁰⁵⁴

Tevrat da anamız Havva'nın, Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını belirtir. Kur'an'da bunu açıkça ortaya koyan bir nass bulunmadığına göre, bunun ehl-i kitap mensuplarının ürettiği bir inanış olduğunu söylemek de mümkündür. Hadislere sızan israiliyat, uydurma sözler ve yanlış anlamalar yoluyla İslam adına zihinlere yerleşen yanlış kanaatler, İslamiyeti farklı göstermeye sebep olmaktadır. Bu tür İslam dışı bilgi ve kanaatlerin ayıklanmasında son derece hassas ve ısrarcı olmak gerekir. Ancak bu noktada önümüze hadis diye gelen her bilgiyi kabul etmede tam teslimiyetçi bir tavır takınmak doğru olmadığı gibi reddetmede de çok aceleci davranmak doğru değildir.¹⁰⁵⁵ Dolayısıyla bir hadisin Tevrat'la örtüşüyor olması, onun reddi anlamına gelmez. Geçmişte âlimler söz konusu hadisleri değerlendirirken onları lafzi manasıyla anlamış ve bu yüzden kadının ilk yaratılışta bizzat kaburgadan yaratıldığı kanaatine varmış olabilirler. Bize göre hadisler, hakiki anlamda kadının kaburga kemiğinden yaratıldığından değil, kadınların fizik yapısının yanında daha çok psikolojik yapısına dikkat çekilmiş olmasındandır. Ondaki hassas ruh yapısına özen gösterilerek muamele edilmesini tavsiye etmektedir. Bu noktada Nisa suresinin ilk ayetindeki "haleka minhe" ifadesinin onun, yani Hz. Âdem'in bir parçasından değil de onun özünden, ona benzer olan asıldan yaratan" şeklinde açıklanması daha isabetli diye düşünüyoruz. Nitekim "Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden (nefislerinizden) eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi..."¹⁰⁵⁶ mealindeki ayette de kelimenin aynı anlamda kullanıldığını görürüz. Dolayısıyla söz konusu ayet Hz. Havva'nın, Âdem (a.s)'in kaburga kemiğinden yaratılmasıyla ilgili yaygın inanca delil olamaz.

Klimoviç'in iddasının geçersiz olduğunu gösteren hususlardan biri de Allah kadını kendi eliyle yaratmaması görüşüdür. Diğer bölümlerde de bahsettiğimiz gibi Kur'an-ı Kerim'de Allah'a nisbet edilen "vech", "yed" ve "ayn" gibi kelimelerin doğrudan zahiri manasının anlaşılması gerektiğini, onların farklı anlamları ifade ettiğini dile getirmiştik. Sad suresi 75. ayetinde de "Allah buyurdu: "İblis! Benim

¹⁰⁵⁴ Züleyha **Birinci**, "Nefs-i vâhide İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme", *MÜİF Dergisi*, Sayı 47, Aralık 2014, s. 153.

¹⁰⁵⁵ Ağırman, s. 272.

¹⁰⁵⁶ Rum, 30/21.

ellerimle yarattığım mahlûkuma neden secde etmedin?” “yed” sözcüğü Allah’a nisbet edilmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâya “yed” kelimesi bazen tekil olarak “yedullah”¹⁰⁵⁷ bazen çoğul olarak “eydina”¹⁰⁵⁸, bazen da burada olduğu gibi tesniye olarak “yedeyye”¹⁰⁵⁹ olarak nisbet edilir. Kur’an-ı Kerim Arapların kendi aralarında konuştuğu ve anlaştığı bir dille indirilmiştir. Dolayısıyla Kur’an’da geçen kelimeler halk arasında hangi anlamda kullanılıyorsa öyle değerlendirmek lazımdır. Yüce Allah her şeyin yaratıcısı olmakla birlikte Hz. Âdem’e ikram olmak üzere onu yaratmayı bizzat kendi zatına izafe etmektedir. Bu ise ruhu¹⁰⁶⁰, beyti (Kâbe’yi)¹⁰⁶¹, nakayı (Allah’ın dişi devesi)¹⁰⁶² ve mescidleri kendi zatına izafe etmesi gibidir. İnsanlara karşılıklı ilişkilerinde bildikleri, alışkın oldukları bir üslub ile hitab etmektedir. Yaratılmışlardan başkanlık konumunda olan bir kimse ancak büyüklüğünü ortaya koymak ve ona ikramda bulunmak üzere herhangi bir işi doğrudan kendi elleriyle yapar, işte burada da “el”in zikredilmesi bu anlamdadır.¹⁰⁶³ Bazılarına göre ise Allah Teâlâ’nın bu tabiri kullanması, kudreti ve şanının yüceliğine ve ihtimamla yaratmasına işaretir.¹⁰⁶⁴ Ancak Hz. Âdem’in yaratılması hususunda kullanılan “yedeyye” kelimesinin Hz. Havva için bizzat ifade edilmemesi onun aşağı yaratık olduğu anlamına gelmez. Çünkü Kur’an-ı Kerim’in birçok ayetinde kadın ile erkek beraber zikredilmekte ve hiçbir ayırım yapılmamaktadır. Kur’an-ı Kerim, kadın ve erkeğin birbirlerini tamamladıklarını, birisi olmadığı takdirde diğersinin de olamayacağını, insanlık bakımından aralarında bir fark bulunmadığını söyler. “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.”¹⁰⁶⁵

Erkek ve kadın görevde, hukukta, ibadette, hayat içinde, çalışmada, her türlü sorumlulukta eşittirler, kendi tasarruflarından sorumludurlar. Kur’an-ı Kerim’de kadınla erkeğin birlikte zikredilen ayetlerden şunları örnek olarak getirebiliriz: “Onların Rabbi de dualarına şöyle icabet buyurdu: “Sizden gerek erkek, gerek kadın hayır işleyen

¹⁰⁵⁷ Fetih, 48/1.

¹⁰⁵⁸ Yasin, 36/71.

¹⁰⁵⁹ Sad, 38/75.

¹⁰⁶⁰ Sad, 38/72.

¹⁰⁶¹ Hac, 22/26.

¹⁰⁶² Şems, 91/13.

¹⁰⁶³ Kurtûbî, XVIII, 239.

¹⁰⁶⁴ Kurtûbî, XVIII, 239.

¹⁰⁶⁵ Hucurat, 49/13.

hiçbir kimsenin çalışmasını zayi etmem. Çünkü siz birbirinizdensiniz, birbirinizden farkınız yoktur.”¹⁰⁶⁶; “Allah’a teslim olan erkekler ve teslim olan kadınlar, İslâm dinine iman eden erkekler ve iman eden kadınlar, taate devam eden erkekler ve taate devam eden kadınlar, dürüst erkekler ve dürüst kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, mütevazi erkekler ve mütevazi kadınlar, hayır yolunda infak eden erkekler ve infak eden kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve ırzlarını koruyan kadınlar, Allah’ı çok zikreden erkekler ve çok zikreden kadınlar var ya, işte Allah onlara mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”¹⁰⁶⁷; “Erkek olsun kadın olsun, kim mümin olarak güzel işler yaparsa, elbette ona güzel bir hayat yaşatacak ve onları işledikleri en güzel işleri esas alarak ödüllendirecek, kötülüklerini bağışlayacağız.”¹⁰⁶⁸; “Allah mümin erkeklere de mümin kadınlara da ebedî kalmak üzere girecekleri, içinden ırmaklar akan cennetler vaad etti”¹⁰⁶⁹; “Münafık erkeklerle münafık kadınlar size değil, birbirlerine benzerler: Kötülüğü teşvik edip iyiliği menederler ve cimriliklerinden dolayı ellerini sımsıkı tutarlar.”¹⁰⁷⁰

Yukarıda zikri geçen ayetlerden, kadın-erkek ayırımı yapılmaksızın erkeklere farz olanın kadınlara da farz, erkeklere yasak olanın kadınlara da yasak olduğu anlaşılmaktadır. İslam dini gelinceye kadar kadın, her toplumda horlanıp aşağılanarak, hak ve hukuktan yoksun bir durumda yaşadığı hepimizin malumumuzdur. İşte İslam, horlandığı mevkiden kadını alıp yükseltmiş, erkeği de kibir ve gururundan aşağı indirmiş, iki cinsi Allah’a kulluk mertebesinde eşit saymıştır.

Klimoviç’e göre Kur’an kadına düşmanca ve kötü niyetle yaklaşmıştır. Kur’an’ın böyle bir tutumu diğer kanunlar gibi dönemin sosyo-ekonomik şartlarından ve belli ihtiyaçlardan kaynaklanmıştır. Kur’an monoteizmi savunarak, şu ayette olduğu gibi kadınları Allah’la olan akrabalığa layık görmemiştir “*Yoksa Allah, yarattıklarından kızları kendisine aldı da oğulları size mi ayırdı*”¹⁰⁷¹ Klimoviç’e göre Kur’an ataerkil sistemin başlangıcını tasvir eden bir yapıttır. İslam’dan önceki dönemlerde mevcut erkeğin kadından üstünlüğü, İslam’dan sonra da aynen devam etmiştir. Hatta müşrik

¹⁰⁶⁶ Âli İmran, 3/195.

¹⁰⁶⁷ Ahzab, 33/35.

¹⁰⁶⁸ Nahl, 16/97.

¹⁰⁶⁹ Tevbe, 9/72.

¹⁰⁷⁰ Tevbe, 9/67.

¹⁰⁷¹ Zuhruf, 43/16.

Arapların Allah'ın kızları olarak telakki ettikleri Lat ve Uzza'yı ve bununla beraber Yesrib'li Evs ve Hazreç kabilelerinin Anne ilahı Menat'ı Kur'an reddetmiştir.¹⁰⁷²

Ayetin bağlamına baktığımız zaman Klimoviç'in görüşünün isabetsiz olduğunu görürüz. Çünkü ayette kız çocukların Allah'la olan akrabalığı ile ilgili bir husus söz konusu değildir. Ayette cahiliye dönemi müşriklerin durumu anlatılmıştır. Müşrikler kız evlatlarını, hiç adam yerine koymuyor, hatta "kızın oldu" denilince kaçacak yer arıyorlardı. Kendileri erkek çocuk isterken, hoşlanmayıp hakir gördükleri kız çocuklarını Allah'a mal ediyor. "Onun kızları" olduğunu iddia ediyorlardı. Ayette cahiliye Arapların insanlık dışı tavır ve durumları vurgulanmıştır. Yoksa Kur'ân'daki böyle bir anlatım kız çocukları hakir gördüğünden değildir. İbn Kesir bu hususta "müşrik Arapları aşırı derecede kınamak içindir" demiştir.¹⁰⁷³ Ayetin devamı meseleyi daha da aydınlatmaktadır: "*Onlardan biri, Rahmân'a isnat ettiği kız çocuğuyla müjdelenince, hiddetlenerek yüzü simsiyah kesilir*"¹⁰⁷⁴

İslam'ın doğuşu sıralarında Arabistan yarımadasında kadın adeta erkeğin şehvetini tatmin vasıtası sayılırdı. Evlenme, aile kurma ve boşanma düzeninden, miras hakkından mahrumdu. Kız çocuk ise ailede maddi bakımdan yük, manevi yönden de bir ar ve utanma vesilesi sayılırdı. Aile idaresinde sonsuz haklara sahip olan bir baba, kızını diri diri öldürmekte bir mahzur görmezdi.¹⁰⁷⁵ Mekke müşrikleri melekleri Allah'ın kızları sanırlardı. Kendileri kız çocuklarını hakir kabul ettikleri halde onları Allah'a nisbet etme mantıksızlığına düşmüşlerdi. Müşrik Arapların çoğunlukla putlarını kadın ismiyle adlandırılmış olması da kadına tapınmanın ruha hâkim olmasından ileri gelmiştir. Bu suretle muhayyel güzellerin resimleri, her tarafa yapılmış ve onlar örnek alınarak diğer kadınlar tahkir edilmiş; en çirkin kadın en güzel bir puttan daha kıymetli olmak lazım gelirken müşriklerin elinde hakiki kadınlar öyle bir aşağı dereceye düşerler ki hürmet şöyle dursun, basit insan haklarından bile mahrum edilmiştir.¹⁰⁷⁶

Kur'an'da kadının aşağı bir varlık olduğunu destekleyen diğer bir ayetin bulunduğunu dile getiren Klimoviç, kadının hatta melek bile olamayacağını iddia ederek aşağıdaki ayete atıfta bulunmuştur. "*Onlar, Rahmân'ın kulları olan melekleri de*

¹⁰⁷² Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 15.

¹⁰⁷³ Sabuni, III, 152.

¹⁰⁷⁴ Zuhruf, 43/17.

¹⁰⁷⁵ Bekir Topaloğlu, *İslam'da Kadın*, Nesil Yay., İstanbul 1997, s. 27.

¹⁰⁷⁶ Ateş, *İslam'a İtirazlar*, s. 34.

*dişi saydılar. Acaba meleklerin yaratılışlarını mı görmüşler? Onların bu şahitlikleri yazılacak ve sorguya çekileceklerdir”*¹⁰⁷⁷

Klimoviç’in iddia ettiği gibi ayette kadının melek olamayacağı meselesi hakkında söz edilmemiştir. Ayette müşrik Arapların, Allah’ın en mükemmel ve değerli kulları olan meleklerin dişi olduklarına inandıkları ve çirkin inançlarının batıl olduğu vurgulanmıştır. Allah, melekleri yaratırken onların kendisine şahit olmadığını belirterek kendilerini korkutucu ve şiddetli bir üslupla tehdit etmektedir. Müfessirler müşrik Arapların üç çirkin sözünü nakletmişlerdir. Birincisi, Allah’a çocuk isnat etmeleri. İkincisi, kız çocukların Allah’a isnat etmeleri. Üçüncüsü ise, delilsiz ve hüccetsiz, değerli meleklerin dişi olduklarına hükmetmeleridir. Kur’an-ı Kerim, onların bu sözlerinde yalancı olduklarını belirtmiştir.¹⁰⁷⁸

Hamdi Yazır da, o devirde müşriklerin kendilerinden, başka fail görmek istemediklerinden, arzu ettiklerini yaptıracakları yumuşak tabiatlı kadın tanrılar seçtiklerini, Yunanlıların tanrılarının da kadın olduğunu, bunun kadına ve şehvete düşkünlüğün bir sonucu olduğunu belirttikten sonra diyor ki: “... Yani müşrik ruhunun tapınma gayesi kadındır. Onun gözünde tapınmanın en büyük örneği kadındır. O, bütün zevkini, bütün ilhamını kadından alır. Kadın zevki onun için en büyük lezzet olur. Çoğunlukla putların kadın ismiyle adlandırılmış olması da kadına tapınmanın ruha hâkim olmasından ileri gelmiştir.”¹⁰⁷⁹ Onlar güneşe tapar, dişi tasavvur ederler, yıldızlara tapar, kadın tasavvur ederlerdi. Meleklerle tapar, onların Allah’ın kızları olduğunu düşünürlerdi. Ne gariptir ki bu kadar muhabbetini ilahlaştırdıkları kadına, hayatta hiç hak vermez, hürmet etmez. Onu bir meta gibi telakki eder, şeref ve namusunu ayaklar altına alırlardı.¹⁰⁸⁰

İslam’ın putperestlikle olan mücadelesinde ilk sırada Arapların yaygın bir şekilde taptıkları kadın Tanrıların yer aldığını ileri süren Klimoviç, onların topluma olan etkisinin çok güçlü olduğunu, hatta Kur’an’ın bir yerinde bu durumu “müellif”in hüznü bir şekilde bahsetmeye mecbur kaldığını ifade etmiştir.¹⁰⁸¹ “*Şimdi baksanıza şu Lât’a, Uzza’ya. Ve bir de şu geride olan üçüncüleri Menat’a, Erkek evlatlar size, kızlar O’na olsun, öyle mi?*”¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁷ Zuhruf, 43/19.

¹⁰⁷⁸ Sabuni, III, 153.

¹⁰⁷⁹ Hamdi Yazır, III, 86-87.

¹⁰⁸⁰ Ateş, *İslam’a İtirazlar*, s. 34-35.

¹⁰⁸¹ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 83.

¹⁰⁸² Necm, 53/21-22.

Tüm peygamberlik müessesinde olduğu gibi Hz. Peygamberin de hayatındaki en büyük mücadelesi insanların Allah'a şirk koşmalarına engel olmaktır. Bilindiği gibi Lat, Menat ve Uzza müşrik Arapların büyük putlarıdır. İnançlarına göre üçü de dışidirler.¹⁰⁸³ Hakikaten müşrik Arapların nezdinde söz konusu üç putun çok büyük bir yeri vardı. Kur'an'ın söz konusu putlardan bahsetmesi ise, onların yanında zayıflık göstermesinden dolayı değil, bilakis onların hiçbir şeye gücü yetmeyeceğini, hiçbir şeyi yapamayacağını ifade etmek için dile getirmiştir.

Klimoviç'e göre Kur'an'da Âdem peygamberin hanımı olan Havva, kendisine yemek olarak getirilen dört çift, sekiz hayvanla aynı anda yaratılmıştır. Böylelikle Kur'an kadının konumunu açık bir şekilde küçümsemiştir. Bu ise kadının her zaman erkeklere boyun eğme bir konumda olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸⁴ Bunun yanı sıra Yazara göre Allah Teâla Hz. Havva'yı Hz. Âdem için yarattığını, aşağıdaki ayette bu hususun açık bir şekilde ifade edildiğini belirtmiştir: *“O sizleri bir candan yarattı, rahatlanması ve sakinleşmesi için ondan eşini yarattı”*¹⁰⁸⁵

Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki Kur'an'a göre fizyolojik yapı bakımından kadın erkek için değil her iki cins karşılıklı olarak birbirleri için yaratılmışlardır. Kur'an-ı Kerim bunu açıkça belirtir: *“Eşleriniz sizin elbiseleriniz, siz de eşlerinizin elbiselerisiniz.”*¹⁰⁸⁶ Zümer suresi 6. ayet ise kadının dört çift hayvanla aynı anda yaratılıp yaratılmadığı meselesi değildir. İlgili ayeti okuduğumuzda: *“O, sizi bir tek nefisten yarattı. Ayrıca ondan da eşini meydana getirdi. Size etlerini yemeniz için deve, sığır, koyun ve keçiden erkekli ve dişili olmak üzere sekiz çift hayvanın helâl olduğunu vahiyle bildirdi.”*¹⁰⁸⁷ “halakaküm” ifadesiyle kadın-erkek ayırımı yapılmaksızın tüm insanlara hitap edilmektedir. Hz. Havva'nın dört çift hayvanla beraber yaratıldığı iddiasına gelince ayet-i kerimede bu manaya gelecek bir ifade bulunmamaktadır. Açık olan ifade dört çift hayvanın insanlara bir inam ve nimet olarak verilmiş olduğudur. Tefsircilerin ittifakla belirttiklerine göre müşrik Araplar, bazı hayvanların etlerinin yenilmesini haram saymışlar ve haksız olarak bunun Allah'ın bir hükmü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayette eti yenilen hayvanlardan koyun, keçi, deve ve sığır türleri özellikle

¹⁰⁸³ Duman, *Beyanu'l-Hak*, I, 177.

¹⁰⁸⁴ Lutsian **Klimoviç**, *İslam i Jenşina*, Obşestvo po Rasprostraneniyu Politiceskih i Nauçnih Znaniy, Moskva 1958, s. 5.

¹⁰⁸⁵ A'raf, 7/189.

¹⁰⁸⁶ Bakara, 2/187.

¹⁰⁸⁷ Zümer, 39/6.

zikredilerek onların bu hayvanların etlerinin yenilmesiyle ilgili iddiaları çürütülmüştür.¹⁰⁸⁸

Klimoviç “Peçeyi çıkar” adlı eserinde şöyle bir ilginç iddiaya yer vermiştir: “Ailede kız çocuğun dünyaya gelmesi Müslüman ahlakında bahtsız sayılmıştır. “Seni doğurmaktansa, taş doğurmadım mı, evin inşaatı için yarayacaktı bari” gibi sözlerle kız çocuğun dünyaya gelmesine isteksizlik göstermişlerdir.¹⁰⁸⁹ Kız çocuklar daima yük olarak algılanmıştır. Müslüman bilgeliğinde, doğruyu yapmak istersen, önce hanımına sor, sonra onun tersini yap” gibi sözler de yaygındır. Kadınlara olan böyle küçümseyici bir bakış Kur’an ayetlerinde de aydınlatılmıştır. “*Erkekler kadınlardan bir derece üstündür.*”¹⁰⁹⁰

Klimoviç’in söz konusu iddiası İslam’a yapılan iftiradan başka bir şey değildir. Çünkü yukarıdaki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi İslam’dan önce Arap toplumunda kadın, erkeğin emrinde bir hizmetçi konumunda idi. Bazı Arap kabilelerinde kadına karşı nefret duygusu vardı. İşte bu nefret sebebiyle bazı aile reisleri kız çocuklarını öldürüyordu. İslam geldikten sonra cahiliye dönemindeki kadına karşı yapılan tüm şiddet ve zulümleri yasaklayarak kadınlara hem haklarını vermiş, hem de görevlerini bildirmiştir.¹⁰⁹¹ Müslümanların hayatında gördüğümüz her şeye İslam demiyoruz. Hayatımızda gördüğümüz tüm akla, uygarlığa aykırı ayıplar, uygunsuzluklar, kusurlar insanların kendilerine aittir. Müslüman toplumunda meydana gelen bazı yanlış olayları İslam’dan saymak ve Kur’an’a yöneltmek tamamen peşin fikir ve önyargıdan ibarettir. Çünkü İslam her zaman batıl inanç ve haksızlıklara karşı mücadele ede gelmiştir. İslam, “Anne ve babaya üf bile dememeyi”¹⁰⁹² öğüt veren, “Kim ki üç tane kız çocuğu yetiştirir, güzel terbiye eder, evlendirir ve onlara iyilikte bulunursa onun için cennet vardır”¹⁰⁹³, “Cennet annelerin ayakları altındadır”¹⁰⁹⁴ gibi kadının değerini koruyan ve yükselten bir sistemi ihtiva eden bir dindir.

¹⁰⁸⁸ Karaman vd., II, 480.

¹⁰⁸⁹ Lutsian **Klimoviç**, *Doloy Parancu*, Oguz Gauz, Moskva 1940, s. 21.

¹⁰⁹⁰ Bakara, 2/228.

¹⁰⁹¹ Ali **Özek**, “Kur’an’da Kadın ve Kadın Hakları”, *Kur’an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Kur’an ve Tefsir Araştırmaları XV, İstanbul 2014, s. 125.

¹⁰⁹² İsra, 17/23.

¹⁰⁹³ Ebû Davud, “Edep”, 129.

¹⁰⁹⁴ Nesai, “Cihad”, 25.

Klimoviç'e göre İslam kültüründe kadın, ölümünden sonra da erkekle aynı seviyede olmaya hakkı yoktur. Çünkü kadının mezarı erkeğin mezarına göre daha derin olması gerekmektedir.¹⁰⁹⁵

Klimoviç'in söz konusu eleştirisini zahire bakarak haklı sayabiliriz. Çünkü örfe göre Orta Asya ülkelerinin bazı bölgelerinde kadının kabri erkek kabrinden daha derin olması gerekir. Ancak kadın ve erkek arasındaki eşitsizlikle bunun hiçbir ilgisi yoktur. Gerek Kur'an-ı Kerimde gerek Hz. Peygamberimizden varid olan hadislerde bununla ilgili hiçbir emir ya da yasak söz konusu değildir. Hz. Peygamber'in, kabrin geniş ve derin kazılması ve güzel yapılmasına dair tavsiyesi¹⁰⁹⁶ doğrultusunda fıkıh âlimleri çeşitli ölçüler belirlemeye çalışmışlardır.¹⁰⁹⁷ Hanefilere göre kabrin derinliği yarım adam boyu kadar yahut göğüs hizasına kadardır. Eğer kabir bir adam boyu kadar derin yapılırsa bu daha güzeldir. Ahmet b. Hanbel ise kabrin göğse kadar derin kazılacağını ve bu konuda kadın ile erkeğin eşit olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹⁸ İslam'a göre mezarlık yer seçiminde toprağın jeolojik özellikleri oldukça önemli olup, gömülecek cesetlerin çürümeye uygun biyolojik koşulları sağlayan, su ve havanın geçmesine uygun bir biçimde olması gerekmektedir.¹⁰⁹⁹

Önemli olan kabrin kokuya mani olacak ve yırtıcı hayvanların kabri eşip ölüyü çıkarmalarına engel olacak derecede derin kazılması gerekir. Çünkü ölüyü gömmenin farz olmasının hikmeti, kokusunun etrafa yayılması suretiyle ona karşı icap eden hürmetin çiğnenmesine, bir cife gibi pislik durumuna gelmesine ve yırtıcı hayvanların yemesine engel olmaktır.¹¹⁰⁰ Bize göre örfte kadının kabrinin daha derin olmasının nedeni, kadınların mahremiyeti ve daha iyi korunması için en derin kısım tedbir açısından düşünülmüş olabilir. Ya da cenaze çürüdükten sonra kemiklerin kadına mı erkeğe mi ait olduğu bilinsin diye böyle bir ayırım yapılmış olabilir.

4.3.2.2. Klimoviç'e Göre Çok Kadınlı Evlilik ve Boşanma Meselesi

Batıya ait değerlerin hayatımıza hâkim olması sonucu günümüzde sadece oryantalistlerden değil Müslüman kesimlerden de adı geçen konuda Kur'an'a ve İslam'a

¹⁰⁹⁵ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 22.

¹⁰⁹⁶ Ebû Davud, "Cenâiz", 71; Nesaî, "Cenâiz", 86.

¹⁰⁹⁷ Kürşat Demirci, "Kabir", *DİA*, Ankara 2001, XXIV, 35.

¹⁰⁹⁸ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, Feza Yay., İstanbul 1994, III, 74.

¹⁰⁹⁹ Çağatay Güler ve Zakir Çobanoğlu, *Mezarlıklar Tesisi, Ölü Defin ve Nakil İşleri*, Aydoğdu Yay., Ankara 1996, s. 17.

¹¹⁰⁰ Zuhayli, III, s. 73.

yönelik bazı eleştiriler söz konusudur. Sözelimi İslam’da dört kadınla evlilik meselesi günümüzün en çok tartışıldığı ve üzerinde farklı görüşlerin dile getirildiği bir konudur. Klimoviç, İslam’da gerek dört kadınla evlenme meselesi olsun gerekse boşanma meselesi olsun kadının tamamen hak hukuktan yoksun olduğunu, kadının değerinin olmadığını, onların hak ve özgürlüklerinin kısıtlandığını ayet ve rivayetlere atıf yaparak temellendirmeye çalışmıştır.

Yazar, Nisa suresindeki evlenme konusuyla ilgili ayeti ele alarak şöyle bir anlam vermektedir: “Himayeniz altındaki yetim kızlarla evlenince haklarınızı gözetemeyeceğinizden, adaleti sağlayamayacağınızdan endişe ederseniz, arzu ettiğiniz yetim kızlardan iki, üç veya dört hanım olmak üzere evlenin.”¹¹⁰¹ Kur’an’ın erkeklere aynı anda dört kadını nikâh altına almaya; yetimlerin his ve duygularını hesaba katmaksızın üst üste kadınla evlenmeye izin verdiğini sert bir şekilde eleştirmiştir.¹¹⁰² Bunun yanı sıra evlenmeye maddi açıdan gücü yetmeyen erkeklerin mümin köleyle evlenebileceğini,¹¹⁰³ maddi durumu iyi olanlara dair Kur’an’da hiçbir şeyin bahsedilmediğini eleştiren Klimoviç, Kur’an’da varlıklı olanlarla köle kadınların birbirinin dengi olmadığını ileri sürmüştür.¹¹⁰⁴

Öncelikle Klimoviç’in bahsi geçen eleştirisinin geçersiz olduğunu söylememiz gerekir. Çünkü onun ayete verdiği anlama baktığımızda bağlam açısından problemli görünmektedir. Klimoviç, ayetteki “nisa” kelimesini “yetim kızlar” olarak algılamıştır. Oysa ayetin demek istediği şey “yetim kızlarla adil davranamayacağınızdan endişe ederseniz, onlarla değil, diğer kadınlarla evlenin” anlamı amaçlamaktadır. Bize göre ayetin meali şöyle olmalıdır: “*Himayeniz altındaki yetim kızlarla evlenince haklarınızı gözetemeyeceğinizden, adaleti sağlayamayacağınızdan endişe ederseniz, onlarla değil, size helâl olup arzu ettiğiniz diğer kadınlarla iki, üç veya dört hanım olmak üzere evlenin. Eğer bu takdirde de aralarında adaleti gerçekleştirmekten endişe ederseniz, bir kadınla veya elinizin altında olan cariyelerle yetinin. Bu durum, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.*” Kur’an mutlaka fazla kadınla evlenmeyi emretmemiştir. O zamana kadar dünyanın hemen her kesiminde uygulanan sınırsız evlenme hürriyetini sınırlamış, ancak dört kadınla evlenme müsaadesi vermiştir. İslam’dan önce erkek, istediği kadar kadınla evlenebilirdi. Bazı kimselerin beş, on, on beş, yirmi hatta daha fazla kadınları

¹¹⁰¹ Nisa, 4/3.

¹¹⁰² Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 85.

¹¹⁰³ Nisa, 4/25.

¹¹⁰⁴ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 85.

vardı. Çok kadınla evlenme âdeti, yalnız Araplarda değil, eski toplumların birçoğunda mevcuttu. Dolayısıyla çok kadınla evlilik, İslam'ın getirdiği ve ihdas ettiği bir uygulama değildir.¹¹⁰⁵

Çok eşlilik, yani bir ailede birden fazla kadınla evlenmek, bütün kadim şeriatlarda bilinen ve kabul gören bir muamele olagelmıştır. Hint ve Mısır medeniyetinde aynı anda birden fazla kadınla evlenmenin bütün şekilleri vardı. Beni İsrail'in peygamberlerinde bunun hiçbir sınırı yoktu. Yahudilerin hikâyelerine göre Süleyman Peygamber'in 700 karısı ve 300 de cariyesi vardı. Çok eşlilik Tevrat'ta da İncillerde de yasaklanmamıştı. Hristiyanlıkta tek eşlilik son asırlarda Yunan ve Roma tesiriyle ortaya çıkmış ise de çok eşlilik her vakit her yerde yaygın olmuştur. İslam'da tek eşlilik esas kanun olmuş, ancak çok eşlilik zaruret hallerine mahsus bir ruhsat olarak kalmıştır.¹¹⁰⁶ Ayrıca onun caiz oluşu da, evlenilen kadınlar arasında adalet şartına bağlanmıştır. Adalet gözetilmeyecekse bir tane ile yetinmeyi emretmiştir. Bunun yanı sıra erkeğin, evleneceği kadınların geçimini sağlayabilecek imkânlarla sahip olması lazımdır. Zevceler arasında adalet, beslenme, giyim kuşam, cinsî ilişki, sevgi vd. gözetilecektir. İslam'da evlenme sadece cinsel yönden tatmin değil, sükûn ve huzuru, sevgi ve şefkati, iffeti ve nesilleşmeyi amaçlar. O halde İslam'da çok kadınla evlenmeye bakarak onun kadınları erkeklerin zevk ve keyfine esir ettiğini ileri sürmek doğru olmaz. Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur: “Kişinin geçimini sağlamakla yükümlü olan kimselerin geçimlerini sağlamaması, günah olarak kendisine yeter.”¹¹⁰⁷ Maddi açıdan tüm ihtiyaçlarını karşılamak da yeterli değildir. Kişinin hem evlendiği hanımlarına ve hem de çocuklarına harama düşmeyecek imkân ve ortamı sağlaması gerekir. Çünkü Allah Kur'an'da şöyle buyurmuştur: “*Ey inananlar, kendinizi ve ailenizi bir ateşten koruyun ki onun yakıtı insanlar ve taşlardır.*”¹¹⁰⁸

Kadın ve kız istemediği bir erkekle evlendirilemez. Bu kaideye uymadan yapılan evlilikleri Hz. Peygamber bozmuştur. Hz. Peygamber, bu konuda kadınların görüşleri kendi görüşüyle uyuşmasa da onların görüşlerini tercih eder. Berire isimli bir kadının

¹¹⁰⁵ Adnan **Demircan**, “Hz. Peygamber'in çok kadınla evliliği üzerine bazı düşünceler”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslami İlimler Dergisi Yay., Çorum 2007, s. 247.

¹¹⁰⁶ Musa **Carullah**, *Hatun*, (Hazırlayan: Mehmet Görmez), Ankara 1999, s. 70.

¹¹⁰⁷ Ebû Davud, “Zekat”, 45.

¹¹⁰⁸ Tahrim, 66/6.

kocasından ayrılmak istediğini Hz. Peygambere bildirmiştir. Hz. Peygamber onların ayrılmalarına taraftar olmasa da, kadının ısrarı üzerine eşler ayrılmışlardır.¹¹⁰⁹

Çağdaş müfessirler, İslam'ın neden bir erkeğin dört kadına kadar evlenmesini caiz gördüğüne dair birtakım gerekçeler ileri sürmüşlerdir.¹¹¹⁰ Süleyman Ateş bazı durumlarda birden fazla kadınla evlenmenin zaruri olabileceğini şöyle sıralamaktadır:

1. Kadın kısır, hastalıklı olduğu zaman kocası onu boşayıp kapıya atma yerine şefkatle muhafaza eder, fakat kendisinin dünyada devamı olacak bir çocuğa sahip olabilmek yahut zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için başka bir kadınla evlenir. Kadın kısır ise erkek, çocuk sahibi olabilmek için ya o zavallı, günahsız kadını boşayacak yahut da çocuksuz kalmaya katlanıp bedbaht olacaktır. Hâlbuki kısırlığını bilen bir kadın, kendisini ihmal etmeyeceğine, yüz üstü bırakmayacağına inandığı erkeğin evlenip çocuk sahibi olmasına razı olur.

2. Kadının hastalığından dolayı erkek ikinci eş almaya mecbur kalabilir. Cinsel ilişkinin sakıncalı olduğu bazı hastalıklardan dolayı erkek meşru bir şekilde fitri (bedeni) ihtiyacını karşılamak zorundadır. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan bir erkeğin hasta karısını boşayıp yüzüstü bırakması ya da zina yapmasının yerine meşru bir yolla evlenmesi en isabetli yoldur.

3. Hayat şartları, geçimsizlikler nedeniyle erkekler kadınlara göre daha çabuk yıpranır ve daha çok ölürlür. Bütün dünyada savaşa katılanlar da genellikle erkeklerdir. Bütün bu sebepler dünyada kadın sayısının artmasına neden olur. İşte kadın sayısı arttığı zaman eğer erkeğe birden fazla evlenme hakkı tanınmazsa bir kısım kadınlar aile yuvası kurmak, çoluk çocuk sahibi olmak saadetini bulamaz, sinir gerginlikleri içine düşerler. Çocuk sahibi ve anne olmak gibi tabii ihtiyacını meşru yoldan gideremeyen kadın, ya bu duygusunu köreltmeye çalışıp sinir gerginliği içine düşecek veya bunu gayri meşru yoldan karşılamaya çalışacaktır ki, ikisi de hem onun için, hem de toplum için mutsuzluk yoludur.¹¹¹¹

Görüldüğü gibi İslam'da çok eşlilik bazı özel durumlarda gerekli olan, insanların saadetine yönelik bir uygulamadır. Yoksa kadınlar dışlanarak, erkeklere harem kurması için verilmiş bir ödül değildir. Bu hüküm bir öğüt, bir tavsiye niteliği taşımaktadır. Çok

¹¹⁰⁹ Ebû Davud, "Talak", 19/2231, 2232; Rıza Savaş, "İslam'a Göre Kadının Toplumdaki Yeri", İslam'ın Işığında Kadın, TDV Yay., Ankara 1998, s. 101.

¹¹¹⁰ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 294.

¹¹¹¹ Ateş, *İslam'a İtirazlar*, s. 396.

evlilikte eşlere mutlaka eşit davranılması için adalet şartı konulmuş, bu uygulanamayacaksa tek evliliğinin en uygun olduğu belirtilmiştir.¹¹¹²

Burada şunu da ifade etmenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Dört sınırlamasının yukarıda zikrettiğimiz ayete dayandığı kabul edildiği takdirde Hz. Peygamber'in bu hükmün dışında kalmasının dayanağı herkesçe merak konusu olur. Hamidullah, Resülullah'ın (sav) kendisini toplumda yürürlüğe koyduğu dini hükümlerin dışında tutmadığını ve Kur'an'ın ona mahsus bir istisnaya değinmediğini ve bildiği kadarıyla, Resülullah'ın kendi ağzından nakledilen hadislerde de böyle açık bir ifade olmadığını söyledikten sonra şöyle demektedir: “Geriye bir ihtimal kalıyor. Zevcelerin sayısını sınırlayan ilahi hüküm, kendisinin sonuncu nikâhı kıymasından sonraki bir dönemde nazil olmuş olabilir.” Çünkü ona göre Resulullah'ın gerçekleştirdiği nikâhların en sonuncusu H. 7 yılında akdedilmiş olduğuna göre, Resulullah H. 8-9 yıllarında Sakif kabilesinden Gaylan'a, on hanımından sadece dördünü nikâhı altında tutması emrini verdiğini dile getirmiştir. Sınırlayıcı ayet indiği halde Resulullah'ın dokuz hanımından beşini niye boşamadığı meselesine gelince Hamidullah şöyle demektedir: “Resulullah, hanımlarının her birine, nikâh akdini bozucu kararı kendilerinin almalarını teklif etmiş ve onlara geçimlerini temin edecek imkânlar sunmuştur. Resulullah bundan böyle dokuz hanımından ancak dördü ile karı-koca ilişkilerini sürdürecektir. Resulullah'ın hanımlarının hepsi, bu fiili ayrılık durumunda bile, hukuki bakımdan onun eşi olarak kalmayı tercih etmişlerdir.”¹¹¹³

Ayetten yetim kızların his ve duygularına önem verilmediği görüşünü çıkarmak da doğru değildir. Çünkü ayette açık bir şekilde “yetim kızlarla adaletli davranamayacağınızdan endişe ederseniz” ifade edilmektedir. Bilindiği gibi Medine döneminin ilk yıllarında gerçekleşen savaşların sonunda geride pek çok yetim kız ve dul kadınlar kalmıştır. Böyle problemlere maruz kalanlara yönelik çözüm getirilmesi gerekirdi. Kur'an, onlara karşı adaletli davranılması, zulüm yapılmaması üzerinde önemle durmuştur.

Klimoviç'in köle ve cariyeler hakkındaki eleştirisi de geçersizdir. Çünkü “imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen erkeklerin, imanlı kız cariyelerle evlenebileceği” ile ilgili ayetin bağlamına baktığımızda, varlıklı insanların kölelerle eşitsizliği meselesi söz konusu değildir. Mali gücü az olan erkeklerin masrafı az

¹¹¹² Kaynak, s. 24.

¹¹¹³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev. Mehmet Yazgan), Beyan Yay., İstanbul 2004, s. 571.

olmasından dolayı cariye kadınlarla evlenmeleri vurgulanmıştır.¹¹¹⁴ Ayetten cariye kadınların aşağılanması ya da horlanması hiçbir şekilde çıkarılamaz. Çünkü İslam kendisinden önceki dönemlerden devraldığı kölelik müessesini yok etmeye ve kölelerin hürriyetlerine kavuşmalarına çalışmıştır. Allah rızasına kavuşmak isteyen Müslümanların samimiyetle benimsedikleri gönüllü köle azat etme alışkanlığını yerleştirmek, ayrıca bazı günahların kefareti olarak köle azadını şart koşmak suretiyle köleler için hürriyete kavuşma yollarını çoğaltmıştır.¹¹¹⁵ Üstelik Kur'an, kölelerin serbest bırakılması için sadece öğüt ve tavsiyelerde bulunmakla kalmamış, aynı zamanda İslam hükümetlerine, her yıl devlet bütçesine köleler azat edilmesi için ödenek ve fonlar koyma zorunluluğunu da getirmiştir.¹¹¹⁶ Tüm bunlarla beraber Kur'an kölelerle ilgili olarak şu "zorunlu azat etme" kuralını da getirmiştir. *"Evlenme imkânını bulamayanlar ise; Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı kılıncaya kadar iffetlerini korusunlar. Ellerinizi altında bulunanlardan (köleler ve câriyelerden) mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde bir hayır (kabiliyet ve güvenilirlik) görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın. Allah'ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, namuslu kalmak isteyen câriyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa, bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra Allah (onlar için) çok bağışlayıcı ve merhametlidir."*¹¹¹⁷

Klimoviç, *"Dünya hayatının geçici metânını elde etmek için, sakın cariyelerinizi hele iffetli olmak isterlerse fuhşa zorlamayın"* ayeti bağlamında Kur'an'ın, erkeklerin kendilerine ait olan cariyelerini sefahatte kullanarak fayda elde etmeye izin verdiğini ileri sürmüştür.¹¹¹⁸

Klimoviç'in bu iddiası tamamen İslam'a yönelik iftiradan ibarettir. Çünkü söz konusu ayetin de ifade ettiği gibi cariyelerin fuhşa zorlanmaması açık bir şekilde dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra ayetin nüzul sebebine baktığımızda hitap, elindeki cariye fuhşa zorlayan ve bu yolla para kazanmaya çalışan Abdullah b. Übey ve benzeri münafıklar hakkındadır.¹¹¹⁹ Ayetin demek istediği şey şöyledir: Eğer cariyeleriniz Allah'a ve Resulüne itaat arzusunda olup her çeşit fuhşa karşı zihnen ve bedenen kendilerini koruma altına almış ve bu husustaki saldırılara bir kale gibi

¹¹¹⁴ Hamdi Yazır, II, 542-543.

¹¹¹⁵ Maide, 5/89; Mucadele, 58/3. Bkz: Muhammed **Hamidullah**, "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 238.

¹¹¹⁶ Bkz: Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 574.

¹¹¹⁷ Nur, 24/33.

¹¹¹⁸ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 25.

¹¹¹⁹ Kurtûbî, XV, 252.

direniyorlarsa, siz de onun bu duygularına saygılı olun; onların hayâ duygularını, takva ve temiz kalma arzularını yıkmayın.¹¹²⁰

İslam'da nikâhın ticari bir akit olduğunu dile getiren Klimoviç, kadının fiyatını mehir olarak ifade etmiştir. Nisa 24. ayetinde “*belirlenmiş olan mehirlerini verin, bu bir haktır. Ama belirledikten sonra aranızda anlaşarak miktarını artırıp eksiltmekte size bir vebal yoktur*”¹¹²¹ anlamındaki ayeti kendince şöyle yorumlamıştır: “Kendi mamelekin olanlardan faydalanman için (yani satılan kadınlardan) anlaşmaya göre onlara maaş verin. Eğer siz aranızda satın alınan, geçici bir süre beraber olmaya razı olan kadınla vaat edilenden fazla hak vermeye anlaşmış iseniz, size bir günah yoktur”.¹¹²² Klimoviç, Bakara 223. ayetinde¹¹²³ gerek yetim, gerek kadın olsun onların his duygularından bahsedilmediğini ileri sürmüştür.¹¹²⁴ Yazar, Ahzab suresi 30. ayeti¹¹²⁵ bağlamında Kur’an’da Allah elçisine ait özel nikâh hukukunun olduğunu ve Hz. Peygamberin Zeynep’le olan evlenmesini eleştirerek, bunun zikri geçen hukuka göre icra edildiğini ileri sürmüştür.¹¹²⁶

İslam hukukunda mehir, kadının nikâh akdiyle hak ettiği maldır. Nikâh akdi esnasında mehir tesbiti nikâh akdinin sıhhat şartlarından olmasa da bu, kadına tanınmış bir hak, erkeğe yüklenmiş bir vecibedir.¹¹²⁷ Mehir bütünüyle kadının malıdır, onda dilediği gibi tasarruf edebilir. Bir kadının boşanması durumunda onun şeran hakkı olan mehrinin verilmesi ve onun geri alınmaması esastır. Ayette şöyle buyurulmaktadır: “*Ey iman edenler! Kadınları zorla miras (olarak) almanız sizin için helal olmaz. Açıkça bir edepsizlik yapmaları (durumu) müstesna olmak üzere, onlara (mehir ve nafaka kabilinden) verdiğiniz şeylerden bir kısmını götürmek (haksız yere geri almak) için onları sıkıştırmayın.*”¹¹²⁸

¹¹²⁰ Duman, *Beyanu'l-Hak*, III, 468.

¹¹²¹ Nisa, 4/24.

¹¹²² Klimoviç, *Doloy Parancu*, ss. 25-26.

¹¹²³ Bakara, 2/223 “Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl derseniz öyle varın...”

¹¹²⁴ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 245.

¹¹²⁵ “*Ey Peygamber! Biz, şu gruplara dahil kadınları sana helâl kıldık: Mehirlerini verdiği eşlerin, Allah’ın sana harp esîri olarak verdiği cariyeleri, seninle beraber hicret eden amcan kızlarını, halan kızlarını, dayın ve teyzen kızlarını, Bir de mehir istemeksizin kendisini Peygambere hibe eden ve Peygamberin de kendisini nikâhlamak istediği mümin kadını, diğer müminlere değil, sadece sana mahsus olmak üzere helâl kıldık*”

¹¹²⁶ Klimoviç, *Kniga O Korane*, s. 246.

¹¹²⁷ Ahmet Efe, “İslam Miras Hukukunda Kadın-Erkek Hisselerinin Farklı Oluşu Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, Sayı 18, 2011, s. 163.

¹¹²⁸ Nisa, 4/19.

Kur'an-ı Kerim'de mehir anlamında ücur, fariza ve saduka (çoğulu sadukat) kelimeleri geçmektedir.¹¹²⁹ Neseff demiştir ki: "Nikahta "ücret" ebedilik şartıdır, kiralama anlamında ise muvakkat şartı vardır. Tabii ki ikisi birbirinin aynı değildir."¹¹³⁰ Yukarıdaki Nisa ve Ahzab surelerinde geçen ücret kelimesi, satın alınan ya da geçici olarak kullanılmak amacıyla kiralanmış bir eşyanın bedeli anlamında olmadığı gibi, Mut'a, yani reşit olmuş bir kadınla erkeğin, geçici bir süre için anlaşarak nikâhlanıp cinsel açıdan birbirinden yararlanması için yapılan muvakkat nikâhın ücreti manasında da değildir. Çünkü İslam'da Mut'a nikâhı yoktur. Hz. Peygamber hiç böyle bir nikâhla evlenmemiş, Mut'a nikâhını yasaklamıştır. Hz. Ali tarafından nakledilen rivayete göre¹¹³¹ Hz. Peygamber Mut'a nikâhını Hayber günü yasaklamıştır.¹¹³² İslâm, evliliğin geçici olmasını değil, kalıcı olmasını istemiş ve nikâh akdini bir ömür boyu olması şartıyla kabul etmiştir. Evlilikte asıl olan tarafların her ikisinin veya birinin ölümüne kadar evliliğin sürdürülmesidir. İslam'da nikâh akti yukarıda da bahsettiğimiz gibi mutlaka ebedilik vasfıyla ve evlenmek için yapılır. Dolayısıyla İslam'da mehrin verilmesini kadının ücreti olarak anlamak doğru değildir.

Ahzab suresindeki "Mehirsiz olarak kendini Allah'a bağışlayanlar" ve Hz. Peygamber'in Hz. Zeynep'le olan evliliği meseleleri oryantalistler tarafından çok eleştirilen ve üzerinde çok tartışılan konulardan biri olarak bilinmektedir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in evlilikleri hep Allah'ın bilgisi ve izni dâhilinde olmuştur. Ahzab suresindeki husus, hibe yoluyla nikâh, mehir ve hediye gibi malî hiçbir külfet yüklemeksizin, sadece Peygamber'in taht-ı nikâhında bulunma şerefine talip olan kadın için yapılan akittir. Ayetin devamında peş peşe gelen tekitlerle apaçık bir biçimde belirtildiği üzere, bu nikâh türü, sadece Allah'ın elçisi için geçerlidir. Diğer müminler böyle bir nikâh ile evlenemezler.¹¹³³

Bütün bu iddiaların yanı sıra Klimoviç, erkeğin, istediği zaman kadını boşama yetkisinin olduğunu, kadının ise böyle bir hak ve yetkiden mahrum olduğunu eleştirmiştir.¹¹³⁴ İslam'da kadınların sadece bir tane haklarının olduğunu, o da sessizce köle olarak tüm hayatlarını sürdürmeleri gerektiğini ve buna karşılık "madum ve yok"

¹¹²⁹ M. Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, Ankara 2003, XX, 389.

¹¹³⁰ Neseff, III, 38.

¹¹³¹ Müslim, "Nikah", 29/1407.

¹¹³² İbn Kesir, III, 328.

¹¹³³ Duman, *Beyanu'l-Hak*, III, 405; Demircan, s. 247.

¹¹³⁴ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 26.

olan bir cennete gireceklerini¹¹³⁵ dile getirmiştir. Ona göre Kur'an-ı Kerim'in şu ayeti söz konusu iddiaya delildir: “*Haydi siz de eşleriniz de neş'e dolu olarak buyurun cennete!*”¹¹³⁶

İslam'da evliliğin fiilen devamına sadece akit yeterli değildir. Evliliğin devamı için karı-koca arasında karşılıklı anlaşma, saygı ve sevginin olması şarttır. İnsanların tabiatlarının, anlayış ve zevklerinin farklı farklı oluşu veya birtakım hadiselerin vukuu buluşu vb. sebeplerle karı koca arasında bağlar kopar ve birlikte yaşama imkansızlığı meydana gelir. İslam hukuku boşanma konusunda kadını erkeğe mahkûm etmemiş, bilakis kadının haksızlık ve mutsuzluklarına karşı onun yanında olmuş, kadına da birtakım şartlar muvacehesinde boşama hakkı vermiştir. Ancak bu hak erkeğe direk olarak verilirken kadına dolaylı olarak verilmiştir.¹¹³⁷ İslam'ın kadına verdiği bu hakların asırlar öncesinden verilmiş olduğunu da hesaba katarsak İslam'ın ne kadar ileri görüşlü ve çağdaş bir din olduğu ve asırlarca tazeliğini koruduğu ayrıca ortaya çıkar. Kocasından boşanmak veya diğer bir ifadeyle kocasından ayrılmak isteyen kadın Tefviz-i talak¹¹³⁸, Muhalea (Hul')¹¹³⁹ ve Mahkeme yollarıyla kocasından boşanmaya hakkı vardır.¹¹⁴⁰ Dolayısıyla Klimoviç'in boşanma konusundaki iddiasına katılmamız mümkün görünmemektedir.

4.3.2.3. Klimoviç'e Göre Başörtü Sorunu

İslam'da kadının başörtüsü hususunda şimdiye kadar yapılan eleştiriler, toplumda kadının ikincil dereceli bir varlık olarak görüldüğü, hak ve hukuktan yoksun ve sosyal hayattan uzaklaştırıldığı meselelere ilişkindir. Konu özellikle batılı oryantalistler tarafından çok defa ele alınmış, Kur'an'a ve İslam'a saldırılarında önemli silah olarak

¹¹³⁵ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 31.

¹¹³⁶ Zuhuruf 43/70

¹¹³⁷ Ali **Yüksek**, “İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII, Sayı. 32 Volume. 7 Issue. 32, s. 343.

¹¹³⁸ Tefvîz; Sözlükte bir işin tasarruf ve idaresini bir kimseye sipariş ve havale etmek, devretmek, bir kimseyi bir iş üzerinde hâkim kılmak, falancıyı bu işte yetkili kıldım demek anlamlarına gelmektedir İslam Hukuku ıstılahında Tefviz-i talak ise, erkeğin evliliği sona erdirmeye hakkı olan talak/boşama yetkisini evlilik akdi öncesinde veya evlilik akdi esnasında veya sonrasında bu yetkinin kendine verilmesini isteyen kadına veya erkeğin kendi arzusuyla belirli lafızlar kullanarak karısına veya üçüncü bir şahsa tek taraflı irade beyanı ile boşama yetkisini onların irade ve isteğine bırakmasıdır şeklinde tanımlanabilir. Geniş bilgi için bkz: Zuhayli, IX, 327-330.

¹¹³⁹ Nikâh akdi esnasında veya daha sonrasında kendisine tefvîz-i talak ile boşama yetkisi verilmeyen kadın da eğer isterse muhalea yöntemiyle kocasını boşayabilir. Muhaleada esas kadının kocasına bir bedel ödeyerek kocası ile boşanma üzerine bir anlaşma yapmasıdır. Geniş bilgi için bkz: Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IX, 379-380.

¹¹⁴⁰ Yüksek, ss. 344-350.

kullanılmıştır. Klimoviç de batılı oryantalistlerin konuya yönelttiği eleştirilerini destekleyerek, tesettürü kadınları aşağılayan eski çağın kalıntıları olarak ifade etmiştir. O, kadınların örtünmesi ile ilgili hususlarda özellikle peçe ve çarşaf üzerinde durmuş ve Kur'an'da örtünme konusuna bunlar üzerinden eleştirilerde bulunmuştur.

Peçeyi “diri kefen” olarak niteleyen Klimoviç, kadına aşağı dereceli bir varlık olarak bakılan bir dönemin ürünü olduğunu söylemiştir. Kadınlara eşya nazarıyla bakıldığını, satıldığını, kanunsuz bir şekilde sömürüldüğünü ileri sürerek, erkeklerin kadınlar üzerindeki hâkimiyeti dolayısıyla onlara yüzlerini açmaya bile izin verilmediğini iddia etmiştir. Peçenin giyilmesi İslam dini ile aydınlatılmış; sosyal hayattan uzaklaştırarak onlara inzivayı emretmiştir. Bu gibi emirlerin tümü yazara göre Kur'an ve Sünnete dayanmaktadır.¹¹⁴¹

Klimoviç'e göre İslam'ın kutsal kitabı Kur'an, Arap feodal beyleri ve tacirlerinin lehine göre oluşturulmuştur. Örtünme ile ilgili ayetler¹¹⁴² buna açık delildir. Yazara göre peçeyi giymek sadece Müslümanların geleneği değil, o eski barbarlığın kalıntılarıdır. İslam, diğer dinler gibi geçmişin yüzkarası olan, kadınları aşağılayan ve eski kalıntıları canlandıran toplumun afyonudur. Peçeyi ihya ederek, çalışan kadınları karanlık ve cehalette tutmak isteyen toplumun düşmanıdır.¹¹⁴³ Kadınların peçe ile örtünmeleri ve inzivaya çekilmeleri onları sosyal hayattan uzaklaştırmış ve böylelikle kadınların insanlık şerefini payımal etmiştir. Yazara göre, peçenin sosyal açıdan kadınlar için zararı olmasının yanı sıra fiziksel açıdan da zararları vardır. Birçok hastalığa sebebiyet veren peçe ve örtünme, özellikle göz hastalığı ile baş ağrısına neden olmaktadır.¹¹⁴⁴ Müslüman geleneğinde peçeyi yıkamak yasaktır. Hatta peçede bazı mikropların bulunması da mutluluğun işaretidir.¹¹⁴⁵

Bugün dünyanın her tarafında görülen, pek çok din ve kültürde varlığını sürdüren kadınların başlarını örtme geleneği ilk defa ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak, arkeolojik kazılar ve bilimsel veriler, bunun insanlık tarihi kadar eski bir gelenek olduğuna işaret etmektedir. Tüm ilahi dinlerde kadının başörtüsünün bulunduğu, İslam'dan önce İran, Bizans ve Hint medeniyetlerinde yaygın bir uygulama olduğu, bunlara ait dinsel ve tarihsel metinlerden açıkça

¹¹⁴¹ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 10.

¹¹⁴² Ahzab, 33/59; Nur, 24/31.

¹¹⁴³ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 20.

¹¹⁴⁴ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 34.

¹¹⁴⁵ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 35.

anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁶ Bundan dolayı kadınların başlarını örtmesi, Kur'an'la başlayan yeni bir olgu değildir. Kur'an nazil olduğunda bu olguyu, kendisinden önceki din ve medeniyetlerin tarihi içinde yüzyıllarca uygulanan bir gelenek olarak karşısında görmüş ve hakkında yeni bir hüküm getirmek yerine, ahlaki hedeflerine uygun olarak, başörtüsünün takılış biçimine çekidüzen vermek suretiyle, onun varlığını sürdürme yoluna gitmiştir.¹¹⁴⁷ Ancak Kur'an'da kadının örtünmesi ne erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyetini, ne de kadının hakir ve aşağılandığını ifade eder. Kur'an'da örtünmeyle ilgili ayetleri değerlendirdiğimizde toplumda kadının saygı ve değerinin yükseltildiğini görebiliriz.

Kur'an-ı Kerim'de kadının örtünmesi çerçevesinde ele alınacak üç tane önemli sözcük mevcuttur. Onlar Kur'an'ın farklı ayetlerinde yer alan himâr, cilbâb ve hicâb kelimeleridir. Himâr kelimesinin geçtiği ayetin meali şöyledir: *“Mümin kadınlara söyle, gözlerini kıssınlar ve avret yerlerini örtsünler. Görünenler dışında kalan ziynetlerini açmasınlar. Başörtülerini (himâr) yakalarını da kapatacak şekilde örtsünler. Ziynetlerini kimseye göstermesinler.”*¹¹⁴⁸ Ayetin ardından ziynetin kimlere gösterilebileceğiyle ilgili bilgiler verilmektedir. Allah Teâla cazibeyi çekiciliği özellikle kadına vermiştir ve Kur'an'da zinet kelimesi onların uzuvlarını ifade için kullanılmıştır. Erkekler için bu ifadenin kullanıldığını asla göremeyiz. Bu da karşılıklı alakayı dengeleyen ilahi bir vergidir. Bunun yanında ayet bizatihi kadının zinet hükmünde olan uzuvlarını kimlerin görmesinin caiz olduğunu da açıklamıştır. Kadın ve erkek cinsi arasında kural olarak eşitlik bulunduğunu, ancak, tabiattan gelen bazı farklılıklar dolayısıyla hukuki düzenlemede de bazı tali farklılıklar olabileceğini gösteren söz konusu ayet hiçbir şekilde kadının aşağılanmasıyla bir alakası yoktur. Örtünme gereği sadece kadınlar için söz konusu olsa ve erkek, istediği gibi “sınırsız üryanlık özgürlüğü”ne sahip olsa idi kadın ve erkek eşitliğinin ihlal edildiğini söyleyebilirdik. Oysa böyle değildir. Erkeklerin gözlerinin ve avret yerlerinin korunmasına yönelik bir önceki ayeti¹¹⁴⁹ göz önünde bulundurduğumuzda İslam'da kadınlardan önce erkeklere bu konuda ahlaki buyruk getirildiğini söylememiz mümkündür.¹¹⁵⁰ Dolayısıyla İslam'da kadın tek başına bir fitne unsuru değildir. Kadının örtünme bakımından erkekten daha fazlasıyla yükümlü olmasının sebebi de erkeğin yaratılışı icabı “gözünü haramdan

¹¹⁴⁶ Mehmet Görmez, “İlahî Dinlere Göre Başörtüsü”, *İslamiyat*, IV, Sayı 22, 2002, s. 19.

¹¹⁴⁷ Görmez, s. 28.

¹¹⁴⁸ Nur, 24/31.

¹¹⁴⁹ Nur, 24/30.

¹¹⁵⁰ Hüseyin Hatemi, *Kadının Çıkış Yolu*, İşaret Yay., İstanbul 1990, s. 28.

sakinma” yükümlülüğü gibi her iki cins için de eşit ölçüde var olan bir yükümlülüğe riayet etme bakımından daha zayıf durumda oluşudur.¹¹⁵¹

İslam âlimlerince ziynet kelimesine yönelik farklı açıklamaların yanı sıra ziyneti iç ve dış olarak ikiye ayırdıklarını söylemek mümkündür. Kadının el ve yüzünün zahir ziynet sayılması, Hanefî fakihleri tarafından kadının alışveriş yapma ihtiyacı esnasında el ve yüzünün görünmesinin kaçınılmaz olacağı gerekçesiyle temellendirilmiştir. Hanefî ve Maliki mezheplerinde yüz genelde zahir ziynet kabul edilip örtülmesi gereken bir yer sayılmamıştır.¹¹⁵² Taberî şöyle demiştir: “Görüşlerin en doğrusu, “kendiliğinden görünenler” kaydıyla yüzün ve ellerin kasedilmiş olmasıdır. Böyle ise sürme, yüzük, kına da gösterilmesi haram olmayan ziynete girer. Çünkü herkes, namaz kılan insanın örteceği yerlerin kadın ve erkekte nereleri olduğunda müttefiktir. Buna göre kadın namazında yüzünü ve ellerini açar, bunun dışında kalan kısmını örter. Ancak Peygamber (s.a.v.)’in, kadının dirseklerine kadar olan kolunun yarısını göstermesini de mübah kıldığı rivayet edilir. Bu konuda bütün âlimler müttelik olduğuna göre namazında avret olmayan yerlerini gösterebileceği, kendiliğinden ortaya çıkar.”¹¹⁵³

İçinde cilbâb kelimesinin geçtiği âyetin meâli ise şöyledir: “*Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin hanımlarına söyle, cilbâblarına bürünsünler. Bu, tanınmalarını ve eza görmemelerini sağlamaya daha uygundur.*”¹¹⁵⁴ Cilbab kadınlara özgü vücudu örten bir giysidir. İbn Mesud, Ubeyde, Hasan el-Basrî, Said b. Cübeyr ve tabiinden daha pek çoklarına göre, cilbab başörtüsünün üzerinden alınan ridâ, yani kadınlara özgü bol ve geniş bir elbisedir.¹¹⁵⁵ Ayetten evin dışıyla ilgili ve tedbir amacını taşıyan sembolik bir örtüden, yani dış elbisesinden söz edildiği muhakkaktır. Zeki Duman konuyla ilgili şöyle demektedir: “Şayet medeni bir toplumda mümin kadınlarla gayr-ı müslim kadınlar bir arada yaşıyor olmalarına rağmen, mümin kadınları diğerlerinden ayırt etmeyi gerektirecek bir durum söz konusu değilse, böylesi bir toplumda yaşamakta olan mümin kadınlar için de cilbaba gerek yoktur. Zira ayetin hükmü, dışarı çıkarken kadınların üzerine almaları tavsiye edilen cilbaba değil illetine bağlıdır; şayet illet devam ediyorsa, hüküm de devam edecektir; çünkü maslahat onu gerektirmektedir. İlet ortadan kalkınca, tedbire lüzum kalmaz. Çünkü cilbab aslî bir örtünme değil, kadınların ihtiyaç anında aslî örtülerinin üzerine almaları gereken tanıtıcı

¹¹⁵¹ Hatemi, s. 28.

¹¹⁵² Yunus **Apaydın**, “Tesettür”, *DİA*, Ankara 2011, XL, 540.

¹¹⁵³ Taberî, XVII, 261-262, Ateş, *İslam’a İtirazlar*, s. 422.

¹¹⁵⁴ Ahzâb, 33/59.

¹¹⁵⁵ Duman, *Beyanu'l-Hak*, III, s. 412.

bir simgedir.”¹¹⁵⁶ Konuyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte çağdaş İslâm âlimlerinin genel yaklaşımı, normal giysinin örtünmenin temel amaçlarını karşılayacak tarzda olması durumunda ayrıca bir dış kıyafetin zorunlu görülmediği yönündedir.¹¹⁵⁷ Çünkü onlara göre aslanan kadının vücut hatlarını belli etmeyecek, tesettürün temel amacını gözetecek biçimde giyinmesi esas alınmıştır. Ancak kendi isteğiyle peçe kullanan kadınların bu taleplerine de kimsenin söyleyecek bir şeyi olmamalıdır.

Hicâb kelimesiyle ilgili âyetin meâli şöyledir: “... *Peygamber’in hanımlarından bir şey istediğiniz vakit hicâb arkasından isteyin. Böylesi hem sizin kalpleriniz hem onların kalpleri için daha nezihtir ...*”¹¹⁵⁸ “Perde, kapı” gibi anlamlara gelen hicâb doğrudan “yüz örtüsü” veya “peçe” mânasını taşımaz. Hicâbın peçe olarak anlaşılması muhtemelen kapalı mekânlarda perde, kapı gibi şeyleri ifade eden hicâbın açık alana taşınmasının sonucunda ortaya çıkmıştır.¹¹⁵⁹

Konumuzla ilgili görüşleri incelediğimizde, Klimoviç ve diğer oryantalistlerin İslam kültüründeki örtünmeyle ilgili eleştirilerinin tamamen haksız olduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü İslam geleneği içinde de Kur’an’ı aşarak bu geleneği zor ve katı kurallara bağlayanlar olagelmıştır. Bazılarının “hicap”tan anladığı kadının örtünmesi, bazılarının göre ise kadını (eve) örtmektir.¹¹⁶⁰ Kadından tek gözünün ucu dışarıda kalacak şekilde örtünmesini beklemek, onları el ve ayaklarını kullanmasını bile önleyecek bir örtünme biçimine zorlamak, kadının sesini duymayı bile mutlak haram saymak gibi tutumlar dinde aşırılığa gitmenin bir göstergesidir.¹¹⁶¹ Bunlar zamanla oluşmuş ifrat anlayışının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ne Kur’an’da, ne de Peygamber’in sünnetinde böyle bir şey vardır. Kadınlar İslam’ın emrettiği şekilde giyinmek ve İslamî ölçülere riayet etmek şartıyla işyerlerinde, üniversitelerde, devlet dairelerinde erkeklerle beraber çalışmalarında bir sakınca yoktur.

İslam, kadını Klimoviç’in iddia ettiği gibi sosyal hayattan uzaklaştırarak dört duvar arasında hapsedemiştir. Gerektiğinde kadın ihtiyacı için dışarı çıkar, işlerini görebilir. Hz. Peygamber döneminde Müslüman kadınlar zaman zaman Resulullah (s.a.v)’a giderek karşılaştıkları problemleri arz ederlerdi. Mesela zihar olayında Havle binti Salebe Hz. Peygamber’e giderek O’ndan kocası ile arasını bulmasını istemiştir.

¹¹⁵⁶ Duman, *Beyanu’l-Hak*, III, 413.

¹¹⁵⁷ Apaydın, s. 541.

¹¹⁵⁸ Ahzâb, 33/53.

¹¹⁵⁹ Apaydın, s. 541.

¹¹⁶⁰ Görmez, s. 30.

¹¹⁶¹ Hatemi, s. 30.

Bazen da kadınlar kendi aralarından birisini temsilci olarak seçip problemlerini arz için Hz. Peygamber'e gönderirlerdi. Nitekim Esmâ binti Yezid bir defasında Ensar kadınlarının temsilcisi olarak Resulullah'a gitmiştir.¹¹⁶²

Tarihte Hz. Peygamber devrinden sonra kadının örtünmesi konusunda aşırılığa kaçıldığı muhakkaktır. Ama bu, Hz. Peygamber devrinden sonra gelen insanların anlayışından ileri gelmiştir. Hz. Peygamber devrinde kadınlar camiye geldikleri gibi savaşa da iştirak edip geri hizmetlerde çalışmışlardır. Peygamber'in (s.a.v) hanımları, bizzat savaşa katılmış, hastabakıcılık gibi hizmetler yapmışlardır. Mesela çok genç olan Hz. Aişe, Peygamberle birlikte Mustalik oğulları savaşına gitmişti. Hendek savaşında yaralanmış olan Sa'd, Eslem'li cerrah bir kadının çadırında tedavi görmüştü. Peygamber (s.a.v.)'in eşleri, kendisinden sonra bir öğretmen gibi, sahabilere, peygamberin sözlerini öğretmişlerdir.¹¹⁶³

Bütün bunlar, ilk İslam çağında kadının toplum hayatından uzaklaştırılmadığını gösterir. İslam, kadına kişilik kazandırmış, ona saygı ve şefkat gösterilmesini, kaba davranılmamasını emretmiştir. İslam dini, cahiliye Arap toplumundaki kadının istismar edildiği, tam adam yerine konulmadığı, eşya gibi alınıp satıldığı vb. durumlardan kurtarıp, örtünmeyi emretmekle kadını korumuş, onun değerini artırarak hürmete layık bir insan olduğunu ortaya koymuştur.

4.3.2.4. Klimoviç'e Göre Kadının Şahitliği

Kadını aşağılayan anlayışın Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'da desteklendiğini dile getiren Klimoviç aşağıdaki ayeti örnek olarak vermektedir: "*Erkekler kadınlardan bir derece üstündür*".¹¹⁶⁴ Kur'an'a göre kadın erkekten hem mülkiyet, hem de hukuksal ilişkilerde eşit değildir. Çünkü ondaki iki kadının bir erkek yerine şahit olarak kabul edilmesi¹¹⁶⁵ bu görüşü doğrulamaktadır.¹¹⁶⁶

Ayetlerdeki bir erkeğin yerine iki kadının şahitliğinin kabul edilmesi hususu Klimoviç'in iddia ettiği gibi erkek-kadın üstünlüğü meselesiyle alakası yoktur. Ayetlerin zahirini ele alan ve parçacı olarak okuyan birisinin konuyla ilgili böyle bir sonuç çıkarması gayet tabiidir.

¹¹⁶² Ali Toksarı, "Hz. Peygamber Döneminde Kadın", *Sosyal Hayatta Kadın*, Ensar Yay., İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 2005, s. 86.

¹¹⁶³ Ateş, *İslam'a İtirazlar*, s. 426.

¹¹⁶⁴ Bakara, 2/228.

¹¹⁶⁵ Bakara, 2/282.

¹¹⁶⁶ Klimoviç, *İslam i Jenşina*, s. 4.

Bakara suresi 228. ayetinde geçen “kavvam” kelimesi sözlükte yönetici ve koruyucu anlamını ifade etmektedir.¹¹⁶⁷ Her ne kadar “kavvam” kelimesi, yöneticilik, reislik anlamlarını ifade etse de bu mutlak bir hâkimiyet ve üstünlük değil, ailenin işlerini yerine getirme konusunda erkeğe verilmiş hizmetle karışık bir yöneticilik, bir üstünlüktür. Kadın ve erkek arasında insanlık değeri bakımından hiçbir fark yoktur. Ancak, rahmet, sevgi ve şefkat odağı ve gelecek nesil için temel eğitim yuvası, kısacası “ev” alanı dışında kalan ilişkiler alanında erkeğe öncelik tanındığı ve ödevler yüklendiği için, erkek aile birliğinin reisi kılınmıştır.¹¹⁶⁸ Böyle bir yetkinin kurallarıyla beraber erkeğin birtakım sorumlulukları vardır. Ayet-i Kerime erkeğe tanınan bu yetkinin, ailenin geçimini sağlama yükümlülüğünden kaynaklandığını açıkça ifade etmektedir. Erkek fiziki güç ve kuvvete sahip, cesur ve mücadelecidir. Fizyolojik bakımdan daha zayıf olan kadınları gözetip kollayıcıdırlar. Ailenin dış düşmanlarından korunması, geçim ve ekonomik giderlerin temini öncelikli olarak erkeğe aittir.¹¹⁶⁹ Ayetin de söylemek istediği budur. Kur’an-ı Kerim, erkeğin önde olduğu hususları dile getirdiği gibi kadının da önde olduğu hususları dile getirmektedir. Mesela analık-babalık görevleri söz konusu edilirken kadının analık görevinin, çocuklar üzerinde doğurduğu hak özenle zikredilmektedir: *“Biz insana, annesine babasına iyi davranmasını emrettik. Zira annesi onu nice zahmetlerle karnında taşımıştır. Sütten kesilmesi de iki yıl kadar sürer. İnsana buyurduk ki: “Hem Bana, hem de annene babana şükret! Unutma ki sonunda Bana döneceksiniz.”*¹¹⁷⁰ Hz. Peygamber’in bir hadisinde de iyilik yapmada anneye öncülük tanınması gerektiği de vurgulanmıştır.¹¹⁷¹

Kadının şahitliğine dair Klimoviç’in iddiasına da katılmamız mümkün değildir. İslam’da bazen bir kadının şahitliği tek başına kabul edilir.¹¹⁷² Hz. Peygamber, evli bir çiftin sütkardeş olduklarını söyleyen bir kadının sözü üzerine bu eşleri ayırmıştır. Emzirme, nifas ve doğum gibi konularda tek kadının şahitliğinin kabul edildiği kaydedilmektedir.¹¹⁷³ Yaratılış itibarıyla kadın ile erkek arasında bir üstünlük söz konusu olamaz. Zira Bakara 282. ayette kadın şahidinin iki olmasının gerekçesi insanlık değeri, üstünlük veya aşağılıkla ilgili olmayıp, tamamen unutmama, şaşırma, yanılma ile

¹¹⁶⁷ İbn Manzur, XV, 401.

¹¹⁶⁸ Hatemi, s. 38.

¹¹⁶⁹ Kaynak, s. 102.

¹¹⁷⁰ Lokman, 31/14

¹¹⁷¹ Buharî, “Edep”, 2; Müslim, “Birr”, 1.

¹¹⁷² Savaş, s. 102.

¹¹⁷³ Buharî, “İlim”, 26, “Şehadet”, 4.

ilgilidir ve hakkın, adaletin yerini bulmasına yöneliktir.¹¹⁷⁴ Ayet iki kadının şahitliğinin bir erkeğe denkliği konusunda illetini belirtmektedir. O halde İslam Hukuk Metodolojisinde “illetin ortadan kalkmasıyla hüküm de ortadan kalkar” kuralı doğrultusunda mesele alınarak değerlendirilebilir.¹¹⁷⁵ Özellikle o dönemde kadınlar iş hayatında faal olmadıkları için, ilgilenmedikleri ticari konularda, şahit oldukları bir borçlanmayı ileride unutabilirler, yazılı delil başlı başına yeterli olmadığı için de bu unutmaları ileride bir kişinin (alacaklının) hakkının zayi olmasına yol açabilirdi. İşte bu sebeple kadın hor görüldüğü için değil, alacaklının hakkının korunması için, kadının ve özellikle o dönemin kadının ilgilenmediği bir hususu çok çabuk unutmaya özelliği nazara alınarak, böyle bir düzenleme ilkesi getirilmiştir.¹¹⁷⁶ Bu ayete dayanarak, kadının aklının noksanlığını ya da hafızasının zayıflığını ileri sürerek bazı konularda kadının şahitlik yapamayacağını söylemek doğru değildir.

4.3.2.5. Klimoviç’e Göre Kadını Dövme

Klimoviç’e göre Kur’an’da kadınlar eşlerine hem mali açıdan bağımlı hem de eşlerine tamamen boyun eğmeleri gerekmektedir. Kur’an’da erkeklerin kadınlara kayıtsız hâkimiyeti vurgulanmıştır. Sözelimi yazara göre “*Kadınlarınız sizin tarlanızdır. Tarlanıza dilediğiniz şekilde varın*”¹¹⁷⁷ ayeti ve “*Onlara evvela öğüt verin, vazgeçmezlerse yatakta yalnız bırakın ve bunlarla da yola gelmezlerse onları dövün.*”¹¹⁷⁸, “*Ölüm kendilerini alıp götürünceye kadar onları evlerde alıkoyun*”¹¹⁷⁹ gibi ayetler kadınların erkeklere boyun eğmediği zamanlarda sadece onları yatağından ayırmakla kalmayıp onları dövmeye, hatta halsiz düşürüp öldürmeye de Kur’an izin vermiştir.¹¹⁸⁰ Ona göre İslam çok eşliliği, gelini para karşılığında satmayı, kız kaçırmayı, küçük yaşta olan kızlarla evlenmeyi ve kadınlara baskı yaparak çirkin bir biçimde onları sefahate teşvik etmeyi meşrulaştırmıştır.¹¹⁸¹ İslam geleneğinde ise şayet kadın dayaktan ölmeyip hayatta kalırsa kör baltayla dövmeye bile izin vardır.¹¹⁸²

¹¹⁷⁴ Kaynak, s. 12.

¹¹⁷⁵ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 293.

¹¹⁷⁶ Hatemi, s. 44.

¹¹⁷⁷ Bakara, 2/223.

¹¹⁷⁸ Nisa, 4/34.

¹¹⁷⁹ Nisa, 4/15.

¹¹⁸⁰ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 86.

¹¹⁸¹ Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 24.

¹¹⁸² Klimoviç, *Doloy Parancu*, s. 24.

Kur'an'da kadını dövme ve kadına şiddet konusu oryantalistler tarafından en çok eleştirilen konulardandır. Genelde onlar bu tür meseleleri İslam ve Kur'an'la bağlantılı olarak değerlendirir ve Kur'an'ı, Müslüman toplumunda yer alan bazı olumsuz olayların kaynağı olarak göstermeye çalışır. Onların bu gibi tavırları günümüzde de açık bir şekilde görülmektedir. Hatta Müslümanlar arasında bile Batı dünyasının etkisinde kalıp ayette geçen dövme ve söz konusu ederek İslam'ın kadını insan yerine koymadığını ileri süren bilim adamları da mevcuttur.

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, İslam dini, gerek İslam öncesi Arap toplumundaki dinî anlayış ve gerekse yerleşmiş örf ve adetlere nispetle kadının sosyal, ekonomik ve hukukî sorunları konusunda çok önemli değişiklikler getirmiştir. İslam'da, Yahudi ve Hıristiyan teolojilerinde kabul edildiği gibi, ilk kadın tarafından işlenip eşinin de işlemesine sebep olduğu aslî günah anlayışı yoktur. Dolayısıyla İslam'da, feminizme zemin oluşturacak kadın karşıtı bir söylem yoktur. Erkek olsun, kadın olsun her doğan çocuk günahsız doğar ve masum kabul edilir; sonradan işlediği günahlardan dolayı sorumlu tutulur.¹¹⁸³ Kur'an'da her ne kadar bazı söylemlerde kadına yönelik şiddet ifadeleri var gibi görünüyorsa da, bu ifadeler doğru bağlam ve şartlarda, bu metinlerin söylendiği ve uygulandığı ortam, maksat ve mevcut durum dikkate alınarak değerlendirildiğinde, bunun kadına yönelik şiddeti tasvip edecek bir söylem olmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Toplumsal hayatın çekirdeği ve özü olarak görülen ailenin ne denli önemli ve sıkı sıkıya korunması ve parçalanmasına asla müsaade edilmemesi gerektiğine işaret eden bu ayette yer alan “...bunlarla da yola gelmezlerse hafifçe dövin” şeklindeki ifade doğru anlaşılmaya ve yorumlanmaya muhtaçtır. Zira ayete bu haliyle zahirî olarak bakıldığında, adeta kadına dayak ve şiddet uygulamak, Kur'an'ın bir emri imiş gibi telakki edilebilir.¹¹⁸⁴

İslam öncesi dönemde kadına karşı takınılan bu aşağılama tavrı konusunda Hz. Ömer'in (r.a.) şu sözleri de meseleyi tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır: “Biz Cahiliye döneminde kadınları bir şey yerine koymazdık. İslam gelip Allah onlarla iyi ilişkiler kurmamız konusunda bizi uyarınca,¹¹⁸⁵ onların da bizim üzerimizde hakları olduğunu

¹¹⁸³ Osman Güner, “İslam Düşüncesinde Kadına Yönelik Şiddet Söylemine Bir Bakış”, *OMÜİF Dergisi*, Samsun 2007, s. 56-57.

¹¹⁸⁴ Güner, s. 58.

¹¹⁸⁵ Nisa, 4/19. “Ey iman edenler! Kadınları zorla miras olarak almanız helâl olmaz. Çok belli bir fuhuş işlemedikçe onlara verdiğiniz mehrin bir kısmını ele geçirmek için onları sıkıştırmanız da size helâl değildir. Onlarla hoşça, güzelce geçinin...”

anladık.”¹¹⁸⁶ Cahiliye dönemi Arap toplumunda erkeğin eşini dövme âdeti vardı. Hz. Peygamber, bu kötü âdeti ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bazı çağdaş âlimlere göre ayetteki “*dövün*” fiili, kesinlikle bir teşvik içermediği gibi, öncelikle mevcut toplumdaki “fiilî bir duruma”, kadına tanınan haklar açısından bakıldığında da tedricî olarak gerçekleştirilmek istenen bir iyileştirme sürecinin ilk ayağına işaret ettiğini dile getirmektedir. Başka bir deyimle, bu, Cahiliye gibi bir toplumun genlerine ve damarlarına kadar işlemiş böylesi bir âdetin değiştirilmesine zemin teşkil edecek “tedricilik” metodunun yani bu değişimin zaman içinde peyderpey gerçekleştirilmesinin ilk basamağıdır.¹¹⁸⁷

Öncelikle ayet, eşiyile evliliğini devam ettirmek isteyen ve anlaşmazlığı aile içerisinde çözmeye çalışan kocaya hitap etmektedir. Evliliğe son vermek isteyen için böyle bir durum söz konusu değildir.¹¹⁸⁸ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, bu aşama aynı zamanda kocanın da bir bakıma cezalandırılmasını içermekte; kocanın da kendi tavırlarını gözden geçirmesine imkân vermektedir. İşte bu ayette yüce Allah, huysuzluk eden kadınları da eğitip yola getirmenin metodunu göstermektedir. Kocanın nasıl bir yol izleyeceğinin genel sınırları bu aşamalarda dile getirilmektedir. Önce onlara tatlı dille öğüt vermeli, böyle yola gelmezse kadından ayrı yatmak etkili olabilir, kocasını seven kadın, onun yatağının ayrı olmasına razı olmaz, aklını başına alıp huyunu düzeltebilir. Fakat kadın bununla da yola gelmezse son çare olarak fazla ileri gitmeden hafifçe dövülebilir. Söz konusu ayeti gerekçe olarak gösterip kadını dövme konusunda bir Müslümanın su-i istimal etmemesi lazımdır. Bize göre kadını dövme konusu görev ve sorumluluklarını bilen, Allah’a samimiyeti olan, Hz. Peygamber’in sünnetini yerine getirmeye çalışan, ev ehline saygılı, imkânı ölçüsünce kendine ait görev ve yükümlülüklerini yerine getirmeye gayret ve çaba gösteren bir aile reisinin başvurabileceği en son çaredir. Böyle bir niteliğe sahip birisinin eşini dövme zorunda kalan kimse nefsinin kızgınlığına kapılıp neresine isabet ederse etsin hiç aldırmadan bütün gücüyle vuramaz. Vurması suç olur. Kişi öfkesine hâkim olup sadece tedbir için hareket etmeli, nefsinin tatmin için kadına vurmaktan sakınmalıdır.¹¹⁸⁹ Müfessirler dövme söz konusu olduğu takdirde yüze vurulmaması, kanatıcı ya da kemik kırıcı

¹¹⁸⁶ Buharî, “Tefsîr”, 387.

¹¹⁸⁷ Güner, s. 59.

¹¹⁸⁸ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 297

¹¹⁸⁹ Ateş, *İslam’a İtirazlar*, ss. 408-409.

şekilde şiddetli olmaması gerektiğini belirtirler.¹¹⁹⁰ Buradaki gaye kadının onuruyla oynamak değil onu ıslah etmektir. Zira Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır: “Kadınlar hakkında Allah’tan korkunuz. Onları Allah’ın emaneti olarak aldınız. Allah’ın kelimesi ile onlar size helal oldu. Sizin onların üzerindeki hakkınız, hoşlanmadığınız birini evinize sokmamalarıdır. Eğer bunu yaparlarsa yaralamadan onları dövün. Onların sizin üzerinizdeki hakları ise, rızıklarını ve giyimlerini örfü göre üstlenmenizdir.”¹¹⁹¹ Hiç şüphesiz karı ve koca birbirlerinin mizac ve karakterlerini daha iyi bilirler. Böyle bir durumlarda karısını çok iyi tanıyan birisi olarak kocası, eşini dövdüğü takdirde ıslah değil aksi bir durumun ortaya çıkmasına neden olacaksa dövme eyleminden kaçınması gerekmektedir. Çünkü ayetten de anlaşıldığı üzere esas amaç ıslah olduğundan amaca götürmeyen bir tutum ve tavırdan uzak durulması lazımdır.

Bununla birlikte, Hz. Peygamber’in kadınlara yönelik şiddet eylemlerini asla tasvip etmediği ve bu yöndeki tavırlara da açıkça karşı çıktığına işaret eden sözler ve uyarıların varlığı da dikkat çekicidir. Nitekim Müslümanlar için güzel bir örnek olan Hz. Peygamber’in hayatı boyunca hiçbir kadına veya bir köleye asla vurmadığı ve kadınlarını dövenleri de sert bir şekilde uyardığı bilinmektedir.¹¹⁹² Bunun yanı sıra Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmaktadır: “Hepiniz çobansınız ve hepimiz elinizin altındakilerden sorumlusunuz. Yönetici bir çobandır. Erkek, aile halkının çobanıdır. Kadın, kocasının evi ve çocukları için çobandır. Hepiniz çobansınız ve hepimiz çobansınız ve çobanlık yaptıklarınızdan sorumlusunuz”¹¹⁹³ Buna göre ailenin çobanı olan bir baba, aile bireylerinin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılaması, onları her türlü tehlikelerden koruması, çocuklarının iyi yetişmesi için çaba sarfetmesi kendisine yüklenen sorumluluklardandır. Böyle bir sorumluluğa sahip olan bir aile resinin ailenin devamlılığını ihlal ederek keyfice hareket etmesi, boş yere eşine eziyet ederek şiddet göstermesi hiçbir şekilde Kur’an’a ve İslam’a bağdaşmayacaktır.

4.3.2.6. Klimoviç’e Göre Mirasta Kadının Payı

Klimoviç, kadın-erkek ilişkilerinin diğer hususlarında olduğu gibi miras hakları konusunda da Kur’an’ın açık bir şekilde erkeklerin kadınlardan üstün olduğunu dile

¹¹⁹⁰ Kurtûbî, VI, 285.

¹¹⁹¹ Müslim, “Hac”, 19/147.

¹¹⁹² Müslim, “Fedâil”, 79, Ebû Davud, “Edeb”, 5.

¹¹⁹³ Buharî, “Nikâh”, 91.

getirmiştir.¹¹⁹⁴ Kur'an'da mirasa dair ayetin buna delil olduğunu ifade etmiştir. “*Erkeğe kadının iki misli vardır*”¹¹⁹⁵

Oryantalistlerin çoğu mirastan kız çocuğa erkek çocuğun yarısı kadar pay verilmesi ile ilgili Kur'an ayetlerini, kadına verilen değer açısından algılamış, kadının değerini düşürdüğünü, erkeğin yarısı kadar bir değer verildiğini dile getirmişlerdir. Bize göre miras payının erkeğe iki misli verilmesi, kadını aşağılama iddiasıyla uzaktan yakından bir ilişkisi yoktur. Çünkü bilindiği gibi İslam'dan önceki cahiliye Araplarında eli silah tutmayan, memleketini muhafaza edemeyen küçük çocuklar ve kadın varis olamazdı. Ölenin malı en yakınlarından erkek olup harp edebilecek yaşta bulunanlara düşerdi.¹¹⁹⁶ İslam dini miras ile ilgili ayetiyle küçük çocukları ve kadını mirastan mahrum kalmak gibi büyük bir mağduriyetten kurtardı. Bu şekilde erkekler nasıl varis olabiliyorsa kadınlar da aynı şekilde varis olabilecek bir dereceye yükseltildi. Bu açıdan baktığımız zaman Klimoviç'in iddiasının tam aksine İslam'ın kadına değer verdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Cahiliye dönemi Arap toplumunda kadına mirastan pay verilmesi şöyle dursun, kadının kendisi mirasa konu olur, bir eşya gibi miras olarak el değiştirirdi. Kocası öldüğü zaman onun en yakın erkek mirasçısı gelir “malına mirasçı olduğum gibi karısına da mirasçı oldum” der; isterse mehrini öder onunla evlenir, isterse de başkasına nikâhlar mehrini alır.¹¹⁹⁷ Kadınlara da erkekler gibi pay belirleyen ayetler indiği zaman bazı Müslümanların dahi ağırına gittiği: “Ya Resulullah, babasının bıraktığı maldan, ata binemeyen, düşmanla savaşmayan kıza malın yarısını mı vereceğiz?” dedikleri rivayet edilir.¹¹⁹⁸

İslam âlimleri bu husus ile ilgili açıklamalarında, kadının neden az aldığından çok, erkeğin neden fazla aldığı üzerinde dururlar. Bu meseledeki yorum ve değerlendirmeler, İslâm'a göre nafakanın erkek üzerine vacip olması ve mehri onun veriyor olması etrafında yoğunlaşır. Kur'an'da kadın-erkek miras paylarının farklı olduğu elbette doğrudur. Ancak bu farklılık hukuk bakımından bir farklılık değil, paylaşım farklılığıdır. “*Miras konusunda, Allah çocuklarınız hakkında şöyle emreder: Erkeğin hakkı, kadının hissesinin iki mislidir.*”¹¹⁹⁹ Hukuk insanların ehliyetlerine göre

¹¹⁹⁴ Klimoviç, *Soderjaniye Korana*, s. 88.

¹¹⁹⁵ Nisa, 4/176.

¹¹⁹⁶ Topaloğlu, *İslam'da Kadın*, s. 175, İbn Kesir Tefsir I, 454, 457, 458.

¹¹⁹⁷ Efe, “İslam Miras Hukukunda Kadın-Erkek Hisselerinin Farklı Oluşu”, s. 160.

¹¹⁹⁸ Taberî, VI, 430.

¹¹⁹⁹ Nisa, 4/11.

olur. Ama paylaşım ihtiyaçlarına göre olur. Farklı vazifelere göre ihtiyaçlar da farklılık arz ederse mirastan alınacak payların da farklı olması zorunlu olur. Farklı ihtiyaçlara rağmen eşit pay alırsa, bu adalet olmaz, belki büyük bir zulüm olur.¹²⁰⁰ Kadın daha çok çocuk yetiştirme ve ev işleriyle meşgul olmasından ailenin geçimini temin tamamıyla erkeğin görevidir. Bu bakımdan mirasın taksiminde ihtiyaç ilkesi esas alınmıştır.¹²⁰¹ Fahreddin Râzî, bu yüzden erkeğin masrafının fazla olduğunu, masrafi fazla olanın mala daha çok ihtiyacı olacağını, dolayısıyla mirasta asıl desteklenmesi gereken tarafın erkek olduğunu ifade eder.¹²⁰² Râzî'nin değerlendirmelerine benzer tahlillerde bulunan merhum Hamdi Yazır da, bu durumda mirasta kadına erkekten fazla veya ona eşit pay vermenin hukukî eşitliği bozacağına, bundan dolayı Allah'ın bir taraftan erkeklere nafakayı emrederken diğer taraftan ona mirastan iki kadın payı vererek adaleti sağladığına dikkat çeker.¹²⁰³ Erkeğin mali külfeti sadece hanımın nafakası ve mehrinden ibaret değildir. Onun askerlik, belli dereceye kadar muhtaç akrabasının nafakasını temin, kaza tazminatı (diyet) ödemesine katılma gibi -kadın için söz konusu olmayan- mali yükümlülükleri de vardır.¹²⁰⁴ İslam'da kız çocuğuna erkek kardeşinin yarısı kadar miras verilmesi, kızı erkekten aşağı görülmesinden dolayı değil, erkeğin bir aileyi besleyip geçindirmek zorunda bulunmasından, kızın ise bir başka erkek tarafından bakılmak durumunda bulunmasından dolayıdır.

Musa Carullah miras paylaşımını şu şekilde örnekle vermiştir: Erkek çocuğun mirastan bin dirhem, kız kardeşinin de beş yüz dirhem aldığını varsayalım, erkek çocuk evlenirken beş yüz dirhemi mehir olarak verir, kız kardeşi ise evlenirken beş yüz dirhem alırsa, kızın payı bin olur. Erkeğinki beş yüz dirhem kalır. Erkek çocuk akil baliğ olduktan sonra aile sahibi olur. Kızların bütün ihtiyaçları eşleri tarafından temin edildiği için erkek ve kız çocuklarına eşit miras vermek sosyal adalet açısından da uygun olmaz.¹²⁰⁵ Bu açıdan bakıldığında toplumda mirastan az pay alarak aşağılandığını ve kadın değerinin ihmal edildiğini söylemek hiç de mümkün değildir. Konuyla ilgili İslam alimlerinin görüşlerini değerlendirdiğimizde aşağıdaki sonuçlara varmak mümkündür:

1. İslam, miras verilmeyen bir toplumdaki kadının değerini yükselterek miras hakkı vermiştir.

¹²⁰⁰ Carullah, *Hatun*, s. 97.

¹²⁰¹ Mesut **Kaynak**, *Kur'an'da Kadın*, Yay Matbaacılık, İstanbul 2002, s. 17.

¹²⁰² Râzî, IX, 214.

¹²⁰³ Hamdi Yazır, II, 521.

¹²⁰⁴ Karaman vd., II, 58.

¹²⁰⁵ Carullah, *Hatun*, s. 98.

2. İslam, kadına evin ihtiyaçları ve nafakasını temin etmek gibi bir sorumluluk yüklememiştir. Ailenin geçimi gibi sorumlulukların tümü genel olarak kocaya aittir.
3. Kadın ile erkek evlenirken erkeğin kadına mehir vermesi gerekmektedir. Kadın için bu gibi bir yükümlülük söz konusu değildir.
4. Kadının miras olarak aldığı ile mehir olarak aldığı birbirlerine ilave edilirse ve hiçbir ailenin geçimi, çoluk çocuğun geçimi gibi bir yükümlülüğün bulunmadığı göz önünde bulundurulursa kadının payı erkeğin aldığı miras payı ile aynı seviyede olur, ya da ondan da çok üstünlük elde eder. Bu yüzden Klimoviç de dâhil konuyla ilgili oryantalistlerin iddialarına itibar edilmez.

SONUÇ

Müslüman doğu kültürünün temelinde Kur'an'ın olduğunu tespit eden Rus oryantalistleri Kur'an araştırmalarına ayrı bir önem vermiştir. Tarihi süreç içerisinde onların çalışmaları yöntem ve üslup yönünden birtakım değişiklikler arz etmektedir. Çarlık Rusya'sında Kur'an ve İslamiyetle ilgili eserler genellikle Hıristiyan kilisesinin gözetimi ve denetimi altında yazıldığı ve aynı şekilde Sovyet dönemi Rus oryantalistlerin çalışmaları da dönemin siyaseti ve ideolojisi doğrultusunda ele alındığı, hatta hâkim ideolojiye hizmet etmek amacını taşıdığı için onların görüşlerinin objektifliğinden bahsetmemiz mümkün görünmemektedir.

Çarlık Rusya'sı Rus oryantalistlerin Kur'an'a yaklaşımlarına genel olarak baktığımızda, onlar Hz. Muhammed'in, Kur'an'ı Yahudi ve Hıristiyanlıktan etkilenerek oluşturduğunu ileri sürmüşler ve Kur'an'ın güvenilirliğini kabul etmemişlerdir. Kur'an'ın bir araya toplanması, çoğaltılması ile ilgili olarak da surelerin "gelişigüzel" bir şekilde yerleştirildiğini öne sürmüşlerdir. Ayetlerin surelere taksimindeki ve ayetler arasındaki "çelişkiler"i ileri sürerek tüm bunların onun bir insan ürünü olduğuna delil olacağını ispatlamaya çalışmışlardır. Hatta bununla da kalmayıp Kur'an'da fatalizmin şiddetle savunulduğu ve kadınların hak-hukuktan mahrum edildiği iddialarını ileri sürerek eleştirilerde bulunmuşlardır.

Ancak onların arasında İslam'a ve Kur'an'a ılımlı bir şekilde yaklaşan bilim adamlarını da söylemeden geçemeyiz. Nitekim V. S. Solovyov gibi bazı bilim adamları her ne kadar İslam'a ve Kur'an'a eleştirel bir gözle bakmış ise de dönemin siyaseti gereği *Magomed, Ego Jizn i Religioznoye Ucheniye* (Muhammed, Hayatı ve Dinî Öğretileri) adlı eserinde Hz. Muhammed'i yalancılıkla itham etmemiş ve onun öğretilerinin tamamen uydurma olduğunu söylememiştir. Bunun yanı sıra Kur'an'ın Rusça'ya yapılan çevirileri Rus edebiyatçılarını da etkilemiştir. Onlardan kimileri Kur'an'ın bazı ayetlerini ele alarak eserlerinde iktibasta bulunmuş, kimileri de Kur'an'ı taklit ederek şiir telif etmiştir. A. S. Puşkin'in *Kur'an'a Öykünme* adlı eserini bu bağlamda söyleyebiliriz.

Sovyet Rus oryantalistlerin Kur'an'a olan yaklaşımları ateistik bir mahiyette ele alınmış, İslam ve Müslümanlara saldırgan bir tavır benimsenmiştir. Sovyet dönemi Rus oryantalistleri kendisinden önceki Çarlık Rus oryantalistlerin misyonerlik faaliyetlerini metot ve içerik olarak miras almışlardır. Ancak burada şunu da önemle belirtmemiz gerekir ki, gerek Çarlık Rus oryantalistleri ve gerekse Sovyet Rus oryantalistleri olsun ikisi de Batılı oryantalistlerden etkilenmişlerdir. Sovyet Rus oryantalistlerin bir özelliği de Kur'an sadece bir tek insan ürünü olmakla kalmayıp aynı zamanda birçok insanın ve birçok müellifin ortaya çıkardığı bir eser olduğunu şiddetle savunmalarıdır. Kur'an'ın kronolojik bir şekilde yerleştirilmediğini ileri süren Sovyet Rus oryantalistleri bir taraftan Müslümanların İslam mantığına göre böyle bir sonuca vardıklarını ve diğer taraftan Batılı oryantalistlerin konuyla ilgili çabalarına rağmen orijinal bir şey getiremediğini, onların da Hıristiyan sisteminin gelişim mantığına göre hareket ettiğini eleştirmiştir.

Şüphesiz ki Sovyet dönemi Rus oryantalistlerin Kur'an ve İslam alanında eser yazan önemli temsilcilerinden birisi Klimoviç'tir. Klimoviç'in İslam'a dair yaptığı çalışmaların genellikle Kur'an üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Onun ele aldığı ve eleştirdiği konular günümüz açısından da önemli, üzerinde en çok tartışılan ve Müslüman âlimler arasında da ihtilafli olan konuları ihtiva etmektedir. Kur'an'ın vahye dayanması, Kur'an ilimleri, Kur'an'da İnanç ve İbadet, Kur'an'da insanların eşitliği, Kur'an'da kadın gibi konuları şiddetli bir şekilde eleştiren Klimoviç, İslam'ın bir ideoloji olarak ortaya çıktığını ve Kur'an'da yer alan ayetlerin söz konusu ideoloji doğrultusunda kaleme alındığını iddia etmiştir. Klimoviç'in görüşlerine karşı eleştiriler kendi döneminin bilim adamları tarafından da gelmiştir. Klimoviç zaman zaman kendisinin eleştirdiği ve güvenilirliğinin olmadığı eserlere atıfta bulunarak çelişkiye düşmektedir. Örneğin, Hz. Peygamberin hayatını anlatan en eski kitaplardan İbn Hişam, İbn Sa'd gibi eserlerin sıhhatli olmadığını eleştirerek bunların insanlar tarafından uydurulduğunu ileri sürmüş, ancak kendi iddiasını desteklemesi için onların kitaplarına atıfta bulunmuş, kendince kuvvetli bir delil olarak kullanmıştır.

Tezimizde Klimoviç'in Kur'an'a ve İslam'a yönelik iddia ettiği konular, bilimselliğe uygun olup olmadığı bakımından değerlendirilmiş olup haklı olduğu yönleri belirtilmiş, isabet etmediği yönleri de vuzuha kavuşturulmuştur. Dönemin ideolojisi gereği Sovyetler, Müslümanları daha çok ve uzun süreli sömürebilmek için bilim adamlarını da kullanmışlardır. Bilim adamları da modern sömürünün devlet eliyle

sürdürülmesine hizmet etmiştir. Dolayısıyla Klimoviç'i bu gibi eserleri telif etmeye sevkeden en temel faktör, dönemin siyasi ideolojisi olmuştur. Çünkü kendisinin de belirttiği gibi eserin yazılış amacı Kur'an ile ilgili önbilgileri arz ederek Kur'an'la mücadele edenleri onun temel düşünce ve yorumlarıyla donatmak güya Kur'an'ın iç çelişkilerini açığa çıkarmaktan ibarettir. Böylesi bir amaç için kendi görüşünü destekleyecek sandığı ayetleri siyak ve sibakına bakmaksızın parçacı bir yaklaşımla ele alarak Kur'an'da ve İslam'da eksiklik arama çabasında bulunmuştur. Eserlerinde Kur'an'a saldırgan tavrı, peşin hüküm ve önyargısı açık bir şekilde görülmektedir. Hatta kendi ideolojisini kuvvetlendirmek için bilim âlemince zayıf görülen ve reddedilmiş olan dayanaklara başvurmuştur. Bunun yanı sıra Klimoviç'in konuya tam hâkim olmaması ve Arap diline de olan vukufiyetinin derin olmaması gibi hususlar Kur'an ayetlerini yanlış anlaması ve yorumlamasına neden olmuştur. Çünkü eserinde kullandığı kaynakların hepsi Arapça değil, Batılı ve Rus oryantalistlerin Arapçadan kendi dillerine çevirdiği eserlerdir. Ayetlere anlam verirken az çok Arapça zevki olan birisinin kolayca anlayabileceği bir konuda ciddi yanlışlığa düşmüştür. Örneğin, "Size Haram aylardan sorarlar, bu aylarda savaşmak büyük günahdır" ayetinin "bu aylarda savaşmak büyüklüktür" diye yanlış tercüme etmiş olması bunun açık bir örneğidir. Tabii ki böyle bir amaç ve yaklaşımla Kur'an ayetlerini ele alan birisinin tarafsızlık ve objektifliğinden bahsedilmesi düşünülemez.

Klimoviç, Batılı oryantalistlerden R. Dozy, T. Nöldeke, İ. Goldziher, W. Muir, J. Weil, von Kremer, H. Lammens, A. Sprenger, R. Blachere, H. Grimme, F. Buhl, A. Arberry, Montgomery Watt, A. Jeffery, L. Massignon, Philip Hitti, P. Kahle, Palmieri P. Aurelio, J. Horovitz gibi bilim adamlarının eserlerini etkin bir biçimde kullanmış, kendi görüşünü destekleyecek ne kadar delil varsa onlara atıfta bulunmuştur. Yazar sadece Batılı oryantalistleri değil Çarlık ve Sovyet oryantalistlerin eserlerinden de bol miktarda yararlanmış. Sözelimi, G. Sablukov, Yu. Kraçkovskiy, V. Barthold, K. Kaştaleva, A. Şebunin, A. Kırmskiy, A. İ. Kolesnikov, O. G. Bolshakov, B. Şidfar, Y. Belyayev, A. Bayazitov, M. Piotrovskiy, Y. Rezvan, İ. Filştinskiy, P. Gryazneviç, P. Bulgakov, İ. Vinnikov gibi Rus oryantalistleri bunlardan bazılarıdır. Klimoviç Batılı oryantalistlerin görüş ve fikirlerine mutlak manada bağlı kalmamıştır. Çünkü zaman zaman onların görüşlerini desteklerken bazen onları Hıristiyan geleneğe bağlı kalmaları dolayısıyla sert bir şekilde eleştirmiştir.

“Klimoviç, Kur’an’ın doğru anlaşılmasına katkı sağlamış mıdır?” sorusuna bir cümle ile cevap vermek mümkün değildir. Çünkü onun Kur’an’a yaklaşımında olumsuz ve önyargılı tavrı, İslam’ı mahkûm etmeye en baştan karar vermiş olması, objektifliği bir kenara bırakarak İslam’a saldırgan bir tavır takınması gibi hususları göz önünde bulundurduğumuzda onun Kur’an’ın doğru anlaşılmasına katkı sağladığını söyleyemeyiz. Aslında oryantalistlerin görüşlerini değerlendirirken savunmacı bir tavır takınıp eleştirilere hemen cevap verme telaşına düşmemiz doğru bir yöntem değildir. Çünkü bazı görüşlerinin haklı olabileceğini düşünmemiz gerekmektedir. Dolayısıyla Klimoviç’in tüm görüşlerinin haksız ve geçersiz olduğunu söyleyemeyiz. Görüşlerinde pek az da olsa isabet ettiği bazı hususların bulunduğu da göz ardı edilmemelidir.

Tezimizde Klimoviç’in *Kniga O Korane* (Kur’an Hakkında Kitap) adlı eserinin Kazakça çevirisine de değindik. Alanın uzmanı olmayan birisi tarafından tercüme edilmesinden dolayı bazı ciddi yanlışların yapıldığını, orijinal manadan tamamen inhiraf ettiğini gördük.

Ayetlerin anlaşılmasında Klimoviç’in ihmal ettiği hususları şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Kur’an ayetlerinin indiriliş sebebini bilmemesi ve bu yüzden bunu dikkate alarak tefsir etmemesi;
2. Ayetlerin indiği dönemin sosyo-ekonomik, sosyo-psikolojik ve sosyo-kültürel şartlarını göz önünde bulundurmaması ve buna göre ayetleri izah edememesi;
3. Bir diğer önemli husus da Kur’an ayetlerine anlam verirken ayetlerin siyak ve sibak ilişkilerine önem vermemesi; ayetleri parçacı olarak ele alması ve Kur’an’ın yanlış anlaşılmasına sebep olması;
4. Aynı konuyla ilgili ayetleri değerlendirirken onları bir bütünlük içerisinde ele alamaması;
5. Arap diline hâkim olmadığı için dildeki mecaz, kinaye, teşbih vb sanatları kullanamayarak ayetin sadece zahir manasına bağlı kalıp yanlış sonuçlara varması;
6. Ayetleri bugün inmiş bir metin gibi görmesi.

Oryantalistlerin ortaya attıkları görüşlerinin çoğu ilmîlikten, ilim olmaktan ziyade zamanın siyasî-ideolojik hâkimiyetine hizmet etmek; Müslümanların gözünden genelde dinin, özelde Kur’an’ın itibarını düşürmek; kültürler, medeniyetler ve dinler arası mücadeleye hizmet etmek gibi özelliklere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Şayet Klimoviç ve onun gibiler bugün böyle bir konuda eser yazsalar idi konjonktür değişmiş

olduğundan kesinlikle konuyu başka bir üslupla ele alırlardı. Aslında Marksist-Komünist oryantalistler Kur'an'ın, dolayısıyla İslam'ın zuhuru sırasındaki siyasi, kültürel, ekonomik sisteme ve toplumsal sınıflara dikkat çekmesi doğru bir yaklaşımdır. Ancak onları yanlış bir tarzda yorumlayarak Marksist ideolojinin bağlarından kurtulamamışlardır. İşlerine gelen ayet ve fikirleri Müslüman halka yönelik propaganda aracı olarak kullanan Klimoviç gibi oryantalistlerin yorumları bir din eleştirisi, bir kitap tenkidi olmaktan çok aşağılayıcı bir yaklaşımdır. Onlar için kutsal diye bir olgu ve nesne olmadığı için dine ve dinsel hadiselerle olumlu yaklaşımları beklenemez.

Bilimsellik kılıfına bürünerek modern sömürüye hizmet eden ve dönemin devlet erki tarafından da özenle desteklenen Klimoviç'in Kur'an'a ilişkin iddiaları, kendisinin iddia ettiği kadar özgür ve adil değildir. Ne yazık ki bunun gibi araştırmacılar kötü niyetli isteklerine ve menfaatlerine alet olmaktan kurtulamamışlardır.

KAYNAKÇA

- A'zami, Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişe Kur'an Tarihi*, (Çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli), İz Yay., İstanbul 2006.
- Abdülcebbar, Kadı, *Şerhu Usulü Hamse*, (thk. Abdülkerim Osman), Mektebetü Vehbe, Mısır, 1988.
- Abdülhamid, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev. Saim Yeprem), Marifet Yay., İstanbul 1994.
- Adilbayev, Alau, *Rus Oryantalistlerin Kur'ân Çalışmaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- , “Rus Oryantalizmin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, IV, Sayı 12 Ocak-Nisan 2002, ss. 109-124.
- Ağırman, Cemal, *Kadının Yaratılışı (İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım)*, Rağbet Yay., İstanbul 2001.
- Ağitoğlu, Nurullah, “Halku'l-Kur'an ve Rüyetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mulakkın'ın Buharî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı”, *ŞÜİF Dergisi*, 2014/2, V, ss. 100-123.
- Akdemir, Salih, “Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (sav)'e Yaklaşımları”, *AÜİF Dergisi*, XXXI, Ankara 1989, ss. 179-210.
- Akiki, Necib, *Müsteşrikûn*, Darü'l-Mearif, Mısır 1964.
- Akoğlu, Muharrem, *Minhe Döneminde Mutezile*, İz Yay., İstanbul 2006.
- Aliyyü'l-Kari, *İmam-ı Âzam Fıkhı Ekber Şerhi*, (Çev. Hüseyin Erdoğan) Hisar Yay., İstanbul 2014.
- Alov, Aleksandr ve Vladimirov N., *İslam v Rossiye*, İnstitut Naslediye, Moskva 1996.
- Altıkulaç, Tayyar, *Hz. Osman'a izafe edilen Mushaf-ı Şerif*, Nümune Yay., İstanbul 2007.
- Alusi, Ebu'l-Fadl, *Ruhu'l-Meani*, Beyrut, Tarihsiz.
- Ananyan J. A., “Lazerevskiy İnstitut Vostoçnih Yazikov v Pervoy Polovine XIX veka”, Moskva, ss. 63-74.

- Apaydın, Yunus, “Tesettür”, *DİA*, Cilt XL, Ankara 2011.
- Arapov, Dmitriy, *İslam v Rossiyskoy İmperii*, İzdatelstva Akadem Kniga, Moskva 2001, ss. 15-18.
- Ardoğan, Recep, “Mutezilenin Halku’l-Kur’an Fikrinin Eşariyye-Mâtürîdiyye Kelamına Nüfuzu”, *Usul: İslam Araştırmaları*, Sayı 15, Ocak-Haziran 2011, ss. 125-157.
- , “Yed’in Ayetlerde Allah’a İzafe Edilmesiyle İlgili Kalamî Yaklaşımlar”, *HÜİF Dergisi*, Sayı 28, s. Temmuz-Aralık 2012, ss. 7-46.
- Arpaguş, Hatice, “Kur’an Perspektifinden Yaratılış İtibarıyla Kadına Bakış”, *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı Yay., Haziran, İstanbul 2010, ss. 587-606.
- , “Mitoloji, Kur’an-ı Kerim Kıssaları ve Kültürel Miras”, *MÜİF Dergisi*, Sayı 25, İstanbul 2003, ss. 6-24.
- Ateş, Süleyman, *İslam’a İtirazlar ve Kur’an-ı Kerim’den Cevaplar*, Ankara 1966.
- , *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuk Yay., İstanbul 1989.
- Aydın, M. Akif, “Mehir”, *DİA*, Cilt XX, Ankara 2003.
- Aydın, Mahmut, “Hz. İsa’nın Akıbeti Sorunu, Mesih ve Mehdi Tartışmaları”, *XI. Kur’an Sempozyumu Kur’an ve Risalet*, Samsun 2008, ss. 225-258.
- Aydın, Muhammed, *Kur’an Metni Üzerine Tartışmalar*, Değişim Yay., Adapazarı 2001.
- Bahattin Dartma, “Hz. Âdem’in Dışlandığı Cennetin Dünyası Meselesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX, Sayı 2, 2009, ss. 11-21.
- Baljon, J. M. S., *Kur’an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, (Çev. Şaban Ali Düzgün), Fecir Yay., Ankara 2000.
- Barthold, Vasiliy, *İslam*, Ogni, Petrograd 1918.
- , *Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm*, (Çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Meral), Küre Yay., İstanbul 2004.
- Başcı, Vahdettin, “Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir”, *Felsefe Dünyası*, 2002, Sayı 36, ss. 31-36.

- Baylarov, Faganî, *Rusya'da İslam Felsefesi çalışmaları ve İslam Felsefesinin Yorumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Baziyants, A.P., “İz İstorii Lazerevskogo İnstituta”, Sayı 2, Moskva 1964, ss. 13-20.
- Belyayev, Yevgeniy, *Arabi, İslam, Arabskiye Halifat*, Nauka, Moskva 1966.
- Birinci, Züleyha, “Nefs-i vâhîde İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme”, *MÜİF Dergisi*, Sayı 47, Aralık 2014, ss. 151-164.
- Bobrovnikov, Vladimir, “İslamic Studies İn Post-Soviet Russia: İn Search of New Approaches”, *İSİM Newsletter*, IV, 1999, p. 32.
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yay., İstanbul 2010.
- Can, Yılmaz, “Kâbe”, *OMÜİF Dergisi*, Sayı 7, Samsun 1993, s. 67-91.
- Canan, İbrahim, “Rivayetler Işığında Kur'an-ı Kerim'in Cem Edilmesi”, *Kur'an'ın Mucizevi Korunması*, Işık Yay., İstanbul 2006, ss. 29-60.
- Carullah, Musa, *Hatun*, (Haz. Mehmet Görmez), Kitabiyat Yay., Ankara 1999.
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'an-ı Kerim'e göre Cin-Şeytan*, İstişare Yay., Kayseri 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 1996.
- Çalışkan, İsmail, “Kazakistan'dağı Kur'an jane Tapsir salasındaki adabietter (Oris Tilindeki Enbakter Dintanulik Taldau)”, *Kazakstannın Gılımı men Omiri*, № 4, Karaganda 2011, bb. 92-97.
- Çelik, Ahmet, “Kur'an'a Göre Cehennem'de Kalmanın Semantik Tahlili”, *Ekev Akademisi Dergisi*, Sayı 6, 2002, ss. 75-91.
- Dehlevi, Veliyyullah, *el-Fevzu'l Kebir fi Usul'it Tefsir*, Darü'l Gavsani, Dimeşk 2008.
- Demircan, Adnan, “Hz. Peygamber'in çok kadınla evliliği üzerine bazı düşünceler”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, *İslami İlimler Dergisi*, Çorum 2007, ss. 238-248.
- Demirci, Kürşat, “Kabir”, *DİA*, Cilt XXIV, Ankara 2001.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an Tarihi*, MÜ İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 2012.
- , *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, MÜ İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 2012.

- Doğan, Hüseyin, “İ’caz Kavramı ve Kur’an’ın Mucizeliği Meselesi”, *Kelam Araştırmaları*, 12/2 (2014), ss. 117-146.
- Draz, Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur’an*, (Çev. Suat Yıldırım), Ankara, 1985.
- , *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru*, (Çev. Salih Akdemir) Emek Yay., 1983.
- Duman, Mehmet Zeki, “Kur’an-ı Kerim’de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Ayetlerin Mana Yönünden Yeniden Gözden Geçirilip Değerlendirilmeleri”, *Bilimname*, Sayı 17, 2009/2, ss. 9-50.
- , “Müteşabihatın Tevili”, *Bilimname IX*, 2005/3, ss. 39-54.
- , *Beyanu’l-Hak*, Fecr Yay., Ankara 2008.
- Efe, Ahmet, “İslam Miras Hukukunda Kadın-Erkek Hisselerinin Farklı Oluşu Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, Sayı 18, 2011, ss. 157-168.
- Efe, Mehmet, “İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Mayıs 2009, ss. 17-25.
- Eraslan, Cezmi, “Rusya’nın Müslümanlara Yönelik Politikaları Üzerine Bir Özeleştiri”, *Kafkasya’da İslam Medeniyeti, Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2000, ss. 217-228.
- Erdem, Mustafa, *Hız. Âdem (İlk İnsan)*, TDV Yay., Ankara 1994.
- Erşahin, Seyfettin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, *AÜİF Dergisi*, sayı 35, Ankara 1996, ss. 561-602.
- , *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, İlahiyat Vakfı Yay., Ankara 1999.
- Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı: Meal-Tefsir*, (Çev. A. Ertürk, C. Koytak), İşaret Yay., İstanbul 1996.
- Esen, Muammer, “Hz. İbrahim’in İmanı ve Tevhid Mücadelesi”, *AÜİF Dergisi*, 52:2 (2011), ss. 111-128.
- Fatiş, Emrullah, “Hz. İsa’nın Mehdi ve Deccal ile İlişkilendirilmesi Meselesi”, *OMÜİF Dergisi*, Sayı 33, Samsun 2012, ss. 175-190.

—————, *Kur'an'da Hz. İsa*, Netform Yay., Kayseri 2000.

Ferra, Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'an*, Beyrut Tarihsiz.

Filştinskiy, Veniamin, *İstoriya Arabskoy Literaturi v Naçalo X veka*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1985.

Fîruzabâdî, Muhammed b. Yâkub, *Besâir Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, Tarihsiz.

Gavrilov, Yu. A ve Şevçenko, A. G., “Koran v Rossii: Perevodi i Perevodçiki”, *Vestnik Institut Sotsiologii*, № 5, Dekabr, Moskva 2012, ss. 82-95.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *Tehafetu'l-Felasife*, (Haz. Akif Nuri), Dava Yay., İstanbul, Tarihsiz.

Glagolyev, Sergey, *İslam*, Bogoslovskiy Vestnik, Moskva 1902.

Gombrich, Ernst, *A Little History of The World*, Yale University Press, London 2005.

Gökgöz, Saime Selenga, “Rus Misyoner Şarkiyatçılığında İslam Peygamberi ve Kur'an Hakkında Temsil Biçimleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, X, Eylül-Aralık 2007, s. 13-28.

Görener, İbrahim, “Âdem'in Cennetten Yeryüzüne İnişi”, *Bilimname XVIII*, 2010/1, ss. 39-54.

Görmez, Mehmet, “İlahî Dinlere Göre Başörtüsü”, *İslamiyat*, IV, Sayı 22, 2002, ss. 19-33.

Gryazneviç, Petr, “Problema İzuçaniye Voznikoveniye İstoriya İslama”, *İslam, Religiya, Obşestvo, Gosudarstvo*, Moskva 1984, ss. 5-17.

—————, “Koran v Rossii”, *İslam, Religiya, Obşestvo, Gosudarstvo*, Nauka, Moskva 1984, ss. 76-82.

Gusterin, Pavel, “O Podgatovka Arabistov i İslamovedov v Rossiyskih Vuzah”, *İnstitut Vostokovedeniye*, Moskva, s. 22-24.

Güler, Çağatay ve Çobanoğlu, Zakir, *Mezarlıklar Tesisi, Ölü Defin ve Nakil İşleri*, Aydoğdu Yay., Ankara 1996.

Güner, Osman, “İslam Düşüncesinde Kadına Yönelik Şiddet Söylemine Bir Bakış”, *OMÜİF Dergisi*, Samsun 2007, ss. 51-62.

- Gürkan, Necdet, “Hz. Peygamberin Şiir ve Şairlere Bakış Açısı”, *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, SDÜİF Yay., İsparta 2001, ss. 177-189.
- Hacımuftüoğlu, Nasrullah, *Kur’an’ın Belağatı ve İ’cazı Üzerine*, Ekev Yay., Erzurum 2001.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (Çev. Mehmet Yazgan), Beyan Yay., İstanbul 2004.
- , *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), MÜİF Yay., İstanbul 1993.
- , “Köle”, *DİA*, Cilt XXVI, Ankara 2002.
- Hatemi, Hüseyin, *Kadının Çıkış Yolu*, İşaret Yay., İstanbul 1990.
- Heysemi, Ebu Bekir b. Süleyman, *Mecmau’z-Zevaid*, (thk: Muhammed Abdulkadir Ahmet A’ta), Beyrut 2001.
- Hodgson, Marshal, *İslam’ın Serüveni*, (Çev. İzzet Akyol vd.), İz Yay., İstanbul 1993.
- Hûi, Ebu’l-Kâsım, *El-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Envarü’l-Hüda, Beyrut 1981.
- İbn Arabi, Ebu Bekir Muhammed, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- İbn Atiyye, Muhammed Abdulhak b. Galib, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, (thk. Abdusselam Abduşşafi Muhammed), Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- İbn Hişam, Muhammed Abdi’l Melik, *Sîretü’n-Nebeviyye*, (thk. Fethi Envar ed-Dabuli), Darüs Sahabe Littüras, Mısır 1995.
- İbn Kesir, İsmail, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, (thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd.), Kurtuba, Kahira 2000.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mukarram, *Lisanu’l-Arab*, Vizaratü Şüüni İslamiyye ve’l Evkafi ve’d-Daveti ve’l-İrşad, Riyad, Tarihsiz.
- İbn Âşur, Muhammed Tahir, *Tefsir et-Tahrîr vet-Tenvîr*, Darü’t-Tunis, Tunis 1984.
- İsfehani, Râgıb, *Müfredat Elfazı’l-Kur’ân*, (thk. S. A. Davudi), Darü’l-Kalem, Beyrut 2002.
- İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye do Seredini 19 veka*, Nauka, Moskva 1990.

- İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniye s Seredini 19 veka do 1917*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1997.
- İvanova, Mariya, *İz İstorii Vostokovedeniya v Rossii XVIII veka-1917*, Tomskiy Politehniçeskiy Universitet, Tomsk 2010.
- Karaman, Hayreddin; Kafi Dönmez, İbrahim; Çağrıçı, Mustafa ve Gümüş, Sadrettin, *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara 2014.
- Karataş, Şaban *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'an Tarihi*, Ekin Yay., İstanbul 1996.
- Karatayev vd., "Klimoviç", *Kazak Sovet Entsiklopediyası*, Almatı 1974, V, 476.
- Kayhan, Veli, "Son Zaman Ayarı-I, Aylar ve Haram Aylar", *Bilimname XXVII*, 2014/2, ss. 25-58.
- , *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kurav Yay., Bursa 2007.
- Kaynak, Mesut, *Kur'an'da Kadın*, Yay Matbaacılık, İstanbul 2002.
- Kelbi, Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. es-Saib, *Kitabu'l-Esnam*, Darü'l-Kütübi'l-Misri, Mısır 1995.
- , *Kniga Ob İdolah*, Nauka, Moskva 1984.
- Kemper, Michael and Conermann, Stephan, *The Heritage Soviet Oriental Studies* Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe Series, Routledge, 2011.
- Kemper, Micheal, "Studying Islam In The Soviet Union", *Vossiuspers UvA*, Amsterdam 2009, pp. 5-25.
- Keskin, Hasan, "Ayetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri", *CÜİF Dergisi*, XIII/2-2009, ss. 49-67.
- Keskioğlu, Osman, *Kur'an Tarihi*, Nebioğlu Yay., İstanbul 1953.
- , *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, TDV Yay., Ankara 1987.
- , *Son İlahi Kitap Kur'an-ı Kerim*, Ayyıldız Yay., Ankara 1983.
- Kırca, Celal, *Kur'an'ı Anlama*, Marifet Yay., İstanbul 2010.

- Kızıl, Hayreddin, “Düalizm ve Antik Ari Kültürü”, *DÜİF Dergisi*, Sayı 1, Diyarbakır 2011, ss. 61-92.
- Klimoviç, Lutsian İ., *İslam Dininin Adet Guriptarı Men Aulielerge Tabınu Kade Salttı*, Almatı 1959.
- , *Kurban Bayram: Ego Proishojdenii Klassovaya Suşnost, Reaktsionnaya Rol*, Gosizdat Tac SSR, Stalinabad (Duşanbe) 1940.
- , “İslam i Ego Suşnost”, *The Muslim World*, Vol 47, 1957, No 3, s. 255.
- , “Proishojdeniye İslama”, Bezbojnik, Moskva 1931.
- , “Sovremenniy İslam” (Çağdaş İslam), *Nauka i Religiya*, Moskva 1957, ss. 326-352.
- , “Suşestvoval li Muhammed? Diskussiya v Kommunističeskiy Akademii v Antireligiozniy Sektsii İnstituta Filosofii,” *Voinstvuyeşiy Ateizm*, No2-3, Moskva 1931, ss. 198-205.
- , “Vredniy Perejitok”, *Nauka i Jizn*, Pravda, № 10, Moskva 1995, s. 45.
- , *Doloy Parancu*, Oguz Gauz, Moskva 1940.
- , *Hac- Sveşenniy Vampir İslama* (Hac- İslam’ın Kutsal Vampiri), *Ateist*, No 53 (Haziran) Moskva 1930.
- , *İslam i Jenşina*, Obşestvo po Rasprostraneniyu Političeskih i Nauçnih Znaniy, Moskva 1958.
- , *İslam v Tsarskom Rossii*, Kazan 1936.
- , *İslam, Ego Proishojdeniye i Sotsialnaya Suşnost*, Znaniye, Moskva 1956.
- , *İslam: Oçerki*, Akademiya Nauk SSR, Moskva 1962.
- , *Kniga O Korane, Ego Proishojdeniye İ Mifologii*, Politzdat, Moskva 1986.
- , *Koran i Ego Dogmati*, Moskva 1958.
- , *Kur’an Jane Onin Uagizdari*, Kazak Memleket, Almatı 1959.
- , *Kur’an Turali Kitap*, (Çev. O. Oralbekov), Almatı 1990.

- , *Misliteli Vostoka Ob Íslame*, Nauçniy Ateizm, Moskva 1975.
- , *Müsülmanam Dayut Halifa*, Ogiz, Moskva 1932.
- , *Obryadi, Prazdniki i Kul't Svetih v Íslame*, Moskva 1959.
- , *Pisateli Vostoka Ob Íslame*, Znaniye, Moskva 1978.
- , *Prazdniki i Posti Íslama*, Ogiz, Moskva 1941.
- , *Soderjaniye Korana*, Ateist, Moskva 1929.
- , *Znaniye Pobejdaet (Nekotoriye Voprosi Kritiki Íslama)*, Znaniye, Moskva 1967.
- , *Znaniye Pobejdayet (Nekotoriye Voprosi Kritiki Íslama)*, Znaniye, Moskva 1967.
- Koran, Perevod smislov E.Kuliyeva*, İzdatelskoy Dom Umma, 2003.
- Koroleva, K., *Íslam Klassiçeskiy: Entsiklopediya*, Midgard, St. Peterburg 2005.
- Kovelevskiy, Andrey, *Na Stike Kontinentov i Tsivilizatsiy. İz Opita Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI.vv*, Moskva 1996.
- Köksal, Asım, *Íslam Tarihi: Hz. Muhammed (sav) ve İslamiyet (Mekke Devri)*, İrfan Yay., İstanbul 1966.
- Kraçkovskiy, Yugnatiy, “Perevod Korana D. N. Boguslovskogo”, *Sovetskoe Vostokovedeniye*, Moskva 1945, s. 297-298.
- Krimskiy, Agafangel, *İstorya Musulmanstva, Samostoyatelniye Oçerki, Obrobotki i Dopolneniye Perevodi iz Dozi i Goldzhira*, Varvari Gattsuk, Moskva 1904.
- Kudeevskiy, Feodor, *Glavniye Misli i Duh Korana*, Moskva 2011.
- Kulikova, Alla, *Rossiyskogo Vostokovedeniye XIX veka, Peterburgskogo Vostokovedeniye*, St. Peterburg 2001.
- , *Vostokovedeniye v rossiyskih zakonodatelnih aktah (konets XVIIv. – 1917 g.)*, St. Peterburg 1993.
- Kuliyev, Elmir, *İslamovedeniye*, İzdatelstvo Moskovskogo İslamskogo Universiteta, Moskva 2008.
- , *Na Puti K Koranu*, Umman, Moskva 2008.

- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara 1993.
- Kurt, Hasan, "İslam İncasına Göre Şehitlik", *CÜİF Dergisi*, XIV, sayı 1, Sivas 2012, ss. 189-220.
- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *el-Câmî' Liahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdu'l-Hasan et-Türki) Müessesetür Risale, Beyrut 2006.
- Kuzgun, Şaban, "Hıristiyan Misyonerlerin Türk İslam Ülkelerdeki Faaliyetleri", *FÜİF Dergisi*, Elazığ 1999, ss. 331-338.
- Küçük, Abdurrahman; Tümer, Günay ve Küçük, Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2010.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, (thk. Fatima Yusuf Haymi), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004.
- Mavlyutov, Raşid, *İslam*, Politçeskaya Literatura, Moskva 1974.
- Miliband, S.D., *Vostokovedi Rossii: Bibliografiçeskiy slovar*, Moskva 2008, I, 634.
- Musalı, Namik, *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*, Önsöz Yay., İstanbul 2013.
- Nauka i Religiya*, İzdatelstvo Znaniye, № 7, 8, 9, Moskva 1989.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât, *Medârikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, (thk. Yusuf Ali Bedivi) Darü'l-Kelam Tayyib, Beyrut 1998.
- Nikolskiy, Konstantin, *Anafematstvovaniye (otluçenie ot tserkvi)*, Yeleonskogo, St. Petersburg 1879.
- Novikov, Mihail, *Karmanniy Slovar Ateista*, Politzdat, Moskva 1985.
- Okiç, Tayyib, "Kur'an-ı Kerim'i Taklid Teşebbüsleri", *Diyanet Dergisi*, X, 1971, ss. 7-12.
- Okumuş, Mesut, "Jeffery ve Kur'an Çalışmalarındaki Yeri", *Oryantalistlerin Gözüyle İslam*, Rağbet Yay., İstanbul 2003, ss. 77-138.
- , "Kur'an ve Sünnette Dünya ve Ahiret Hayatına Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, XLVI, Sayı 1, Ankara 2006, ss. 119-144.

- Oruçhan, Osman, “Ümmetimden Yetmiş Bin Kişi Cennete Sorgusuz Girecektir.” Hadisi Üzerine Metin Eksenli Bir Analiz Ve Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 2, February 2013, ss. 1769-1802.
- Ostroumov, Nikolay, *Çto Takoye Koran*, Arenduyemaya Bazilevskiy, Taşkent 1883.
- , *Koran i Progress*, Ştab Turkestanskoy Voyenniy Okrug, Taşkent 1901.
- Öğüt, Salim, “Hacerülesved”, *DİA*, Cilt XIV, Ankara 1996.
- Önkal, Ahmet, “Müseylimetülkezzap”, *DİA*, Cilt XXXII, Ankara 2006.
- Özaydın, Abdulkerim, “Asr-ı Saadet”, *DİA*, Cilt III, Ankara 1991.
- , “Amr İbn Luhay”, *DİA*, Ankara 1991, III, 87.
- Özbaş, Mustafa, “Rus Şarkiyat Çalışmalarının Temelleri: Rus Tarihinin Başlangıcından XV. yüzyıla kadar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX, Sayı 2, İzmir 2009, ss.147-153
- Özek, Ali, “Kur’an’da Kadın ve Kadın Hakları”, *Kur’an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Kur’an ve Tefsir Araştırmaları XV, İstanbul 2014, ss. 125-173.
- Özel, Ahmet, “Cihad”, *DİA*, Cilt VII Ankara 1993.
- , “Darülharp”, *DİA*, Cilt VIII, Ankara 1993.
- Özsoy, İsmail, *Faiz ve Problemleri*, Nil Yay., İzmir 1994.
- Öztürk, Mustafa, “Âdem, Cennet ve Düşüş”, *Milel ve Nihal: İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Haziran 2004, ss. 151-186.
- , “Kur’an’ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevî Hayatın Anlamı”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 16, Yıl: 7(2006), ss. 65-86.
- , *Kıssaların Dili*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.
- , *Kur’an’ı Kendi Tarihinde Okumak- Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.
- , *Kur’an’ın Mutezili Yorumu: Ebu Müslim el-İsfehanî Örneği*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.
- Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

- Paksoy, Kadir, “Allah’ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XI, Sayı 1, 2011, ss. 91-111.
- Petr Şastitko, Vostokovedeniye v Rossii, *Entsiklopediya Krugosvet*, http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/VOSTOKOVEDENIE_V_ROSSII.html?page=0,3
- Piotrovskiy, Mihail, *İslam, Slovar ateista*, Poliçeskaya Literatura, Moskva 1988.
- , *Koraniçeskiye Skazaniya*, Nauka, Moskva 1991.
- Prozorov, Stanislav, *İslam na territoriy Bivşey Rossiyskoy imperii: Entsiklopediçeskiy slovar*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1998.
- Râzî, Fahreddin, *Mefatihü’l-Gayb*, Darü’l-Fikr, Beyrut 1981.
- Reisner, Mikhail, *İdeologii Vostoka: Oçerki Vostoçniy Teokratii*, Librokom, Moskva 2012.
- Rezvan, Efim, *Qur’an And It’s World*, Manuscripta Orientalia, Vol. 4, No. 2, St. Peterburg 1998.
- , *Koran i Ego Mir*, Peterburgskoye Vostokovedeniye, St. Peterburg 2001.
- , *Koran İ Ego Tolkovaniye*, Mae Ran, St. Peterburg 1999.
- Rusya’da İslamiyetin Bugünkü Durumu*, Batı Avrupa Müslümanları Cemiyeti, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1966, s. 19-20.
- Sablukov, Gordiy, *Svedeniya O Korane, Zakonopolojitelnoy Knige Muhamedanskogo Verouçeniya*, Kazan 1884.
- Sabuni, Muhammed Ali, *Safvetü’t Tefasir*, Dersaadet Yay., Mekke 1976.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 1991.
- Salih, Subhi, *Mebâhis, fî ulûmil Kur’ân*, Daru’l-İlm Lilmelayin, Dördüncü Baskı, Beyrut 1965.
- Sarıtoprak, Zeki, “Deccal”, *DİA*, Cilt IX, İstanbul 1994.
- Savaş, Rıza, “İslam’a Göre Kadının Toplumdaki Yeri”, *İslam’ın Işığında Kadın*, TDV Yay., Ankara 1998, ss. 95-112.

- Serdar, Murat, “Semavî Dinlerde Dört Büyük Melek”, *FÜİF Dergisi*, 13/2, Elazığ 2008, ss. 227-245.
- Shovkhalov, İsmail, *Kur'an-i Kerim'in Rusça Tercümeleri, Mana ve Doğruluk Bakımından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Sibai, Mustafa, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, (Çev. Mucteba Uğur), Beyan Yay., İstanbul 1993.
- Sinayskiy, Aleksey, *Magomedanstvo v Ego İstorii i Otnoşeniye k Hristianstvu*, Lopuhina, St. Peterburg 1902.
- Smirnov, Nikolay, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, (Çev. Arif Berberoğlu), İkinci Baskı, Evrensel Basım, İstanbul 2013.
- Smirnov, Oedora, *Zavisimost Mnimobojestvennih Otkroveniy Korana Ot Obstoyatelstv Jizni Muhammeda*, Tipografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1893.
- Soysaldı, Mehmet, “İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac uygulamaları”, *Kur'an'ın anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul 2011, ss. 147-170.
- , “Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı”, *FÜİF Dergisi*, Sayı: 1, Elazığ 1996, ss. 43-66.
- Sönmezsoy, Selahattin, *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecir Yay., Ankara 1998.
- Starikov A., “Vostoçnaya Filologiya v Moskovskom Universitete”, *Oçerki Po İstorii Russkogo Vostokovedeniye*, Vostoçnaya Literatura, III, Moskva 1960, ss. 146-165.
- Süyûtî, Celâleddin, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Mesûr*, Beyrut Tarihsiz.
- , *el-İtkân fi Ulûmi-l Kur'ân*, Merkezi'd-Dirasetü'l-Kur'an, Medine, Tarihsiz.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmet Ebu'l-Feth, *el-Milel ve'n-Nihâl*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yay., İstanbul 2011.

- Şengül, İdris, “Hz. Osman (r.a.) döneminde Kur’an-ı Kerim’in İstinsahı, Çoğaltılıp Neşredilmesi”, *Kur’an’ın mucizevi korunması*, Işık Yay., İstanbul 2006, ss. 89-118.
- Şimşek, M. Said, *Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., İstanbul.
- , *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2011.
- Şumovskiy, Teodor, *Slovo O Korane. Koran. Sveşennaya Kniga Musulman*, Stihotvorniy Perevod T. Şumovskogo, Moskva 1992.
- Tabatabai, *İslam’da Kur’an*, (Çev. Ahmed Erdinç), Bir Yay., İstanbul 1988.
- Taberî, İbn Cerir, *Camiu’l-Beyan ‘an Te’vili Ayi’l-Kur’ân*, Hicr, Kahire 2001.
- Talu, Mehmet, “İ’cazü’l-Kur’an”, *EÜİF Dergisi*, Sayı: 3, Kayseri 1986, s. 313-322.
- Tok, Özen, “Akdeniz Bölgesinde Kuraklık ve Kıtık XVII. yüzyılda Mısır Örneği”, *Akdenizde İslam Medeniyeti (Milletlerarası Konferans Tebliğleri)*, Lefkoşa 1-4 Aralık 2010, ss. 197-210.
- Tokarev, Sergey, *Religiya v İstorii Narodov Mira*, Politiceskaya Literatura, Moskva 1986.
- Toksarı, Ali, “Hz. Peygamber Döneminde Kadın”, *Sosyal Hayatta Kadın, İslami İlimler Araştırma Vakfı*, İstanbul 2005, ss. 79-101.
- Tolstoy, Lev, *Hız. Muhammed*, (Azericeye’den Türkçeye Çev. Arif Arslan), Karakutu, İstanbul 2005.
- Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, DİB Yay., Ankara 2004.
- Topaloğlu, Bekir *İslam’da Kadın*, Nesil Yay., İstanbul 1997.
- Tornau, Nikolay, *Musulmaskago Zakonovedeniya*, St Peterburg 1850.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin, “İslam Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”, *ÇÜİF Dergisi*, Sayı 1, Ocak-Haziran 2006, ss. 15-33.
- Tülücü, Süleyman “Hz. Peygamber’in (s.a.v) Takdir Ettiği Şair”, *İslam Medeniyeti*, İstanbul 1968, ss. 37-38.
- Türkoğlu, İsmail, “Rusya (Ülkede İslamiyet)”, *DİA*, Ankara 2008, XXXV, 265.

- Usmanov, M., “Kak Sozdavalsya Koran”, *Nauka i Religiya*, Sayı 9, Znaniye, Moskva 1980, s. 35.
- Usmanov, Mirkasım, *Kazan Şarkiyatçılığın Kaderi (XX.yy)*, (Çev. İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yay., İstanbul 2013.
- Vâkıdî, Ebu Abdullah Muahmmed, *Kitabu'l Megazi*, (thk. Marsden Jones), Oxford University Press, London 1965.
- Valeev, Ramil, “Fenomen Universitetskogo Vostokovedeniye v Kazani (XIX-XX.vv)”, *Nauçniy Tatarıstan Dergisi*, Sayı 3, Kazan 2011, s. 205-217.
- , “İslamovedcheskiy İssledovaniye v Kazani (v XIX-nachalo XX v) Kazanskoye Vostokovedeniye: Traditsii, sovremennost, perspektivi”, Kazan 1997, ss. 256-259.
- Vasilyev, Leonid, *İstoriya Religiy Vostoka*, Universitet, Moskva 2000.
- Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, Feza Yay., İstanbul 1994.
- Vvedenskiy, B.A., “İslam”, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1953, XVIII, 516.
- , “Koran”, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1953, XXII, 564.
- Yablokov, İgor, *Osnovi Religiovedeniye*, Vıssşaya Şkola, Moskva 2001.
- Yavuz, Ömer Faruk, “Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, VI, Sayı 3, 2006, ss. 159-198.
- Yavuz, Salih Sabri, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yay., İstanbul Tarihsiz.
- Yavuz, Yusuf Şevki ve Abdurrahman Çetin, “Ayet” *DİA*, Cilt IV, Ankara 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Mehdi”, *DİA*, Cilt XXVIII, Ankara 2003.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- Yeprem, Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, MÜİF Yay., İstanbul 1984.
- Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yay., İzmir 1986.
- Yıldırım, Ramazan, “Halku-1 Kur'an Meselesinin Politik İstismarı”, *Milel ve Nihal: İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, Ocak-Nisan 2011, ss. 49-69.

- Yıldırım, Suat, “Ayetlerin Tertibinde Oryantalist Şüphesi”, *Kur’an’ın Mucizevî Korunması*, Işık Yay., İstanbul 2006, ss. 11-28.
- , “Kur’an Beşer Sözü Olamaz”, *Kur’an’ı Anlamaya Doğru, Zaman Kur’an Sempozyumu*, Feza Yay., İzmir 1992, ss. 138-159.
- , *Oryantalistlerin Yanılgıları*, Işık Akademi Yay., İstanbul 2012.
- Yiğit, Metin, “Bir İbadet Biçimi Olarak Namaz”, *Diyanet*, Sayı 1, 2011, ss. 19-30.
- Yurdağür, Metin, “Hatm-ı Nübüvvet”, *DİA*, Cilt XVI, Ankara 1997.
- Yüksek, Ali, “İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII, Sayı. 32 Volume. 7, Issue. 32, ss. 340-354.
- Zakzuk, M. Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, (Çev. Abdulaziz Hatip), Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006.
- Zemahşerî, Ebil Kasım Mahmud b. Ömer, *Keşşaf*, (thk. Adil Ahmet Abdu’l Vucud), Mektebetü’l-Abikan, Riyad 1998.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü’l- İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Darü’l-Kitabi’l-Aziz, Beyrut 1995.
- Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fî Ulûmi’l- Kur’ân*, Mektebetü Darü’t-Türas, Mısır, Tarihsiz.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı-Soyadı: Zhakhangir NURMATOV

Uyruğu: Kazakistan

Doğum Tarihi ve Yeri: 14 Kasım 1982, Güney Kazakistan/ Kentav şehri/ Karnak Köyü

Medeni Durumu: Evli

Tel: +90 544 262 4368

email: zhakhangir82@gmail.com

Yazışma Adresi: Mevlana mah, M. Timuçin cad, Burcu Apt: 47, Daire 28, Talas/ Kayseri

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Doktora (İlahiyat)	Erciyes Üniversitesi (Türkiye)	2016
Yüksek Lisans (İlahiyat)	Farabi Kazak Milli Üniversitesi (Kazakistan)	2006
Lisans (İngiliz Dili)	Abılay Han Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi (Kazakistan) 2008	
Lisans (İlahiyat)	Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi	2003
Lise	Karnak Köyü Mahmud Kaşgari Lisesi	1999

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2009-2011	Yabancı Diller ve Mesleki Karer Üniversitesi (Almatı)	Öğretmen
2007-2008	Kazakistan Diyanete Bağlı İslam Enstitüsü (Almatı)	Öğretmen

YABANCI DİL

Rusça, İngilizce, Arapça ve Türk Dilleri (Türkçe, Özbekçe, Kazakça)

YAYINLAR

1. Nurmatov Zh, "Bala Terbiyesi Ana Sutimen Kalıptasadi", Akikat Dergisi, Sayı. 4, Almatı 2006, s. 61-64.
2. Nurmatov Zh, "İslamda Bala Terbiyesi", Akikat Dergisi, Sayı 6, Almatı 2006, s. 42-46.
3. Nurmatov ZH, *İslam'da Bala Tarbiyesi* (İslam'da Çocuk Terbiyesi), Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
4. Nurmatov Zh, "Jahandanu Urdisindegi Kazaktin Dasturli Madeniyeti", Abilayhan Üniversitesi Dergisi, Sayı 1, Almatı 2010, s. 102-105.
5. Nurmatov Zh, "Batistandırı Jane Kazaktin Dasturli Madeniyeti", Abilayhan Üniversitesi Dergisi, Sayı 1 (8), Almatı 2010, s. 80-85.